

УПА

УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНЬСЬКА АРМІЯ І АРМІЯ КРАЙОВА

І АК

ІГОР ІЛЬЮШИН

**ПРОТИСТОЯННЯ
В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ**

1939 —

1945 рр.

ІГОР ІЛЬЮШИН

УКРАЇНСЬКА
ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ
І АРМІЯ КРАЙОВА

ПРОТИСТОЯННЯ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ
(1939–1945 рр.)

Київ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська
академія»

2009

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ
І СТУПІНЬ ЇЇ ВИВЧЕННЯ

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА
ДОСЛІДЖЕННЯ

УКРАЇНСЬКІ І ПОЛЬСЬКІ САМОСТІЙНИЦЬКІ
ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ СИЛИ В 1939-1941 рр.

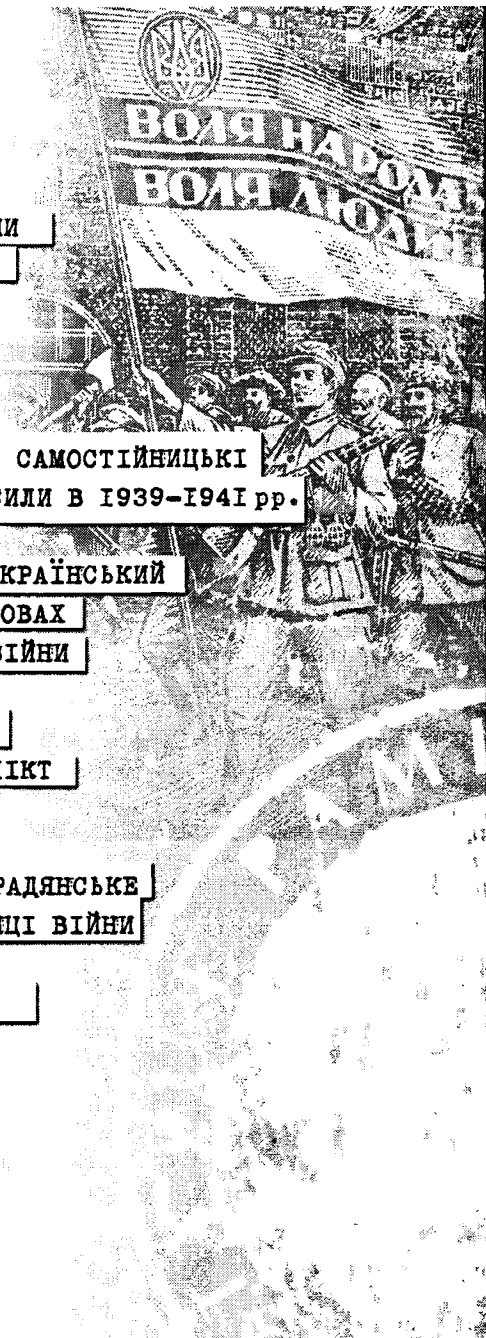
ПОЛЬСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ І УКРАЇНСЬКИЙ
ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ В УМОВАХ
НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ
МІЖНАЦІОНАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ
1943-1944 рр.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКЕ
ПРОТИБОРСТВО НАПРИКІНЦІ ВІЙНИ

ВИСНОВКИ І ПІСЛЯМОВА

ДОДАТКИ

ІГОР ІЛЬЮШИН

УКРАЇНСЬКА
ПОВСТАНСЬКА
АРМІЯ
І АРМІЯ КРАЙОВА

ПРОТИСТОЯННЯ
В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ
(1939—1945 рр.)

УДК 94(477.8)“1939/1945”

ББК 63.3(4Укр)6

I-48

У книзі аналізуються причини і перебіг українсько-польського міжнаціонального конфлікту, що за часів Другої світової війни охопив землі спільного проживання двох народів. У центрі уваги – протистояння Української повстанської армії і Армії Крайової, а також антинімецька і антирадянська боротьба останньої на західноукраїнських землях. Своє завдання автор убачав у поданні й аналізі відомої йому інформації про ці події, яка міститься в доступних українських, радянських, польських, німецьких архівних документах.

Рецензенти:

Кульчицький С. В., доктор історичних наук, професор;

Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор;

Касьянов Г. В., доктор історичних наук, професор.

ISBN 978-966-518-465-2

© Ільюшин І. І., 2009

© Видавничий дім «Києво-Могиллянська академія», 2009

Вступ 7

Розділ I. Історіографія проблеми і ступінь її вивчення 13

1. Чому українські історики і політики по-різному оцінюють причини українсько-польського протистояння в роки війни? 13
2. Українські емігрантські автори та зарубіжні дослідники про українсько-польський міжнаціональний конфлікт часів війни 29
3. Польська історіографія «важких питань» українсько-польських відносин 1939–1947 рр. в оцінці українського історика 42

Розділ II. Джерельна база дослідження 67

Розділ III. Українські і польські самостійницькі військово-політичні сили в 1939–1941 рр. 85

1. Українці і поляки під нацистською окупацією та в радянській зоні напередодні агресії Німеччини проти СРСР 85
2. 1941 рік у долі українців і поляків на території їхнього спільного проживання 100
3. Польська проблема в державотворчій діяльності ОУН та спроби українсько-польського порозуміння 119
4. Антирадянське підпілля в Західній Україні і НКВС 135

Розділ IV. Польське підпілля і український повстанський рух в умовах німецько-радянської війни 169

1. Організаційно-територіальна структура та діяльність Армії Крайової в початковий період 169
2. Розвиток оунівської підпільної мережі та створення Української повстанської армії 184
3. Українське питання в політиці польського емігрантського уряду і польського підпілля 196

Розділ V. Українсько-польський міжнаціональний конфлікт 1943–1944 рр. 225

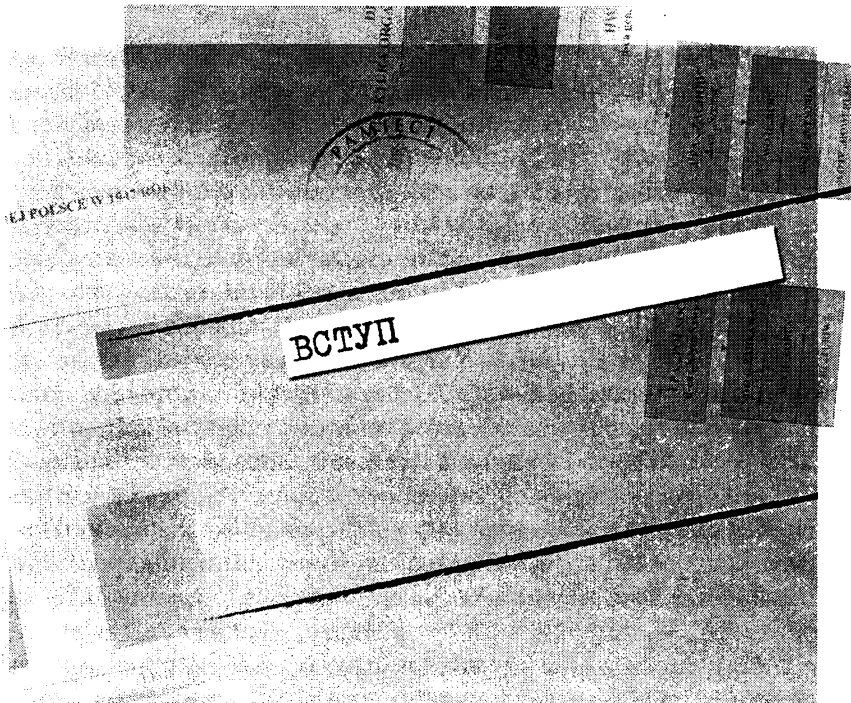
1. Початок конфлікту на Холмщині та Підляшші 225
2. «Антипольська акція» ОУН (СА) і УПА на Волині, діяльність польських баз самооборони, польських національних партизанських загонів, 27-ї Волинської піхотної дивізії АК 234
3. «Грубешівська революція» формувань Армії Крайової і Батальйонів Хлопських 280
4. Українсько-польське військово-політичне протистояння у Східній Галичині 283

Розділ VI. Українсько-польсько-радянське протиборство наприкінці війни 321

1. 27-ма Волинська піхотна дивізія АК на етапі визволення радянськими військами Західної України 321
2. Участь польських військових формувань в акції «Буря» на території Львівського регіону 340
3. Припинення організованої боротьби поляків за західноукраїнські землі 363
4. Підсумки боротьби українських самостійницьких національно-патріотичних формувань 367

Висновки і післямова 379

Додатки 389

ВСТУП

Ми всю свою життєву енергію і політичну діяльність спрямували на оборону польських східних територій. І зараз, помираючи, я дуже радію з того, що це нам не вдалося. Дивлячись на ту страхітливу різанину, яка відбувається в Югославії, уявіть собі, що б могло коїтися зараз на Волині чи у Східній Галичині, якщо б вони залишилися за Польщею.

(З промови міністра закордонних справ польського емігрантського уряду в Лондоні Едварда Рачинського, 1993 р.)

Проблема, винесена у назву пропонуваної праці, досі залишається найдискусійнішою темою української й польської історіографії та найболючішою проблемою сучасних взаємин двох народів-сусідів. Незважаючи на те що минуло вже більш як шість десятиліть після описуваних у книзі подій, чимало українців і поляків не можуть вибачити образ і кривд, яких завдали їхні співвітчизники одне одному під час останньої світової війни.

Добре відомо про те, як переслідувалася польськими урядовцями українська меншина в I і II Речі Посполитій. До сьогодні

не загоїлися рани в тієї української людності, яка стала об'єктом депортації 1947 р., відомої під назвою «акція Вісла». У свою чергу польська сторона, і, насамперед, представники старшого покоління, погоджуючись із тим, що українці у минулому насправді зазнали в Польщі невинуватених страждань, стверджує, що «останні несумірні зі злочинами, скоєними стосовно польського населення Західної України Українською повстанською армією в роки Другої світової війни».

Такий стан речей був підтверджений перебігом дискусій улітку 2003 р. довкола трагічних волинських подій, а також заходами по обидва боки українсько-польського кордону щодо вшанування пам'яті загиблих. У спільній заяві від 11 липня 2003 р. з нагоди 60-ї річниці тих подій президенти України і Польщі, вкотре наголосивши на необхідності продовжити пошук історичної істини щодо причин кривавого міжнаціонального конфлікту часів останньої світової війни, підкреслили: «Ми не можемо ні змінити нашої історії, ні відкинути її, не можемо її ні замовчати, ні виправдати, навпаки, ми повинні знайти в собі відвагу сприйняти правду, щоб злочин назвати злочином, оскільки лише на повазі до правди можна будувати майбутнє». Зроблені тоді офіційними Києвом і Варшавою безпрецедентно важливі для взаємного розуміння кроки не поставили крапку в дискусіях між науковцями, але дали серйозний поштовх процесу переосмислення історичних подій.

Слід зауважити, що хоча через низку обставин конфлікт на Волині виявився найкривавішим, а відомості про нього набули останнім часом найбільшого розголосу, військово-політичне протистояння, з одного боку, Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА), а з другого – представницьких структур польського емігрантського уряду і Армії Крайової (АК) у 1939–1945 рр. охопило майже всі території спільного проживання українців і поляків, тобто не лише Волинь, а й Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Надсяння, Лемківщину. Тому ці події доцільно розглядати в комплексі, а також у контексті всієї попередньої історії українсько-польських взаємин.

Власне завдання автор запропонованої читачу книги вбачав у поданні відомої йому інформації про ті події, свідчення про які містяться в українських, польських, радянських, німецьких архівних документах, а також у здійсненні порівняльного аналізу

цієї інформації у джерелах різного походження, як документального, так і наративного характеру.

І хоча нам уже доводилося писати про українсько-польський міжнаціональний конфлікт, вважаємо, що його дослідження, і зокрема того, що відбулося на Волині в 1943–1944 рр., знаходиться ще на далеко не останньому етапі, а тому потребує подальшого більш глибокого і всебічного, вдумливого і незалежного від політичної кон'юнктури та власних пристрастей або упередженості вивчення. Адже досі проблемою залишається не тільки наявна різниця в інтерпретації українськими і польськими науковцями одних і тих самих фактів, а й встановлення самих цих фактів: наприклад, якою була кількість українців і поляків, що загинули, а також морально і матеріально постраждалих унаслідок згаданого конфлікту.

Поряд із відповіддю на питання, яку роль в українсько-польській війні відіграли треті сили (німецька і радянська сторони), для дослідників залишається головним з'ясування історичної відповідальності за людську трагедію керівних прошарків польського і західноукраїнського суспільств. Причому з визначенням цих керівних верств на Волині справа здається, на перший погляд, складною, оскільки в Райхскомісаріаті Україна, до якого нацистами було включено Волинь, на відміну від дистрикту «Галичина» і Генерал-губернаторства, не існувало таких українських і польських представницьких органів, як Український центральний комітет (УЦК), українські допомогові комітети (УДК), Головна опікунська рада (Рада Глупна Опекунча), польські комітети опіки (ПКО), які б репрезентували місцеві українську і польську громади у відносинах з німецькою окупаційною адміністрацією, а отже, певним чином впливали б на них, контролювали і були б за них відповідальними.

Стосовно Волині можна говорити лише про, з одного боку, військово-політичні сили, що представляли тут польський емігрантський уряд і так звану польську підпільну державу. Якщо можна так висловитися, візитною карткою цих сил були місцеві формування Армії Крайової, польської загальнодержавної армії, до складу якої на останньому етапі війни увійшла більшість збройних організацій, створених різними політичними угрупованнями Польщі. З іншого боку, йдеться про Організацію українських націоналістів-Бандери, яка спромоглася взяти під власний контроль майже всі наявні на

Волині українські організації, а також цивільну людиність, створити УПА й очолити антипольську боротьбу.

Саме тому, розкриваючи зміст обраної теми дослідження, ми намагалися, насамперед, показати, якою мірою присутність на західноукраїнських землях польських військово-політичних сил з їхніми планами зі збереження за повоєнною Польщею цих територій спонукала українських повстанців до проведення тут «деполонізаційної» акції і наскільки останню можна вважати адекватними «відплатними» діями полякам за їхні плани та вчинки, а також яку роль у людській і національній трагедії часів війни відіграли інші чинники.

Зрештою, зазначимо, що під останньою ми розуміємо трагедію всіх мешканців Західної України безвідносно до того, були вони поляками чи українцями. Переконані, що саме такий підхід до аналізу тих подій накладає на кожного дослідника незалежно від його політичних і національних уподобань моральний обов'язок розповісти про них якомога правдивіше.

Ми ставили також собі за мету ознайомити українського читача з досі мало йому знайомою сторінкою української історії, а саме з історією боротьби проти Берліна і Москви за землі Західної України не лише УПА, а й польського уряду та його збройного підпілля. Через специфічне становище польського населення на Волині та у Східній Галичині вона відрізнялася своїми формами, характером, періодизацією від тієї боротьби, яку вела польська Армія Крайова на етнічних територіях Речі Посполитої. Плани і дії АК щодо визволення довоєнних територій Польщі від окупантів впливали на перебіг українсько-польського міжнаціонального конфлікту. Тому неможливо зрозуміти його причини та сутність без ознайомлення з історією цієї боротьби та без урахування цього чинника.

Переконані також у тому, що, шануючи сьогодні своїх національних героїв, українці не можуть запліщувати очі й на геройство тих, хто воював за Польщу, зокрема й на тих теренах, де ідея відбудови польської держави була, з українського погляду, неслухна, а з точки зору польських можливостей – нереалістична.

Книга публікувалась окремими частинами Інститутом історії України НАН України у 2001–2005 рр. у рамках роботи спеціально створеної групи дослідників при урядовій комісії з вивчення діяльності Організації українських націоналістів і

Української повстанської армії, що працювала впродовж 1997–2005 рр. Наклад публікацій становив лише 300 примірників, оскільки з результатами роботи групи мали ознайомитися насамперед депутати Верховної Ради і члени Кабінету Міністрів України.

Пропонована праця є результатом багаторічних досліджень у вітчизняних і зарубіжних архівах та бібліотеках, її доповнено свіжим інформаційним матеріалом, набутим після перших публікацій окремих частин. Книга пройшла апробацію в академічному середовищі і зараз, на думку автора, може бути винесена на суд широкого читацького загалу, людей різних вікових категорій і фахової підготовки, як спеціалістів у галузі історії, так і тих, хто нею просто цікавиться.

Насамкінець хочемо висловити щире подяку всім, хто давав нам конструктивні поради і слушні зауваження під час роботи над книгою, допомагав у її підготовці до друку – дружині Елі і дочці Ользі, колегам по роботі в Україні та поза її межами, а серед останніх, насамперед, моїм польським друзям, вчителям – докторам історичних наук, професорам Валерію Івановичу Яровому і Станіславу Владиславовичу Кульчицькому, директорові Видавничого дому «Киево-Могилянська академія» Вірі Йосипівні Соловйовій, головному редактору Ірині Михайлівні Жодані та іншим його співробітникам.

РОЗДІЛ

I

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ І СТУПІНЬ ЇЇ ВИВЧЕННЯ

Поза сумнівом, кожний неоднозначний випадок в історії слід докладно роз'яснювати. Водночас це не має виглядати як чітке визначення «слухної» і «помилкової» позиції. Не можна стверджувати: «це дурень, а це герой». Багато хто з істориків і політиків задалегідь формулює свої питання таким чином, щоб одержати на них однозначно позитивні відповіді. У сфері моралі й історичної правди вони виступають у ролі істини в останній інстанції, не даючи людям можливості мислити об'єктивно і диференційовано, підказуючи наперед заготовлену відповідь.

(З інтерв'ю німецького історика Ергарда Шюца, професора Інституту Гумбольдта в Берліні, 2007 р.)

1. Чому українські історики і політики по-різному оцінюють причини українсько-польського протистояння в роки війни?

В українській історіографії питання про об'єктивне комплексне дослідження діяльності польських підпільних військово-політичних сил у Західній Україні в роки Другої світової війни і спричинене цією діяль-

ністю українсько-польське протистояння до останнього часу не ставилося. Причин цього декілька. Почати, напевно, слід з того, що в радянській історіографії ця тематика, з огляду на замовчування внеску в антигітлерівську боротьбу як польського, так і українського антикомуністичного рухів, знаходилася під

забороною. А тому у спадок українській історіографії залишилися значною мірою спотворена картина діяльності обох рухів і досить загальне уявлення про причини їхнього протистояння.

По-друге, коли в останні десять-п'ятнадцять років стало можливим дослідження цієї проблематики, з'ясувалося, що для проведення всеохопного ретельного аналізу не вистачає документальних джерел. Кожний, хто хоч трохи має уявлення про умови підпільної і партизанської діяльності в роки війни чи то українців, чи то поляків, знає, що після використання багато службових документів через конспірацію нищилося, а найважливіші з них було заховано у різних криївках. Більшість цих документів пропали назавжди. Незначна їхня частина потрапила за кордон. Великий масив радянських документів – спецповідомлень працівників НКВС УРСР про діяльність членів ОУН-УПА і АК, карно-слідчих справ діячів українського і польського підпілля і т. ін. – ще й досі переховується в Державному архіві Служби безпеки України і донедавна залишався недоступним для ознайомлення багатьом дослідникам.

По-третє, пояснити відсутність достатньої уваги до зазначеної теми в поки що небагатьох по-справжньому наукових працях з історії ОУН і УПА, що з'явилися в Україні останнім часом, можна тим, що вони спираються, передусім, на документи українського або радянського походження. Утім добре відомо, що у стратегічних планах українських націоналістів боротьби з польською Армією Крайовою відводилася роль третього фронту і в матеріалах ОУН-УПА вона не знайшла такого відображення, як у документації польських підпільних структур, для яких боротьба з українським самостійницьким (незалежницьким) рухом на західноукраїнських землях фактично посіла перше місце.

Не останню роль у виборі предмета дослідження тривалий час продовжували відігравати застарілі міфи і стереотипи, зокрема у сприйнятті Польщі і поляків, які вітчизняні науковці нерідко запозичували, в цьому разі від історіографії української діаспори, котра, втім, не є однорідною. Історична наука молоді Української незалежної держави, на наш погляд, донедавна ще «хворіла» на україноцентризм, тобто зосереджувалася на дослідженні проблем, головним чином, власної історії. Тому ще й досі український громадянин погано обізнаний з історією боротьби проти гітлеризму свого західного сусіда, а та-

кож із тим, яким чином ця боротьба впливала на перебіг українсько-польського конфлікту в роки війни. Достатньо сказати, що в Україні тільки у 2002 р. з'явилася перша цілісна історія Польщі, в якій представлена її сучасна українська візія¹.

Комплексний аналіз історії українсько-польських взаємин і зокрема періоду Другої світової війни фактично був ініційований дослідниками обох країн після укладення в 1996 р. Угоди між Світовим Об'єднанням воїнів Армії Крайової й Об'єднанням українців у Польщі. Угода започаткувала роботу багаторічного міжнародного наукового семінару, що триває донині. Одним з найважливіших його наслідків стало те, що під час регулярних зустрічей і обговорення результатів своєї дослідницької праці упродовж семінару науковці обох країн пройшли певну еволюцію у власних поглядах на поставлені проблеми; завдяки чому їхні позиції з багатьох аспектів зблизилися.

Це, передусім, стосується оцінки УПА і АК як рівноцінних національно-визвольних рухів двох сусідніх народів, які в умовах іноземної окупації намагалися відтворити свою державність; ролі Берліна і Москви у використанні та розпалюванні українсько-польського антагонізму, і, що найголовніше, спостерігається прагнення обох сторін досягнути приблизно однакового розуміння причин цього антагонізму².

Утім залишається низка принципових питань, у тлумаченні яких українські і польські фахівці розходяться або розставляють різні акценти. До них належать, зокрема, такі: 1. Трагування мотивів і характеру українсько-німецької та польсько-радянської співпраці в роки війни; 2. Трагування характеру і форм польського опору німецькій переселенській акції на теренах Люблінського дистрикту (зокрема, Холмщина і Підляшшя) у 1942–1943 рр. та бойових акцій формувань Армії Крайової і Батальйонів Хлопських (БХ) проти тих представників місцевої української інтелігенції і селянства, які були в ній задіяні. Зв'язок цих подій з масовими антипольськими виступами УПА на Волині в 1943 р. та у Східній Галичині в 1944 р.; 3. Оцінка форм і методів боротьби проти поляків на території Волині і Східної Галичини, застосованих ОУН бандерівської фракції та командуванням УПА з метою виключення будь-якої можливості повернення цих етнічних українських земель до складу повоєнної польської держави; 4. Аналіз інших мотивів та чинників, що спонукали ОУН (Б) та командування УПА до

радикальних антипольських заходів, а серед них, передусім, такого як ставлення до українського питання в роки Другої світової війни польського емігрантського уряду, польського політикуму всередині окупованої країни та польського суспільства загалом; 5. Причини невдачі українсько-польського переговорного процесу щодо припинення ворожнечі між обома народами; 6. З'ясування того, якою мірою депортація українців у 1947 р. з південно-східних теренів Польщі на її північні та західні землі, здійснена в рамках акції «Вісла», стала помстою за вбивства поляків на Волині та у Східній Галичині в 1943–1944 рр. чи між обома цими подіями не було жодного зв'язку.

Безперечний інтерес для зацікавлених цією проблематикою дослідників становлять доповіді, виступи в дискусіях, окремі праці таких українських учасників міжнародних семінарів: М. Кучерепи, Р. Стрілки, В. Ханаса, М. Швагуляка, Л. Зашкільняка, В. Трофимовича, С. Макарчука, Ю. Киричука, Я. Ісаєвича, Ю. Макара та ін. Кожен з них у свій спосіб намагається підійти до з'ясування причин українсько-польського протистояння в роки війни, характеристики ставлення обох учасників цього конфлікту до національно-визвольних програм протилежної сторони, визначення ролі третіх сил у розпалюванні українсько-польської ворожнечі, аналізу спроб досягнення порозуміння між представниками двох антикомуністичних рухів.

Не можемо не сказати про те, що й сьогодні на зустрічах з нашими польськими колегами не всі українські історики готові вести відвертий діалог про важкі питання українсько-польських взаємин періоду війни. Ми ще й досі наче боїмося всієї правди про ті події, а можливо, просто не готові визнати частину відповідальності української сторони за кривавий міжнаціональний конфлікт. Наприклад, з побоюванням, з нашого боку, сприймається оприлюднення, скажімо, такого факту, як звернення у квітні 1943 р. української делегації на чолі з адвокатом Ю. Черевкою до луцького гебітскомісара з пропозицією про утворення на території Луцька своєрідного «гетто» для поляків³.

Варто навести приклад, коли і польські науковці намагаються не оприлюднювати ті архівні документи, які можуть бути використані українською стороною в своїй аргументації. У відділі рукописів бібліотеки Варшавського університету зна-

ходяться добре відомі всім польським дослідникам, що вивчають історію збройної боротьби 27-ї Волинської дивізії піхоти Армії Крайової, звіти представників Волинської делегатури польського емігрантського уряду на ім'я волинського окружного делегата. У цих звітах ідеться про те, що відбувалося на території Волині на початку 1944 р. під час формування цієї дивізії. Переважну більшість звітів останнім часом опубліковано в Польщі, за винятком того документа, у якому доповідається про знищення польськими партизанськими загонами української людності, зосібна жінок та дітей ⁴.

Цей документ спростовує твердження багатьох польських авторів про те, що дії 27-ї Волинської дивізії піхоти Армії Крайової в 1944 р. не мали характеру «відплатних акцій» українцям, що вони були спричинені лише необхідністю «очищення» терену від боївок УПА з метою розширення оперативної бази для боротьби з німцями в рамках так званої акції «Бужа». Нагадаємо також, що коли в середині 1980-х років польський дослідник Є. Томашевський звинуватив солдатів 27-ї Волинської дивізії у мордуванні на Волині беззахисних українських жінок і дітей, це призвело тоді до бурі протестів у середовищі колишніх воїнів цієї дивізії, про що можна довідатися з книги Є. Рафальського ⁵.

У зв'язку з вищесказаним зазначимо, що подальше дослідження цієї теми потребуватиме публікації всіх архівних матеріалів: як тих, що знаходяться в Україні, так і тих, що зберігаються поза її межами, незалежно від того, подобатиметься комусь їхній зміст чи ні. Тому з великим оптимізмом була сприйнята дослідниками поява багатотомного видання під назвою «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб», яке готується, з одного боку, зусиллями Державного архіву Служби безпеки України, а з іншого – Центрального архіву Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польщі. На сьогоднішній день з'явилося п'ять томів ⁶.

Матеріали першого ⁷ і третього з них дають можливість оцінити масштаб антирадянської діяльності польських підпільних структур у Західній Україні в 1939–1941 рр., а також ознайомитися з методами та засобами боротьби з ними органів НКВС. Документи другого тому спільної видавничої серії показують форми і масштаби українського і польського рухів

Опору переселенням населення в 1944–1946 рр., а також у який спосіб радянська влада придушувала його. Дослідників не можуть не вражати підсумки агентурно-оперативної роботи НКВС-НКДБ-МДБ з ліквідації українського і польського підпілля.

У четвертому томі серії особливу увагу приділено саме трагічним подіям в українсько-польських взаєминах у 1942–1945 рр. на Волині, в Галичині та на землях Холамщини і Грубешівщини. Публікувалися унікальні документи вже після проведення державних українсько-польських офіційних заходів 2003 р. з відзначення 60-ї річниці волинської трагедії, а тому не викликали такої бурхливої дискусії в суспільстві, якою супроводжувалися самі ці заходи⁸. П'ятий том присвячено проблематиці акції «Вісла».

Щойно згадуваних цитань торкаються інші документальні збірники та коментарі упорядників до них, що побачили світ в останнє десятиліття. Так, опубліковані В. Сергійчуком архівні документи, що висвітлюють реакцію українського і польського збройного підпілля на примусові переселення, містять переважно матеріали з Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Цьому автору належить публікація інших документальних матеріалів, присвячених становищу і нелегкій долі українців на польських землях, а також визначенню тієї ролі, яку відіграли в українсько-польському протистоянні німецька і радянська сторони, зрештою, самі поляки⁹.

Зокрема, про причини останнього на Волині В. Сергійчук пише: «...вивчення донесень більшовицьких партизанів дає підстави стверджувати, що збройний конфлікт між обома народами на Волині стався тому, що там раніше почався збройний виступ українців проти німецьких загарбників. І окупанти зуміли зіштовхнути між собою українців та поляків Волині після того, як українська поліція за наказом ОУН перейшла в підпілля і влилася в ряди УПА. І ось тоді гітлерівці вирішили використовувати поляків для боротьби з українською збройною силою, що посилювала свій вплив в Україні, розгорнувши бойові дії з окупантами»¹⁰.

Утім нам важко погодитися з таким трактуванням причин конфлікту хоча б тому, що з оунівських документів добре відо-

мо, що до початку 1943 р. ОУН виступала якраз проти широкої партизанської боротьби на Волині, спрямованої проти гітлерівців, і, навпаки, розпочату вже на той час більшовиками і поляками, а також частиною місцевої української молоді в лавах УПА Т. Боровця-Бульби подібну боротьбу сприймала як таку, що суперечила інтересам місцевого українського населення, проти якого німці нерідко дійсно у відповідь на дії партизанів застосовували масовий терор.

Щоб не бути голослівними, подамо фрагмент одного з таких документів від червня 1942 р., що має назву: «Партизанка і наше становище до неї»: «...Більшовицька партизанка діє ще від літа минулого року; польська від кількох місяців. Могли б собі поляки чи більшовики партизанити скільки б їм сил стало, і ми не займались би партизанкою, якщо б її вістря не було спрямоване рівночасно і проти нас... Частина українського населення була заскочена німецькою тактикою. Адже українці не брали і не беруть участі в партизанці. Майже всі намагання Сталіна, щоб на Україні викликати партизанку вже із самого початку вмаршу німців, не довели й досі до ніякого успіху завдяки здоровому підходові українського народу й великому вкладові ОУН. І тому Сталін був змушений кинути на Україну москалів, з другої сторони поляків...»¹¹.

Не можемо не звернути увагу на ще одну спробу В. Сергійчука пояснити причини українсько-польського конфлікту на Волині в підготовленій ним збірці документів під загальною назвою «ОУН-УПА в роки війни». У вступі до збірки упорядник зазначає: «Збройні виступи проти окремих польських сіл на Волині були спричинені тим, що їх жителі стали допомагати як німцям, так і радянським партизанам у геноциді українців. Треба визнати, що польське населення особливо активізувало свою боротьбу проти українців Волині після того, як місцева українська поліція перейшла масово до лав УПА. Це дало привід полякам сформувати спеціальні польські відділи допоміжної поліції, руками яких фашисти організовували систематичні погроми українського населення»¹².

На наш погляд, у цитованому фрагменті міститься кілька помилок, що, на нашу думку, зайвий раз свідчить про неможливість глибоко розібратися в сутності волинських подій без ознайомлення з усім комплексом архівних матеріалів, в нашому випадку маємо на увазі, передусім, польські.

По-перше, як буде показано нижче, українські повстанці організували на Волині збройні виступи не проти окремих польських сіл. Антипольська акція мала масовий характер, доказом чого може слугувати хоча б факт нападу загонів УПА лише протягом 11–13 липня 1943 р. майже одночасно на понад півтори сотні польських поселень.

По-друге, важко уявити собі, щоб польське цивільне населення Волині проводило геноцид місцевих українців або навіть допомагало гітлерівцям у його проведенні. Справа навіть не в тому, що це була не Холмщина чи Грубешівщина, де польські мешканці значно кількісно переважали українських жителів, тоді як на Волині було навпаки. У місцевих поляків просто не було ані таких намірів, ані такої потреби, ані навіть таких можливостей. Вони, собі на шкоду, ні на мить не сумнівалися в тому, що це їхня земля і що вона такою залишиться після війни.

Інша річ – «польська» допоміжна поліція на службі у німців, до якої пішла якась частина і місцевих поляків. Але ототожнювати дії цієї поліції з намірами всього польського загалу Волині рівнозначно тому, як ще донедавна в СРСР ідентифікували УПА з тими поліційними збройними формуваннями, які склалися з українців і знаходилися під німецьким контролем. Скоєні як польськими, так і українськими поліціями злочини проти цивільного населення слід вважати злочинами гітлерівського режиму, а не злочинами польського чи українського народів. Так само важко повірити в те, що німці могли дозволити українцям або полякам самим сформувавши поліцію, яку б останні використовували у власних цілях.

Не можемо погодитися і з твердженням, що радянські партизани проводили геноцид українців. Тут вкотре застосовані В. Сергійчуком загальні етнографічні терміни «українці» і «поляки» призводять лише до підміни понять. Радянські партизани боролися завзято проти ОУН і УПА – це так. Щодо їхнього ставлення до цивільного населення Волині, то радянських партизанів можна звинувачувати в тому, що вони систематично і здебільшого примусово збирали з місцевих жителів своерідну «данину» продуктами харчування, одягом, взуттям тощо, на що, в принципі, на наш погляд, не мали права. Але такі дії не можна вважати геноцидом. Крім того, подібним чином поводити себе всі без винятку партизани, тобто і польські, і українські, зокрема щодо своєї людності.

Знову-таки, щоб не бути голослівними, зацитуємо уривок зі спогадів людини, яка знала про взаємини між українськими повстанцями і населенням Волині з власного досвіду. Колишній діяч ОУН М. Подворняк написав про це так: «На осінь 1943 р. УПА мала все, що їй було треба, але вона не мала найголовнішого, не мала підтримки населення... Дійшло до того, що люди наші тішилися, якщо десь в акції німці з поляками розбивали повстанців. Бандерівці надалі збирали з населення данину, але тепер вже збирали примусово. За кожний спротив селян карало СБ (Служба безпеки. – *I. I.*), яке тепер було таким самим пострахом, як колишнє НКВД чи Гестапо»¹³.

Значний інтерес представляють документальні збірники і окремі масиви документів, опубліковані останніми роками, які прямо або опосередковано торкаються теми пропонуваного дослідження і містять матеріали західноукраїнських державних архівів, зокрема Львова і Рівного, а також російських і польських архівних установ¹⁴. Вони доповнюють картину встановлення в Західній Україні радянського тоталітарного режиму, демонструють механізм діяльності репресивно-каральної системи, зокрема у боротьбі проти українського і польського національно-визвольних рухів, а також висвітлюють окремі аспекти протиборотства останніх.

Цікавим науково-популярним виданням, розрахованим на широке коло читачів, слід уважати працю тернопільських дослідників О. Гайдая, Б. Хаварівського, В. Ханаса¹⁵, у якій подані маловідомі факти протистояння Армії Крайової і УПА на території Тернопільської області. Заслугою авторів є те, що вони вперше ввели в науковий обіг матеріали фонду АК колишнього Тернопільського обкому Компартії України.

На увагу заслуговують також окремі розділи праці іншого тернопільського дослідника С. Ткачова¹⁶, який, використовуючи раніше маловідомі архівні матеріали Державного архіву Тернопільської області (ДАТО), відтворює панораму дій формувань ОУН і УПА проти польського населення та участі поляків у винищувальних загонах на Тернопіллі у 1944–1945 роках.

Проблематика українсько-польського конфлікту в роки війни знайшла відображення в окремому розділі праці А. Русначенко, присвяченої національно-визвольним рухам в Україні, Білорусії та прибалтійських країнах. На думку автора, за

конфлікт на Волині українська сторона несе, як сильніша, більшу відповідальність, хоча А. Русначенко і зауважує, що українці вели боротьбу на своїй землі, тоді як у Закерзонні сильнішими були поляки, тому основний тягар відповідальності за різанину і цілковита провина за депортацію населення в цьому регіоні лягає на останніх¹⁷.

«Українське питання» в дипломатичній історії Другої світової війни розглядає в «Нарисах з історії дипломатії України» київський дослідник П. Лещенко. На його погляд, вступ у вересні 1939 р. на західноукраїнські землі Червоної армії з подальшою їх радянізацією призвів до встановлення тут такого самого жорстокого сталінського режиму, що і в усьому СРСР. Проте автор підкреслює, що саме тоді вперше за багато століть більшість українських земель опинились у межах однієї держави¹⁸.

Спільними зусиллями науковців зі Львова та української діаспори у США було підготовлено велику працю про трагічні події кінця червня 1941 р. в Західній Україні, коли відступаючими частинами НКВС у багатьох місцевих в'язницях було знищено величезну кількість фактично ні в чому не винних людей, як українців, так і поляків¹⁹.

Деяких аспектів українсько-польської проблематики торкаються у своїх працях науковці Інституту історії України НАН України О. Буцько²⁰, С. Кульчицький²¹, В. Репринцев²², М. Коваль²³, О. Лисенко²⁴, О. Рубльов²⁵ та ін. Перший автор, демонструючи добре знання предмета досліджень, розмірковує, наприклад, над тим, якою мірою наявність українського і польського збройного підпілля, а також їхня боротьба з радянською владою і між собою спричинили переселенські акції 1944–1947 років. С. Кульчицький акцентує увагу на питанні легітимності входження західноукраїнських земель до УРСР і СРСР та наголошує на потребі ретельного комплексного дослідження проблеми встановлення післявоєнних кордонів, зокрема українсько-польського. Тут відзначимо, що спроба такого дослідження була зроблена львівським істориком І. Козловським²⁶. На суперечливості та болісності процесу інтегрування Західної України в радянську систему в 1939 р. наголосили у своїй праці О. Рубльов і Ю. Черченко.

Утім найбільшою заслугою колективу Інституту історії України НАН України у розробці тематики українсько-польських

взаємин періоду Другої світової війни стало створення робочої групи на чолі із заступником директора цього інституту, доктором історичних наук, професором С. В. Кульчицьким з метою підготовки фахового висновку для Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Науковці академічного закладу склали кістяк групи. До неї увійшли також спеціалісти з інших інститутів НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень, Державного комітету архівів, Національного університету ім. Тараса Шевченка, Служби безпеки України. Упродовж восьми років (1998–2005) робоча група випустила у світ три десятки наукових праць, найвагомішими серед яких, на наш погляд, є праці І. Патриляка, А. Кентія, В. Дзьобака, Г. Касьянова, С. Кокіна, С. Кульчицького, О. Лисенка, Ю. Шаповала та інших²⁷.

Діяльність спільного колективу істориків, юристів, архівістів, як і в цілому досліджувана ним проблематика, викликає широкий резонанс і зацікавлення не лише науковців, а й широких кіл громадськості, що знаходить своє відображення, насамперед, на шпальтах періодичної преси. Досить сказати, що в українських друкованих засобах масової інформації на цю тему лише впродовж 2003 р. було опубліковано понад 100 матеріалів, задіяно до 30 періодичних видань загальним накладом близько 9 мільйонів примірників. В обговоренні проблем важкої українсько-польської історичної спадщини взяли участь також радіо, телебачення, понад 10 інтернет-видань²⁸.

Дуже важливою, на наш погляд, є думка з приводу українсько-польського міжнаціонального конфлікту часів війни відомого львівського історика Я. Дашкевича, висловлена ним в інтерв'ю польській газеті «Республіка» (№ 3) ще 1994 р.: «Не підлягає сумніву, що український терор у 1942–1944 роках стосовно польського населення в Західній Україні заслуговує на суворий і беззастережний осуд. Навіть якщо пробувати його виправдати – як то робить українська сторона – ідеями помсти за польські кривди, провокаціями росіян і німців, співпрацею АК з комуністичною Росією, злочинами тієї ж АК і польського в своїй основі гітлерівського кріпо (кримінальна поліція. – *І. І.*), нападами польських сіл на українські, винищенням української інтелігенції на Холмщині і т. д.»

Звертаються до «важких питань» українсько-польських взаємин і відомі українські публіцисти. Так, М. Рябчук, згадую-

чи про публікацію в березневому числі за 1997 р. паризької «Культури» відозви близько ста польських інтелектуалів з однозначним та рішучим осудом ними горезвісної операції «Вісла», висловлює сумнів з приводу того, «чи в сьогоднішній Україні знайдеться сотня інтелектуалів, готових підписати таку саму заяву з осудом антипольських акцій УПА на Волині».

На його переконання, «то зовсім не тому, що українське суспільство більш ксенофобське, а українська еліта менш відважна чи ліберальна, ніж польська. Українська ліберальна інтелігенція не може ставитися до українського націоналізму так само, як польська – до польського, чи російська – до російського: адже становище українців у сьогоднішній Україні є далеко не тим самим, як становище росіян у Росії чи поляків у Польщі. Незавершена національно-визвольна боротьба, напівпочата мовно-культурна деколонізація та запізніле (за європейськими історичними мірками) націєтворення консервують оборонну свідомість, психологію “захисника обложеної фортеці” і, звісно, мало сприяють тверезому поглядові на речі за критеріями “мирного часу”»²⁹.

У цьому місці варто зауважити, що напередодні проведення заходів з відзначення 60-річчя волинської трагедії в Україні таки з'явився відкритий лист українських інтелектуалів, які просили «вибачення у тих поляків, долі яких були понівечені українською зброєю»³⁰. Втім текст цього листа не задовольнив цілком тих, кому він був адресований у Польщі³¹.

Останнім часом історія українсько-польських взаємин стала предметом зацікавлення багатьох політиків України, а деякі з них навіть присвятили їй свої наукові дослідження³². Йдеться, зокрема, про книгу Голови Верховної Ради України Володимира Литвина «Тисяча років сусідства і взаємодії». Поставивши собі за мету охарактеризувати загальні закономірності історії двох сусідніх народів, що прирекли їх на тривале співіснування та співпрацю в кордонах єдиного державного організму, автор водночас приділив чимало уваги аналізу кризових ситуацій, які відігравали істотну роль у житті українців та поляків – Національно-визвольній боротьбі українського народу середини XVII ст., українсько-польській війні 1918–1919 рр., радянсько-польській війні 1920 р., протистоянню держави та українських політичних сил у II Речі Посполитій і особливо – подіям Другої світової війни.

Як досвідчений політик і професійний історик, В. Литвин добре усвідомлює, що кожен, хто зважається сьогодні звертатися до теми українсько-польських відносин, бере на себе велику відповідальність і моральний обов'язок перед обома суспільствами. Це однаково стосується як української, так і польської сторін.

З іншого боку, автор переконаний, що навіть за сучасного стану партнерства і дружніх відносин між Україною та Польщею (а може, саме через це) вже не годиться ховати голову в пісок, уникаючи обговорення трагічних сторінок нашої спільної історії, так само як не слід чекати, доки повмирають усі, для кого ця тема є не лише історією чи науковою проблемою.

Саме тому в підході до викладення історичного матеріалу та у його оцінках (автор наголошує, що вони в жодному разі не є остаточними) на сторінках книги від початку до кінця спостерігаємо ретельний баланс – у поданні історичних фактів, в окресленні українських і польських національних інтересів, у визначенні взаємних гріхів.

З нашого погляду, є цілком слушним один з головних авторських висновків, що в основі як взаємодії, так і антагонізму між українцями та поляками в різні епохи лежав один і той самий чинник – територія. Адже справді, спільність території, на якій проживали українці і поляки, з одного боку, зумовлювала співпрацю між ними, а з іншого – величезну роль в українсько-польському протистоянні відіграло прагнення до володіння землею, що мало вагу, напевно, не меншу, ніж національні та регіональні суперечності. Проте коли в середині XVII ст. ішлося про володіння конкретною ділянкою землі, яка годувала, то у XX ст. – про визначення державної належності цілого регіону або й кількох. Як вказує автор, в обох випадках соціальна і політична напруженість створювалася відповідною політикою урядів I і II Речі Посполитої, що передусім несуть за це відповідальність.

В. Литвин звертається і до питання про спекуляції стосовно того, що сьогоднішня демократична Україна нібито морально зобов'язана віддати сусідам землі, несправедливо загарбані за пактом Ріббентропа – Молотова. По-перше, таке питання може серйозно обговорюватися лише в націоналістичних колах польської діаспори. Адже Польща однією з перших визнала незалежність України й заявила про відсутність до неї

територіальних вимог, а про взаємну відмову від територіальних претензій було заявлено в укладеному в травні 1992 р. президентами Л. Валенсою і Л. Кравчуком «Договорі про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Польщею і Україною». По-друге, як підкреслює автор, територіальні здобутки УРСР 1939–1945 рр., які успадкувала сучасна Україна, не мають відношення до згадуваного зловісного пакту. Приєднання західноукраїнських земель відбулося в лютому 1945 р. на підставі рішення керівників трьох союзних держав на конференції в Криму, а не у вересні – жовтні 1939 р. І як би ті чи ті політичні діячі в Європі сьогодні не ставилися до прийнятих на Ялтинській конференції рішень, переглядати існуючі кордони в односторонньому порядку ніхто не має права.

Варто звернути увагу на ще один важливий аспект у міркуваннях В. Литвина, коли він торкається найболючішої на сьогоднішній день в українсько-польських взаєминах проблеми, яка також є предметом нашого дослідження, – волинської трагедії часів війни. Здається, уперше український політик, що має повноваження робити офіційні заяви від імені керівництва держави, а водночас і професійний історик, згоден прийняти польську точку зору на узагальнююче визначення антипольської акції бандерівської ОУН на Волині в 1943 р. як такої, що мала ознаки «етнічної чистки»³³. Не заперечує він також про те, щоб із загальної картини війни між двома партизанськими арміями, УПА й АК, що точилася на території спільного проживання українців та поляків і під час якої обидві сторони чинили військові злочини, все ж таки виокремити волинську трагедію.

Нагадаємо також про те, що напередодні проведення офіційних урочистостей на Волині влітку 2003 р., присвячених вшануванню пам'яті загиблих у тій трагедії, саме завдяки зусиллям тодішнього Голови Верховної Ради України В. Литвина було прийнято спільну українсько-польську парламентську заяву, яка, до речі, в українському Парламенті пройшла більшістю, але з перевагою лише в один голос.

Утім в Україні багато інших політиків, які зовсім інакше оцінюють причини українсько-польського військово-політичного протистояння, зокрема волинської трагедії 1943–1944 рр. Як правило, вони представляють право-радикальні, національно-патріотичні сили: БЮТ (Блок Юлії Тимошенко), Народний

союз «Наша Україна» (НСНУ), Народний Рух України (НРУ), Конгрес українських націоналістів (КУН) тощо. Так, на той час лідер української парламентської опозиції Ю. Тимошенко (у 2003 р. лідер партії «Батьківщина») категорично виступала проти ухвалення спільної парламентської декларації з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії. Однак пізніше, зокрема під час свого візиту до Брюсселя в листопаді 2006 р., вона усіляко намагалася привернути до себе симпатію євродепутата від Польщі і тодішнього Голови комітету у зв'язках з Україною Марека Сивеця. Останній, як відомо, виконуючи у 2003 р. обов'язки Державного секретаря канцелярії Президента О. Квашневського і Голови Бюро національної безпеки Польщі, був головною рушійною силою у проведенні заходів щодо вшанування пам'яті жертв цієї трагедії.

Українські політики такого кшталту прагнуть порівнювати міру відповідальності представників обох народів за українсько-польське військово-політичне протистояння в роки війни, а деякі вважають, що роль Української повстанської армії в тих подіях «слід визнати правомірною» і що остання вела «справедливу народно-визвольну боротьбу на своїй етнічній території проти всіх окупантів»³⁴.

У цих українських політичних колах побутує думка, що якщо поляки вважають, що услід за їхньою підтримкою Помаранчевої революції, а також євроінтеграційних прагнень України автоматично будуть забуті минулі образи, то вони сильно помиляються.

Взагалі, на наш погляд, варто наголосити на тому, що публічне обговорення в Україні проблематики українсько-польського міжнаціонального конфлікту воєнної доби, яка до того часу вважалася суто науковою і була предметом дослідження винятково науковців, не найкращим чином позначилося на позиції деяких українських учених. Вони не змогли не піддатися тиску засобів масової інформації та не врахувати громадської думки. При оцінці цього конфлікту за, так скажімо, «нових обставин» академічне його висвітлення відійшло на другий план, тоді як акцент було зроблено на політичному аспекті проблеми в контексті сучасних українсько-польських відносин³⁵.

Безперечно, українські історики (не кажучи вже за політиків та журналістів) ніколи не займатимуть схожої позиції щодо зазначених проблем не лише з колегами з Польщі, але й у себе

вдома. Не впевнені в тому, що в українській історичній науці існує певний поділ на київську, галицьку, волинську, можливо, ще якісь наукові школи, але представники цих регіонів, поза сумнівом, обтяжені різними стереотипами щодо свого західного сусіда, успадкованими від батьків та дідів, а тому дотримуються і дотримуватимуться завжди неоднакових поглядів стосовно спільного з поляками минулого.

До того ж причину розбіжностей у підходах політиків, журналістів і навіть деяких науковців (однаковою мірою як в Україні, так і в Польщі) до висвітлення проблематики українсько-польських відносин у ХХ ст. можна пояснити тим, що переважна більшість з них ще не глибоко обізнана з відповідними архівними документами і навіть не прагне до цього, оскільки в оцінці цих відносин знову-таки більше керується згадуваними стереотипами та радше довіряє спогадам своїх рідних, ніж архівам.

Історичні погляди таких «дослідників» цілком відповідають сучасним уявленням про те, що історія як теоретична дисципліна конструюється в популярному сьогодні постмодернізмі як наративна, а отже, різниця між історичним дослідженням і, скажімо, історичним літературним твором-вигадкою вже і не є такою принциповою.

На жаль, до сьогодні в українській науковій літературі з означеної теми зустрічаються праці, автори яких і далі надають перевагу однобічному трактуванню причин конфлікту та мають на меті лише довести провину протилежної сторони або принаймні уникають постановки питання про частину відповідальності за конфлікт, що лежить на українській стороні³⁶. Не аналізуватимемо тут цих праць, але не можемо не зазначити, що їхні автори не беруть до уваги навіть виданих десять томів матеріалів «Україна – Польща: важкі питання», котрі є результатом копіткої дослідницької роботи впродовж декількох років українських і польських учених в рамках програми вищезгаданого міжнародного наукового семінару.

Залишилися поза увагою цих авторів також уже названі декілька томів з надзвичайно важливими документами з архівів Служби безпеки України та польського Інституту національної пам'яті. Вони дали змогу на багато подій українсько-польського співіснування у минулому подивитися іншими очима, а деякі питання, відповіді на які раніше давалися винятково умо-

глядно, завдяки опублікованим свідченням їхніх учасників, – вирішити остаточно.

Утім в останні декілька років з'явилися в українській історіографії і по-справжньому наукові праці з важких питань українсько-польських відносин ХХ століття. Автори вводять до наукового обігу новий цікавий матеріал (нерідко запозичений з власного життєвого досвіду), дають останньому хоча і не позбавлену національної пристрасі, але усе-таки виважену і при цьому глибоку інтерпретацію³⁷.

У будь-якому разі, поки залишатимуться спогади про трагічні сторінки минулого в українсько-польських відносинах, існуватиме і надія в українських істориків і політиків побудувати таку історичну схему цих взаємовідносин, яка жоден з народів не ображатиме та сприйматиметься всіма як компромісна.

2. Українські емігрантські автори та зарубіжні дослідники про українсько-польський міжнаціональний конфлікт часів війни

Дослідження з цієї проблематики українських емігрантських авторів репрезентовані насамперед роботами Л. Шанковського, П. Мірчука, П. Терещука, Є. Штендери, М. Лебеда, З. Книша³⁸. У них пода-

но широкий спектр діяльності українського і польського підпілля, взаємовідносин УПА й АК, в тому числі співпраці між ними, яка, втім, як зазначають автори, тривала недовго (травень 1945 – осінь 1946 р.) і була обмежена територіально. З огляду на причетність багатьох із цих дослідників до описуваних подій навряд чи варто було сподіватися на цілковиту емоційну виваженість зроблених ними тверджень.

Однобічні трактування і оцінки, що даються, наприклад, волинським подіям 1943 р., містяться у праці М. Лебеда. Про останні він пише: «На місце української поліції німці запропонували полякам створити польську поліцію. Серед польської суспільності Волині знайшлося багато людей, засліплених історичною ненавистю до українського народу, які пішли на вислуги німцям. Інші поліційні відділи з польського елемента мобілізують німці в Ряшівщині, і їх перекидають у північно-західні українські землі». Далі М. Лебедь говорить про співпрацю поляків з більшовицькими партизанськими загонами і робить висновок, що внаслідок усього цього «український народ був змушений перейти до самооборони». Якийсь час «УПА ще

пробувала втягнути поляків до спільної боротьби проти німців і більшовиків. Коли ж це не дало жодного успіху, УПА дала польському населенню наказ опустити українські терени Волині і Полісся»³⁹.

На наш погляд, якщо б співпрацю поляків з німцями і радянськими партизанами (іноді просто вимушену) на Волині можна було пояснити лише їхньою ненавистю до українського народу, як пише М. Лебець, це було б дуже просто. На жаль, він нічого не говорить про те, яку роль у появі в поляків «бажання співпрацювати» фактично зі своїми заклятими ворогами – німцями, та й з «більшовиками», відіграли антипольські акції бандерівських боївків.

На цей аспект українсько-польських взаємин звертає увагу в своїх спогадах політичний опонент М. Лебеда відомий діяч ОУН-Мельника О. Шуляк, який з цього приводу написав таке: «Поляків уся Україна, а, зокрема, Західня – вважає за ворогів, і зовсім слушно. Але ж не лише кожна держава, а й революція має своє право і суд. Правда, що поляки по містах працювали в гестапо проти українців; вони давали найбільший контингент «фольксдойчів»; вони пішли згодом у поліцію, на місце українців, що відійшли в ліс, і проводили з німцями акції проти українського населення. Але... Але з польським народом нас єднав спільний ворог. А польська меншість в Україні була готова бути в своїй спеціально сільській масі лояльною. Не треба забувати, що польські осадники були в роки 1939–1941 вивезені більшовиками, ворожий нам елемент купчився по містах, отже – поза засягом УПА. На селах Волині залишилися так звані «мазури», що були прив'язані до землі й зі страху готові бути лояльними й початково були. Очевидно, що це був у цілому, як кожна меншість у кожній державі, елемент непевний. Не бракувало з польського боку ані провокацій, ані злочинів. Але на це треба було відповісти судом і карою на винних. Але те, що на цьому відтинку діялося 1943 р., не дасться вкласти в жодні рамки. Не вважаємо за відповідне, з різних причин, тепер уже подавати тут деталей цієї справи. Скажемо тільки, що вся рубанівська акція (тобто організована «урядуючим» на той час провідником ОУН М. Лебедем-Рубаном. – *І. І.*) на цьому відтинку поставила польську меншість проти нас. Це дало страшні втрати на міжнародному форумі. Для української визвольної боротьби це відкрило ще один фронт, та, пхнувши

поляків в обійми і німців, і більшовиків, непотрібно зміцнило й ці два фронти, і так надто сильні»⁴⁰.

Перепрошуємо за довгу цитату, але, гадаємо, вона була варта того, щоб її навести, оскільки дає багато для розуміння характеру українсько-польських взаємин на той час на Волині. Не можемо погодитися лише з тим, що саме М. Лебець був організатором тут антипольського терору, про що мова йтиме далі.

Окремих аспектів українсько-польських взаємин у роки війни торкаються також відомі вчені й публіцисти з української діаспори, праці яких присвячені загальним питанням історії України і національно-визвольної боротьби ОУН і УПА: О. Субтельний, В. Косик, Т. Гунчак, П. Потічний, А. Луцьок і Б. Кордан, Б. Осадчук, І. Химка, І. Лисяк-Рудницький⁴¹.

Останній, зокрема, давши класичне визначення цій боротьбі в таких словах: «Роки другої світової війни були періодом найбільшого піднесення й одночасно організаційної й ідейної кризи націоналістичного руху»⁴², показав водночас, як ця криза позначилася на відносинах ОУН з українськими демократичними партіями, прихильниками українсько-польської співпраці, та на загальному ставленні українських націоналістів до Польщі і поляків.

У питанні українсько-польського збройного конфлікту в роки війни І. Лисяк-Рудницький дотримувався тієї думки, що провина за нього падала на обидві сторони. Він про це писав таким чином: «терор і озвіріння були обопільні, а з відстані часу не легко встановити, хто “перший почав”. Польський політичний провід напевне причинився до спровокування катастрофи своїм нехтуванням прав українського народу до вільного життя на його споконвічній етнічній території та своєю твердолобою поставою в питанні щодо державної належності ґалицько-волинських земель. Але в даному випадку йдеться про відповідальність української сторони. Є підстави думати, що з українського боку мали місце не локальні, стихійні ексцеси, але що проводилася свідомо кампанія “очищення терену” від польського населення. Якщо ця гіпотеза правильна, то стосовні рішення могли вийти тільки від проводу ОУН (Р)»⁴³.

Зарубіжні українознавці А. Луцьок і Б. Кордан у впорядкованому ними збірнику англо-американських документів пред-

ставили деякі зовсім невисвітлені в історичній літературі сторони багатогранної політики західних союзників з української і польської проблем, зокрема, як впливала ця політика на позицію польського емігрантського уряду в «українському питанні», якою вона була у відносинах англо-американських політичних та військових діячів з радянським керівництвом. Численні звіти військових міністерств Великобританії та США, опубліковані у збірнику, дають уявлення про розвиток ситуації на землях спільного проживання українців і поляків за часів війни та в повоєнні роки.

Не можна не сказати про те, що, на наш погляд, діаспорна історіографія у своїх оцінках українсько-польських взаємин часів Другої світової війни тривалий час тяжіла над українською, і в останній було поширеним явище, коли українські історики трактували ці взаємини в цілковитій відповідності до їх інтерпретації українською зарубіжною літературою. Про це свідчить, зокрема, добре відома в нас і в Польщі без перебільшення фундаментальна праця з історії України Я. Грицака⁴⁴.

З'ясовуючи в ній, наприклад, обставини, що призвели до розгортання українсько-польського конфлікту на Волині в 1943 р., автор посилається на працю В. Косика і зазначає таке: «Українська сторона вважає, що українські загони самооборони та загони УПА втяглися у конфлікт лише у відповідь на співпрацю польських загонів з червоними партизанами та використання німцями польської поліції у протиукраїнських акціях». Причому, на думку відомого львівського дослідника, така версія навряд чи може бути спростована, оскільки протилежне «не може бути підтверджено документально»⁴⁵.

Тут зазначимо, що в пізніших своїх дослідженнях Я. Грицак дещо переглянув свої погляди, про що може свідчити низка публікацій на цю тему і, зокрема, така його оцінка «Волинської різанини»: «...антипольська акція була важливою умовою становлення УПА, її “хрещенням у крові”. За нормами міжнародного права вона була воєнним злочином, з воєнно-політичного погляду – цілком безглуздою...»⁴⁶.

Утім чи означає це, що проблема визначення витоків волинської трагедії остаточно вирішена і що вона не потребує подальших досліджень науковцями? На наше глибоке переконання, ні. Вважаємо, що саме неупереджений аналіз документів надасть можливість розставити правильні акценти, здавалося

б, у вже відомій загальній картині українсько-польського між-національного конфлікту часів війни і з'ясувати міру відповідальності за його розв'язання кожної із задіяних в ньому сторін: німецької, радянської, але, насамперед, українського та польського військово-політичних проводів.

Тим більше, що навіть деякі з їхніх лідерів та учасників тих подій від певного часу ставили про це питання. Зокрема, у вступній статті до 24-го тому «Літопису УПА» відомий діяч бандерівського руху Мирослав Прокоп написав таке: «Потрапляючи є інформації про знищення кількох сотень українців на Грубешівщині навесні 1944 р., про вбивства представників української інтелігенції в різних містах Галичини, про польських донощиків на службі гестапо й комуністичного підпілля та їхню участь у поборюванні українців. Відомо також, що після того, як частина української поліції на Волині перейшла до УПА, місцеві поляки брали участь у німецьких антиукраїнських погромах. Однак відомо теж, що на Волині, а місцями й у Галичині, були криваві репресії українців проти місцевих поляків; відомо, що відбулося своєрідне примусове виселення польських осадників з українських земель, жертвою якого впало багато поляків, в тому числі й цивільного населення, непричетного до антиукраїнських виступів... Немає сумніву, що акції взаємного винищування з боку українців і поляків звичайно мали характер "самооборони" і "відплати", та справа в тому, що жертвами тих акцій падали часто зовсім невинні люди. Цього ніяк виправдати не можна; навпаки – такі вбивства вимагають осуду від обох народів... Обопільна боротьба між українцями і поляками під час війни вимагає від відповідальних кіл обох народів серйозного аналізу й оцінки тієї недавньої трагедії в їхньому житті, щоб лікувати психологічну травму, яка заважає приязним взаєминам між обома народами»⁴⁷.

Незмінною залишається позиція сучасної російської офіційної історіографії у трактуванні українського національного самостійницького руху та його взаємин з польським підпіллям. З-поміж останніх російських праць, присвячених боротьбі радянських спецслужб проти польського й українського антикомуністичного підпілля в роки війни, насамперед варто назвати збірник документів у 2-х книгах, виданий у 2001 р. завдяки зусиллям Центрального архіву Міністерства внутрішніх справ і

адміністрації Республіки Польща та Центрального архіву Федеральної служби безпеки Російської Федерації⁴⁸.

Перша книга містить найцікавіші інформаційно-аналітичні документи НКВС-НКДБ СРСР стосовно діяльності польських, а опосередковано і українських підпільних організацій на території Західної України і Західної Білорусії в 1939–1941 рр., також боротьби проти них. У другій подано слідчі справи, зокрема протоколи допитів польських підпільників, а також власноручно складені ними зізнання.

Згідно з даними НКДБ СРСР, що наводяться в московському виданні, від вересня 1939 р. і до початку другого кварталу 1941 р. у Західній Україні і Західній Білорусії, а також Литві було ліквідовано 568 конспіративних організацій і груп, заарештовано 16 758 членів польського підпілля. На території самої Західної України було знешкоджено діяльність 340 організацій і груп, заарештовано 9949 членів підпілля. Користуючись захопленими польськими архівами, органи НКВС-НКДБ оголосили у всесоюзний розшук 3168 кадрових працівників польських спецслужб та їхніх агентів, з яких 2101 був заарештований⁴⁹.

Опубліковані документи дають чимало підстав замислитись над таким питанням: якщо настільки активною і всеохоплюючою була боротьба чекістів з їхніми супротивниками в Західній Україні і Західній Білорусії, то, напевно, масштаб антирадянської діяльності місцевого польського підпілля дійсно становив серйозну загрозу для встановленого тут у 1939 р. режиму. На це запитання, на нашу думку, можна дати і позитивну і негативну відповіді, кожна з яких матиме рацію.

На перший погляд, вдала агентурно-оперативна робота органів НКВС-НКДБ СРСР проти польських підпільних організацій і масовий характер арештів, здійснених офіційними Москвою і Києвом у їхньому середовищі, можуть свідчити про те, що польські плани з проведення антирадянської боротьби значною мірою залишилися лише на папері. До речі, про ці плани, так само як і про характер завдань, визначених для підпілля польським емігрантським урядом і військовим командуванням, ми радше дізнаємося саме завдяки опублікованим документам радянських спецслужб, а не з добре відомої і малочисленної польської конспіративної документації за 1939–1941 рр., що збереглася в польських архівосховищах.

Утім ці самі документи з московського видання повідомляють про те, що польські націоналістичні формування від початку 1940 р. розгорнули активну діяльність з підготовки збройного виступу, що був запланований на весну того ж року. З цією метою вони проводили роботу з накопичення зброї та набоїв до неї; збирали інформацію про місця розташування підрозділів Червоної армії та органів НКВС; складали списки з адресами на командуючий склад армії, працівників НКВС і радянсько-партійний актив з метою їхнього захоплення та знищення під час збройного повстання; готували на початок повстання або очікуваної ними війни між Німеччиною і СРСР здійснення диверсійних актів, головним чином, на об'єктах стратегічного значення, на залізничних вузлах та мостах. Окремі антирадянські організації чинили прямий опір військовим частинам Червоної армії і місцевим радянським органам збройними нападами на ці частини і будинки НКВС та здійсненням терористичних актів⁵⁰.

Поряд із відзначенням зробленого поляками варто підкреслити, що вже з другої половини 1940 р. діяльність їхнього військового підпілля в західних областях України, Білорусії і у Литві була фактично паралізована. Відновлення загальнопольської підпільної організації Союзу збройної боротьби (СЗБ) на цих територіях відбулося вже після їх захоплення Німеччиною, і від того часу діяльність поляків спрямовуватиметься проти гітлерівських окупантів. Як відомо, напад гітлерівської Німеччини на СРСР змінить ставлення радянського керівництва до Польської держави. У цьому контексті дуже важливою є інформація, подана у вступі до збірника московських документів, про кількість амністованих поляків на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 серпня 1941 р. Згідно з нею із в'язниць, таборів, місць ув'язнення і депортації була звільнена 389 041 особа – громадян Польщі, з яких – 200 828 поляків⁵¹.

На відміну від київського видання 1998 р., цей збірник містить набагато більше «українських сюжетів». Причому в його матеріалах ідеться не стільки про боротьбу НКВС-НКДБ з ОУН, хоча є і така інформація, скільки про деякі аспекти становища цієї організації в Західній Україні, а також, що нас найбільше цікавить, про переговори діячів польського підпілля з окремими представниками західноукраїнської громадськості, зокрема з митрополитом А. Щептицьким⁵².

Працівники радянських спецслужб отримували подібну інформацію від польських підпільників під час допитів або внаслідок перехоплення кур'єрів, що везли ситуаційні донесення зі Львова до Варшави. Свідчення поляків показують, наскільки важливе місце в їхній конспіративній діяльності посідало «українське питання». Водночас звернемо увагу на те, що згідно з твердженнями самих польських підпільників напередодні нападу Німеччини на СРСР єдину серйозну антирадянську силу в Західній Україні становила лише ОУН.

У зв'язку з цим відзначимо, що нагальною потребою історичної науки та джерелознавства є підготовка збірників документів за участю архівістів як ФСБ РФ, так і СБ України, у яких ішлося б про боротьбу радянських спецслужб упродовж 1939–1941 рр. в Західній Україні саме проти оунівського підпілля⁵³. На наш погляд, відсутність таких збірників викликана тим, що російська офіційна історіографія сьогодні вже погоджується оцінювати польське підпілля того періоду як таке, що проводило, насамперед, патріотичну діяльність на користь Польщі. Про оунівську конспірацію російські історики ще й досі згадують переважно в контексті колаборації народів СРСР з гітлерівцями у 1939–1945 роках⁵⁴. Виняток можуть становити лише окремі праці⁵⁵.

Варто, як нам здається, з цього приводу підкреслити, що українські дослідники схильні нині називати колабораціонізмом лише таке добровільне співробітництво з німецькими окупантами, що прямо сприяло зміцненню встановленого ними режиму або було обумовлено особистою вигодою співпрацюючого⁵⁶.

Поряд з вищесказаним не можна не вважати великою заслугою російських дослідників публікацію величезного корпусу інших документів, що донедавна зберігалися в московських архівах (Державний архів РФ, Російський центр зберігання й вивчення документів новітньої історії та ін.) під грифом «Цілком таємно». Вони розкривають важливі механізми підкорення Радянським Союзом Польщі, дають певне уявлення, наприклад, про вербування серед членів польського підпілля радянської агентури та її використання, в тому числі в боротьбі проти ОУН і УПА, дають можливість проаналізувати масштаби і характер інтересів центрального апарату ВКП (б), ступінь його втручання у внутрішні справи Польщі⁵⁷.

Утім проблематика українсько-польського міжнаціонального конфлікту в роки війни досі залишається поза увагою офіційної російської історіографії. Принаймні остання не подає цей конфлікт як суперечку між українськими і польськими патріотичними збройними формуваннями за землі, на які мали підстави претендувати обидві сторони. Такий погляд на проблему можна пояснити лише тим, що боротьба за Західну Україну і Західну Білорусію в контексті тодішніх подій російськими істориками розглядається винятково під кутом зору московських інтересів та пріоритетів, тобто як «реванш за поразку у радянсько-польській війні 1919–1920 рр. і повернення втрачених у результаті зовнішньої агресії територій»⁵⁸.

Інше пояснення не зовсім уважному ставленню сучасних російських істориків ліберального напрямку до висвітлення міжнаціональних відносин на окупованій території України в роки війни знаходимо в книзі авторства Олени Яковлевої. Полемізуючи з багатьма з них і взявши за об'єкт критики передусім працю, видану 2002 р. в Москві, того ж таки ліберального російського дослідника Б. Соколова «Оккупация. Правды и мифы», О. Яковлева зазначає: «Уж очень неблагодарная это тема: вопрос-то политкорректно осветить надо, да только как? Ладно, с Советами всё ясно, бандиты они и есть бандиты, а вот что с УПА и АК делать? ...нельзя не учитывать мнение братьев с Украины, усилиями которых героям из УПА, типа Клыма Савура – того самого, что не только призывал, но и приказывал резать поляков, – уже устанавливают памятники как борцам за “вильну и самостийну Украину” ... да и уважаемых польских братьев опять же не проигнорируешь, а они – вот незадача – трактуют волинские события 1943 г. как геноцид и, вопреки не желающим каяться украинцам, твёрдо стоят на этой позиции»⁵⁹. Залишимо без коментарів цей «публіцистичний випад» проти сучасних російських істориків дослідниці О. Яковлевої, яка навряд чи є фаховим істориком.

Подібно до російської історіографії проблема приєднаних до СРСР у 1939 р. територій та міжнаціональних відносин на них у роки війни ще не стала надто актуальною також для білоруської історичної науки. Багаторічну блокаду навколо заборонених для дослідження тем і, зокрема, діяльності польського і білоруського, а іноді й українського антикомуністичних підпільних рухів у Західній Білорусії в роки Другої світової війни

«прорвали» праці А. Литвина, А. Хацкевича, які спираються, насамперед, на документи Національного архіву Республіки Білорусь, Є. Семашко та деяких інших⁶⁰. Новий фактологічний матеріал якісно заповнює прогалину, утворену радянською історіографією. Втім поки що зовсім не всі аспекти цієї проблематики знайшли відображення в роботах білоруських істориків.

Певне зацікавлення темою українсько-польського конфлікту в роки війни і міжетнічних взаємин у той період загалом виявляють в останнє десятиріччя англо-американські науковці. У працях В. Лютника, А. Вейнера, Т. Снайдера, Т. Піотровського, Ф. Зера й А. Сильяк цей конфлікт розцінюється не інакше як «етнічні чистки»⁶¹. Причому якщо, наприклад, Т. Снайдер зосереджує свою увагу на антиукраїнських акціях поляків 1943–1947 рр., Т. Піотровський наголошує на відповідальності за «етнічні чистки ОУН-УПА», то В. Лютник описує жахливу українсько-польську боротьбу по обидва боки р. Буг.

Характерною рисою подібних робіт стає інтерес їхніх авторів і до проблем інших народів, які стали в ті роки об'єктом терору, примусового переселення та депортацій; робиться також спроба проаналізувати роль у цьому процесі так званих шуцмансшафтів, тобто частин допоміжної німецької поліції, що формувалася з українців, поляків, білорусів, литовців та представників інших національностей. На особливу увагу в цьому контексті заслуговують праці М. Діна, Т. Піотровського, В. Міламеда, канадського історика Д. Марплса, голландського дослідника К. Беркгофа⁶².

Не можна не згадати і про добре всім відому монографію Дж. Армстронга, вперше видану ще в 1955 році⁶³. Американський учений присвятив українсько-польському протистоянню часів війни не так багато місця. Утім це чи не єдине класичне наукове дослідження на Заході, майже цілком присвячене проблематиці українського націоналізму в 1939–1945 рр., яке розкриває як загальні напрями його діяльності, так і підвалини взаємин з польським військово-політичним табором.

На працю Дж. Армстронга написав рецензію один із найвизначніших представників української зарубіжної історіографії І. Лисяк-Рудницький. Висловивши незгоду з деякими, іноді принциповими позиціями американського дослідника, він

водночас оцінив книгу як таку, що «залишиться в американській науковій літературі про Східну Європу як вклад тривалої вартості»⁶⁴.

Окремих аспектів історії українсько-польського військово-політичного протистояння, а також діяльності українського і польського підпілля в роки війни торкається німецька історіографія. Нещодавно ще порівняно молодий німецький учений Ф. Грелька підготував у Рурському університеті, що в Бохумі, серйозну дисертаційну працю на тему: «Порівняльне дослідження українських прагнень до незалежної держави і німецької політики щодо України в 1918 та 1941–1942 рр.». Великим знавцем проблематики, пов'язаної з діями Армії Крайової на довоєнних польських східних землях, є німецький дослідник Б. Кіарі. Добре відомий своєю фундаментальною працею на тему Голокосту в Україні та, зокрема, висвітленням складної проблематики українсько-єврейських відносин у роки нацистської окупації є ще один історик з Німеччини Д. Поль⁶⁵.

Варто також зауважити, що за підтримки Фонду Фрідріха Еберта, Гете-Інституту, Гуманітарного центру історії та культури Східно-Центральної Європи (м. Лейпциг), Інституту гуманітарних наук (м. Відень) в Україні та поза її межами останнім часом пройшла низка міжнародних наукових конференцій, на яких дослідники з Німеччини Д. Поль, Ф. Гальчевські, Ф. Грелька, Н. Фрай, В. Їльге, Ф. Тьєр, С. Трьобст та інші в контексті німецько-українських відносин часів війни порушували й українсько-польську проблематику. А опублікована на шпальтах часопису «Критика» стаття Вільфріда Їльге «Змагання жертв» навіть викликала жваву полеміку серед українських науковців⁶⁶.

Було б незрозуміло, якби, говорячи про науковий доробок зарубіжної історіографії в дослідженні українсько-польського конфлікту періоду Другої світової війни, ми не згадали про реакцію українських істориків на появу серії переважно публіцистичних праць канадського дослідника В. Поліщука, опублікованих англійською, польською та українською мовами⁶⁷. У нас є всі підстави вважати, що ці книжки, написані в легкій для сприйняття і засвоєння пересічними громадянами формі, справили неабияке враження на тих читачів, що мали можливість і бажання з ними ознайомитися.

Інтерес до праць В. Поліщука багатьох людей міг бути викликаний ще й тим, що були вони «сповіддю українця», тобто автор свідомо підкреслював своє українське походження (був з Волині, а до того ж нібито через свої антикомуністичні переконання був змушений емігрувати до Канади) і, незважаючи на це, однозначно оцінював діяльність ОУН і УПА в роки війни та після її завершення як «злочинну».

Ми б не звертали особливої уваги на творчість В. Поліщука, оскільки його роботи базуються не на документальній основі, але багато із зроблених ним тверджень поділяється частиною польських та й не лише польських науковців. Саме це змушує нас згадувати про них і полемізувати з цього приводу.

Одна з головних тез В. Поліщука є такою: «...не в історії двох народів – українців і поляків – слід шукати першопричини мордів поляків, не в національному характері українців. Але в злочинній ідеології ОУН, яка зуміла збунтувати велику частину українців Західної України проти поляків, а як не збунтувати, то терором примусити до виступів проти них»⁶⁸.

Саме в характері цієї ідеології, а не, скажімо, в заходах польських урядів щодо української меншини в міжвоєнний період чи гітлерівській політиці часів війни «*devide et impera*» вбачає він головну причину «волинської різанини» 1943 р. і подібних за змістом подій 1944 р. у Східній Галичині. На думку автора з Канади, і «пацифікація» українського населення, що проводилася польською владою в 1930 р. у Східній Галичині, і нищення православних церков на Холмщині в 1938–1939 рр., і шовіністичні настрої поляків щодо західноукраїнських земель під час війни і т. д. і т. ін., і все це разом узятє лише сприяли підбурюванню українців до вбивств поляків, але самі по собі не були їх причиною.

Утім постає питання: якщо причина антипольських виступів ОУН на Волині і у Східній Галичині полягає лише в її ідеології, то чому вона не застосовувала її у своїй практиці скрізь, скажімо, стосовно угорців і чехо-словаків на Закарпатті, чи румунів на Буковині, або до тих самих поляків на землях, що лежали східніше від довоєнного кордону II Речі Посполитої, адже, наприклад, на Житомирщині польської людності було не менше, ніж на Волині?

Виникає і друге питання: а якою мірою сама ідеологія і практика ОУН, зокрема її терористична діяльність стосовно поль-

ських урядовців у довоєнний період, була наслідком шовіністичних настроїв щодо західноукраїнських земель самих поляків, а за часів німецької окупації наслідком їхніх спроб опанувати тут найважливіші ділянки адміністративно-господарського апарату шляхом відсторонення українців?

І потім, акти індивідуального терору щодо окремих польських державних діячів започаткувала не ОУН і навіть не Українська військова організація (УВО). Цей терор почався значно раніше. Згадаймо хоча б про вбивство в 1908 р. намісника Галичини графа Анджея Потоцького, здійснене українським студентом Мирославом Січинським.

Так само не можна вважати Дмитра Донцова, про якого В. Поліщук говорить як про головного ідеолога українського націоналізму, відповідальним за антипольський терор, оскільки Донцов якраз був прихильником українсько-польського співробітництва.

Зроблені нами зауваження зовсім не означають, що ми не розуміємо тієї ролі, яку відіграв у дестабілізації українсько-польських взаємин у міжвоєнний період так званий український інтегральний націоналізм з його практикою терору. І ми не збираємося захищати ідеологічні або практичні аспекти в діяльності ОУН. Українські дослідники лише мусять об'єктивно розібратися в суті проблеми.

Один із найвідоміших західних українських інтелектуалів і патріотів Богдан Осадчук, який за часів війни сам вважав себе завзятим націоналістом, закликав усіх уже в наш час «не потурати українському націоналізму»⁶⁹, засуджуючи пануючу в Радянській Україні одну тоталітарну ідеологію та піднімаючи при цьому на щит іншу, і з цим важко не погодитися.

Основним недоліком праці канадського автора, як ми вважаємо, є заданість його концепції (що, до речі, видно вже із самої назви), яку він намагається будь що обґрунтувати. Йдеться про єдине прагнення В. Поліщука довести злочинність ідеології і практики ОУН-УПА, а не розібратися об'єктивно в мотивах дій учасників українсько-польського конфлікту, не спробувати усвідомити умови, в яких їм довелося діяти. На нашу думку, лише за останнього підходу ми будемо здатні з'ясувати, що ж насправді сталося у взаєминах між українцями і поляками в те воєнне лихоліття⁷⁰.

3. Польська історіографія «важких питань» українсько-польських відносин 1939–1947 рр. в оцінці українського історика

Цілком зрозуміло, що найбільший внесок у розробку історії діяльності польського підпілля в роки війни та його протистояння з українським націоналістичним рухом на території Холмщини, Підляшшя, Лемківщини, Надсяння, Волині та Східної Галичини зробила польська історіографія. Ще 1973 р. у видавництві Міністерства національної оборони Польщі вийшла праця А. Щесняка і В. Шоти⁷¹, яка спиралася на широке документальне підґрунтя, забезпечене, головним чином, архівами спецслужб комуністичної Польщі. У ній хоча і давалася вкрай негативна оцінка ОУН і УПА, проте вперше було подано розгорнуту панораму їхньої діяльності, боротьби, а водночас і співпраці українського підпілля з польським «пролондонським» табором. На книгу дав свої ґрунтовні критичні зауваження представник української історіографії з діаспори П. Терещук⁷². Врешті-решт, через великий контраст між представленим у ній матеріалом і офіційно існуючими на той час у польському суспільстві ідеологічними постулатами книги було вилучено з наукового обігу.

Характерною рисою історичної літератури з цієї теми за часів Польської Народної Республіки було замовчування одних і надмірне випинання інших фактів. Так, про діяльність Армії Крайової у Східній Галичині не писали взагалі, а про найбільше польське партизанське з'єднання часів війни – 27-му Волинську піхотну дивізію АК згадували побіжно, намагаючись протиставити її «добрих» солдатів «панським» офіцерам. Натомість перебільшувалася роль тих поляків, що опинилися в радянських партизанських загонах. Спогади колишніх вояків АК з Волині могли з'являтися винятково з відповідним ідеологічним вступом або коментарем. Влада не дозволяла навіть проводити підрахунки втрат серед польського населення в Західній Україні, понесених унаслідок дій формувань УПА.

Ще більш перекрученою подавалася польською історіографією часів ПНР історія діяльності ОУН і УПА. Польські науковці, як правило, цілком замовчували факти боротьби українського самостійницького руху проти гітлерівців, а також тривалого опору українських повстанців радянській владі в Західній Україні в 1944–1954 роках. Натомість вони робили акцент на німецько-українській співпраці в роки війни, випинали

окремі випадки, особливо жорстоких мордувань польської людної загонами УПА. На такий підхід у недалекому минулому своїх колег-співвітчизників до оцінки проблеми ОУН-УПА вказують і сучасні польські історики⁷³.

За словами одного з них – А. Фрішке, на громадську думку в Польщі аж до кінця 1980-х років домінуючий вплив здійснювали книги Е. Пруса⁷⁴, який «дивився на польсько-українські справи у ХХ столітті винятково крізь призму злочинів і українського фашизму»⁷⁵.

Після політичних змін у країні 1989 р. і зникнення цензури в Польщі з'явилися десятки праць на тему українсько-польських відносин у 1939–1948 рр. За своїм характером переважна більшість принципово відрізнялася від попередніх історичних видань і скоріше продовжувала традиції найславетнішого польського емігрантського часопису паризької «Культури» та підпільних публікацій «Солідарності»⁷⁶.

Уже перші дослідження Б. Скарадзинського, Т. Ольшанського, А. Земби⁷⁷ продемонстрували прагнення польських інтелектуалів до «ревізії» негативного образу українця, що склався в Польщі впродовж десятиліть «завдяки» зусиллям не сумнінних політиків, журналістів та науковців. До групи «ревізійоністів» (так принаймні вони самі себе називають) слід зарахувати також таких дослідників, як В. Менджецький, Г. Грицюк, Т. Стриєк, З. Ковалевський, А. Сова, Г. Мазур, Р. Внук, та особливо Г. Мотика з огляду на написану ним фундаментальну та «одну з найбільш революційних» у польській історіографії на тему УПА та українсько-польської боротьби часів війни монографію⁷⁸.

Окреме місце в цьому ряду належить, за словами сучасних польських істориків, «патріарху» у вивченні українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни Р. Тожецькому⁷⁹, праці якого стали класичним прикладом об'єктивного і добре документально обґрунтованого аналізу причин та сутності протиборства між УПА і АК по обидва боки р. Буг. Важко сьогодні собі уявити появу нових робіт на цю тему, автори яких не брали б до уваги зроблених ним досліджень.

Принагідно зазначимо, що, можливо, саме через об'єктивність у підходах до визначення провини кожної зі сторін у розв'язанні міжнародного конфлікту, яку дехто в Польщі тих часів трактував як «проукраїнську» чи навіть як «пробан-

дерівську» позицію, Р. Тожецькому в ПНР так і не була, м'яко кажучи, надана можливість захистити докторську дисертацію. Маємо надію, що випадків політичної чи будь-якої ще цензури, окрім авторської, в сучасних Україні та Польщі буде з кожним роком все менше і менше.

Ще одну групу польських дослідників (назвемо їх «традиціоналістами»), серед яких чимало безпосередніх учасників тих подій і які відтворюють історію діяльності українського і польського підпілля, а також їхнього протистояння, насамперед, на території Волині і Східної Галичини, становлять Є. і В. Семашки, А. Перетяткович, Ч. Піотровський, Ю. Туровський, Є. Венгерський, В. Філяр, В. Романовський, Г. Команський і Щ. Секерка, Ч. Партач і К. Лада та інші⁸⁰. При знайомстві з працями цих авторів впадає у вічі тенденційність більшості з них у підході до висвітлення українсько-польської боротьби, що полягає у прагненні звинуватити в її розв'язанні лише ОУН-УПА і, навпаки, замовчати або применшити провину польської сторони.

Вважаємо за доцільне особливо докладно зупинитися на двотомній праці Владислава і Єви Семашків, опублікованій у Польщі у 2000 р. під гучною назвою «Геноцид українських націоналістів стосовно польської людності Волині 1939–1945»⁸¹. Робимо це, по-перше, через її тематичну близькість до нашого дослідження. По-друге, з огляду на те що, на думку всіх без винятку польських науковців, саме ця праця на сьогоднішній день є «найвагомим доказом злочинів, скоєних ОУН і УПА проти польського цивільного населення в роки Другої світової війни», а отже – головним аргументом польської сторони в полеміці з українськими істориками.

Не відбираємо в авторів, як і взагалі у польських колег, права на власне бачення й визначення характеру волинських подій, зокрема 1943 року. В жодному разі не прагнемо виносити власних остаточних оцінок. Нас найперше цікавить джерельна база цієї праці, насамперед, достовірність наведених у ній свідчень та їхня об'єктивність. Хотілося б також висловити власні міркування з приводу деяких тверджень, що робляться авторами на підставі вивчення лише польської документації.

Як зазначають автори, дослідження українського терору щодо польської людності на Волині за часів Другої світової війни проводилося ними на підставі аналізу понад 1,5 тис. свід-

чень очевидців тих подій та спогадів, написаних значно пізніше, що зберігаються як у приватних колекціях, так і в громадських та державних архівосховищах. До останніх належать, зокрема, архів Головної комісії з дослідження злочинів проти польського народу – Інституту національної пам'яті, Східний архів наукового осередку «Карта», архів осередку вояків 27-ї Волинської піхотної дивізії Армії Крайової, архів історії селянського руху, архів Військового історичного інституту, архів Єврейського історичного інституту, костьольні архіви.

Автори вказують на те, що намагалися також використовувати інші матеріали, зокрема слідчі справи, які розглядалися Головною комісією з дослідження злочинів проти польського народу – Інститутом національної пам'яті, документацію польських підпільних структур, що діяли в роки війни, а саме донесення низових ланок АК головному командуванню, звіти працівників органів Делегатури польського уряду в окупованій країні й Міністерства внутрішніх справ польського емігрантського уряду в Лондоні. Однак цих документів у порівнянні зі свідченнями і спогадами значно менше. Це тому, що, як уважають В. і Є. Семашки, «вони не є достатньо інформативними», оскільки в роки війни жодна зі структур так званої Польської підпільної держави через зрозумілі причини систематичного вивчення картини скоєних проти поляків злочинів провадити не могла, отже – відповідної документації не підготувала.

Підкреслимо, що навіть за схвальної оцінки польськими науковцями цієї праці серед них точаться суперечки з приводу того, чи можуть бути покладені в основу об'єктивного дослідження діяльності ОУН і УПА свідчення тих польських громадян, які були свідками, а водночас і потенційними жертвами українських повстанців. Щоб у цьому переконатися, досить переглянути хоча б опублікований 6-й том матеріалів міжнародного історичного семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни», що пройшов у Варшаві 3–5 листопада 1999 року⁸². Не до об'єктивності було й тим авторам спогадів, які пережили війну й ту людську трагедію, що сталася на Волині в 1943–1944 рр., тим більше, що й спогади нерідко писалися через кілька десятирічків після війни.

Однак керуючись незаперечною істиною, що свідки завжди більше знають про те, свідками чого вони були, ніж ті, хто не мав до цього безпосереднього відношення (йдеться про

поінформованість стосовно тієї чи іншої події, а не про характер її сприйняття), можна погодитися з твердженням більшості польських істориків і авторів згадуваної праці, що справді саме свідчення й спогади очевидців є основним джерелом інформації про випадки масових або поодиноких убивств цивільних осіб, скоєних різними військовими угрупованнями в роки війни. Отже, їх можна покласти в основу дослідження.

Проблема, на наш погляд, полягає в іншому. Як перевірити отриману від свідків інформацію, аби зроблені на її підставі оцінки якомога більше наблизилися до істини, тобто брали б до уваги всю сукупність обставин (причинно-наслідкові зв'язки), за яких сталася та чи інша подія, був скоєний той чи інший злочин? Вирішення цього завдання потребує, по-перше, наявності інших джерел інформації (за можливості, цілком інакшого походження) задля зіставлення і проведення ретельного порівняльного аналізу. По-друге, не менш важливим є дотримання об'єктивності у підході до такого аналізу людини, що його провадитиме й виноситиме остаточне судження.

І в цьому плані, як нам здається, В. і Є. Семашкам не все вдалося. Річ навіть не в тім, що Владислав Семашко був членом польського підпілля й АК у роки війни на території Володимирщини, а отже – йому при всій старанності важко зберігати об'єктивність у оцінці свідчень таких самих, як і він, учасників військової конспірації або навіть тих його співвітчизників з-поміж цивільних осіб, які ще в роки війни раз і назавжди визначили своє ставлення до українських націоналістичних збройних формувань.

Причину, підозрюємо, багатьох помилок, допущених авторами (вони й самі визнають, що могли припуститися «деяких неточностей»), слід також убачати у малому використанні ними джерел іншого походження: з оунівських документів цитується лише три опубліковані, жодного неопублікованого немає; відсутні німецькі й радянські матеріали, хоча деякі з останніх згадуються у бібліографії. Це робить неможливим зіставлення свідчень польських громадян з аналогічними свідченнями протилежних сторін. Якби праця була лише зібранням свідчень та спогадів – це одна справа. Але коли на підставі цих матеріалів, без будь-якої конфронтації з іншими, автори синтезують власну картину подій – зовсім інша спра-

ва. І в цьому разі автори мають нести відповідальність за все, що написали.

Щоб продемонструвати, якою може бути розповідь про одну й ту саму подію у викладі різних сторін, наведемо лише один приклад. Так, у першому томі цієї праці (с. 382) наводиться один із перших випадків убивств часів війни в селі Ключик Турійської волості Ковельського повіту «українськими націоналістами» польських громадян у такій спосіб:

«15 вересня 1939 р. місцеві українські селяни вбили дев'ятох поляків, застосувавши перед тим проти них тортури. Замордованих вивезли до сусіднього Радовицького лісу, де всі вони були закопані в землю у спільній могилі».

Джерелом цієї інформації, як указують автори, для них слугували матеріали архіву осередку воїнів 27-ї Волинської піхотної дивізії АК. При цьому В. і Є. Семашки не повідомляють, ні ким саме були вбиті польські громадяни, ні за яких обставин стався цей злочин. Натомість інше джерело, де знаходимо відповідь на ці запитання, дещо змінює уявлення про подію. У доповідній записці наркома внутрішніх справ УРСР Івана Серова від 13 жовтня 1939 р., надісланій зі Львова до Москви на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Лаврентія Берії, читаємо:

«8 октября сего года в лесу близ Турийска Ковельского уезда были обнаружены трупы убитых и зарытых в землю 5 мужчин и 1 женщины. Расследованием установлено, что они являются жителями деревни Ключик Турийской волости... Эти лица были расстреляны по решению группы членов КПЗУ и бывших политзаключённых из числа жителей этой деревни как провокаторы на следующий день после занятия г. Ковеля частями Красной Армии. Расстрел был якобы санкционирован комиссаром одной из войсковых частей Красной Армии. Непосредственное участие в расстреле принимали... все члены КПЗУ, освобождённые из тюрьмы нашими войсками. При выезде наших работников на место местные жители представили документы, подтверждающие провокаторскую деятельность расстрелянных, изъятые ими из архивов судов и полиции»⁸³.

Таким чином, завдяки зіставленню інформації про одну й ту саму подію, висвітлену джерелами різного походження, ми можемо уточнити дату скоєного злочину, з'ясувати обставини справи та мотиви дій тих, хто його скоїв, отримати конкретні

дані про вбивць та їхніх жертв. Зрозуміло, що не про кожну подію можна відшукати документи, які б розповідали про неї з різних боків. Утім сенс наших зауважень полягає в тому, що автори згадуваної праці не ставили собі навіть за мету відшукати ці документи. Наведений нами приклад зіставлення інформації з джерел різного походження доводить, наскільки достовірнішою та об'єктивнішою була б картина зображених у книзі подій, якби такий метод застосовувався. Але, на жаль, через невикористання радянських, українських і німецьких матеріалів це стало неможливим.

Головну увагу автори книги приділили з'ясуванню насамперед двох питань – яким був масштаб злочинів, скоєних проти польського цивільного населення Волині в роки війни, і хто конкретно, тобто які українські військові формування та діючі у їх складі повстанці брали участь в антипольських акціях.

Перелік осіб, які, на думку Семашків, безпосередньо були причетні до організації таких дій (його подано у книзі), налічує 503 особи (с. 1015–1028). Як зазначають автори, він далеко не повний, оскільки укладався ними нібито на підставі, головним чином, українських джерел (передусім, це 2, 5, 6, 7, 20, 21, 27-й томи «Літопису УПА», що видавалися у 1983–1997 рр., праця П. Содоля «Українська повстанча армія 1943–1949» 1994 р. видання та ін.). Отже, як підкреслюють автори, перелік не містить прізвищ тих осіб, про кого згадують польські свідки. Стосовно цього питання зазначимо лише, що в наступних розділах праці ми спробуємо висвітлити наш погляд на ставлення Центрального проводу ОУН (Б), а також інших українських політичних сил до антипольських акцій.

Загальна ж кількість загиблих поляків на Волині, наведена у книзі, дорівнює 36 543–36 750 особам, чий прізвища для майже 19,5 тис. вдалося встановити (с. 1038). Не беремося заперечувати цієї цифри, оскільки не маємо для цього жодних поважних підстав. Однак не можемо не згадати про те, що контр-обстеження волинських сіл, проведене в деяких повітах місцевими вітчизняними ентузіастами (наприклад, у Володимир-Волинському районі Ярославом Царуком), засвідчило перевищення кількості жертв, встановлених польською стороною. Є також велика різниця в обрахунках авторів та згаданого волинського краєзнавця, коли йдеться про число українців, які загинули від рук поляків. На думку перших, під час боїв із поль-

ськими збройними формуваннями загинуло трохи більше 300 українських повстанців, ще понад 100 осіб убито внаслідок «відплатних акцій» польських партизанів (с. 1069). Натомість Я. Царук стверджує, що тільки на території Володимирського і Устілузького районів загинуло від рук поляків відповідно 836 і 673 українці (с. 1061), хоча й ці дані ніхто не перевіряв.

Відсутність офіційної інформації про число загиблих українців можна пояснити тільки тим, що в Україні підрахунки, подібні до польських, ніхто ніколи централізовано не провадив. Лише останнім часом з ініціативи Волинського державного університету та Львівського Інституту українознавства цю роботу начебто розпочато. Але, на жаль, на сьогодні українські історики ще не готові представити свої узагальнювальні дані.

Тепер з приводу деяких, на наш погляд, найбільш принципових для розуміння обговорюваної проблематики, тверджень В. і Є. Семашків. Перше з них стосується оцінки характеру українсько-польських відносин на Волині напередодні війни. Автори пишуть, що у передвоєнні роки прояви ворожості з боку українців щодо поляків, які проживали на Волині впродовж багатьох поколінь, були поодинокими. Тому для більшості місцевого польського населення ворожі акції, спрямовані проти них під час війни співмешканцями, донедавна «добрими сусідами» і «приятелями», виявилися цілком несподіваними й незрозумілими (с. 1033).

Тим часом добре відомо, що якраз напередодні війни українсько-польські взаємини переживали період чергового напруження. Провину за це, безсумнівно, ніс польський уряд, який після смерті (в 1935 р.) маршала Юзефа Пілсудського вдався до примусових заходів денационалізації та державної асиміляції українців. Символом цього нового курсу польських властей стала відставка волинського воеводи Генрика Юзевського у квітні 1938 р.

Нагадаємо, що політика Юзевського передбачала залучення українців до польського державного життя шляхом розширення їхньої участі в центральних та місцевих органах влади, особливо в самоврядуванні та кооперації. Однак через шалений опір польських націоналістів цей курс зазнав невдачі. У Варшаву надходили численні скарги та доноси на Юзевського. В одному з них колишній президент м. Луцька підполковник

М. Венжик, у грудні 1936 р., писав міністрові військових справ генералові Т. Каспшицькому, зокрема, таке:

«На основі власних спостережень, а також з погляду працівників суду, прокуратури, військових, організації “Стшелъци”, Союзу землевласників та просто багатьох громадян я глибоко переконаний, що політика воеводи Юзевського роз’єднує польське суспільство, зовсім ігнорує потреби євреїв і догоджає українцям. Поляки зневажені, а гасло “Ріж ляхів” стає на Волині все популярнішим. Воевода не володіє ситуацією і навіть не орієнтується у теренах, які внаслідок його помилкової політики щораз більше стають ворожими і чужими Польщі»⁸⁴.

Як бачимо, цей лист дещо підриває твердження Владислава і Єви Семашків про нібито «цілком доброзичливі стосунки», що панували на Волині між українцями й поляками напередодні війни.

Можемо процитувати ще один фрагмент із мемуарів сучасника подій, тепер уже українця, діяча мельниківської ОУН Г. Стецюка, який характеризує ставлення волинян до поляків через їхні дії 1938–1939 рр. на сусідній з Волинню Холмщині так:

«Польський ураган ламав, палив, нищив наші історичні споруди, нашу гордість і нашу ідентичність, і це все діялося у ХХ столітті, ... з благословення польської католицької ієрархії, варшавського уряду, за підтримки Ватикану... В моєму серці ненависть горіла, наче вулкан, до поляків за знущення над народом, священиками, руйнування спадщини, історичних вартостей, святинь і т. д. і було бажання помститися за всі ті кривди»⁸⁵.

Наступне положення польських дослідників, що привернуло нашу увагу, сформульоване таким чином:

«Визначення УПА як повстанської армії, що спрямовувала свої дії проти польської держави, з точки зору міжнародного права є помилковим, оскільки під час війни українські націоналістичні боївки виступали не проти польських властей, а лише проти польської людності» (с. 1013).

Цю тезу автори книги намагаються аргументувати тим, що в роки війни Польща перебувала під іноземною окупацією, тож існуюча в підпіллі польська цивільна влада не контролювала суспільного життя українців. Крім того, на їхню думку, в момент виступу ОУН і УПА проти польського населення на Во-

лінії, і навіть ще впродовж півроку, на більшості її території не було польських збройних сил. Партизанські загони АК створилися тут лише тоді, коли українські націоналісти мали на своєму рахунку близько двох третин жертв із числа місцевих поляків (с. 1013).

Вивчаючи уже тривалий час причини або мотиви, які спонукали волинське керівництво ОУН-Бандери і командування УПА на чолі з Дмитром Клячківським («Клим Савур») до масової антипольської акції на Волині, можемо сформулювати такий висновок: українсько-польський конфлікт був спричинений не присутністю тут партизанських загонів Армії Крайової – справді створених лише у відповідь на згадувану акцію, і не наявністю на українських етнічних землях політичного представництва польського емігрантського уряду, яке за будь-яких умов мало втілювати в життя урядові плани зі збереження за повоєнною Польщею її «східних кресів», хоча обидва згадані чинники відіграли свою роль у тих подіях. Безпосереднім мотивом для започаткування, а головне, продовження масової антипольської акції 1943–1944 рр., значною мірою стала та обставина, що місцеві поляки, намагаючись проникнути в адміністративний, господарський і торговельний апарат окупаційної німецької влади, створювали тим самим для себе фундамент, за наявності якого передбачалося зберегти вплив на Волині після поразки гітлерівської Німеччини. Саме такий стан речей, що склався тут навесні – влітку 1943 р., констатували добре обізнані з ситуацією на окупованій території радянські оперативно-чекістські групи, німецькі функціонери і, звичайно ж, представники місцевої української громади.

Зазначимо, що польське населення Волині було малочисленним (не більше 15–16 %), але безвідносно до цього прагнуло відігравати роль господаря, в тому числі у відносинах із окупаційною владою, особливо після того, як німецьку поліційну службу залишило близько 5 тис. місцевих українців, що втекли до лісів, аби розпочати боротьбу з цією-таки владою. Цей факт, тобто прагнення тутешніх поляків за будь-яку ціну відігравати роль господаря, не міг не насторожити українських політичних провідників на Волині і не призвести до загострення й без того напружених українсько-польських взаємин.

Трагізм ситуації полягав насамперед у тому, що антипольська акція, спочатку нібито цілком вмотивована з погляду

українських національних інтересів, дуже швидко набула небачених за масштабом обертів та надзвичайно кривавого характеру і що здійснювалася вона за участю в ній сільського люду, озброєного тим, що потрапило під руку, в найжорстокіший спосіб, розповсюдившись на, здавалося б, об'єктивно безвинних людей, у тому числі старих, жінок і дітей.

Можна сказати й так, що польській людності Волині, а пізніше й Східної Галичини довелося з лишком розплатитися і за довоєнну помилкову політику урядів II Речі Посполитої щодо українців, і за власні уявлення та погляди щодо тієї політики, які, між іншим, добре відображені в документації так званої Польської підпільної держави. В одному з цих документів – звіті від грудня 1942 р. до Варшави командування АК Львівського регіону – про настрої місцевих поляків повідомлялося, наприклад, таке:

«Ставлення до українців скрізь вороже. В жодній дискусії не проглядається хоча б якийсь політичний реалізм стосовно української справи. Кожна програма, що ставить собі за мету вирішення українського питання, якщо тільки вона передбачає, що господарями на цій землі можуть бути тільки поляки, знаходить всебічну підтримку в тутешньому середовищі. Будь-який проект з надання цим землям політичної автономії приречений на невдачу і будь-хто, навіть найбільш популярна особистість, якщо підтримуватиме його, не знайде тут схвалення»⁸⁶.

Як-то кажуть, без коментарів.

Далеко не останню роль у появі намірів Крайового проводу ОУН на північно-західних українських землях (Волині й Полісся) та командування УПА «деполонізувати» згадані терени відіграв факт співпраці поляків з радянськими партизанами, особливо з оперативно-чекістськими групами НКВС, які робили своїми базами польські поселення і примушували їхніх мешканців усіяко допомагати собі, іноді навіть залучаючи до розвідницької та диверсійної антинімецької, а нерідко й антиупівської роботи. Часто поляки самі охоче йшли на таку співпрацю, передусім коли вона була спрямована проти українських повстанців. Зрозуміло, що участь поляків у радянських діях оунівці розцінювали як принципово суперечну їхнім власним інтересам боротьби з ворогом номер один – СРСР, а отже – жорстко мстилися польській місцевій людності.

У цьому разі, на наш погляд, слід говорити про ту роль, яку – свідомо чи несвідомо, але об'єктивно – відіграла в українсько-польському конфлікті радянська сторона. Після «пацифікацій» польських сіл чи то німцями, чи то упівськими загонами за співпрацю з радянськими партизанами керівники АК, аби по можливості уникнути надалі репресивних заходів, забороняли місцевим польським поселенням приймати в себе «червоних» і продовжувати з ними співпрацю. У відповідь на це радянські партизани вдавалися до вбивств (іноді арештів) командирів польських аківських або проаківських формувань, причому навіть тих з-поміж них, з якими ще вчора провадили спільні антинімецькі дії.

Так, у червні 1943 р. під час візиту до штабу радянського партизанського загону Д. Медведєва, що розташовувався біля с. Левачі Костопільського повіту, був застрелений поручник Л. Ошецький за нібито спротив спробам радянських партизанів роззброїти членів польської бази самооборони в районі Старої Гути⁸⁷. У листопаді 1943 р., під час повернення з прийому у командира радянських партизанів М. Прокоп'юка, неподалік с. Пшебраже під Ківерцями вбито командира загону АК поручника Я. Рерутка⁸⁸. У грудні 1943 р. в розташуванні загону М. Наумова заарештували іншого керівника партизанського загону АК, капітана В. Коханського, який незабаром опинився у радянському таборі⁸⁹. Гадаємо, цих прикладів достатньо.

Згадаймо й те, що вже в 1944–1945 рр. представники органів радянської влади охоче залучали поляків до боротьби з українським повстанським рухом у складі так званих винищувальних загонів, тим самим, безперечно, загострюючи українсько-польські взаємини.

Насамкінець варто прокоментувати, на наше переконання, цілком помилкове твердження авторів книги, ніби «...співпраця між ОУН і нацистами на Волині в справі нищення поляків не уривалася впродовж усієї війни і припинилася тільки з вигнанням німців звідти Совітами» (с. 1081).

Серед збережених оунівських, німецьких і, зрештою, польських та радянських документів нам не відомо жодного, де б ішлося про якісь домовленості між ОУН і нацистами щодо проведення спільних антипольських акцій з метою винищення на Волині місцевої польської цивільної людності. Зрештою, масштабна акція УПА, спрямована проти польських селян,

а головне – проти польських працівників місцевих адміністративних органів, які відали службами охорони лісів та держмаєтків (лігеншафтів), не могла мати схвального ставлення з боку німецької окупаційної влади, оскільки вона не лише підтримувала за всяку ціну окупантами порядок та спокій у себе в тилу, а й заважала вчасно і без втрат зібрати врожай, необхідний для постачання вермахту на Сході. Не випадково німці допомагали навіть зброєю польським базам самооборони на Волині, аби ті могли захистити себе від УПА, тому що з цих баз вивозилося збіжжя (наприклад, із колонії Гали неподалік Сарн).

На Третньому надзвичайному великому зборі ОУН-Самостійників-Державників у серпні 1943 р., на хуторах поблизу села Золота Слобода Козівського району на Тернопільщині, звільнений на той час із посади «урядуючого» провідника Микола Лебець навіть стверджував, що УПА скомпрометувала себе своїми діями проти поляків і що ці дії провокують німців на відплатне нищення українських сіл. Принаймні така інформація зафіксована у протоколі допиту в НКВС від 25 серпня 1944 р. учасника цього ж Збору, члена Центрального проводу ОУН Михайла Степаняка⁹⁰.

У будь-якому разі, не викликає сумніву, що гітлерівці використали антипольські дії УПА для набору до своїх поліційних формувань наляканих цими діями місцевих поляків, а також для перекидання на Волинь польських жандармських частин з Генерал-губернаторства з метою залучення їх до антиупівських акцій та репресивних заходів щодо цивільної української людності. До речі, останнім у книзі В. і Є. Семашків не приділено достатньої уваги.

Уже в березні – квітні 1944 р. під час контактів члена Центрального проводу ОУН (Б) Івана Гриньоха з представниками німецької служби безпеки і поліції в Генерал-губернаторстві останні вимагали від української сторони негайного припинення антипольських дій. Гриньох відповів, що «ОУН зробить це, але тільки за умови, якщо будуть ліквідовані всі перешкоди на шляху до досягнення організацією її головної мети – боротьби проти більшовизму, а українцям буде гарантовано Німеччиною припинення польського терору проти них»⁹¹.

Таким чином, будучи загалом зацікавленою у підтримуванні стану ворожнечі між українцями та поляками, німецька окупа-

ційна адміністрація, однак, не прагнула до того, аби ця вороженча набула форм масового збройного зіткнення чи обопільних «пацифікаційних» рейдів, які б вона не змогла взяти під власний контроль.

Зрештою, відаючи належне авторам книги за їхню копітку працю і прагнення зберегти пам'ять про людську трагедію, хотіли б наголосити також на необхідності того, аби й українські дослідники, наслідуючи польський приклад, підготували збірку спогадів волинян, що постраждали в роки Другої світової війни від дій різних польських формувань та угруповань.

Якщо спробувати підсумувати загальну позицію польських істориків обох вищевказаних груп («ревізіоністів» і «традиціоналістів») з найдискусійніших проблем українсько-польських взаємин часів війни та перших повоєнних років, то матимемо приблизно такі результати. Причини здійснення польською владою примусової переселенської акції «Вісла» в 1947 р., на їхню думку, слід пов'язувати з усією попередньою діяльністю ОУН і УПА як на території Західної України, так і у так званому Закерзонні (Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя).

Щодо дій формувань УПА на Волині й у Східній Галичині, то всі польські науковці без винятку визнають їх «злочинними» стосовно місцевої цивільної польської людності. Різниця між ними в поглядах полягає лише в тому, що «ревізіоністи» вважають, що ОУН і УПА мали на меті тільки усунути поляків з етнічних українських земель, тоді як «традиціоналісти» впевнені в тому, що це був «геноцид щодо польськості». Причину подібної діяльності вони вбачають у характері ідеології ОУН та співпраці цієї організації з нацистами. Перші радше звертають увагу на помилкову національну політику стосовно української меншини польської влади в міжвоєнний період, а також на можливість німецьких та радянських провокаційних дій.

Більшість польських науковців визнають також, що були здійснені антиукраїнські акції формувань АК, які так само іноді мали відверто злочинний характер. Але якщо частина з них виправдовує ці дії, вважаючи їх, з точки зору людської психології, цілком зрозумілими в тій ситуації, як, між іншим, і намагання поляків спертися на підтримку німців або радянських партизанів, то інші, більш помірковані в подібних твердженнях

дослідники, наголошують на необхідності продовжити вивчення проблеми.

Щодо «Закарпатського краю», то тут вони всі розмірковують таким чином. Український підпільний рух мусив бути знищений, оскільки жодна країна не допустила б існування на своїй території будь-якого підпілля. Деякі, щоправда, схильні вважати, що для цього не обов'язково було виселяти цивільне населення (150 тис. лемків, бойків, надсянців, холмщаків). Воно могло бути зосереджене в поселеннях-таборах, які б ретельно охоронялися військами, а після завершення боїв людям треба було дозволити повернутися на свої місця проживання.

Цілком відмінну позицію стосовно акції «Вісла», а також її взаємозв'язку з попередньою діяльністю ОУН і УПА в Західній Україні посідають польські історики (й не лише історики) українського походження Є. Місило, Р. Дрозд, М. Сивицький, В. Мокрий⁹², які належать до окремої групи дослідників у польській історіографії. Вони, як правило, акцентують увагу не на тому, потрібна була ця акція чи ні, а намагаються довести, що загоны УПА на території Закарпаття вели, головним чином, оборонні бої, тоді як польські комуністи реалізовували довоєнні шовіністичні політичні концепції ендеків (Строніцтво народове) щодо вирішення проблеми української меншини в Польщі.

Неправдивим, на думку деяких з них, є також погляд, що діючі в Польщі сотні УПА прийшли із Західної України, а депортація українців у 1947 р. стала помстою за вбивства поляків у 1943–1944 рр. на Волині та у Східній Галичині. Таким чином, вважає, наприклад, Роман Дрозд, ще й досі польському суспільству нав'язуються погляди про провинку самих українців і цим морально виправдовується примусове переселення цивільної людності, проведене в рамках операції «Вісла» із застосуванням незгідного з міжнародним правом принципу колективної відповідальності.

Р. Дрозд разом з деякими іншими польськими істориками (Т. Ольшанський, Г. Мотика), на нашу думку, цілком слушно стверджує, що конфлікт у Західній Україні відбувався між українцями і поляками, що там проживали, між УПА й АК. Тому не мають відповідати за ті трагічні події українці в Польщі, які не брали в них участі, не можна засуджувати і карати за це весь народ. Польські комуністи в цьому випадку не керувалися

помстою за Волинь, хоч їхня пропагандистська машина і намагалася це довести. Останні, не маючи надійного опертя в суспільстві, хотіли підіграти і тим самим сподобатися полякам, які у більшості вороже ставилися до українців та висловлювалися за їхнє виселення⁹³.

З приводу останнього твердження Р. Дрозда про те, що польські комуністи у своїх діях не керувалися помстою за Волинь, варто, однак, зауважити таке. Інший відомий польський дослідник українського походження, що заклав солідну документальну основу під вивчення цієї проблематики, Євген Місило у вступі до збірки документів «Акція «Вісла»» підкреслює, що, на його погляд, антилюдяний характер переселень українців у 1945–1947 рр., безсумнівно, мав зв'язок із спрямуванням до акції дивізій, сформованих з поляків, які походили із Західної України, зокрема з Волині. На підтвердження цієї думки він, наприклад, цитує рапорт комісії Генштабу Війська Польського від 30 січня 1946 р. у справі зловживань, допущених 3-тєю Поморською дивізією піхоти: «Окремо варто згадати про акти мордувань українців. Ті, хто їх здійснює, керуються почуттям помсти»⁹⁴.

На цей, до речі, аспект українсько-польського конфлікту тих часів звертають увагу і деякі українські історики. Наприклад, Я. Дашкевич дотримується такої думки: «Слід відверто сказати правду, що це був акт (акція «Вісла». – *I. I.*) помсти за велику волинсько-галицьку програму війну. Акт помсти, що виявився у застосуванні принципу збірної відповідальності до цивільного населення лише тому, що воно було українським, а не до безпосередніх винуватців». І далі: «Правда, тут треба внести певну поправку на ментальність. Не лише помста за Волинь і Галичину, але й за те, що український народ був нечемний, підступний і невячкий»⁹⁵.

Останню групу праць польської історіографії, яку слід згадати, становлять збірники документів та коментарі упорядників до них, що були видані у післявоєнний період емігрантськими полоністичними дослідницькими установами, зокрема Інститутом історії ім. ген. Сікорського та Центром дослідження польського підпілля (*Studium Polski Podziemnej*) у Лондоні⁹⁶. Вони містять чимало інформації стосовно діяльності як АК, так і українських збройних формувань у 1942–1945 рр. на землях спільного проживання українців і поляків.

Видавництво «Культура», що при польському Літературному інституті в Парижі, регулярно видає кварталник «Історичні зошити» («Zeszyty Historyczne»), де систематично публікуються статті з українсько-польської проблематики часів війни⁹⁷.

Таким чином, навіть за наявності вагомого внеску української і зарубіжної історіографії в наукову розробку вищезазначеної теми переконані, що вона потребує подальших досліджень з використанням додаткового документального матеріалу, нових методологічних підходів, нетрадиційної постановки та розгляду проблем українсько-польських взаємин у роки Другої світової війни і зокрема тих аспектів цих взаємин, що пов'язані зі збройним протистоянням.

- ¹ *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – 752 с.
- ² Див.: *Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach Drugiej wojny światowej».* – Т. 1–10. – Warszawa, 1998–2005.
- ³ *Materiały i Dokumenty Archiwum Wojskowego Instytutu Historycznego (MID WIH) w Rembertowie. Zespół akt Armii Krajowej. Relacje i wspomnienia. Referaty, recenzje, opracowania. Szkic historyczny «Powstanie i działalność inspektoratu łuckiego okręgu Wołyń w okresie XII.1942–II.1944 rr.»* – Sygn. III/50/16. – К. 7.
- ⁴ *Gabinet rękopisów biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Raporty i sprawozdanie okresowe do Pana Wołyńskiego Delegata Rządu. Raport do Pana Wołyńskiego Delegata Rządu z 31.I.1944 r.* – Sygn. 2131 (3312). – К. 19.
- ⁵ *Rachwalski E.* Wołyn i jego żołnierze. – Wrocław, 1990.
- ⁶ *Польське підпілля 1939–1941.* Львів – Коломия – Стрий – Золочів. – Т. 1. – Варшава – К., 1998; *Переселення поляків та українців 1944–1946.* – Т. 2. – Варшава – К., 2000; *Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття.* – Т. 3. – Варшава – К., 2004; *Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945.* – Т. 4. – Варшава – К., 2005; *Акція «Вісла» 1947.* – Т. 5. – Варшава – К., 2006.
- ⁷ Див.: *Льюшин І.* До виходу в світ І-го тому спільного українсько-польського видання «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – К., 1999. – № 1/2 – С. 505–510.
- ⁸ Див.: *Льюшин І.* Україна і Польща під час і по відзначенню 60-річчя волинської трагедії // *Актуальні проблеми слов'язнознавства. Частина II.* – К., 2004. – С. 110–120.
- ⁹ *Сергійчук В.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 роках. Нові документи і матеріали. – К., 1998; *Його ж.* Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. –

- К., 1999; *Його ж*: Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997; *Його ж*: Радянські партизани проти ОУН-УПА. – К., 2000; *Його ж*: Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. – К., 2003.
- ¹⁰ *Сергійчук В.* Вступне слово «Правду відкрили спецхрани» // Літопис УПА. Нова серія. Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943–1959. Книга перша: 1943–1945. – К. – Торонто, 2002. – С. 20.
- ¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) у Києві. Крайовий провід ОУН на західних українських землях. Політична референтура. Партизанка і наше становище до неї, червень 1942 р. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 1.
- ¹² *Сергійчук В.* ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996. – С. 233.
- ¹³ *Подворняк М.* Вітер з Волині. Спогади. – Вінніпег, 1981. – С. 199.
- ¹⁴ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади. У 3-х томах / Під ред. Ю. Сливки. – Л., 1996–1999; Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. – К., – Торонто, 1999; *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – К., 1994; *Литвин М.* Документи Армії Крайової про військово-політичне протистояння в Західній Україні у роки Другої світової війни // Україна в минулому. – К. – Л., 1995. – Випуск VII. – С. 129–151.
- ¹⁵ *Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В.* Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернопілі 1941–1945 рр. – Тернопіль, 1996.
- ¹⁶ *Ткачов С.* Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. – Тернопіль, 1997.
- ¹⁷ *Русначенко А.* Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи Опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К., 2002.
- ¹⁸ Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001.
- ¹⁹ *Романів О., Федацук І.* Західноукраїнська трагедія 1941 р. – Л. – Нью-Йорк, 2002.
- ²⁰ *Буцко О.* Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997.
- ²¹ *Кульчицький С.* Воз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 80–96; *Його ж*: Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – Т. 11. – К., 1999.
- ²² *Репринцев В.* Україна в польських зовнішньополітичних доктринах // Українська державність у ХХ ст. – К., 1996. – С. 147–162.
- ²³ *Коваль М.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945). – Т. 12. – К., 1999.
- ²⁴ *Муковський І., Лисенко О.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1996.
- ²⁵ *Рубльов О., Черченко Ю.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції у 20–50-ті роки ХХ ст. – К., 1995.

- ²⁶ *Козловський І.* Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1951 рр. – Л., 1998.
- ²⁷ Див.: Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2005; Див. також: Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К., 2005.
- ²⁸ *Кульчицький С.* Захід очима сходу, схід очима заходу. До дискусії навколо проблеми ОУН і УПА // *День*. – 2001. – 16 березня; *Бондаренко К.* Трагедія Волині: погляд через десятиліття // *Дзеркало тижня*. – 2003. – 15–21 лютого; *Попович М.* Це повинно бути спокутуванням гріхів перед власним сумлінням // *Там само*; *Його ж:* Волинь: наше і не наше горе // *Критика*. – 2003. – Ч. 5; *Шаповал Ю.* Чи подолано «волинський синдром»? // *День*. – 2003. – 18 лютого; *Iłjuszyn I.* Między dwiema prawdami // *Rzeczpospolita*. – 2003. – 12–13 ліпса. Газета «*День*» у 2004 р. видала українською і польською мовами навіть окрему книгу «Війна і мир, або Українці – поляки: брати / вороги, сусіди», в якій міститься спеціальний матеріал, присвячений складним питанням українсько-польських взаємин часів Другої світової війни (Див. у цій книзі: *Ісаевич Я.* 1943 рік у пам'яті поляків і українців; *Шаповал Ю.* Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни; *Льюшин І.* Волинська трагедія: пошук правди. Роздуми українського історика на сторінках книги польських авторів та ін.).
- ²⁹ *Рябчук М.* Подолання минулого. Діалог польських і українських інтелектуалів відкриває шлях до нових взаємин між двома країнами // *День*. – 1997. – 24 квітня.
- ³⁰ Див.: Волинь 1943. Боротьба за землю. Відкритий лист з приводу 60-ї річниці збройного українсько-польського конфлікту на Волині // *Ї.* Незалежний культурологічний часопис. – 2003. – № 28. – С. 1.
- ³¹ *Borkowicz J.* Z nadzieją na pojednanie // *Więź*. – 2003. – № 4. – S. 119–125.
- ³² *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії. – К., 2002; *Медведчук В.* Волинь – наш спільний біль // *День*. – 2003. – 2 квітня; *Жулинський М.* Поминаймо в скорботі, але не в гніві. Українсько-польський конфлікт на Волині 1943–1944 рр. – Луцьк, 2003; *Juszczenko W.* Kamienie pamięci // *Gazeta Wyborcza*. – 2003. – 31.05–1.06 та ін.
- ³³ *Литвин В.* Вказ. пр. – С. 106–107.
- ³⁴ Див.: *Голос України*. – 2003. – 16 травня. – С. 3; *Там само*. – 2003. – 11 липня. – С. 1–2.
- ³⁵ З останніх публікацій, присвячених обговоренню в Україні і Польщі проблематики українсько-польського конфлікту часів війни, див: *Kasianow G.* The burden of the past. The Ukrainian-Polish konflikt of 1943/44 in contemporary public, academic and political debates in Ukraine and Poland // *The European Journal of Social Science Research*. – Volume 19. – Numbers 3/4. – September – December 2006. – P. 247–259.
- ³⁶ Такий підхід, зокрема, простежується у працях львівського дослідника А. Боляновського, які містять чимало архівних документів, але описувані події інтерпретуються автором однобічно. Див. напр.: *Боляновський А.*

Німецька окупаційна політика і проблема українсько-польських взаємин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. – Львів, 2005. – С. 68–119; *Його ж*: Дивізія «Галичина». Історія. – Л., 2000; Див. також: *Грицьків Р.* Наукова конференція у Львові: «Третій фронт у Західній Україні: 1939–1947 роки» // Український вивольний рух. – Збірник 1. – Л., 2003. – С. 204–207.

- ³⁷ Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відауння. Дослідження, документи, спогади / Голова редколегії Я. Ісаевич. – Л., 2003; *Киричук Ю.* Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Л., 2003; *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004; *Стеблій Ф.* Збройні акції Армії Крайової у підльвівських українських селах (березень – липень 1944 р.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вказ. пр. – С. 304–319; *Стасюк О.* Позиція ОУН стосовно українсько-польських взаємин // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип. 10. – Част. 2. – К., 2006. – С. 124–146; *Шишкін І.* Українське питання в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в роки Другої світової війни. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Л., 2006; *Гудь Б.* Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття. – Л., 2006.
- ³⁸ *Шанковський А.* Українська Повстанська Армія // Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914–1953. – Л., 1996. – С. 482–695; *Мірчук П.* Українська повстанська армія, 1942–1952. – Мюнхен, 1953; *Терещук П.* Нариси з найновішої історії // Визвольний шлях. – Лондон, 1960. – Кн. ІХ–ХІІ; *Його ж*: Роздуми над однією книжкою. Дивовижний «ребус» польських фальсифікаторів. – Торонто – Нью-Йорк, 1979; *Sztendera J.* W poszukiwaniu porozumienia (Podziemie ukraińskie i polskie w latach 1945–1947. Współpraca pomiędzy UPA i WIN // *Zeszyty Historyczne.* – 1985. – № 71 – S. 153–177; *Лебедь М.* УПА. Німецька окупація України. Частина І. Репринтне видання. – Дрогобич, 1993; *Книш З.* В яскині лева (українець у польському підпіллі). На підставі записок і матеріалів Тадея Гордона). – Торонто, 1976.
- ³⁹ *Лебедь М.* УПА. – Вказ. пр. – С. 53.
- ⁴⁰ *Шуляк О.* В ім'я правди. (До історії повстанчого руху в Україні.) – Роттердам, 1947. – С. 31.
- ⁴¹ *Субтельний О.* Україна: історія. – К.: Либідь, 1991; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Л. – Париж, 1993; *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття. – К., 1993; *Poland and Ukraine: Past and Present / Ed. by P. Poticznyj.* The Canadian Institute of Ukraine studies. – Edmonton – Toronto, 1980; *Потічний П.* Павлокома 1441–1945. Історія села. – Торонто – Л., 2001; *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question 1938–1951.* A Documentary Collection by L. Luciuk, V. Kordan. – Kingston – New-York, 1987; *Осадчук Б.* Україна, Польща, світ. Вибрані репортажі та статті. – К., 2001; *Його ж*: *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX w. / Pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki.* – Kraków, 2000; *Химка І.* «Краківські вісті» про євреїв, 1943 рік. Українсько-єврейські

- відносини під час Другої світової війни // *Філософська і соціологічна думка*. – 1994. – № 5-6; *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм під час Другої світової війни // *Історичні есе: В 2-х т.* – Т. 2. – К., 1994. – С. 254–259.
- ⁴² *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм під час Другої світової війни. – Вказ. пр. – С. 254.
- ⁴³ *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм і тоталітаризм (відповідь М. Прокопу). – Вказ. пр. – Т. 2. – С. 495.
- ⁴⁴ *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – 2-ге вид. – К., 2000; *Нрусак J.* *Historia Ukrainy 1772–1999*. – Lublin, 2000.
- ⁴⁵ *Грицак Я.* Нарис історії України. – Вказ. пр. – С. 253–254.
- ⁴⁶ *Грицак Я.* Тези до дискусії про УПА // *Критика*. – 2004. – Ч. 7–8. – С. 9–15; Див. також: *Нрусак J.* *Trudne pojednanie: Kierunki ukraińskiej historiografii // Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin / Magazyn Polsko-niemiecki*. – 2003. – № 64. – S. 52–55.
- ⁴⁷ *Прокоп М.* Вступна стаття. Літопис УПА. – Т. 24. Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942–1946 / Під ред. Є. Штендери і П. Потічного. – Торонто, 1995.
- ⁴⁸ *Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941: В 2-х кн.* – Варшава – М., 2001.
- ⁴⁹ Там само. – С. 646.
- ⁵⁰ Більше про це див.: *Льюшин І.* Польське підпілля у Західній Україні і Західній Білорусії у 1939–1941 рр.: нове науково-документальне видання // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К., 2003. – № 1 – С. 450–456.
- ⁵¹ *Польское подполье*. – Вказ. пр. – С. 32.
- ⁵² Там само. – С. 1114.
- ⁵³ Спроба дослідження боротьби оперативно-чекістських груп НКВС проти українських і польських підпільних організацій в Західній Україні в 1939–1940 рр. на підставі документів ДА СБУ була здійснена автором в окремій статті. Див.: *Iljuszyn I, Mazur G.* *Działalność czekistowskich grup operacyjnych NKWD w zachodnich obwodach Ukrainy w latach 1939–1940 rr. // Zeszyty Historyczne*. – Paryż, 2001. – S. 49–74.
- ⁵⁴ *Семиряга М.* Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. – М., 2000.
- ⁵⁵ *Гогун А.* Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. – СПб., 2004.
- ⁵⁶ *Шайкан В.* Коллаборационизм на території рейхскомісаріату Україна і військової зони в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг, 2005; *Боляновський А.* Проблема колабораціонізму в умовах нацистського окупаційного режиму в Генеральній Губернії // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Вказ. пр. – С. 120–142.
- ⁵⁷ *НКВД и польское подполье 1944–1945.* (По «особым папкам» И. В. Сталина.) / Отв. ред. А. Ф. Носкова. – М., 1994; СССР и Польша. 1941–1945. К истории военного союза: Документы и материалы. – М., 1994; СССР – Польша. Механизмы подчинения 1944–1949 гг.: Сб. документов / Под ред. Г. Бордюгова, А. Косеского, Г. Матвеева, А. Пачковского. – М., 1995;

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. документов: В 2-х кн. – М., 1995 та ін.

- ⁵⁸ *Мельтюхов М.* Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. – М., 2001.
- ⁵⁹ *Яковлева Е.* Польша против СССР 1939–1950. – М., 2007. – С. 151–152. А в деяких працях російських дослідників, спеціально присвячених висвітленню територіальних суперечок між поляками і росіянами, навіть відсутня згадка про те, що складовою цієї суперечки був також конфлікт між поляками і українцями. Див. напр.: *Широкорад А.* Великие противостояния. Давний спор славян. Россия. Польша. Литва. – М., 2007.
- ⁶⁰ *Литвин А.* Армія Краёва на Беларусі: Да праблемі вивучэння // Бел. гіст. часоп. – 1994. – № 1. – С. 65–73; *Хацкевич А.* Арышты і дэпартацыі у заходніх абласцях Беларусі (1939–1941) // Бел. гіст. часоп. – 1994. – № 1. – С. 89–94; № 2. – С. 70–76; *Семашко Е.* Армія Краёва на тэрыторыі Беларусі. – Мінск, 1994; *Праблемы уз'яднання Заходняй Беларусі з БССР: Гісторыя і сучаснасць / Матэрыялы міжнароднай навукова – тэарэтычнай коферэнцыі 17–18 верасня 1999 г.* – Мінск, 2000.
- ⁶¹ *Lotnik W.* Nine lives: Ethnik konflikt in the polish-ukrainian borderlands. – London, 1999; *Weiner A.* Saving private Ivan: from what, why, and how? // *Kritika.* – 2000. – vol.1. – № 2. – P. 305–336; *Snyder T.* To resolve the Ukrainian problem once and for all: the ethnik cleansing of Ukrainians in Poland 1943–1947 // *Journal of cold war studies.* – 1999. – vol.1. – № 2. – P. 86–120; *Snyder T.* The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. – New Haven; London, 2003; *Piotrowski T.* Genocide and rescue in Wolyn: recollections of the Ukrainian nationalist ethnik cleansing campaign against Poles during World War II. – Jefferson, NC and London, 2000; *Ther P, Siljak A.* Ethnik cleansing in east-central Europe, 1944–1948. – Rowman and Litterfield Publishers, 2001.
- ⁶² *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: crimes of the local police in Bellarusia and Ukraine, 1941–1944. – New-Jork, 2000; *Piotrowski T.* Poland's Holocaust: Ethnik Strife Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1947. – Jefferson, NC and London, 1998; *Melamed V.* Organized and Unsolicited Collaboration in the Holocaust: The Multifaceted Ukrainian Context // *East European Jewish Affairs.* – vol. 37. – № 2. – 2007. – P. 217–248; *Marples D.* Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine. – Budapest; New York, 2007; *Berkhoff K.* Harwest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge; Massachusetts, 2004.
- ⁶³ *Armstrong J. A.* Ukrainian Nationalism. –3-d ed. – Englewood; Colorado, 1990.
- ⁶⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Український визвольний рух під час Другої світової війни // *Історичні есе: В 2-х т.* – Т. 2. – К., 1994. – С. 270.
- ⁶⁵ *Grelka F.* Die ukrainische Nationalbewegung unter deutschr Desatzungsherrschaft 1918 und 1941–1942. – Wiesbaden, 2005; *Chiari B.* Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration, und Widerstand in Weissrussland 1941–1944. Droste Verlag. – Duesseldorf, 1998; *Його ж.* Die polnische Heimatarmee. Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg. – München, 2003; *Pohl D.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien

- 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. – München, 1996.
- 66 Internationale Konferenz «Gespaltene Geschichtskulturen? Die Bedeutung Des Zweiten Weltkrieges für die Etablierung nationalstaatlicher Symboliken und kollektiver Erinnerungskulturen in Ostmitteleuropa». – L'viv: Goethe-Institut Kiew sowie der NGO und Zeitschrift «Ji» / L'viv. – 30. Mai-1. Juni 2003; Internationale Konferenz «Deutsch-französische und ukrainisch-polnische Beziehungen im 20. Jahrhundert im historischen Vergleich». – Kiew: Universität zu Köln, Abteilung für Osteuropäische Geschichte und Goethe-Institut Kiew. – 24.–25. April 2003; Українсько-німецька конференція істориків «Україна і Німеччина в Другій світовій війні: бачення минулого і сучасні дискусії». – Київ. – 9–10 червня 2005; Wissenschaften Vom Menschen. Internationale Tagung «Vereintes Europa – geteilte Geschichte». – Wien. – 19–21. September 2008. *Львє В. Змагання жертв // Критика*. – 2006. – Ч. 5. – С. 29–31.
- 67 *Полищук В.* Гірка правда: злочинність ОУН-УПА. – Торонто – Варшава – К., 1995; *Poliszczuk W.* Ideologia nacjonalizmu ukraińskiego według Dmytra Doncowa. – Warszawa, 1995; *Poliszczuk W.* Did they die by Ukrainian hands (Czy zginęli z rąk ukraińskich?). – Warsaw and Toronto, 1997.
- 68 *Полищук В.* Гірка правда. – Вказ. пр. – С. 274.
- 69 *Osadczuk B.* Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX w. Op. cit. – S. 190.
- 70 Докладніше про полеміку з В. Полищуком див.: *Iljuszyn I.* Stosunki ukraińsko-polskie w okresie II wojny światowej oraz pierwszych latach powojennych w historiografii ukraińskiej po roku 1989 // *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX w.* – Op. cit. – S. 179–189.
- 71 *Szcześniak A., Szota W.* Droga do nikąd. Działalność organizacji ukraińskich nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. – Warszawa, 1973.
- 72 *Терещук П.* Роздуми над однією книжкою... – Вказ. пр.
- 73 *Motyka G.* Konflikt polsko-ukraiński na Wołyniu w świetle polskiej historiografii // *Przegląd wschodni*. – T. IV. – Z. 1 (13). – 1997. – S. 219–226; *Motyka G.* Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX w.* – Op. cit. – S. 166–178.
- 74 *Prus E.* Herosi spod znaka tryzuba. – Warszawa, 1985; *Prus E.* Operacja «Wisła». – Wrocław, 1994.
- 75 *Friszke A.* Głos w dyskusji «Z Ukraińcami po Jedwabnem» // *Więź*. – kwiecień 2002. – № 3. – S. 21.
- 76 *Sprawy sąsiedzkie. Strzępy publicystyki z lat 1984–1990.* «Wydanie III. – Kraków, 1993.
- 77 *Podlaski K. (Skaradziński B.).* Białorusini, Litwini, Ukraińcy. – Białystok, 1990; *Lukaszów J. (Olszański T.).* Walki polsko-ukraińskie 1943–1947 // *Zeszyty Historyczne*. – 1989. – № 90. – S. 159–199; *Zięba A.* Ukraińcy i powstanie Warszawskie // *Znak*. – 1989. – № 10–12.
- 78 *Mędrzecki W.* Polskie relacje pamiętnikarskie i wspomnieniowe jako źródło do badania stosunków polsko-ukraińskich w okresie II wojny światowej // *Przegląd Wschodni*. – T. IV. – Z. 1 (13). – 1997. – S. 227–233; *Mędrzecki W.* Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej a antypolska akcja UPA w latach

1943–1944 // *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje* / Red. G. Motyka, D. Libionka. – Warszawa, 2002. – S. 14–18; *Hryciuk G.* Polacy we Lwowie 1939–1944. *Życie codzienne*. – Warszawa, 2000; *Hryciuk G.* «Kumityt». Polski Komitet Opiekuńczy Lwów miasto w latach 1941–1944. – Toruń, 2000; *Hryciuk G.* Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948. – Toruń, 2005; *Stryjek T.* Czy Polsce potrzebna jest upowska Norymberga? // *Więź*. – kwiecień 2000. – S. 137–151; *Stryjek T.* Europejskość Dmytra Doncowa, czyli o cechach szczególnych ideologii ukraińskiego nacjonalizmu // *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944*. Op. cit. – S. 19–32; *Ковалевський З.* Польське питання у повоєнній стратегії Української Повстанської Армії // *Україна – наука і культура*. – К., 1993. – Випуск 26–27. – С. 200–232; *Sowa A. L.* Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. – Kraków, 1998; *Mazur G.* Pokucie w latach drugiej wojny światowej. – Kraków, 1994; *Motyka G., Wnuk R.* Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947. – Warszawa, 1997; *Motyka G.* Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948. – Warszawa, 1999; *Motyka G.* Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. – Warszawa, 2006.

⁷⁹ *Torzecki R.* Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939–1944) // *Dzieje najnowsze*. – 1981. – № 1–2. – S. 319–346; *Torzecki R.* Sprawy polsko-ukraińskie w czasie II wojny światowej // *Zustriichi*. – 1990. – № 3–4. – S. 104–117; *Torzecki R.* Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993.

⁸⁰ *Siemaszko W., Siemaszko E.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. – T. 1–2. – Warszawa, 2000; *Peretiatkowicz A.* Polska samoobrona w okolicach Lucka. – Katowice, 1995; *Peretiatkowicz A.* Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia. – Katowice, 1997; *Piotrowski Cz.* Przez Wołyń i Polesie na Podlasie. – Warszawa, 1998; *Turowski J.* Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK. – Warszawa, 1990; *Węgierski J.* W lwowskiej Armii Krajowej. – Warszawa, 1999; *Węgierski J.* Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol. – Kraków, 1996; *Filar W.* «Burza» na Wołyniu. – Warszawa, 1997; Przed akcją «Wisła» był Wołyń / Praca zbiorowa pod red. W. Filara. – Warszawa, 2000; *Romanowski W.* ZWZ-AK na Wołyniu 1939–1944. – Lublin, 1993; *Komański H., Siekierka Sz.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946. – Wrocław, 2004; *Partacz Cz., Łada K.* Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej. – Toruń, 2004.

⁸¹ *Siemaszko W., Siemaszko E.* Ludobójstwo dokonane... – Op. cit.

⁸² Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VI Międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej», Warszawa, 3–5 listopada 1999. – Warszawa, 2000. – S. 104–108.

⁸³ Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ) у Києві. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України, 1939–1940. Сводка о ходе работы оперативно-чекістских групп НКВД по Западной Украине, отправленная из Львова наркомом внутренних дел УССР И. Серовым в Москву наркомом внутренних дел СССР Л. Берии от 13 октября 1939 г. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 33. – С. 127–128.

- ⁸⁴ *Кучерена М.* Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919–1939 рр.) // *Україна – Польща: важкі питання.* – Т. 1–2. – Варшава, 1998. – С. 25.
- ⁸⁵ *Стецюк Г.* Непоставлений пам'ятник. Спогади. – Вінніпер, 1988. – С. 14–15.
- ⁸⁶ *Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie. Oddział VI. Zespól akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Lwów. Wyciąg ze sprawozdania o polityce ukraińskiej z grudnia 1942 r.* – Sygn. 203/XV/27. – К. 55.
- ⁸⁷ *Piotrowski Cz.* Przez Wołyń i Polesie na Podlasie. – *Op. cit.* – S. 34.
- ⁸⁸ *Turowski J.* Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji АК. – *Op. cit.* – S. 143.
- ⁸⁹ *Romanowski W.* ZWZ-АК на Wołyńiu 1939–1944. – *Op. cit.* – S. 204.
- ⁹⁰ *Кокін С.* Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Вип. 1. – К., 2000. – С. 19.
- ⁹¹ ЦДАВО України. Колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів та керівництва УПА з німецько-фашистськими окупантами. Донесение командующему полицией безопасности и СД в Генерал-Губернаторстве оберфюреру СС и полковнику полиции Биркампу от 13 марта 1944 г. о контактах с представителем центрального руководства бандеровской группы ОУН Герасимовским. – Ф. 4628. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 179.
- ⁹² *Misiło E.* Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939–1944. Dokumenty // *Zuстрічи.* – 1990. – № 3–4. – S. 141–172; *Akcja «Wisła». Dokumenty / Opracował E. Misiło.* – Warszawa, 1993; *Drozd R.* Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji «Wisła». – Warszawa, 1997; *Drozd R.* Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. – Warszawa, 2001; *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Т. 1–3. – Warszawa, 1992–1994; *Mokry W.* Nie wojskowy lecz polityczny cel wysiedleńczej akcji «Wisła» w 1947 r. // *Problemy ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku / Pod red. W. Mokrego.* – Kraków, 1997.
- ⁹³ *Drozd R.* Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. – *Op. cit.* – S. 66.
- ⁹⁴ *Akcja «Wisła». Dokumenty.* – *Op. cit.* – S. 15.
- ⁹⁵ *Дашкевич Я.* Дискусійні питання довкола акції «Вісла» // *Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років. (До 50-річчя операції «Вісла» / Упоряд. Ю. Сливка.* – Л., 1998. – С. 28.
- ⁹⁶ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej.* – Т. 3. *Armia Krajowa.* – Londyn, 1950; *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945.* – Т. 1–6. – Londyn, 1970–1989.
- ⁹⁷ Серед них особливо варто відзначити статтю Б. Бердиховської, яка подає детальну бібліографію найважливіших публікацій з означеної теми. Див.: *Berdychowska B.* Ukraińcy wobec Wołyńia // *Zeszyty Historyczne.* – 2003. – Z. 146. – S. 65–104.

РОЗДІЛ

III

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

У будь-якому конфлікті між націями ніколи не буває так, щоб негідники були по одному боці, а герої по іншому.

(З книги російського історика

Г. В. Вернадського «Монголи і Русь». – Тверь, 1996.)

Джерельну базу пропонованого дослідження становить широке коло документальних матеріалів з українських та польських архівів, значна частина яких публікуються вперше.

Величезна кількість архівних джерел, що висвітлюють побудову організаційно-територіальної структури і діяльність Армії Крайової на західноукраїнських землях за часів німецької окупації, зберігається в Архіві нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych – AAN) ¹ і архіві Військового історичного інституту в Рембертові (Wojskowy Instytut Historyczny – WIH) ².

Зокрема, звіти волинського і львівського командування АК, рапорти політичних представників (делегатів) польського

емігрантського уряду за 1942–1944 рр. знайомлять із завданнями та масштабом дій місцевих аківських підпільних структур з підготовки до всезагального антигітлерівського повстання в Польщі, яке мало вибухнути наприкінці війни на центральних етнічних польських землях, а також із планами щодо можливого протистояння радянським військам у разі їх просування в західному напрямку. Їхній зміст переконує в тому, що саме останні завдання були головними в діяльності цих структур, а створення, наприклад, на Волині баз самооборони і проаківських партизанських загонів, на відміну від їхньої появи в Генеральній губернії, радше стало вимушеним заходом та значною мірою реакцією на дії УПА.

Автор прагнув до критичного підходу в оцінці документів, усвідомлюючи те, коли, за яких обставин та де вони були підготовлені. Враховуючи, наприклад, існування розбіжностей між показниками, що подавалися місцевими керівниками польського підпілля про кількісний склад АК в Західній Україні і наслідки її бойових дій, та інформацією про це, яку надсилали до Лондона Головне командування АК, що знаходилося у Варшаві, ми намагалися уточнити статистичні дані про дійсний стан останньої і реальні результати її, передусім, антинімецької, боротьби.

Окрім того, на відміну від АК, організаційно-територіальна структура політичного представництва польського емігрантського уряду на території Західної України в документах відображена набагато гірше. Не випадково окреме дослідження з цієї проблеми в польській історичній літературі досі відсутнє. Тому стан польського політичного підпілля, зокрема т. зв. Делегатури уряду, нами реконструйовано лише пунктирно, а акцент зроблено на аналізі найважливішої ділянки її роботи – зі збору інформації про злочини проти польської цивільної людуності гітлерівців, радянських органів влади, бойовиків ОУН та воїнів УПА, представників інших українських збройних угруповань, а також «української» допоміжної поліції.

Величезна колекція матеріалів та спогадів безпосередніх учасників подій, переважно з архіву Військового історичного інституту й Архіву історії селянського руху (Zakład Historii Ruchu Ludowego – ZHRL)³, дають певне уявлення про характер українсько-польського протистояння в ці роки, зокрема про кількісне співвідношення антиукраїнських акцій польських

партизанських загонів на Холмщині та антипольських виступів УПА на Волині і у Східній Галичині, кількість жертв серед цивільного населення, основні форми його самооборони.

У документації Політичного представництва польського емігрантського уряду (Делегатура) на окупованих землях та в особистому архіві польського міністра і першого польського посла в СРСР часів війни Станіслава Кота⁴ можна відшукати численні огляди подій українського життя, аналітичні довідки з характеристиками національно-визвольних програм і планів ОУН, проекти розв'язання українського питання, складені різними польськими діячами, тощо. Вивчення останніх переконує в тому, що польський військово-політичний провід у жодному разі не збирався відмовлятися від «східних кресів» II Речі Посполитої, а створення повоєнної української суверенної держави вважав можливим лише на Наддніпрянщині.

Зібрання документів ОУН та інших українських політичних партій і організацій (відозв до української і польської людності, газетних видань, матеріалів про українсько-польські переговори), частина з яких, як з'ясувалося, в українських архівах не збереглася, також певною мірою характеризують наміри командування УПА щодо польського населення західноукраїнських земель, причини антипольських виступів, реакцію на них різних українських політичних сил.

Зауважимо, що ми намагалися представити якомога ширшу документальну основу описуваних подій, залучаючи до їх аналізу та вперше вводячи в науковий обіг, насамперед, матеріали польських архівосховищ. Переклад документів з польської мови здійснювався таким чином, щоб не спотворити їхнього змісту. Зрозуміло, що переважна їх більшість подається зі скороченнями, які, однак, не змінюють загального змісту документа. Втім у тих випадках, коли польські матеріали суперечили інформації, вміщеній у документах українських архівів, та українській науковій літературі (скажімо, щодо того, хто виступав ініціатором та учасником виконання тієї чи іншої збройної акції, спрямованої проти цивільної людності, або якою була кількість жертв), автор намагався на це вказувати.

Як приклад подамо такий факт. Між українськими і польськими істориками досі точаться гострі суперечки з приводу того, хто був відповідальним за масовий злочин, скоєний 28 лютого 1944 р. в с. Гута Пеняцька на Бродівщині, коли під

час «паціфікації» села загинуло понад 500 його польських мешканців. Якщо в українській історіографії поширена думка, що відповідальність за ті події лежить на німецькому каральному загоні, то польська історіографія покладає провину за злочин на галицьких добровольців, покликаних до дивізії СС-«Галичина». Першу версію подано, зокрема, у праці з історії дивізії львівського історика А. Боляновського. З дослідження видно, що автор частково ознайомлений з матеріалами польських архівів. Однак про звіт польського діяча Делегатури польського уряду про події в с. Гута Пеняцька, складеного на підставі свідчень урятованих очевидців, він не згадує. Отже, або цей звіт йому не відомий, або дослідник до нього не звертається з якихось інших міркувань.

Тут вкажемо на те, що зміст звіту ⁵ свідчить не на користь галицьких добровольців. І саме під таким кутом зору, тобто під кутом відповідальності за злочин «функціонерів СС-“Галичини” і українських націоналістів» варшавський відділ Комісії з покарання злочинів проти польського народу у червні 2001 р. розпочав слідство в цій справі ⁶. Судова справа розглядається на підставі польського законодавства, оскільки, як уважають слідчі, злочин скоєно українцями-громадянами Польщі, мешканцями Східної Галичини, яка до 1945 р. формально належала ІІ Речі Посполитій.

До речі, одночасно комісією ведеться слідство й у справі масових убивств загонами Армії Крайової і Батальйонів Хлопських «польських громадян українського походження» під час так званої грубешівської революції 9–10 березня 1944 р. в Сгариню, Ласкові, Шиховицях та інших українських поселеннях Грубешівського повіту, а також у справі злочинів проти цивільної української людності – мешканців сіл Павлокома і Малковиці Перемишльського повіту, Завадка Мороховська Сяноцького повіту, Верховини Хелмського повіту, скоєних у 1945–1946 рр. як польськими партизанськими угрупованнями, так і підрозділами Війська Польського. Сподіваємося на об'єктивність комісії у вивченні всіх цих справ.

Діяльність польського підпілля в Західній Україні в період 1939–1941 і 1944–1945 рр. частково відображено в матеріалах, що зберігаються у Східному архіві наукового осередку «Карта» (Archiwum Wschodni. Ośrodek Karta) ⁷, Центральному військовому архіві (Centralny Archiwum Wojskowy – CAW) ⁸ та відділі

рукописів бібліотеки Варшавського університету (Gabinet rękopisów biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego)⁹.

В архіві наукового осередку «Карта» міститься частина паперів з колекції генерала В. Андерса, що була передана до Варшави із Гувєрівського інституту (Стенфорд, США). Вона складається з повідомлень польських громадян, які були в 1939–1941 рр. заарештовані і депортовані радянською владою із західних областей України на північ та захід Радянського Союзу, а пізніше, після амністії 1941 р., опинилися в Польській Армії в СРСР. Як відомо, в 1942 р. остання евакуювалася до Ірану. Завдяки цьому інформація колишніх польських мешканців Волині і Східної Галичини була ретельно списана, збережена, і сьогодні вона дає яскраве уявлення про характер пануючого на цих землях у той період політичного устрою.

Документи двох інших згаданих інституцій характеризують взаємовідносини формувань АК та командування Червоної армії на заключному етапі війни.

Загалом варто відзначити, що діяльність польських військово-політичних структур у Західній Україні за радянських часів представлена в польських документах значно гірше, ніж та сама діяльність за часів німецької окупації. Причина цього полягає в тому, на що ми вже вказували, але наголосимо ще раз. Через оперативність заходів та вдалу агентурну роботу органів НКВС, через масовий характер арештів, здійснених Москвою і Києвом серед польських підпільників, їхні плани з проведення антирадянської боротьби значною мірою так і залишилися лише планами. Про останні ми радше дізнаємося, так само, як і про характер завдань, поставлених перед підпільниками польським емігрантським урядом та центральним військовим командуванням, не стільки від них самих чи з їхньої конспіративної документації, скільки з карно-слідчих справ заарештованих польських діячів, складених працівниками НКВС. Тому, описуючи діяльність польського підпілля в Західній Україні в 1939–1941 рр., легше відобразити не так конкретні її форми і напрямки, як основні методи та засоби боротьби з ним радянських спецслужб.

Значний інтерес для вивчення історії антирадянської та антигітлерівської боротьби поляків упродовж усієї війни становлять матеріали, підготовлені Центром дослідження польського підпілля (Studium Polski Podziemnej) в Лондоні¹⁰. У них,

зокрема, простежується, яким чином польський емігрантський уряд підтримував майже постійний зв'язок із підпіллям на окупованих територіях Польщі і Західної України та впливав на його діяльність.

З матеріалів українських архівів, які допомогли у дослідженні теми, насамперед слід згадати ті, що зберігаються у фондах крайового проводу ОУН на західноукраїнських землях, з'єднань Української повстанської армії «УПА-Північ», Української добровольчої стрілецької дивізії СС-«Галичина» та фондів-колекції трофейних документів про співробітництво українських націоналістів і керівництва УПА з німецько-фашистським окупантам Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України в Києві¹¹. Вони допомогли провести порівняльний аналіз інформації, яка міститься в джерелах і наукових дослідженнях українського та польського походження.

Так, наприклад, дуже важливими для розуміння причин і характеру українсько-польського протистояння, а також із погляду зіставлення з польськими матеріалами були численні керівні та звітні документи ОУН і Головної команди УПА (УПА-Північ) та підлеглих їй груп (військових округ) «Турів», «Заграва», «Богун», що діяли на території Волині.

Вони, зокрема, дали уявлення про характер антиукраїнських акцій польських боївків на Холмщині, а також про те, як їх сприймала українська сторона (матеріали політичної референтури ОУН), про дії польської допоміжної поліції на Волині, спрямовані проти місцевої української цивільної людуності (матеріали політичної референтури ОУН), про масштаб та географію антипольських збройних акцій окремих підрозділів УПА (накази та звіти 1-ї групи УПА, підписані І. Литвинчуком «Дубовий», М. Левицьким «Славу́та»; звіти бойової групи командира «Бористена» за підписом Д. Корінця; звіти відділів групи «Богуна» під командою «Крука» (І. Климишина), «Черника» (Д. Казван) та ін.), про причини невдачі переговорів між ОУН (Б) і АК щодо укладення угоди про порозуміння та припинення непотрібного для обох сторін кровопролиття (матеріали політичної референтури ОУН) тощо.

Не менш цінний матеріал для розуміння того, яку позицію займала ОУН (Б) в польському питанні, дають трофейні німецькі документи. Особливу увагу привертає інформація про

переговори між співробітниками служби безпеки і поліції в Генеральній губернії та членом ОУН (Б) І. Гриньохом (псевдо Герасимівський), який, як ідеться в документах, був нібито уповноважений для цього Центральним проводом.

Сказане Гриньохом про українсько-польські взаємини одному з німецьких чиновників під час розмови, що відбувалася 5 березня 1944 р. на конспіративній квартирі в Тернополі, у звіті командувачу цих відомств у Генерал-губернаторстві оберфюреру СС і полковнику поліції Біркампу підсумовувалося таким чином. Зі слів І. Гриньоха: «...Група ОУН під керівництвом Бандери ніколи не вважала своїми противниками... поляків. Нелегальна боротьба з ними проводилася лише тому, що вони тероризували українську меншину. За відсутності цього терору з боку поляків, безперечно, виникла б можливість жити з ними в мирі... Відповідальність за терор, що досі триває між українцями і поляками, група ОУН покладає виключно на польську сторону. Спочатку ОУН намагалася закликати поляків до розважливості різними конструктивними пропозиціями. Але поляки недооцінили силу українців і, особливо, силу групи Бандери. Посилення терору проти українців змусило бандерівську групу ОУН відповісти на удар і віддати наказ своїм бойовим підрозділам відповісти на польський терор актами помсти, за що організація бере цілковиту відповідальність на себе...»¹².

Для порівняльного аналізу було використано також матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України в Києві¹³ та трьох обласних архівів – Державного архіву Тернопільської області (ДАТО)¹⁴, Державного архіву Волинської області (ДАВО)¹⁵, Державного архіву Рівненської області (ДАРО)¹⁶.

Важливість цих документів полягала, насамперед, у тому, що були вони різного походження, а отже, давали можливість подивитися на одні й ті самі події очима чотирьох воюючих сторін. У ЦДАГО і ДАВО автор вивчав документацію Українського штабу партизанського руху (УШПР), а також окремих керівників цього руху, яка проливала світло на характер доволі непростих взаємовідносин польського населення й аківського підпілля в Західній Україні з радянськими партизанськими загонами, особливо з тими з останніх, що створювалися винятково з метою проведення розвідницької та диверсійної діяльності в тилу німецьких окупантів.

У донесеннях до УШПР керівників радянського партизанського руху О. Федоріва, В. Бегми, М. Прокоп'юка, а також командирів радянсько-польських загонів Р. Сатановського, Ю. Собесяка, М. Куницького, Ст. Шелеста та ін., у розвідзведеннях УШПР до секретарів ЦК Компартії України М. Хрущова і Д. Коротченка є також чимало цікавих свідчень про перебіг українсько-польської боротьби на територіях Рівненської, Волинської та інших областей Західної України в 1943–1945 рр. У документації фонду ЦК Компартії України містяться ще й інформаційні повідомлення німецьких каральних органів про підільний і партизанський рух, які дають можливість поглянути на участь у ньому українців і поляків очима тодішніх фактичних господарів становища на окупованих територіях України.

У ДАРО зберігаються численні матеріали двох груп (військових округ) УПА «Заграва» і «Богун», що діяли саме на Рівненщині. Вони доводять, наскільки українські повстанці були сповнені рішучості позбутися поляків на території своїх повстанських дій, а також демонструють, яку безкомпромісну позицію в питаннях боротьби займала ОУН-СД щодо інших українських самостійницьких рухів, зокрема мельниківців та бульбівців, що діяли на Волині. Чимало тут знаходиться також важливих для розуміння характеру діяльності українських повстанців друкованих видань ОУН («Ідея і чин», «Вісті», «Вільна Україна») та окремих органів УПА («Новини з фронту», «До зброї», «Наш фронт»).

У ДАТО автор вивчав документацію командування Тернопільського округу Армії Крайової. До речі, нині цей архів єдиний з архівних установ невідомого підпорядкування в Україні, що містить фонди саме з польськими матеріалами, які належали військово-політичному підрозділу АК.

Завдяки участі в підготовці одного з томів спільної українсько-польської видавничої серії «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» нам вдалося познайомитися з на той час недоступними для більшості дослідників та широкого загалу матеріалами фонду 16 Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ)¹⁷. Це, головним чином, накази і спецповідомлення наркома внутрішніх справ СРСР А. Берії, його заступника В. Меркулова, наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова, інших співробітників цього відомства, що регламентують і ви-

світляють діяльність оперативно-чекістських груп НКВС у західних областях України в 1939–1940 рр. з ліквідації українського та польського підпілля.

Розкрити картину діяльності цього підпілля у Західній Україні допомагають і відкриті для дослідників справи № 372 та № 376 фонду 13 Державного архіву Служби безпеки України, які налічують близько двохсот томів. Ідеться у цих томах про все, пов'язане з діяльністю ОУН і УПА та Армією Крайовою, в тому числі їхнє протистояння. Низку найважливіших документів згаданих двох справ було опубліковано, зокрема, в четвертому томі спільної українсько-польської видавничої серії «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб».

Під час роботи над пропонованою книгою автор дістав у розпорядження копії деяких архівно-слідчих справ на нереабілітованих осіб, які ще й дотепер є малодоступними для дослідників. У зв'язку з цим видається необхідним певний перегляд та вдосконалення відповідного чинного законодавства України, суперечливі норми якого обмежують використання відомчих архівних документів науковцями.

Крім архівних документів, у праці було використано документальні збірники, підготовлені, передусім, польськими та українськими емігрантськими дослідницькими осередками. Головне місце серед них посідають вже згадана «Армія Крайова в документах» («Armia Krajowa w dokumentach») у 6-ти томах, опублікована у Лондоні, та «Літопис Української Повстанської Армії», видання якого було започатковано в Торонто ще в 1975 р., а з 1989 р. у ньому бере участь і Київ. До дослідження була залучена також опублікована Канадським Інститутом українських студій Альбертського університету кореспонденція Українського центрального комітету (УЦК) з німецькими окупаційними установами в Генерал-губернаторстві в 1939–1944 рр.¹⁸

Прислужилися в розкритті теми й документи з історії радянсько-польських, радянсько-німецьких, німецько-польських взаємин передодня та часів Другої світової війни¹⁹, а також матеріали, пов'язані з діяльністю Міжнародного Військового Трибуналу в Нюрнберзі²⁰.

Утім історія українського і польського підпілля досліджува-лася, передусім, що зрозуміло, на підставі власної документації

відповідно ОУН і УПА та АК і Делегатури польського емігрантського уряду, яка регламентувала всі сфери життя обох незалежницьких рухів в умовах окупації, в тому числі форми, методи, засоби та кінцеву мету їхньої боротьби.

У цьому плані при визначенні мотивації дій ОУН для нас було важливим і показовим таке положення з постанови Великого збору цієї організації, що відбувся у днях 28.I–2.II.1929 р.: «Беручи ідею Української Самостійної Соборної Держави в підставу свого політичного діяння та не признаючи всіх тих міжнародних актів, умов і установ, що стан українського національно-державного розірвання створили та закріпили, Організація Українських Націоналістів ставить себе в категоричне противенство до всіх тих сил, своїх і чужих, які цьому становищу українських націоналістів активно чи пасивно протиставляться, та протидіятиме всяким політичним заходам одиниць і колективів, що будуть являтися відхиленням від повищих засад»²¹.

Погоджуючись із тим, що форми та засоби українсько-польської боротьби значною мірою відповідали умовам війни й усі сторони, задіяні у військовому конфлікті, порушували чинні норми міжнародного права, керуючись, насамперед, «правом сильного», автор, однак, вважає, що їх слід оцінювати у світлі положень про злочини проти людяності, що містяться у Статуті Міжнародного Військового Трибуналу від 8 серпня 1945 р., а також у «Конвенції у справі запобігання і покарання злочинів геноциду» Організації Об'єднаних Націй від 9 грудня 1948 р.

Тут відзначимо й таке, що для виправдання воєнних злочинів нерідко посилаються на протиправну поведінку протиборствующої сторони як підставу для допустимості цих злочинів. Однак, безвідносно до цього, у Женевських конвенціях від 1949 р., які своєю чергою базуються на нормах ХХІІ статті Гаазького положення 1907 р. про закони та звичаї війни, чітко сформульовано принцип обмеження воюючих у виборі засобів і методів ведення бойових дій та покарання за порушення цих обмежень. У ІV статті Конвенції у справі запобігання і покарання злочинів геноциду від 1948 р. підтверджено принцип карної відповідальності осіб, які припустилися геноциду, незалежно від того, чи є вони відповідальними за конституцією правителями, посадовими або приватними особами. Держави мусять карати осіб, винних у скоєнні актів геноциду,

незалежно від того, чи є відповідні держави учасниками цієї Конвенції, чи ні.

Значно допомогла нам у наближенні до розуміння подій шістдесятирічної давності польська і українська підпільна й легальна преса років війни, яку довелося вивчати як в українських архівах та бібліотеках, так і в польських (Національна бібліотека у Варшаві, Ягеллонська бібліотека у Кракові, бібліотека ім. Оссолінських у Вроцлаві та ін.).

З польських підпільних місячників і тижневиків автор отримав, зокрема, масу найважливіших подробиць з перебігу українсько-польського конфлікту на Волині та у Східній Галичині. У них дуже часто публікувалися розповіді очевидців, які дивом уникнули смерті під час численних нападів на польські поселення та вбивств їхніх мешканців українськими збройними угрупованнями різного походження. Іноді тут публікувалися матеріали й про антиукраїнські акції польських боївків.

У польській конспіративній пресі містилося чимало звернень до української сторони з вимогою припинити антипольські акції або з погрозами залишити польські території та не чіпати польське майно, як це, скажімо, мало місце на Грубешівщині. Іноді в ній з'являлися навіть українські матеріали, наприклад звернення Волинського українського комітету до Волинського делегата уряду із засудженням цих акцій²².

У тижневику АК Львівського регіону «Бюлетені Червенської землі» від 13 лютого 1944 р. висловлювався скептицизм, з яким поляки сприйняли жовтневий 1943 р. «комунікат» бандерівської ОУН про її непричетність до мордування поляків²³.

Той самий тижневик від 26 березня 1944 р. подавав, наприклад, інформацію про те, що під час битви під Підкаменем і Бродами радянські війська взяли в полон декілька сотень українських солдатів з дивізії СС-«Галичина». Усі вони були відразу розстріляні у Збараському замку на тій підставі, що двома тижнями раніше нібито брали участь у мордуванні польських мешканців с. Гута Пеняцька, а тому не могли бути потрактовані радянською стороною як військовополонені²⁴.

Безперечно, не вся інформація, що подавалася в польській підпільній пресі, була перевіреною та відображала реальний стан речей. Тому ми намагалися послуговуватися лише тією, яка знаходила підтвердження в інших джерелах, як польського,

так і українського походження. Зрозуміло, що дуже багато інформації, яку автор зачепнув з підпільних видань, залишилося поза межами цієї роботи та використовуватиметься у наступних дослідженнях.

Завдяки знайомству з українською пресою, що легально виходила під час німецької окупації, і, насамперед, з українським часописом для Волині «Волинь», з «Українськими щоденними вістями» – органом управи м. Львова, з українським часописом у Генеральній губернії – «Краківськими вістями», із щоденником для дистрикту Галичина – «Львівськими вістями» та іншими, вдалося чимало дізнатися, скажімо, про непоодинокі випадки вбивств українців відступаючим польським військом у вересні 1939 р.²⁵ про те, як, наприклад, відреагували на створення «західноукраїнського крайового правління під проводом Я. Стецька» 30 червня 1941 р. різні німецькі чинники²⁶, про становище українців і поляків упродовж усієї війни на землях їхнього спільного проживання, в тому числі про суперництво між ними в Генерал-губернаторстві та Рейхскомісаріаті Україна.

З цих матеріалів стає зрозумілою офіційна позиція у справі українсько-польських суперечностей тієї частини української громадськості, яка об'єднувалася навколо Українського центрального комітету на чолі з Володимиром Кубійовичем. Як відомо, УЦК намагався відігравати роль третьої сили, не беручи участі у партійних чварах, які мали місце, передусім, у середовищі ОУН. Однак з документів відомо, що голова УЦК, проводячи переговори з польською стороною й офіційно виступаючи із закликами, у яких засуджувалися антипольські акції, а тим більше антиукраїнські²⁷, нерідко перед тим консультувався з мельниківцями.

Чимало інформації для роздумів, наприклад, про діяльність «української» і «польської» допоміжної поліції в Західній Україні дали матеріали інших газет, зокрема, органу прокомуністичної організації «Гвардія Людова» («Народна Гвардія») – газети «Боротьба», рупора православного українського духовенства на Волині – газети «Шлях» тощо.

У роботі також критично використано численні мемуарні видання діячів українського і польського підпілля, які дали змогу ознайомитися з особистими відгуками та враженнями учасників тодішніх подій. Особливо нам прислужилися ті з ук-

раїнських мемуарів (наприклад, М. Скорупського, Д. Шумука, Л. Павлишина, М. Данилюка, М. Гордієнка та ін.²⁸), автори яких, як нам здавалося, беручи активну участь у боротьбі УПА, разом з тим відсторонено ставилися до внутрішньополітичної боротьби в ОУН та «з'ясування стосунків» з поляками.

Так, зокрема, спогади курінного УПА Максима Скорупського («Макса») допомогли з'ясувати, яким був дійсний зв'язок між ОУН-Бандери і відділами УПА, а також хто був справжнім ініціатором багатьох акцій українських повстанців, в тому числі тих з них, що спрямовувалися проти поляків.

Він про це писав: «Хоч бандерівці й заявляли, що УПА над-партійна, проте в перший період... нею цілковито керувала ОУН Бандери. Тому населення так і називало партизанів бандерівцями, хоч з переконання вони бандерівцями не були. У відділах УПА були наставлені «політруки» й уповноважені Служби Безпеки. Їхній вплив був такий великий, що часто військовий ступінь чи функції у відділах залежали від «політруків». У відділі першою особою був партійний відпоручник. Районовий ОУН Бандери мав право наказати сотенному, що знаходився на його терені, якусь акцію. Тут часто доходило до непорозумінь, бо одночасно сотенний міг мати інший наказ від зверхника УПА. В міру поповнення рядів УПА неорганізованими УПА набирала щораз більше характеру всенациональної української армії. Партія чим далі тратила поводи, СБ не могла схопити цілості в свої руки. Між старшинами і вояками УПА та СБ згодом витворився великий антагонізм»²⁹.

У спогадах представників інших українських самостійницьких рухів та військових формувань (бульбівців, мельниківців), що діяли, зокрема, на Волині (Т. Бульба-Боровець, К. Гіряк, Г. Стецюк, М. Подворняк, П. Балей, М. Куделя та ін.³⁰), чимало місця присвячено саме «українсько-польській різанині», а також з'ясуванню того, яку відповідальність за неї несла кожна зі сторін.

Змальовуючи картину тих жахливих подій, М. Подворняк, наприклад, написав таке: «У німецькій поліції, яка прийшла на місце української, було багато поляків, і всі вони були не місцеві, але привезені до нас десь з глибокої Польщі. Вони з великою жорстокістю нищили українське населення. Коли німці послали їх спалити одне українське село, то вони палили п'ять-шість. Доходили також до нас чутки, що на українських

землях за Бугом, в так званому Генерал-Губернаторстві, польська партизанка жахливо переслідує наш народ. Невідомо, чи ті чутки були правдиві, але вони запалювали наших людей ненавистю до поляків. Розуміється, що в усьому цьому була німецька рука, а може, й рука більшовиків, щоб звести ті обидва поневолені народи до взаємної боротьби. Тому німці в Генерал-Губернаторстві тримали українську поліцію для втихомирення польських повстанців, а на Волинь прислали поляків. І розпалилася між поляками і українцями нікому не потрібна братовбивча боротьба... Про всі події на Грубешівщині довідалися українські повстанці на Волині і з такою самою жорстокістю відплатили полякам за кров своїх братів. Не було в людей тоді жодного милосердя, не було найменшої іскри сумління, бо з людей стали звірі...»³¹.

Із загального протиборства між українцями та поляками більшість щойно згаданих авторів виокремлюють також внутрішню боротьбу в самому українському середовищі, яка, на їхню думку, була розв'язана бандерівською спецслужбою і яка значною мірою перетворила національно-визвольні змагання за Україну на громадянську війну. Про це в мемуарах пишуть, скажімо, Г. Стецюк, М. Подворняк, та особливо багато місця цій проблемі приділяє у своїх спогадах активний учасник цих змагань на Волині Микола Куделя. Причому останній не переносить практику згаданих спецслужб на весь український повстанський рух. «Я прошу, благаю тих добродіїв, які будуть читати ці рядки спомину, нехай не подумують мене обвинувачувати у неприхильності чи ворожнечі до вояків-повстанців, які були у Бандерівській Повстанській Армії (БПА) – вони для мене святі. Їх безсмертні, героїчні подвиги у безвиглядних боях були такими, яким не може рівнятися жодна нація» – підкреслює автор³².

Із мемуарної літератури, авторами якої були учасники польського повстанського руху, а нерідко водночас і українсько-польського протиборства в Західній Україні в роки війни, нами використано праці М. Фіялки, Г. Цибульського, В. Кобилянського, Я. Хофмана, А. Оліви, В. Романовського, Т. Штумберк-Рихтера, В. Пеховської, С. Пемпеля та багатьох інших³³.

Не залишилась, зокрема, не поміченою нами думка Ст. Вронського, висловлена ним у передмові до першого видання 1966 р. (хоча ми користувалися п'ятим виданням 1990 р.) книги спо-

гадів «Червоні ночі» керівника однієї з найбільших та найвідоміших польських баз самооборони на Волині в поселенні Пшебраже Г. Цибульського, яка стосується самої суті досліджуваної теми, а саме: «Якби в оглядовому часі не існувало програми та дій АК, що мали своєю метою повернення цих земель до Польщі, лише пам'ять про національне гноблення у міжвоєнний період, навіть враховуючи зусилля гітлерівців, не була б у стані викликати таку масову різанину польської людності, здійснювану фанатичною націоналістичною стихією». Ст. Вронському належить і цікава стаття про суспільно-економічні відносини на Волині напередодні Другої світової війни³⁴.

З радянської мемуаристики до дослідження було залучено, насамперед, книги спогадів командувачів радянських і польсько-радянських партизанських загонів, що діяли в західноукраїнському регіоні в роки війни, Д. Медведєва, М. Наумова, М. Прокоп'юка, О. Федорова, Ю. Собєсяка та інших³⁵. Останні чимало уваги приділили висвітленню питань про взаємини радянських партизанів з місцевою українською та польською людністю, а також стосовно оборони поляків під час нападів на них формувань УПА.

Корисними для знайомства із загальною картиною становища українського і польського народів під час війни виявилися різнопланові за характером праці, підготовлені у різні роки, таких українських і польських авторів: К. Паньківського, І. Кедрина, У. Самчука, Ф. Пігідо-Правобережного, А. Чайковського, Ю. Гарлінського, Ч. Лучака, Ч. Бжози та інших³⁶. Було також використано деякі довідкові видання³⁷.

¹ Archiwum Akt Nowych (AAN). Oddział VI w Warszawie. Zespół Lwowski Oddział Polskiego Komitetu Opiekuńczego. – Sygn. 46; Zespół Stronnictwo Ludowe. – Sygn. 200; Zespół Bataliony Chłopskie. – Sygn. 201; Zespół Delegatura Rządu RP na Kraj. – Sygn. 202; Zespół Armia Krajowa. – Sygn. 203; Zespół Narodowe Siły Zbrojne. – Sygn. 207; Zespół Materiały okupanta. – Sygn. 214.

² Materiały i Dokumenty Archiwumu Wojskowego Instytutu Historycznego (MID WIH) w Rembertowie. Zespół Armia Krajowa. Komenda Główna. – Sygn. III/21; Zespół Armia Krajowa. Komenda Obszaru Lwów. – Sygn. III/33; Zespół Armia Krajowa. Relacje i wspomnienia. Referaty, recenzje, opracowania. – Sygn. III/49–50; Zespół Polskie ludowe formacje partyzanckie powstałe na terenie Związku Radzieckiego. Relacje i wspomnienia. – Sygn. III/51–52; Zespół Bataliony Chłopskie. Dokumenty. Relacje i wspomnienia. Referaty,

- recenzje, opracowania. – Sygn. III/56–58; Zespół Narodowe Siły Zbrojne. Dokumenty. – Sygn. III/71; Zespół Delegatura Rządu Londyńskiego. – Sygn. III/100; Zespół Wolność i Niezawisłość. Dokumenty. – Sygn. III/113; Zespół UPA. Dokumentacja. – Sygn. III/122.
- ³ Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (ZHRL) w Warszawie. Zespół Centralne kierownictwo ruchu ludowego «Roch». – Sygn. 1–44; Zespół Bataliony Chłopskie. Komenda Główna BCh. – Sygn. 1–18; Zespół Relacje BCh. Okręg VIII – Wołyń. – Sygn. R-VIII; Zespół Relacje BCh. Okręg IX – Lwów. – Sygn. R-IX.
 - ⁴ ZHRL. Archiwum prof. St. Kota. Zespół Ukraina w czasie II wojny światowej. – Sygn. 394–410.
 - ⁵ AAN. Zespół akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Spraw Wewnętrznych. Biuro Wschodnie. Informacja o akcji na Hutę Pieniacką z marca 1944 r. – Sygn. 202/II/73. – K. 89; Див. також витяг із агентурної справи НКДБ УРСР про події в Гуті Пеняцькій у кн.: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. – Т. 4. – Вказ. праця. – С. 976–981.
 - ⁶ Wykaz postępowań karnych w sprawach polsko-ukraińskich prowadzonych przez oddziałowe komisje ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2001. – № 8. – S. 17–20.
 - ⁷ Archiwum Wschodni. Ośrodek Karta w Warszawie. Kopie akt ze zbiorów Hoover Institution on War, Revolution and Peace w Stanford (Ambasada RP w ZSRS, Anders Collection, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji (HIMID) – część zawierająca zbiór relacji i opracowań powiatowych dotyczących sowieckiej okupacji wschodnich obszarów Polski.
 - ⁸ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW) w Rembertowie. Zespół akt oddziału VI Sztabu Głównego Naczelnego Wodza. – Sygn. 195, 201, 383, 390, 403, 407, 415.
 - ⁹ Gabinet rękopisów biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Raporty i sprawozdanie okresowe do Pana Wołyńskiego Delegata Rządu. – Sygn. 2131 (3312).
 - ¹⁰ Studium Polski Podziemnej (SPP) w Londynie. Opracowanie L. Kliszewicza «Placowki wojskowej łączności między Krajem a Centrala w Paryżu i w Londynie w latach 1939–1945. – Sygn. 6209/a, 6317/2, 6317/3.
 - ¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО) у Києві. Крайовий провід ОУН на західних українських землях. Політична референтура. – Ф. 3833; З'єднання Української повстанської армії «УПА-І Північ». – Ф. 3838; Українська добровольча стрілецька дивізія СС «Галичина» – Ф. 3971; Колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів та керівництва УПА з німецько-фашистськими окупантами – Ф. 4628.
 - ¹² ЦДАВО України. Колекція трофейних документів... – Ф. 4628. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 170–179.
 - ¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО) у Києві. Центральний комітет Компартії України. – Ф. 1; Колекція документів з історії Компартії України (Велика Вітчизняна війна). – Ф. 57; Український штаб партизанського руху – Ф. 62.
 - ¹⁴ Державний архів Тернопільської області (ДАТО). Армія Крайова. – Ф. Р-3445.

- 15 Державний архів Волинської області (ДАВО). Партизанський рух. – Ф. П/597.
- 16 Державний архів Рівненської області (ДАРО). Колекція матеріалів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області. – Ф. Р-30.
- 17 Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ) у Києві. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України, 1939–1940. – Ф. 16.
- 18 Canadian Institut of Ukrainian Studies University of Alberta (CIUS): The Correspondens of the Ukrainian Central Committee in Cracow and Lwiw with the German Authorities 1939–1944. – Edmonton and Toronto, 2000.
- 19 Dokumenty on Polish-Soviet relations 1918–1943. – Polish Embassy in Washington, 1948; Official documents concerning Polish-German and Polish-Soviet relations 1933–1939. The Polish White Book. – New York, 1948; Оглашению подлежат: СССР-Германия 1939–1941 гг. Документы и материалы. – М., 1991.
- 20 Нюрнбергский процесс: право против войны и фашизма / Под ред. И. А. Ледях и И. И. Лукашука. – М., 1995.
- 21 Програмні постанови Організації Українських Націоналістів (ОУН). – Тернопіль, 1992. – С. 12.
- 22 Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej. – 1943. – 8 sierpnia. – № 19. – S. 1.
- 23 Ibidem. – 1944. – 13 lutego. – № 6. – S. 2.
- 24 Ibidem. – 1944. – 26 marca. – № 12. – S. 8.
- 25 Краківські вісті. Тижневик. – 1941. – 19 жовтня. – Ч. 42. – С. 4–5.
- 26 Так само. – 1941. – 13 липня. – Ч. 28. – С. 6.
- 27 Краківські вісті. Український щоденник Генерал-Губернаторства. – 1943. – 12 серпня. – С. 1.
- 28 *Скорупський М.* Туди, де бій за волю. – К., 1992; *Шумук А.* За східним обрієм. – Париж-Балтимор, 1974; *Щеглюк В.* «...Як роса на сонці». Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів діяча ОУН-УПА Л. С. Павлишина. – Л., 1992; *Данилюк М.* Повстанський записник. – Нью-Йорк – Джерсі Сіті, 1968; *Гордієнко М.* З волинських і поліських рейдів УПА. – Торонто, 1959.
- 29 *Скорупський М.* Туди, де бій за волю. – Вказ. пр. – С. 146–147.
- 30 *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. – К. – Торонто – Нью-Йорк, 1996; *Гірняк К.* Український Легіон Самооборони. Причини до історії. – Торонто, 1977; *Стецюк І.* Непоставлений пам'ятник. Спогади. – Вінніпег, 1988; *Подворняк М.* Вітер з Волині. Спогади. – Вінніпег, 1981; *Балей П.* Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. – Лас-Вегас, 1997; *Куделя М.* Кризь бурі лихоліть. Спогади. – Міннеаполіс, 1999; *Його ж.* Кобзар у моему житті: автобіографічний нарис. – Луцьк, 1992.
- 31 *Подворняк М.* Вітер з Волині. Спогади. – С. 175–176.
- 32 *Куделя М.* Кобзар у моему житті: автобіографічний нарис. – С. 78.
- 33 *Fijałka M.* 27 Wołyńska dywizja piechoty AK. – Warszawa, 1986; *Cybulski H.* Czerwone nosce. – Warszawa, 1990; *Kobyłański W.* W sporach trzech

- wrogów. – Chicago, 1988; *Hoffman J.* Początki konspiracji na Wołyńiu // *Kultura* (Paryż). – 1950. – № 10. – S. 112–124; *Oliwa A.* Gdy poświęcono noże. – Opole, 1973; *Romanowski W.* Kainowe dni. – Warszawa, 1990; *Sztumberk-Rychter T.* Artylerzystapieczurem. – Warszawa, 1967; *Piechowska W.* Początki ZWZ-AK we Lwowie // *Więź*. – 1988. – № 6. – S. 111–123; *Pempel S.* Pod znakiem Lwa i Syreny. – Warszawa, 1989.
- ³⁴ *Вронський Ст.* Суспільно-економічні відносини на Волині напередодні Другої світової війни // *Український історичний журнал*. – 1964. – № 6. – С. 62–69.
- ³⁵ *Медведев Д.* Сильные духом. – М., 1955; *Наумов М.* Західний рейд. – К., 1969; *Прокопюк Н.* В боевом содружестве с патриотами Польши. – М., 1959; *Федоров О.* Остання зима. – К., 1982; *Собесяк Ю., Єгоров Р.* Земля горить. – К., 1965; *Собесяк Ю., Єгоров Р.* Бур'яни. – К., 1967.
- ³⁶ *Паньківський К.* Роки німецької окупації (1941–1944). – Нью-Йорк – Торонто, 1965; *Кедрин І.* Причини упадку Польщі. – Краків, 1940; *Його ж:* Життя, події, люди. Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976; *Самчук У.* На білому коні. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1965; *Пігідо-Правобережний Ф.* «Велика Вітчизняна війна». – К., 2002; *Чайковський А.* Невідома війна: (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима істориків). – К., 1994; *Garlinski S.* Polska w drugiej wojnie światowej. – Warszawa, 1994; *Łuczak Cz.* Polska i polacy w drugiej wojnie światowej. – Poznań, 1993; *Brzoza Cz.* Polska w czasach niepodległości i drugiej wojny światowej (1918–1945). – Kraków, 2001.
- ³⁷ *Harz M., Ślusarska S.* Armia Krajowa. 1939–1945. Bibliografia selektywna. – Warszawa, 1992; *Szmyd Z.* Armia Krajowa w piśmiennictwie na obczyźnie 1939–1990. Wybór. – Warszawa, 1992; *Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України.* – Вип. I. Анотований покажчик фондів УПА (1942–1946). – К., 1999; *Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України (1941–1957).* – Вип. II. Анотований покажчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбулася боротьба з УПА. – К., 2000.

РОЗДІЛ

III

УКРАЇНСЬКІ І ПОЛЬСЬКІ
САМОСТІЙНИЦЬКІ ВІЙСЬКОВО-
ПОЛІТИЧНІ СИЛИ
В 1939–1941 рр.

MAZUR UPA UPALII

Рис. К. Ба'анлек

Духо треба шукати не у війні, а до війни, найбільш мирних на зовнішній вигляд часах. У ці мирні часи скоюються духовні вбивства, накопичується злість і ненависть.

(З книги російського філософа Миколи Бердяєва «Філософія нерівності». – Берлін, 1923 р.)

1. Українці і поляки під нацистською окупацією та в радянській зоні передодні агресії Німеччини проти СРСР

У цьому розділі ми хотіли б на тлі загальної ситуації, що склалася в 1939–1941 рр. на окупованих Німеччиною, а також приєднаних до СРСР довоєнних територіях II Речі Посполитої, нагадати про основні етапи, концепцію та мету діяльності

в початковий період війни тих українських і польських військово-політичних сил, що відіграватимуть у майбутньому міжнародному конфлікті між двома народами ключову роль. Окрім того, дуже важливо, як нам здається, в цьому розділі з'ясувати, які чинники вже тоді посприяли розгортанню

ворожнечі між українцями і поляками на територіях їхнього спільного проживання.

Отже, в українському національно-визвольному русі до кінця 1930-х років сформувалися два найбільш впливові, але цілком відмінні ідейно-політичні угруповання, що були представлені так званою ундовсько-уенерівською (петлюрівською) спілкою та Організацією українських націоналістів (ОУН). До спілки входили функціонери і прихильники УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання) – найавторитетнішої легальної політичної сили в середовищі української національної демократії в Західній Україні в міжвоєнний період та діячі Державного центру УНР (Українська народна республіка) в екзилі – єдиного легітимного носія української державності після поразки українських визвольних змагань 1917–1920 рр.

Керівники цього табору – лідер УНДО Василь Мудрий, президент УНР Андрій Лівіцький, міністр закордонних справ, професор Роман Смаль-Стоцький, військовий міністр Володимир Сальський та інші у своїх політичних програмах схилялися до втілення в життя так званої прометеїстичної концепції, що передбачала вірогідність збройного зіткнення демократичних західних країн з більшовицьким режимом СРСР, результатом якого мав бути розпад багатонаціональної радянської імперії на суверенні державні утворення. На думку цих політиків, провідна роль у реалізації «прометеїстичної» програми мала належати Польщі, з якою новопостала незалежна Українська держава могла утворити і федерацію. Тому діячі Спілки поширювали серед українства ідеї політичної орієнтації саме на Польщу як на найближчого західного партнера українців. Стосовно спірних територіальних питань, які торкалися, зокрема, майбутнього статусу Східної Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття, то вони мали бути врегульовані дипломатичним шляхом з урядами Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини.

У здобутті Україною незалежності вбачав кінцеву мету своєї життєдіяльності і другий український політичний табір – ОУІ, провід якої після вбивства у травні 1938 р. Євгена Коновальця очолював один з найближчих його соратників по службі в Січових стрільцях у 1918–1919 рр. полковник Андрій Мельник. Утім діячі ОУІ негативно ставилися до будь-яких спроб співпраці з країнами – окупантами українських земель та «їхніми припідличниками», до яких зараховували, насамперед, членів

уряду УНР. Оунівці схилилися до орієнтації на Німеччину, адже лише конфлікт останньої з Польщею, а в перспективі і з головним ворогом – СРСР – давав українству надію на відродження Української самостійної соборної держави (УССД), тобто такої держави, до складу якої входили б усі без винятку українські етнічні землі.

З початком німецької агресії проти Польщі представники ундовсько-петлюрівської спілки виразно заявили себе на боці західних «альянтів». Про це свідчила заява на останньому засіданні польського Сейму, яке відбулося 2 вересня 1939 р., керівника української парламентської групи і голови УНДО В. Мудрого про готовність українців віддати свою кров і надбання для захисту Польської держави.

«Проальянтська» позиція була чітко позначена і в декларації паризьких діячів УНР на шпальтах тижневика «Тризуб» від 1 вересня 1939 р. У ній зазначалося, зокрема, так: «Німеччина, нападаючи на Польщу, ставить Європу і світ під загрозою незчислимим бід, безмежного нещастя і нечуваної руйни. Як би не розгорнулися події, – українці добре знають, де їх місце в страшних і рішучих перипетіях світової драми, що надходить в жахливій грозі і бурі воєнній. Ми – разом з Францією, Англією і Польщею. Одаючи себе на їх оборону, ми знаємо, що боротимемося за правду і справедливість, за право нашого власного народу на державну самостійність. Стаючи на стороні держав, оборонців миру, проти напастника, ми тим самим продовжуємо непримиренну боротьбу й проти нового германського союзника – Москви, нашого одвічного ворога, й змагаємося за визволення України з московських кайдапів»¹.

Після окупації нацистами Польщі і приєднання СРСР до свого складу західноукраїнських земель чимало представників довоєнного «легального» українського табору були змушені піти у підпілля або емігрувати до інших європейських країн. Зокрема, після зречення у Варшаві своєї посади А. Лівичьким і передання повноважень прем'єрові В'ячеславу І Проконовичу на території Франції постав новий емігрантський уряд УНР. З метою посилення впливу на західноукраїнське населення до його складу було кооптовано колишнього діяча УНДО Володимира Солов'я.

Через останнього підтримувалися контакти з членами новоутвореного у Франції польського емігрантського уряду гене-

рала Владислава Сікорського та офіційними представниками французького і британського міністерств закордонних справ. Ці контакти не могли не бути поміченими гітлерівцями і тому під тиском останніх діячі Державного центру УНР, що залишилися в окупованій польській столиці, були змушені виступити із заявою, в якій ставилася під сумнів легітимність заходів паризьких представників УНР. Солов'ю довелося також проводити переговори на території Угорщини, Румунії та Італії з різними тамтешніми українськими політичними колами (насамперед з націоналістами з табору А. Мельника) про об'єднання зусиль у боротьбі за незалежність України, які, втім, не дали позитивних результатів.

Позиція ОУН у війні, що почалася, була частково відображена у статті «Наша нейтральність та ідеологічна війна», опублікованій у травні 1940 р. в українському часописі «Свобода», що виходив у США, автором якої був один з провідних діячів націоналістичного табору, член проводу Організації Євген Онацький. Останній свого часу був залучений до ОУН особисто Є. Коновальцем. Можливо, тому Є. Онацький значною мірою дотримувався поглядів свого колишнього шефа щодо того, якою має бути зовнішньополітична орієнтація ОУН під час нової імперіалістичної війни, аби від неї не постраждали, а, навпаки, лише виграли українські національно-визвольні інтереси.

Він писав: «...Не маємо жодної підстави воювати на боці альянтів, бо вони підтримують шалені наміри Польщі, так само, як не маємо жодної підстави воювати на боці німецького Рейху, котрий віддав Західну Україну Москві. Жодна із воюючих сторін не висунула української проблеми, а коли б навіть висунула, то й тоді спершу необхідно уважно придивитися до того, наскільки цей крок щирий та реальний. Нашою найбільшою і, зрештою, єдиною є проблема згуртування всіх власних сил, щоб солідарно виступити не в момент гігантської боротьби нині воюючих держав, а тоді, коли їхні сили вичерпаються, коли противники захочуть спокою та відпочинку»².

Проблема консолідації суспільства та збереження законності в забезпеченні континуїтету державності II Речі Посполитої посідала одне з перших місць і в діяльності польських політичних сил, що стояли біля джерел нових емігрантських властей. Адже лише за такої умови уряд генерала В. Сі-

корського міг отримати мандат на легітимність дій від польського загалу.

Утім хоча формально новий кабінет міністрів мав характер уряду національної єдності, тобто поряд з представниками довоєнної опозиції, членами чотирьох найвпливовіших політичних партій – Селянської (Стронніцтво Людове – СЛ), Національної (Стронніцтво Народове – СН), Польської соціалістичної партії (Польська Партія Соціалістична – ППС), Партії праці (Стронніцтво праці – СП) – в ньому опинилися і діячі правлячого до війни так званого санаційного табору, переважна більшість пілсудчиків та «народовців» виявила недовіру до нової влади. Не сподобалося багатьом політикам і те, що новий президент Владислав Рачкевич пішов на зміни в конституції 1935 р., які зробили прем'єра особою з найбільшими владними повноваженнями в «польській підпільній державі».

Щойно створений уряд В. Сікорського був дипломатично визнаний Францією, Великобританією, Сполученими Штатами, а також іншими, на той час нейтральними країнами, хоча деякі з них через певні побоювання щодо реакції на таке визнання з боку Німеччини і СРСР намагалися цього не демонструвати³. За всілякої підтримки Франції та Великобританії відбудовувалися на заході й польські збройні сили, значною мірою знищені під час вересневої воєнної кампанії 1939 року.

У початковий період війни польські політики, в тому числі В. Сікорський, недооцінювали військовий потенціал III Рейху і сподівалися на близьку перемогу своїх західних союзників – Франції та Великобританії, а отже, на швидке визволення Польщі. На таких розрахунках базувалися й польські цілі у війні, головними з яких було збереження за повоєнною країною цілковитої суверенності та територіальної цілісності як мінімум в існуючих до вересня 1939 р. кордонах.

Хоча вже в середині листопада цього ж року під час офіційного візиту польського прем'єра до Лондона йому було заявлено про те, що поляки не мають розраховувати на британську підтримку в справі реституції довоєнного польсько-радянського кордону, а також нагадали, що саме Великобританія запропонувала лінію Керзона як таку, що відокремлює українські та білоруські етнічні землі від польських⁴. Загальновідомо, що така позиція офіційного Лондона диктувалася нагальною потребою залучити до антигітлерівської коаліції СРСР.

Ставлення членів польського емігрантського уряду до факту приєднання Москвою західноукраїнських земель чітко відображено в листуванні, яке велося в цей період між Головнокомандувачем Польських збройних сил на Заході, прем'єром генералом В. Сікорським та головою Комітету в справах країни (КСК) генералом Казімежем Соснковським, а також у кореспонденції, що надходила до Парижа (пізніше до Анжерса) і Лондона впродовж 1939–1941 рр.⁵

Так, у документації за жовтень – листопад 1939 р. позиція польських урядовців висловлена, зокрема, таким чином: «Мусимо протестувати проти будь-яких спроб поставити під сумнів наші права на цілісність державної території Польщі, які, можливо, робитимуться урядами або громадськістю в союзницьких нам країнах. Водночас слід переконати союзників, Ватикан і Америку в тому, що Польща повинна мати спільний кордон з Румунією. При цьому необхідно стверджувати, що українці є ненадійним партнером для союзників..., що у випадку віддання українцям Малопольщі (Галичини. – *І. І.*) Румунії буде загрожувати втрата Бессарабії і Буковини (внаслідок цього погіршаться стосунки між союзниками і Румунією) і що Східна Малопольща (Східна Галичина. – *І. І.*) є територією зі змішаним населенням (українці, поляки, євреї), котре скоріш буде прагнути належати до демократичної Польщі, аніж до України – країни молоді і тому більш націоналістичної»⁶.

Загалом ставлення польського емігрантського уряду до українського питання в початковий період Другої світової війни зумовлювалося, по-перше, довоєнними уявленнями поляків про те, ким були українці у II Речі Посполитій, до чого вони прагнули і як склалися українсько-польські стосунки в міжвоєнний період, а по-друге, позицією, яку займали українці вже в 1939–1941 рр., тобто під час польсько-німецької і польсько-радянської воєн, а також їх завершення і територіального поділу Польщі між Німеччиною та СРСР.

Нагадаємо, що в міжвоєнний період прагненню українців до створення територіальної автономії в межах II Речі Посполитої польські урядовці протиставили (особливо з 1935 р.) політику «зміцнення польськості» на територіях, де проживало українське населення. На Холмщині руйнувалися православні церкви, а український православний люд Холмщини і Волині примусово наvertався в католицизм. Політика інтен-

сивної колонізації призводила до того, що, наприклад, у волинському повітовому місті Дубно, де проживало понад 40 % українців, не було жодної української початкової школи.

У Східній Галичині українцям було заборонено купувати землю, і це в той час, як західноукраїнські землі масово заселялися колоністами з Центральної Польщі (мазурами) і тут створювалася так звана загорова шляхта. Дії польських властей були спрямовані на те, аби відокремити лемків, бойків, гуцулів від решти українського населення, аби зміцнити сокальський кордон та запобігти проникненню на Волинь впливу ОУН, що мала широко розгалужену організаційну мережу в Східній Галичині. Коротко кажучи, політика урядів II Речі Посполитої була далека від демократизму, пошани культурних надбань українців, їхніх традицій, віровизнання. Влада і громадська думка трактували українців як громадян другої категорії і часто без причини принижували їх. Скажімо, у Львівському університеті навіть звернення до українських студентів українською мовою вважалося зневагою до «польськості»⁷.

Уже напередодні війни на східних польських землях активізував свою колонізаційну діяльність Корпус охорони прикордоння. Українське населення з прикордонної смуги виселялося. Українців усували з лісової і поштової служб, із установ зв'язку та комунікації. У серпні 1939 р. в польській пресі з'явився циркуляр Міністерства юстиції, у якому йшлося про необхідність арешту «ненадійного українського елемента» з-поміж міської і сільської інтелігенції та ув'язнення його в таборі Береза Картузька.

З початком німецько-польської війни було розголошено про існування урядових планів, підготовлених у 1938–1939 рр. Головнокомандувачем Війська Польського маршалом Едвардом Ридз-Смігли і міністром військових справ генералом Тадеушем Каспшицьким, метою яких ставилося звільнення «південно-східних кресів» країни від української присутності. Стало відомо також про розроблену «народовцями», зокрема генералом Мар'яном Янушайтісом, акцію виселення, а можливо, навіть і часткового фізичного знищення українців на західноукраїнських землях⁸.

Незважаючи на все це, до факту нападу Німеччини на Польщу українське населення поставилося з повною громадянською відповідальністю. Протягом першої половини вересня

українські солдати у Війську Польському сумлінно виконували свій солдатський обов'язок, а з боку українських організацій не було жодного акту саботажу або диверсії⁹. Особливо мужньо боролися з ворогом, беручи посильну участь в усіх важливих битвах вересневої кампанії 1939 р., українці – контрактні офіцери. Навіть у найкритичніші моменти вони сумлінно виконували накази своїх командирів і до кінця залишалися зі своїми підрозділами¹⁰.

Лише у другій половині вересня 1939 р., коли німецький фронт наблизився до території, де проживало українське населення, а радянські війська перейшли східний кордон Польщі, почали траплятися, чим далі, тим частіше, випадки роззброєння, грабунку і вбивств польських солдатів і представників поліції, напади озброєної української людності на окремі невеличкі загони відступаючого польського війська¹¹.

Вступали радянські війська у Східну Галичину і на Волинь під гаслом визволення українського народу з-під польського ярма. На цій підставі відбулося приєднання західноукраїнських земель до СРСР, тобто возз'єднання з УРСР. Під час численних мітингів у 1939 р. українці скаржилися на те, що зазнали великої кривди з боку поляків. Тому Кремль надав своїм перетворенням на цих землях проукраїнського характеру.

Українізація торкнулася місцевих органів влади, адміністративних та торговельних закладів, освіти, преси тощо. З усіх будинків знімали польські герби, замальовували польські назви та вивіски. Замість польських з'явилися синьо-жовті та червоні прапори. На вивішування синьо-жовтих прапорів представники радянської влади відреагували відразу ж тим, що заборонили їх та наказали негайно знищити. Місцеве українське населення попередили, щоб воно «викинуло зі своєї голови ідею створення національно-фашистської України, оскільки Західна Україна мала увійти до складу великої Радянської України»¹².

У перші дні й тижні після зайняття Червоною армією Східної Галичини і Волині переважна частина місцевої української громадськості співпрацювала з органами радянської влади і намагалася використати цю співпрацю для усунення поляків з усіх царин суспільно-політичного життя Західної України¹³.

Цьому сприяли значною мірою дії в цей період самої влади. Одним з перших заходів Народних Зборів Західної України,

після прийняття ними 26 жовтня 1939 р. рішення про входження Західної України до УРСР, стало ухвалення декларації про націоналізацію банків і великої промисловості, про конфіскацію земель поміщиків, великих державних чиновників та монастирів. Майже півмільйона безземельних і малоземельних селян одержали у користування понад мільйон гектарів поміщицької землі, 172 тисячі голів худоби тощо. Здійснювалися масштабні заходи щодо ліквідації безробіття. Відкривалися дитячі садки, поліклініки, зросла кількість лікарень, а лікування стало безкоштовним. Розгорнулося житлове будівництво. Кількість шкіл з викладанням українською мовою збільшилася в 10 разів¹⁴.

Водночас у деяких районах Волині і Східної Галичини в цей період сталися перші випадки пограбувань, убивств та спалення маєтків польських осадників. Наприклад, у колонії Якубівка на Бережанщині було спалено 53 домівки і вбито 24 особи. У відповідь на скарги поляків командувач Українського фронту генерал С. Тимошенко видав відозву українською і польською мовами, у якій закликав «працюючих людей» до порозуміння¹⁵.

Утім чимало представників радянських органів влади, висувуючи гасла соціальної справедливості, навпаки, намагалися збудити ненависть до заможніших верств населення західноукраїнського регіону. Зрозуміло, що місцеву українську людину не потрібно було зайвий раз спокушати цими гаслами. Адже різниця в життєвому рівні людей у міжвоєнній Польщі, особливо на її східних землях, справді була разючою, і такий стан речей не міг не обурювати бідноту.

Однак важливо підкреслити, що деякі з радянських пропагандистів і агітаторів, звертаючись до народних зборів та місцевого населення із закликами, наприклад, «вигнати буржуїв з їхніх трьохкімнатних квартир», тим само підштовхували селян до нападів на маєтки польських осадників, убивств підприємців і купців тощо. Таким чином вони відображали загальну тенденцію, політику розпалювання класової ненависті, що панувала в СРСР, а саме – культивування в суспільстві ворожості до всіх цих буржуїв, тобто до «людей непрацюючих». Усе це не могло не вплинути на характер подальших українсько-польських взаємин у Західній Україні.

Документи свідчать, що керівникам Кремля не потрібні були ті особи, які не відповідали встановленим у Радянському

Союзи стандартам соціального походження, національності або політичних переконань. А тому польському осаднику, офіцеру, службовцю поліції, суспільному діячеві доводилося ховатися від органів НКВС. Зробити це було важко, оскільки в кожному селі знаходилося багато активістів з-поміж місцевого українського населення, які самі видавали поляків до рук радянської адміністрації. З огляду на це значна частина польської інтелігенції тікала з провінції до Львова або до інших великих міст, де відчувала свою численну перевагу і була впевненішою у своєму становищі, навіть не маючи офіційної опіки з боку місцевої влади ¹⁶.

Незабаром ситуація почала поступово змінюватися. Радянські функціонери швидко зрозуміли, наскільки глибоко вкорінилося у свідомості західних українців прагнення до самостійного державницького життя, і почали всілякими засобами боротися з ним. Це відобразилося, передусім, на організаційній мережі ОУН, яка на території Східної Галичини опинилася у надзвичайно скрутному становищі ¹⁷.

Арешти, депортації, кампанія з примусової організації колгоспів охопили все населення Західної України. Українці також почали скаржитися на політику «рад». Молодь тікала за Буг і вступала до лав української допоміжної поліції. Інформація про це, до речі, постійно надходила до польського емігрантського уряду в Парижі ¹⁸.

Чимало українців працювало на німців у підпіллі на радянській території. Репресії з боку «рад», що їх зазнала й українська людиність, вплинули на зміну її ставлення до поляків – воно стало доброзичливішим. В українському середовищі виникло навіть почуття певної солідарності з польським населенням. У будь-якому разі український клір і інтелігенція визнали поляків за менше лихо порівняно з більшовиками ¹⁹.

Відомості про ситуацію на західноукраїнських землях, що різними каналами продовжували надходити до керівних органів польської емігрантської влади, змусили Комітет у справах країни на черговому засіданні 28 листопада 1939 р. прийняти відповідну резолюцію щодо українського питання. Резолюція не була офіційною декларацією уряду, а призначалася лише для довірених осіб як директива щодо ведення переговорів з українським самостійницьким представництвом. Через

побоювання можливої негативної реакції з боку Москви справа польсько-української співпраці до певного часу мала залишатися у великій таємниці.

У вступі до цього документа зазначалося: «Уряд не тільки припускає можливість порозуміння з незалежним українським рухом, але визнає потребу створення спільного польсько-українського фронту... спрямованого проти окупантів». Далі у пунктах резолюції передбачалося:

«1. Буде створена незалежна українська держава. У справі східних кордонів цієї держави поляки погодяться на будь-яку пропозицію, запропоновану українською стороною.

2. Незалежна українська держава існуватиме на засадах рівності з Польською Республікою в єдиній федерації. Укладення кордонів між Польщею й Україною буде залежати від характеру федеративного устрою.

3. Українська меншина в межах Польської Республіки, польська меншина в межах української держави користуватимуться широкими національними і культурними правами на взаємних засадах»²⁰.

Голова КСК генерал К. Соснковський надіслав цю інструкцію з метою її затвердження до прем'єра уряду В. Сікорського. Однак той скептично поставився до намагання членів Комітету повернутися до міжвоєнної політики федералізму. Голова уряду вважав, що поляки й українці в майбутньому самі мусять визначити можливі форми свого співіснування. До того ж він мав сумніви, чи схвалять цю так звану прометеїстичну політику західні союзники Польщі²¹.

З цих причин офіційна декларація польського емігрантського уряду від 18 грудня 1939 р., що визначала головні напрями його зовнішньополітичної діяльності, лише у найзагальніших рисах торкалася українського питання, зокрема підтверджувала засади рівноправності і справедливості у ставленні до національних меншин. Водночас вона проголошувала боротьбу Польщі «за повернення втрачених східних кресів»²².

На початку 1940 р., коли поляки дуже сподівалися на можливість нападу на СРСР з півдня союзницьких військ на чолі з французьким генералом М. Вейганом, у штабі Польського Головнокомандувача з'явилося чимало планів щодо врегулювання українського питання за рахунок зруйнованої більшовицької імперії, хоча були вони в тій ситуації нереальними.

В одному з них, датованому 6-м січня 1940 р., зазначалося: «Метою організації і підтримки українського збройного руху на Київщині і за Дніпром має бути: а) диверсія у глибокому тилу більшовицької армії; б) можливий розпад Росії на окремі національно-державні утворення; в) можливе створення Української держави на Наддніпрянщині».

Далі у плані підкреслювалося: «Польща зацікавлена в тому, щоб цю акцію проводити за власний рахунок, щоб занепад більшовизму весь світ ставив у заслугу нам, ... щоб нарешті новоутворена Україна була для нас чинником прихильним, а не ворожим... На чолі акції повинні стояти поляки, які б виступали як керівники українських повстанських загонів... Мусимо пам'ятати, що робимо це не для них, а для себе, що це в наших власних інтересах, що через цю акцію ми готуємо собі умови для подальшого співіснування, що повинні мати вирішальний голос при визначенні умов цього співіснування... Збройна акція українських повстанців повинна мати такий вигляд, що вона спрямована не проти радянського солдата, а лише проти ГПУ, комуністичної партії і безбожників... Загальний напрямок всього руху має бути з території Румунії, з району середньої Бессарабії, на Черкаси, а потім або на Східну Малопольщу (Східну Галичину. – *І. І.*), або на Крим, Дон і Кубань»²³.

Цей план свідчив про те, що в польських військових колах було чимало прихильників ідеї «політичного прометеїзму». Українському питанню вони відводили чи не головну роль у реалізації федералістичної програми. На думку цих людей, створення Української держави на Наддніпрянщині в усьому мало відповідати польським державним інтересам, оскільки, по-перше, завдяки допомозі українцям у створенні їхньої власної держави поляки могли б мирним шляхом вирішити на свою користь проблему належності західноукраїнських земель, а по-друге, новоутворена «Велика Україна», уклавши унію з Варшавою, входила б до польської федерації, чим значно послаблювала б Росію і, навпаки, зміцнювала б Польщу²⁴.

У заяві від 8 квітня 1940 р., зробленій військовими зі штабу Головнокомандувача, думки про «цивілізаційну» місію Польщі на сході, зокрема про допомогу українцям у створенні ними на Наддніпрянщині вільної та самостійної держави, повторювалися²⁵. При цьому підкреслювалося, що проблема створення Української держави жодним чином не має пов'язуватися з пи-

танням, кому мають належати польські «східні креси». У цьому плані офіційна політика польського уряду, на думку начальника штабу полковника Олександра Кендзьора, мусила полягати у збереженні status quo ante bellum. Справа східних територій II Речі Посполитої була винятково польською внутрішньою справою і не підлягала обговоренню з українцями.

Після капітуляції Франції у війні з Німеччиною та переїзду польських емігрантських властей до Великобританії прем'єр В. Сікорський у меморандумі до Форейндж офіс у червні 1940 р. заявив про прагнення польського уряду в Лондоні переглянути свою політику стосовно Москви²⁶. Він погодився навіть на певні територіальні зміни на польсько-радянському кордоні, на прохід радянських військ через територію Польщі, окуповану Німеччиною, на співпрацю у формуванні в СРСР польської армії для спільної боротьби проти нацистів. І хоча невдовзі меморандум було відкликано, його поява свідчила про те, що польські військово-політичні сили в Лондоні, чи принаймні якась їх частина, під тиском обставин, імовірно, будуть змушені поступитися своїми національними інтересами, щоб відродити Польщу.

Певні зміни, що відбулися у ставленні польського «лондонського» табору до СРСР, а отже, і в розумінні проблеми «східних кресів», відобразилися в інструкції генералів В. Сікорського і К. Соснковського, надісланий у липні 1940 р. у Варшаву генералові Стефану Ровецькому – командувачу польського підпілля, створеного на всіх окупованих Німеччиною, а також приєднаних до Радянського Союзу довоєнних територіях II Речі Посполитої.

У ній зазначалося: «Наше ставлення до Рад як до окупанта не зазнало принципової зміни... Однак не виключено, що при подальшому розвитку подій Росія в певний момент може опинитися на боці Англії як її союзника у війні проти німців... Тоді, може, доведеться переглянути наше ставлення в сенсі відкладення на якийсь час вирішення територіальної суперечки з радянським окупантом... Натомість уже зараз мусять бути переглянуті гасла про знищення Росії, що, однак, не повинно зашкодити встановленню тісніших зв'язків з українцями, які дружньо ставляться до Польщі. Вирішення українського питання в політичній площині належить винятково до компетенції уряду. Тому всі спроби діяти в цьому питанні якогось

порозуміння з Вами, які, можливо, робитимуться з українського боку, слід обмежити лише до прийняття від українців відповідних заяв без надання їм будь-якої політичної, а тим більше військової інформації з нашого боку»²⁷.

Інструкція такого змісту, безперечно, обмежила можливості польських підпільників дійти якогось порозуміння з українцями і налагодити співпрацю з ОУН та іншими українськими самостійницькими організаціями. Загалом відсутність офіційної декларації польського емігрантського уряду в підтримку ідеї створення незалежної України стала однією з головних причин ухилання в подальшому українських політиків від переговорів з поляками як на еміграції, так і на окупованих Німеччиною, а також приєднаних до СРСР територіях (хоча такі в поодиноких випадках і мали місце, про що йтиметься далі).

Якщо у польських урядових колах готові були принаймні взяти до уваги ідею створення незалежної Української держави на Наддніпрянщині в обмін на підтримку українськими незалежницькими силами антигітлерівської коаліції, то у будь-якому разі без включення до її складу Східної Галичини і Волині. Українські політики (особливо націоналістичного спрямування) в умовах територіального поділу Польщі і включення західноукраїнських земель до складу УРСР і СРСР, навпаки, неодмінно тепер висували вимогу забезпечення «соборності» українських територій, вважаючи її основною вимогою у справі українсько-польського порозуміння. Поразка Франції і підготовка Німеччини до війни з Москвою давали українським політичним діячам і військовим надію на здійснення у найближчий час їхніх планів, до того ж без будь-якої згоди, а тим більше допомоги з боку Польщі та її союзників.

Тим часом 9 серпня 1940 р. на засіданні англійського військового кабінету було прийнято рішення про можливість згоди офіційного Лондона на встановлення майбутнього польсько-радянського кордону саме по лінії Керзона. Спеціальна місія британського посла Стаффорда Кріпса наприкінці літа прибула до Москви та поінформувала про це радянське керівництво²⁸.

З поразкою Франції і змінами, що сталися внаслідок цього у становищі і позиції «альянтів», було поховано перспективу швидкого визволення Польщі. Діюче на окупованих Німеччиною територіях, у так званому Генерал-губернаторстві (ГГ),

польське підпілля і, насамперед, проурядовий Союз збройної боротьби (СЗБ), налаштований до того часу на захоплення влади у країні в момент звільнення польської території західними союзними військами, отримав наказ припинити активні дії, обмеживши їх лише актами самооборони в разі необхідності. На західноукраїнських та західнобілоруських землях регіональне командування СЗБ також, розуміючи безперспективність антирадянської діяльності, фактично було змушене погодитися на співробітництво з «радами»²⁹.

Капітуляція Франції призвела до значних змін і у свідомості українців (незалежно від їхніх політичних переконань), які були не на користь «альянтів». Тоді як останні намагалися залучити на свій бік Москву, усвідомлюючи, що без неї не перемогти Німеччину, 20 червня 1940 р. під головуванням А. Лівіцького у Варшаві відбулося таємне засідання у справі організації української повстанської армії у разі нападу німців на СРСР³⁰.

На території самої Франції, вже навіть після її капітуляції, неподалік Тулузи, в департаменті Арієж, біля с. Верне, розташовувався концентраційний табір, де за колючим дротом разом з тисячами інших раніше заарештованих з Парижа, північної та східної частин країни так званих державно-небезпечних германофілів знаходилося близько 200 українців, адміністративно засланих за поширювання «гітлерівських відомостей про Францію та Україну». А у Фіво, біля Марселя, ще навіть під кінець осені 1940 р. у казармах іноземного, тобто французького, легіону сиділа маса українців, що з невідомих причин не демобілізувалися, хоча було загальновідомо, що всі ці так звані добровольці лише з примусу тікали до цієї частини, щоб не бути завербованими до союзної, ними зненавидженої, польської армії.

Про це, зокрема, повідомляв український тижневик «Краківські вісті». Він також інформував про те, що згідно з рішенням командування німецької армії всі полонені українці, родини яких мешкали на терені ГГ, мали бути протягом вересня 1940 р. звільнені з таборів полонених та відіслані до місця осідлості їхніх родин³¹.

З цієї причини, а також із багатьох інших політики з ОУН і ГГ і на землях, що відійшли до СРСР, однозначно зробили ставку на допомогу німців, намагаючись скористатися їхньою

війною проти Москви для реалізації власних цілей. Німецькі військові і політики, своєю чергою, пішли на певні поступки українцям у ГГ.

Численні звіти до Лондона командувача польського підпілля генерала С. Ровецького свідчать про те, як поляки болісно реагували на творення німцями на окупованих територіях так званої русинської республіки, «виділення русинів і надання їм, на відміну від поляків, усіх прав громадян Рейху». Зокрема, полякам було заборонено відвідувати найкращі ресторани, тільки за попередньою домовленістю дозволялося користуватися залом для чекання на вокзалі, німці зобов'язали польський краківський центральний відділ кооперації сплатити лемкам значну грошову суму тощо, тоді як українці мали власне казино, обіймали посади ветеринарів, лікарів, довірених осіб у єврейських фірмах.

З українців утворювалися озброєні загони, одягнені в польські мундири, а частково – і в синьо-жовте вбрання. Частина загонів німці випровадили для охорони словацького і угорського кордонів, після чого подолання їх польськими військовими, що прагнули дістатися Польських збройних сил на Заході, а також кур'єрами значно ускладнилося. На думку польського генерала, чимало українців – членів так званих Українських допомогових комітетів (УДК), як і інших українських установ, створених у Генерал-губернаторстві, – прислужувались абверу, службі безпеки або гестапо³².

Таким чином, поразка Франції остаточно розвела польський і український національні військово-політичні табори на протилежні воюючі «барикади». Перший надалі пов'язував свої плани з планами «альянтів» і не втрачав надії на можливий у майбутньому шанс для всезагального антигітлерівського повстання. Другий, і особливо ОУН, хоча і прокламував орієнтацію на власні сили, у практичній діяльності зробив ставку в досягненні головної своєї мети на Німеччину, яка активно готувалася до війни з їхнім ворогом № 1 – СРСР.

2. 1941 рік у долі українців і поляків на території їхнього спільного проживання

Від початку 1941 р., у зв'язку з інтенсивною підготовкою Німеччини до агресії проти СРСР, ОУН активізувала свої зусилля в напрямі військової співпраці з нею. У спеціально створених школах у Кракові, Кросно, Закопано-

му, Тарнові та інших містах українська молодь здобувала поліційні та військові навички. Частина членів ОУН було залучено до веркшутцу (вартівних відділів), підлеглих з українського боку полковникові Романові Сушку, а з німецького – командуванню шуцманшафтів (допоміжної поліції, у якій служили як українці, так і поляки). Значну кількість молодих українців було скеровано до напіввійськових відділів «Української служби праці» (Ukrainischen Heimatsdienst), призначених для проведення будівельних робіт головним чином військового характеру. До війни готувалися так звані похідні групи ОУН, головною метою яких мало бути формування органів місцевого самоврядування після звільнення української території від «рад».

У першому кварталі 1941 р. було створено український легіон. Згідно з досягнутими домовленостями між ОУН (Б) і представниками абверу він мусив воювати на боці вермахту і виконувати спеціальні завдання. Останні не були чітко визначені, але передбачали, насамперед, дії із захоплення найважливіших військових, адміністративних, господарських та комунікаційних об'єктів, а також збереження їх від знищення відступаючими радянськими військами і загонами НКВС. У травні легіон було поділено на два батальйони («Дружини українських націоналістів») – «Нахтігаль» під командуванням німецького оберлейтенанта А. Герзнера і «Ролянд», яким керував українець – майор Євген Побігуций. З огляду на те що на території Генерал-губернаторства збройний вишкіл українців не міг відбуватися, батальйони було перенесено до Сілезії та Австрії³³.

До близького зіткнення Німеччини з СРСР готувалася ОУН також на радянській території. Про її заходи в цьому напрямі, окрім власне оунівських документів, інформують численні звіти співробітників НКВС, подані на ім'я тодішнього наркома внутрішніх справ УРСР Івана Серова. Так, зокрема, у відповідній записці заступника начальника слідчої частини Г'УДБ НКВС СРСР капітана держбезпеки Родоса повідомлялося про арешт значної кількості керівників ОУН, а також про розгорнуті зізнання, які вдалося від них отримати під час допитів, що яскраво свідчили про координацію оунівцями своїх дій із планами Німеччини розпочати найближчим часом військове вторгнення в СРСР³⁴.

Не слід дивуватися тому незаперечному факту, що в перші роки війни в лавах українських «колаборантських» військових формувань та органах місцевої влади, створених у ГТ, насправді опинився великий відсоток національно свідомих українців. Останні значною мірою йшли туди тому, що до війни поляки намагалися не допускати їх до адміністративних посад. За таких обставин основним мотивом вступу українців на службу до німців нерідко було прагнення зосередити у власних руках хоч мінімальну владу і помститися за довгі роки приниження та образ. Поза сумнівом, багато з тих осіб, які були задіяні на німецькій службі, намагалися служити своєму народові та захищати його інтереси, наскільки можна було за тих обставин.

Щодо співпраці з німцями українців-галичан справа виглядала ще простіше, оскільки на багатьох з них, безперечно, мали вплив німецька мова і культура, деякі закінчили австрійські навчальні заклади та служили в австрійській армії, а створений гітлерівцями з початком агресії проти СРСР на завойованій ними території трьох польських довоєнних південно-східних воєводств – Львівському, Тернопільському та Станіславівському – дистрикт «Галичина» фактично «був переораний плугом німецької цивілізації».

Важливе значення мав також той чинник, що ОУН протягом тривалого часу свідомо йшла на співпрацю з німцями, намагаючись завдяки їм озброїти українську молодь, дати їй мінімальний вишкіл і, можливо, використати створені таким чином збройні формування у слушний час, коли обидві воюючі тоталітарні держави – нацистська Німеччина і СРСР – вичерпають власні сили і з'явиться шанс для боротьби за УССД.

Окремі українські діячі пізніше навіть розглядатимуть можливість того, що послаблена, а можливо, вже остаточно розбита Німеччина увійде в союз із західними державами, щоб запобігти радянській експансії в Європу. За таких умов, розмірковуватимуть вони, і українцям добре було б мати власне військо. Цими намірами буде продиктована або принаймні ними пояснюватимуть свою діяльність деякі представники Українського центрального комітету на чолі з В. Кубійовичем, що спрямовуватиметься на створення в 1943 р. дивізії СС-«Галичина»³⁵.

Не слід дивуватися також тому, що німецька влада пішла на певні поступки в ГТ саме українцям, а не полякам. Хоча оку-

панти намагалися використовувати однаковою мірою в своїх цілях одних і других, однак українців вони сприймали як народ, що визволили з-під чужоземного ярма (польського), а поляків – як народ, який вони завоювали.

Різниця у ставленні до місцевого населення добре простежується, наприклад, у промові генерал-губернатора Г. Франка, виголошеній ним з приводу різдвяних свят 29 грудня 1940 р. Зацитуємо уривок з неї: «...Поляки не повинні забувати, що вони самі винні в тому, що їх зустріло. Вони самі розпугали цю війну. Поляки занесли цю країну та завели в ній панування тиранства, бруду та гнилі. Вже був найвищий час, щоб зчезла польська держава. Чим довше вона існувала б, тим довше була б джерелом вічного неспокою в Європі. Поляки мусять тепер помиритися з цим новим порядком... Українці поставилися від самого початку в якнайлояльніший спосіб до завдань Генерал-губернаторства та станули до його розпорядимости. Для них година створення Генерального губернаторства стала годиною свободи. Польська ненависть зверталася проти німців, що жили в Польщі, та проти українців. Той поневолений народ може бути певний, що він виконуватиме свою мирну місію під захистом німецької держави»³⁶.

Польські дослідники цієї проблематики наводять приклади, коли нібито на підставі доносів з боку українців відбувалися арешти в конспіративних осередках польського Союзу збройної боротьби, зокрема на Люблінщині й Краківщині. Навпевно, такі доноси справді мали місце. Але, на нашу думку, вони, як правило, не містили якоїсь конкретної інформації про ті чи інші дії, спрямовані проти окупаційної влади. Радше за все це були загальні звинувачення поляків у нелояльності до німців. За умови суворої конспірації і поширеної недовіри до українців останнім було дуже важко потрапити до польських підпільних структур.

Звичайно ж, діставалися до польського підпілля і члени ОУН, але після 1941 р. не в інтересах цієї організації буде нищити його, особливо це стосується тих підпільних структур СЗБ-АК, що діятимуть на польських етнічних землях. Навпаки, українська політична мета полягатиме тут у тому, щоб поляки завдавали німцям якомога більше клопоту. Підкреслимо, що, на наше переконання, ніхто так не заважав польським діячам у проведенні підпільної діяльності в роки війни, як вони

самі собі – необережністю, чи то змушеними зізнаннями під час допитів у гестапо, або навіть свідомими доносами та провокаціями польських «Лзефів»³⁷.

Не можна не сказати про те, що й самі поляки становили великий відсоток німецької агентури, перекинutoї до СРСР і схопленої органами радянської держбезпеки. Крім того, заарештовані в Західній Україні польські підпільники передали до НКВС чимало важливої інформації про ОУН та її підготовку до збройного повстання у Східній Галичині, наміченого на день нападу Німеччини на СРСР³⁸.

А, наприклад, виконуючий обов'язки командувача СЗБ на радянській території полковник Леопольд Окулицький зазначав таке: «польська людинність налякана, масові депортації зробили свою справу. Громадськість звинувачує поляків, що діяльність нелегальної організації СЗБ стала приводом для вивезення населення, радянська проагандистська кампанія призвела до широкої участі польської громадськості в політичному житті країни і співробітництва з радянською владою»³⁹.

Тим часом, після розколу 1940 р. в ОУН, прихильники молодого безкомпромісного ватажка націоналістів Степана Бандери скликали у квітні 1941 р. у Кракові II Великий збір ОУН (Б), на якому було ухвалено програму боротьби за незалежність України в умовах війни.

У ній було зазначено, що ОУН бореться «за організацію Української держави на основах сильної влади, сильної національної армії й флоту та одної політичної організації провідного національного активу». У програмі підкреслювалося: «При творенні єдиного протимосковського революційно-визвольного фронту боротьби рішає перш за все політична доцільність, а не світоглядіві, ідеологічні й програмові різниці»⁴⁰.

У загальних вказівках Проводу ОУН про державотворчу діяльність організації в умовах війни з метою утворення Української держави, опрацьованих відразу ж після II Великого збору ОУН у травні 1941р., наголос робився на тому, що збройний зрив під час війни мав засвідчити здатність українського народу самому боротися за свою честь, волю й незалежність, самому формувати власну долю. Німецькі війська на українській землі сприймалися як війська союзників. Але ще до їхнього приходу українці самі мусили упорядкувати

своє життя. Німцям мало бути заявлено, що «вже створилася українська влада, її перебрала ОУН під кермом Степана Бандери, всі справи українського життя ладнає ОУН та місцева влада, готова ввійти у приязні взаємини з союзними військами для спільної боротьби з Москвою та для співпраці...». У разі, коли б німці поставилися негативно до створеної «української влади ОУН», не визнавали її та призначали своїх людей, «...Перед фізичною силою слід було уступити, але в правному розумінні влади не передавати (тобто завісити себе в урядуванні)»⁴¹.

Аналіз військових інструкцій Проводу ОУН у разі війни від травня 1941 р. свідчить про доволі докладну розробку ще до її початку планів з організації в підпіллі і, насамперед, у селах та містах Західної України невеличких «повстанчих та партизанських осередків». З початком війни проти СРСР ці підпільні загони мали розпочати повстання, захопити у свої руки владу або, «очистивши її від рештків ворожих елементів (станіці НКВД, міліція, урядники і т. п.), передати в руки поважних знаних місцевих громадян-діячів (війт, командант міліції і т. д.)... Рівночасно з назначенням цивільної влади військовий командант оселі проголошував загальну мобілізацію і організував уже заздалегідь передбачені нові відділи відповідно до кількості підстаршин і засобів зброї. ...Менш здібних він також організував в службу безпеки (поліція, міліція) та допоміжну службу»⁴².

Після опанування терену передбачалося «скликати людей і відчитати їм маніфест ОУН про відновлення Української держави й про війну України з Москвою». Промова мала закінчитися оголошенням про включення всіх боездатних українців до складу Української Народної Армії.

І справді, з приходом «союзницької» німецької армії представники ОУН (Б) розраховували при допомозі вермахту на створення українських регулярних збройних сил, які не тільки продовжили б боротьбу за самостійність Української держави, але змагалися б «за повний розвал і знищення Московської імперії та за створення на її руїнах самостійних національних держав»⁴³.

Утілення військових планів ОУН (Б) на території Західної України розпочалося водночас із нападом Німеччини на СРСР. Відповідно до отриманих інструкцій, створені націоналістами

партизанські загони розгорнули бойові дії проти відступаючих підрозділів Червоної армії. Збройні виступи ОУН були зафіксовані у 26 районах п'яти західноукраїнських областей. Червона армія й частини військ НКВС втратили під час перестрілок і сутичок з оунівцями близько 2100 солдатів та командирів убитими, а 900 полоненими, втрати ж націоналістів лише на території Волині сягнули до 500 осіб убитими. Принаймні такі дані подають деякі з українських дослідників ⁴⁴.

У документації польського підпілля з приводу тих самоподій повідомлялося, що в день вибуху німецько-радянської війни ОУН організувала в багатьох місцевостях Східної Галичини і Волині повстання. Проте розпочалося воно передчасно, а тому було більшовиками криваво придушено. Частина українських повстанських загонів сховалася в лісах і там дочекалася приходу німців. На думку польської сторони, спроба збройного антирадянського повстання, організованого ОУН, стала однією з головних причин тієї жахливої розправи, яку вчинили більшовики над в'язнями в тюрмах Західної України в момент свого відступу ⁴⁵.

Напад німецьких військ на СРСР не став несподіванкою і для поляків, зокрема для керівництва польського підпілля у Варшаві, яке вже від березня 1941 р. інформувало емігрантські власті у Лондоні про концентрацію сил вермахту на німецько-радянському кордоні для війни на сході ⁴⁶.

З початком нової воєнної кампанії німці в Генеральній губернії змінили певним чином своє ставлення до місцевої польської людності і почали з нею загравати, що було характерно у попередній період лише для їхніх стосунків з українцями. На окупованих територіях було розгорнуто масовану антирадянську кампанію. Під «обстріл» потрапили дії радянської влади в західних районах України щодо поляків у 1939–1941 рр. На шпальтах багатьох друкованих органів, що легально тут виходили, в липні 1941 р. була вміщена промова німецького міністра пропаганди Й. Геббельса з приводу «нелюдської розправи жидо-більшовицьких катів» над в'язнями західноукраїнських тюрем та відповідні фотознімки жертв ⁴⁷. Цілеспрямована гітлерівська пропаганда, а також успіхи «німецької зброї» викликали політично неоднозначні, суперечливі настрої, особливо серед польської інтелігенції.

Утім більш суттєвими були все-таки позитивні зміни, що сталися в радянсько-польських відносинах. Під тиском з боку англійців і особисто британського прем'єра В. Черчілля глава польського уряду В. Сікорський 30 липня 1941 р. підписав угоду про союз із СРСР у війні. На знак протесту уряд залишили «пілсудчики» та «народовці». Угода проголосила німецько-радянські домовленості від серпня і вересня 1939 р. недійсними. Однак розв'язати проблему кордонів не вдалося. Західноукраїнські та західнобілоруські землі кожна зі сторін вважала своїми й створювала там власне збройне підпілля. Відповідно до угоди в СРСР почала формуватися польська армія під командуванням генерала Владислава Андерса.

Дуже важливі міркування з приводу необхідності зміни зовнішньополітичної орієнтації поляків висловив ще напередодні червня 1941 р. вже згадуваний нами керівник польського підпілля на радянській території полковник Л. Окулицький. Заарештований органами НКВС у Львові в січні 1941 р., він був змушений дати свідчення про діяльність СЗБ на окупованих Німеччиною і СРСР землях, які були оприлюднені архівістами Федеральної служби безпеки Російської Федерації лише у 2001 р.

Л. Окулицький зазначав: «Польський народ, якщо не хоче спуститися до ролі покірливого невільника, не може бездіяти в цій боротьбі. До цього часу він був рішуче відданий союзу з Англією, розраховуючи на її перемогу і втручання. Однак сталися події, котрі змушують піддати ревізії ці погляди, слід відверто сказати собі – доля Польщі залежить не від результату війни між Німеччиною й Англією, а від результату вирішальної битви між Німеччиною та СРСР... У боротьбі між СРСР і Німеччиною польський народ мусить встати на бік СРСР... Будучи переконаний, що перемога СРСР дасть польському народу можливість життя і національного, культурного, господарського та політичного розвитку, я написав свої зізнання і заявляю про бажання подальшої роботи. Буде Польща червоною, добре, хай буде, лише б тільки була. Зрештою, це добре на неї вплине, звільнить і розкриє нові, невідомі до цього часу сили народу»⁴⁸.

Цікавим є, однак, той факт, що, незважаючи на досягнуті влітку 1941 р. польсько-радянські домовленості про співпрацю у війні, в надісланій до Варшави депеші начальника штабу

Головнокомандувача Польських збройних сил на Заході генерала Т. Клімецького від 20 листопада 1941 р. йшлося про необхідність, окрім підготовки до загальнодержавного антинімецького повстання, у разі поразки Німеччини та наступу в західному напрямку Червоної армії бути здатними також до захисту від останньої польських східних територій. Цей план зазнав змін лише після візиту генерала В. Сікорського до Москви і підписання 4 грудня 1941 р. польсько-радянської декларації про приязнь та взаємну допомогу у війні⁴⁹. На той час вже передбачалося, що разом з Червоною армією на довоєнні східні землі Речі Посполитої, можливо, вступатимуть і польські підрозділи, сформовані на території СРСР.

Таким чином, можна констатувати, що з грудня 1941 р. Польща і СРСР фактично стали союзниками у війні. Звертаємо особливу увагу на цей чинник, який більше, ніж будь-який інший, сприятиме розгортанню ворожнечі між українськими та польськими національними збройними формуваннями і врешті-решт остаточно відріже їм шлях до досягнення порозуміння під час війни.

Складовою польсько-радянського військового співробітництва стало встановлення зв'язків між командуванням Червоної армії та СЗБ, який з лютого 1942 р. дістане назву Армії Крайової (АК). Головним для радянського генштабу в співпраці з поляками було отримання розвідданих з глибокого тилу німецьких військ, які швидко просувалися на схід, а також здійснення польськими формуваннями диверсій на комунікаційних лініях, по яких німці забезпечували Східний фронт.

Для прийняття інформації від СЗБ-АК у Москві діяла радіостанція, але В. Сікорський наказав усі зв'язки здійснювати винятково через Лондон. Природно, це затримувало проходження інформації, яка втрачала актуальність. Із диверсійними діями на комунікаціях ворога в рамках створеної під тиском англійців саботажно-диверсійної організації «Вахляж» аківці також зволікали. Причина цього полягала не лише у труднощах праці діячів диверсійних осередків, а й у небажанні керівників організації та рядових бійців приносити великі жертви на користь СРСР, який ще донедавна сприймався поляками як такий само ворог, що й Німеччина.

Тим часом, 30 червня 1941 р., у Львові, після прибуття туди спеціальної похідної групи ОУН (Б), очолюваної Ярославом

Стецьком, на Національних зборах української громадськості міста у приміщенні товариства «Просвіта» останнім було проголошено «акт відновлення Української держави після 23 років неволі»⁵⁰.

1 липня 1941 р. віддано наказ начального команданта Української національної революційної армії Івана Климова («Легенди») про створення армії для захисту Української держави⁵¹.

3 липня 1941 р. з'явилася постанова голови Українського державного правління у Львові Я. Стецька про створення Українського державного правління (Українського уряду)⁵². Повідомлення Інформаційного відділу ОУН та листи Я. Стецька про проголошення акта відновлення Української держави були негайно передані до Берліна, Рима, Мадрида, Загреба та інших столиць країн – сателітів Німеччини. Водночас туди були призначені уповноважені Українського державного правління у Львові.

Ставлення різних українських політичних угруповань до цих дій було неоднаковим, до того ж, діаметрально протилежним – від безумовного їх схвалення до звинувачення бандерівців як організаторів у відсутності у них політичної тверезості та відчуття реальності. На думку самих діячів ОУН (Б), лише група Мельника висловилися проти акта незалежності⁵³, хоча це було й не так. Безперечно, мельниківці, а також, наприклад, прихильники гетьманського руху на чолі з Павлом Скоропадським виступили не проти дій щодо створення Української держави, а проти того, у який спосіб бандерівці намагалися її проголосити. Дуже багато людей, особливо старшого віку, були переконані, що побудова тривалої адміністрації можлива лише за допомоги німців⁵⁴.

Існуючі в нашому розпорядженні на сьогоднішній день архівні документи та інші матеріали, а це червні 1941 р. відозви українських політичних і громадських діячів до народу, а також Українського національного комітету в Кракові до українських емігрантських сил із закликом до об'єднання для відновлення Української держави, пастирські листи з благословеннями митрополита Андрія Шенцицького, станіславівського єпископа Григорія Хомишина та інших представників української церкви, спогади про святкування дня проголошення відновлення Української держави в багатьох місцевостях

Західної України, звіти про державне і національне будівництво на місцях і т. ін., дають підстави вважати, що ініціативу бандерівської ОУН чимала частина української громадськості Волині та Східної Галичини все-таки сприйняла позитивно та серйозно.

Цього не можна було сказати про Центральну та Східну Україну, основна маса населення якої невдовзі за умов найганебнішого ставлення німецьких окупантів головну мету своєї життєдіяльності вбачатиме лише в боротьбі проти нацистів.

Утім для українців у тій ситуації виявилася важливішою інша обставина, а саме навіть не одностайна підтримка «Акта незалежності» всім українським загалом, а те, як поставилися до цієї події німецькі керівники. А реакція німців на дії ОУН (Б) була вкрай негативною. І тепер добре відомо, що навряд чи вона могла бути іншою, навіть за наявності одностайної підтримки «Акта» з боку всіх українських політичних сил, оскільки нацистське керівництво взагалі не вважало український народ здатним до самостійного державного існування.

Уже 3 липня 1941 р. членам Українського національного комітету В. Горбовому, Д. Андрієвському, В. Мудрому, С. Шухевичу та провідникові ОУН С. Бандері довелося у Кракові давати свідчення підстатссекретареві уряду Генерального губернаторства Кундту про обставини проголошення цього акта.

10 липня 1941 р. з'явилися директиви райхсміністра для окупованих східних територій А. Розенберга про невизнання Українського уряду, ізоляцію групи Бандери та заборону творення будь-яких українських політичних угруповань. На вимогу припинити подальшу політичну діяльність і надалі узгоджувати всі свої дії з відповідними німецькими службовими інстанціями, висунути перед С. Бандерою під час його допиту в Берліні в середині липня, той з тактичних міркувань погодився. Проте піти на розпуск Українського державного правління Бандера і Стецько однозначно відмовилися⁵⁵.

Німці узалежнювали подальшу співпрацю з ОУН (Б) саме від згоди її керівників розв'язати уряд. Коли цього не сталося, для останніх це означало арешт, а для багатьох рядових членів ОУН – фізичну ліквідацію. В одному з листопадових за 1941 р. наказів айзцакоманди С/5 поліції безпеки і СД закордонним постам айзцакоманди в Україні ставилося, наприклад, таке

завдання: «Всі функціонери руху Бандери повинні бути негайно заарештовані та після ґрунтового допиту таємно ліквідовані як грабіжники»⁵⁶.

Оскільки німці вважали, що група ОУН (М) переслідує майже ті самі цілі, що і група Бандери, не дивує, що репресій зазнали також деякі члени похідних груп мельниківців, хоча в німецьких документах неодноразово зазначалося, що «внаслідок характерного для групи Мельника браку ініціативи вона не становить собою жодної гострої небезпеки»⁵⁷.

Однак мельниківцям вдалося влаштувати своїх людей (частково це були місцеві симпатиків ідеї незалежної України, хоча й проуенерівської орієнтації) на ключові посади в органах цивільного самоврядування в Києві, Харкові, Житомирі, інших великих містах і невеличких містечках Центральної та Східної України. Після того як німці зайняли Київ, ОУН (М) разом з місцевими українцями утворила 5 жовтня 1941 р. Українську національну раду на чолі з професором Миколою Величківським. Проте остання проіснувала недовго. Уже 14 січня 1942 р. М. Величківський, А. Мельник, А. Шептицький, А. Лівіцький і генерал колишньої армії УНР М. Омелянович-Павленко спрямували до А. Гітлера звернення, в якому йшлося про помилку Німеччини, що ігнорувала Україну як військово-політичний фактор та не допустила утворення українського війська⁵⁸.

І хоча репресій з боку німців зазнає не лише незалежницький рух, а й усе українське національне життя, і керівні посади в органах влади скрізь посядуть німецькі комісари, незважаючи на те що Північна Буковина і Бессарабія будуть віддані гітлерівцями Румунії, Карпатська Україна – Угорщині, Галичина – приєднана до Генерал-губернаторства, а на решті українських етнічних земель буде утворено Рейхскомісаріат Україна з найжорстокішим окупаційним режимом, ОУН, якій у роки війни належала провідна роль в українському самостійницькому політичному житті та прагненнях державницького характеру, ще тривалий час не бажатиме того, щоб українські намагання досягти свободи опинилися в підпіллі, набули нелегальних форм і були спрямовані проти Німеччини.

Початок війни і участь в ній ОУН фактично на боці Німеччини значно загострили українсько-польські взаємини і погіршили ставлення польського суспільства до українців. Поляки

бачили, що переважна більшість української людності Східної Галичини і Волині зустрічала німців з ентузіазмом. Чи не в кожному селі були зроблені тріумфальні арки, насипані кургани, виставлені хрести з меморіальними дошками. Західноукраїнське населення сподівалося на те, що нарешті Україна буде вільною⁵⁹.

Проголошення ОУН (Б) «Акта відновлення Української держави» 30 червня 1941 р. у Львові і реакція на нього німецького керівництва були розцінені польськими політиками і військовими як свідчення відсутності у бандерівців відчуття реальності. Вони зазначали, що бандерівці, «дбаючи, передусім, про швидкість в реалізації своїх задумів, основне завдання вбачали в тому, щоб не пропустити нагоди для проголошення акта і потім поставити німців перед доконаним фактом». На думку поляків, така позиція ОУН (Б) «привела до видання низки гротескових документів, з яких жоден не мав важливого значення. Ухвалені декларації, що були пересипані пишномовними фразами, залишилися лише на папері»⁶⁰.

Інакше оцінювали представники польських організацій дії на той час ОУН (М). Вони вважали, що мельниківці правильніше оцінили ситуацію та можливості, які вона відкривала. Політичної діяльності ОУН (М) не розвинула, натомість, офіційно тримаючи у своїх руках керівництво українською громадою в Генеральному губернаторстві, розбудувала там громадське, господарське та культурне життя. На Холмщині, Підляшші та Лемківщині мельниківці проводили політику «деполонізації», тобто усували польський елемент з усіх сфер суспільного життя⁶¹.

Поza сумнівом, керівники польського підпілля надто критично висловлювалися щодо проголошеного ОУН (Б) «Акта» від 30 червня 1941 р. Напевно, не можна назвати цілком справедливою і їхню оцінку дій ОУН (М), адже не самі мельниківці, а нацисти руками мельниківців проводили цю політику «деполонізації».

Варто наголосити на тому, що після нетривалого періоду зближення між українцями і поляками, викликаного спільним спротивом радянізації Східної Галичини і Волині, з вступом на цю територію німецької армії неприязнь у відносинах між ними відновилася. Вона виплеснулася, передусім, на шпальти української преси, яка почала з'являтися відразу піс-

ля захоплення німцями Львова. Уже перший український тижневик «Українські щоденні вісті» містив нападки на Польщу та поляків. На думку останніх, цей тижневик, не встигнувши ще потрапити під німецький контроль, цілком відображав настрої української громади Львова, оскільки був органом міської управи.

У статті «Поголоски?», вміщеній у № 18 тижневика від 26 липня 1941 р., автор зазначав, наприклад, так: «...через море крові, яку пролляли більшовики, здавалося б, що не знайдеться жодного народу, який би не був вдячний німцям за визволення з більшовицької неволі. Проте очевидною є співпраця поміж поляками і євреями, яких пов'язала прихильність до більшовиків, а також ідея винищення українства. Немає жодної підлості, яку б не скоїли ці московські приплічники. І навіть у в'язницях, де всіх гризли одні й ті самі вши, деякі з них з ненавистю ставилися до українців та відігравали там сумну роль. Їхня чорна робота українцям добре відома. Місцеві польські елементи ненавидять українців за те, що вони співпрацюють з німцями, тоді як українці пишнуються цим, оскільки німці б'ють найбільших злочинців світу».

Далі у статті йшлося про те, що деякі польські організації поширювали чутки про надання найближчим часом Англією і Америкою військової допомоги Росії. Як зазначав автор, поляки стверджували також, «що західні країни та Росія, а разом з ними і польські легіони на чолі з військовим генієм – Сікорським – спільними зусиллями переможуть Німеччину та переб'ють українців – погромників більшовиків, євреїв та поляків».

Насамкінець у статті підкреслювалося, що українці вірять у блискавичну перемогу Німеччини і поразку більшовицької Росії та західних плутократів, а розповсюдження поляками різних чуток є небезпечною для них справою⁶².

Слід гадати, що подібні за характером статті в українській пресі спричинили численні скарги з боку поляків, з якими вони неодноразово зверталися до німецької окупаційної адміністрації. Тільки цим можна пояснити ту обставину, що наприкінці серпня німці заборонили видання «Українських щоденних вістей». Замість них почала виходити німецька газета українською мовою «Львівські вісті», яка вже не порушувала основних засад німецької пропагандистської політики.

Упродовж липня 1941 р. німці інтернували всіх членів створеного бандерівцями у Львові уряду на чолі з Я. Стецьком. 1 серпня вони створили з трьох довоєнних польських східних воєводств – Львівського, Станіславівського і Тернопільського – дистрикт «Галичина», остаточно перекресливши надії ОУН на можливість відновлення на цій території Української держави. Згідно з розпорядженням губернатора Г. Франка дистрикт від листопада 1941 р. вже вважався складовою Генерального губернаторства і жодним чином не відокремлювався від решти його території.

Натомість Волинь було включено до рейхскомісаріату «Україна» на чолі з Е. Кохом і відділено від ГГ кордоном, що пильно охоронявся німцями. Ці події не могли не вплинути на ставлення українських націоналістів як до німців, так і до поляків.

10 серпня 1941 р. між членом ліквідованого німцями українського уряду адвокатом Володимиром Горбовим та одним із представників польського підпілля у Львові відбулася перша офіційна розмова щодо майбутнього українсько-польських взаємин. На запитання поляка про те, чи не збираються українці, з огляду на останні події, переглянути своє ставлення до німців, В. Горбовий відповів: «Українська громадськість буде надалі послідовно підтримувати німців». Далі В. Горбовий підкреслив: «Навіть якщо після зайняття території Радянської України останні застосують проти українського незалежницького руху репресії, а він опиниться в Дахау, то й там виступатиме за союз українців з німцями». На його думку, випадки неприязні до німців і розчарування ними траплятимуться, проте обов'язок провідників ОУН полягає в тому, щоб впливати на суспільство, аби уникнути ворожих щодо німців виступів.

Незважаючи на останні події, В. Горбовий був задоволений перебігом військових дій на фронті. З перемогою Німеччини він пов'язував позитивні зміни у вирішенні українського питання, оскільки ця перемога мала послабити двох найближчих ворогів України – Польщу і Росію. Адвокат був переконаний у тому, що майбутнє обов'язково принесе українцям незалежну і об'єднану Українську державу.

На чергове запитання польського діяча про те, чи не спробують дії українців щодо об'єднання різних територій в одну

державу конфлікт не лише з Польщею і Росією, а й з Румунією і Угорщиною, В. Горбовий відповів так: «Ужгород і Чернівці мають для українців другорядне значення, натомість Львів і Галичина – це символи відродження українства». Тому, як уважав український представник, якщо у майбутньому доведеться вирішувати питання про входження цих земель до складу України з поляками, то останні психологічно цілком готові до того, щоб урегулювати його мирним шляхом. Отже, на думку В. Горбового, на українців і поляків чекало повторення подій 1918–1919 рр. З приводу останнього запитання про те, якими будуть дії українців, якщо Німеччина програє війну, член українського уряду зазначив, що українська громада у Сполучених Штатах докладає певних зусиль для налагодження стосунків з «альянтами»⁶³.

Чергова офіційна розмова між членом ОУН (Б), цього разу українським політичним письменником і експертом у радянських справах доктором Борисом Левицьким, і представниками польського підпілля відбулася в жовтні 1941 р. у Варшаві. Український діяч охоче погодився на переговори щодо опрацювання спільних засад у проведенні антинімецької політики. Він визнав, що бандерівці болісно сприймають факт «стовідсоткової співпраці з німцями українських офіційних осіб, оскільки розуміють, що нова Європа будуватиметься за англо-американськими, а не за німецькими рецептами».

Левицький не схвалював ворожої налаштованості переважної більшості української людності щодо поляків. Однак і від останніх він вимагав, аби вони припинили антиукраїнські випадки. Крім того, представник ОУН (Б) наполягав на тому, щоб під час усіх наступних українсько-польських переговорів обидві сторони виходили з положення, що обов'язково має постати незалежна Україна. При цьому територіальні суперечки, на його думку, могли бути врегульовані після закінчення війни⁶⁴.

У грудні 1941 р. з польськими організаціями зав'язали контакт і мельниківці. Під час переговорів, що відбулися у Львові поміж діячем Бюро інформації і пропаганди СЗБ М. Жулавським і головою УЦК В. Кубійовичем, останній з метою остаточного врегулювання територіальної суперечки запропонував розмежувати територію проживання українців і поляків по лінії річок Буг, Гнила Липа та Лімниця. При цьому він уважав можливим, у разі необхідності, здійснення переселення

людності «на зразок німецьких експериментів». У разі згоди польської сторони В. Кубійович радив спільно звернутися з подібним проектом до німецьких окупаційних властей. Голова УЦК в принципі визнавав непорушність кордонів II Речі Посполитої, а українським територіям у складі майбутньої Польщі пропонував надати широку автономію на зразок давньої Сілезії⁶⁵.

Нагадаємо, що така позиція цілком суперечила концепції ОУН (Б) щодо створення Української самостійної соборної держави на всіх етнічних українських землях. Через це бандерівці неодноразово застерігали В. Кубійовича, аби він не перебирав на себе право втручатися у вирішення цього питання. Але, з іншого боку, відомо: хоча УЦК й намагався відігравати роль третьої сили, не беручи участі у партійних чварах, які мали місце у середовищі ОУН, В. Кубійович, проводячи переговори з польською стороною, нерідко перед тим консультувався з мельниківцями⁶⁶.

Прагнення обох сторін виробити платформу для спільних дій і тим запобігти розгортанню українсько-польської ворожечі виявилось нездійсненням. Погіршення становища вермахту на Сході перекреслило будь-які можливості для досягнення порозуміння між представниками українського і польського незалежницьких рухів⁶⁷. Зазнавши великих людських і матеріальних втрат на фронті та опинившись перед неминучістю затяжної війни, німецькі окупанти вдалися до грабіжницьких заходів щодо підкорених народів.

Документація українських і польських підпільних організацій з різних окупованих теренів з національно мішаним населенням свідчить про те, якою напруженою стала моральна атмосфера в тилу гітлерівської армії. Як українська, так і польська людність відчули на собі в повному обсязі акції з конфіскації сільськогосподарських продуктів (так званий контингент) і каральні експедиції по селах у разі якихось ускладнень з їхнім постачанням, різного характеру примусові роботи на користь окупаційних властей, вуличні облави на людей з подальшим вивезенням на роботу до Рейху, важкі матеріальні умови, а іноді навіть голод через відсутність роботи або мізерність заробітної платні. Не повинно дивувати те, що кожен у такій ситуації намагався вижити за рахунок сусіда, тим більше, якщо цей сусід був іншої віри та національності.

Український і польський сільський люд ставився до німців однаково вороже. Інакше сприймала окупантів інтелігенція, становище якої було особливо важким. Частина її працювала на пошті, в судових та фінансових закладах, у шкільництві, на фабриках. Наприклад, в ІТ протягом 1939–1941 рр. відкрилися майже тисяча нових українських шкіл і така сама кількість кооперативів. Решта інтелігенції намагалася працевлаштуватися в окупаційних установах.

Переважає її більшість як українського, так і польського походження співпрацювала з німцями. Серед солтисів, вїттів та бургомістрів знову ж таки як з українського, так і з польського боків нерідко траплялися особи, які надто запопадливо виконували вказівки окупантів і були відвертими запроданцями та прислужниками. Вони використовували своє службове становище і кривдили не лише представників інших національностей, а нерідко й своїх «краян»⁶⁸.

Утім навіть ті українці й поляки, що працювали в окупаційних установах за завданням своїх патріотичних організацій, намагалися спрямовувати діяльність німецьких властей на користь своїх «співвітчизників», а з іншого боку, сіяти недовіру до «чужинців». Так, наприклад, великою довірою в окупантів користувалися польські перекладачі (та й не лише вони), які своїми діями неодноразово намагалися підштовхнути німців до антиукраїнських заходів⁶⁹. А, скажімо, там, де в поліції переважали українці, як, наприклад, у 1941–1942 рр. на Волині, на польські колонії та села, як правило, накладався втричі більший «контингент», ніж на українську людність⁷⁰.

Усе це сприяло тому, що загальною характерною рисою в українсько-польських стосунках на всіх територіях спільного проживання двох народів на межі 1941–1942 рр. стала взаємна ненависть. Мусимо це констатувати, щоб зрозуміти причини кривавого українсько-польського конфлікту, що наближався.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що початок Другої світової війни і поразку II Речі Посполитої, якої остання зазнала внаслідок агресії з боку Німеччини і СРСР у вересні 1939 р., провідні тутешні й емігрантські польські та українські військово-політичні сили, а також верстви населення, що їх підтримували, зустріли неоднаково. Якщо для

перших ці події стали національною катастрофою, то другі в основній своїй масі по обидва боки річок Буг і Сян сприйняли їх як визволення з-під споконвічного польського панування і побачили в цьому можливість для відтворення української держави з входженням до її складу всіх українських етнічних територій.

Утім ще якийсь час в обох сторін формально залишався шанс дійти згоди і спрямувати свої національно-визвольні зусилля в одному напрямку – на боротьбу проти обох агресорів. Особливо в цьому була зацікавлена польська сторона. Польський емігрантський уряд, до складу якого увійшли, здавалось, досвідчені військові і політики, що користувалися довірою та авторитетом у західних «альянтів», а також діячі польських підпільних осередків, створених на окупованих довоєнних територіях II Речі Посполитої, доклали певних зусиль, аби пом'якшити антипольську налаштованість усіх українських організацій і, насамперед, ОУН, та залучити їх до антигітлерівської коаліції.

Проте ті спроби, що робилися в цьому плані керівними польськими військово-політичними колами на території Франції, виявилися недостатніми, а по великому рахунку і даремними. За умов, коли польські офіційні особи безкомпромісно відстоювали принципи непорушності довоєнних кордонів II Речі Посполитої, а ОУН як найрепрезентативніша сила західноукраїнського суспільства з такою ж безкомпромісністю доводила право українців на створення УССА з входженням до її складу всіх без винятку етнічних українських земель, досягнути якихось домовленостей було неможливо.

Агресія Німеччини проти Радянського Союзу й участь у ній ОУН на боці першої ще більше загострили взаємини між українськими і польськими організаціями, а також між українською і польською людністю на територіях їхнього спільного проживання і, передусім, у західноукраїнському регіоні. Переважна більшість західних українців вітала німецьку армію, сподіваючись на краще, ніж було за Польщі і СРСР, життя. Ставлення до німців змінилося лише після того, як ті відмовили політикам з ОУН у їхньому праві на проголошення державної незалежності України й ілюзорність обіцянок окремих німецьких військових щодо надання Україні такого статусу стала очевидною. Однак невизнання нацистами Акта від 30 червня

1941 р. не привело до негайного переходу ОУН на антинімецькі позиції.

Та сама гітлерівська агресія, навпаки, сприяла зближенню між поляками і Москвою. Після укладення відповідних політичної і військової угод польський емігрантський уряд та підлеглі йому підпільні організації на окупованих територіях розпочали співпрацю з СРСР, зокрема в питаннях організації саботажно-диверсійної і розвідницької діяльності в тилу вермахту, а також формування в Радянському Союзі армії, до якої мали увійти раніш заарештовані органами радянської влади польські військовополонені та підпільники. З грудня 1941 р. Польща і СРСР фактично стали союзниками у війні. Шлях до досягнення порозуміння між українськими і польськими незалежницькими силами назавжди було відрізано.

Перші серйозні поразки вермахту на Сході і, як наслідок цього, великі людські та матеріальні втрати Німеччини призвели до запровадження німецькою окупаційною адміністрацією з метою утримання спокою в тилу та поповнення фронту репресивних заходів щодо підкорених народів. Ці заходи знову-таки стали ще одною причиною роз'єднання української та польської громад, прирікаючи їх на виживання за рахунок одна одної.

3. Польська проблема в державотворчій діяльності ОУН та спроби українсько-польського порозуміння

Серед багатьох питань періоду державотворення ОУН, які виникли вже на самому початку цього процесу, чи не найважливішим виявилось ставлення до національних меншин, зокрема до того етносу на західноукраїнських землях, який до війни був тут панівним. В умовах відродження і створення власних державних структур націоналізм ще донедавна цілком гнобленої української нації був приречений на заперечення будь-яких проявів націоналізму колись панівної польської нації, а в багатьох випадках – і на відкидання національно-культурної терпимості та толерантності до всього польського. Тому довоєнні гасла та заклики ОУН антипольського спрямування набули в період її державотворчої діяльності програмного оформлення у вигляді конкретних ідейно-політичних заasad української внутрішньої політики.

Питання національної політики ОУН у 1941 р. ще дуже слабо досліджене вітчизняною історіографією, а тим більше –

зарубіжною⁷¹. Проте збережені документальні джерела, хоча і нечисленні, дають змогу це зробити та сформулювати погляд на порушену проблему.

Як вище зазначалося, в основу політичної програми так званого Революційного Проводу на чолі із С. Бандерою, покликаною до життя після розколу в ОУН актом від 10 лютого 1940 р., лягли програмні постанови II Великого збору ОУН у Кракові від квітня 1941 р. Згідно з ними головна мета цієї програми полягала «в боротьбі за українську великодержавність шляхом здійснення націоналістичної революції» і «визнання добра української нації – найвищим добром на землі»⁷².

Мета «української революції» виходила із визнання лідерами ОУН лише національних засад в організації світу, а також культивування ними ідеї про цілковите національне самовизначення народів та необхідність пробудження всіх національних культур на протигагу інтернаціоналізму, що, на їхню думку, тільки і могло забезпечити новий європейський та світовий порядок.

Центральне гасло багатьох оунівських програмних документів – «Україна понад усе» – становило самоціль для ОУН. А тому якщо в майбутній Українській державі й мала бути визнана свобода сумління, то «лише для визнавців тих культів, які не йшли в розріз з добром, мораллю та звичаями української нації»⁷³.

Керівники ОУН визнавали також свободу думки і преси, але знов-таки тільки в «рамках національного добра». Усе, що «йшло врозріз з національним добром», за їхнім глибоким переконанням, підлягало суворій забороні.

ОУН визнавала, що навіть громадянином Української держави та або інша особа мала ставати не через самий факт народження на українській землі, але «засвідчивши своєю життєвою поставою гідність їм бути». Зрозуміло, що ставлення до нацменшин у майбутній Українській державі визначалося їхнім власним ставленням до революційної боротьби українського народу. А згідно з «Вказівками на перші дні організації державного життя» польських селян можна було й асимілювати, «переконуючи їх в тому, що вони – українці, тільки латинського обряду»⁷⁴.

Українська воєнна доктрина й організація також мусили бути побудованими на питомих українських вартостях, з ура-

хуванням винятково українських історичних традицій та відповідно до ідеологічно-програмних і політичних завдань і цілей ОУН. Остання приймала концепцію побудови армії лише на націоналістичних засадах і при цьому планувала поширити «мілітарне» виховання на весь народ. Лідери ОУН боролися за «створення ідеологічно і політично вихованої армії, свідомої своєї мети, націоналістичної за духом, опертої на засаді загальної військової повинності»⁷⁵. Представникам нацменшин, звичайно, можна було знайти своє місце в побудованій на таких засадах армії, але дуже важко.

Керівники ОУН вважали, що власником землі на українській території може бути тільки українець. У зв'язку з цим поставало питання про визначення території Української держави. Із Західною Україною (Волинню і Східною Галичиною) було все зрозуміло. У постановах II Великого збору ОУН з цього приводу зазначалося: «Майбутнє Західної України зв'язане нерозлучно з національно-визвольним рухом усього українського народу. Тому ОУН поборює шкідливі для справи визволення думки про можливість сепаратного вирішення долі Західної України». І далі: «ОУН поборює акцію тих польських угруповань, що змагають до відновлення польської окупації українських земель. Ліквідація протиукраїнських акцій з боку поляків є передумовою унормування взаємин між українською й польською націями»⁷⁶.

Стосовно української етнічної території, що знаходилася західніше так званої лінії Керзона (Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина), питання ставилося таким чином: «ОУН на Західних Окраїнах Українських Земель змагає за скріплення українського характеру тих земель засобами, залежними від умовин і політичної доцільності, й прилучення їх до Української держави, а не до польських земель»⁷⁷.

Період державного будівництва починався з моменту проголошення Української держави, отже, з вибухом революції. На той час згідно з інструкціями служби безпеки Проводу ОУН від травня 1941 р. мали бути зібрані «персональні дані про всіх визначніших поляків, членів підпільних організацій, які у відповідний час пробували б зорганізувати відповідний виступ». У перші дні революції служба безпеки мусила також подбати про «знищення всіх зовнішніх слідів чужинецького панування (державних знаків, шильд, пам'ятників, назв вулиць і т. д.)»⁷⁸.

Провід ОУН давав наказ на «опечатання всіх книгарень й бібліотек, конфіскацію всіх шкідливих книжок». Служба безпеки мала також «виготовити докладний список заборонених книжок і провести акцію за очищення приватних бібліотек»⁷⁹.

За принципом моноетнічності мала бути побудована майбутня Українська держава відповідно до програмних та ідейно-політичних засад ОУН відламу А. Мельника. У нарисах проекту Основних Законів, або Конституції України, підготовлених у 1940 р. одним із провідних оунівських ідеологів Миколою Сциборським, Українська держава проголошувалася «авторитарною, тоталітарною, професійно становою державою». Її політичний устрій будувався на засадах націократії, основними складовими якої були національна солідарність, надкласовість та позанартійність⁸⁰.

Уся повнота влади в Українській державі мала належати Українській Нації, яку (владу) Українська Нація здійснювала через Голову Держави – Вождя Нації, що уособлював її суверенітет і єдність. Державною мовою Української держави була мова українська. Національними церквами в державі визнавалися лише Українська Православна Автокефальна Церква з Патріархом у Києві й Українська Іреко-Католицька Церква з Митрополитом у Львові⁸¹.

Існування всіх політичних партій, груп, організацій та ідеологічно вільних гуртів в Українській державі заборонялося. Єдиною ідеологією, що «мала виховувати громадян України, була ідеологія Українського Націоналізму, а одинокою формою політичної організації суспільства була ОУН». Організація українських націоналістів мала служити «підставою державного ладу й чинником виховання нації та організації суспільного життя»⁸².

Українське громадянство на час проголошення Української держави мали всі особи української народності, що мешкали у межах Української держави, хоча державні межі України у проекті Конституції М. Сциборським не визначалися. Отримати українське громадянство могли також «особи інших народностей, яких батьки чи вони самі мешкали в межах Української держави з 1 серпня 1914 р.». Утім особам інших народностей, як було зазначено в цій статті документа, могло бути й відмовлено в наданні українського громадянства. Окремому законі підлягали особи єврейської народності⁸³.

Матеріальна та інша участь чужинців у видавничій і пресовій діяльності допускалася лише за окремим дозволом влади й підлягала її контролю. Приватні освітні установи, а також чужомовне навчання і видання на чужих мовах допускалися також тільки за дозволом влади в кожному окремому випадку та підлягали її контролю. Навіть на прийняття українським громадянином чужоземного ордену потрібен був дозвіл Голови Держави. Цілком зрозуміло, що чужинці, які перебували на території Української держави, підлягали її законам на загальних для всіх підставах, хоча і не користувалися політичними правами українських громадян⁸⁴.

У боротьбі за УССД, навіть з огляду на суворість вимог до всіх її учасників, ОУН розраховувала на те, аби мати союзників з-поміж інших політичних сил і визвольних рухів, зацікавлених у розвалі СРСР. У постановах II Великого збору ОУН з цього приводу зазначалося: «Відношення ОУН до інших держав та політичних угруповань вирішуватиметься їхнім протимосковським наставленням, а не більшою чи меншою політичною співзвучністю з українським націоналістичним рухом». І далі: «ОУН поборює всі опортуністичні течії, які не йдуть на повний розрив з Москвою, а надіються на частинні уступки зі сторони Москви та стоять на становищі поступової перебудови СРСР шляхом еволюційних змін»⁸⁵.

Проте дуже дивним є переконання керівників Революційного Проводу на чолі зі С. Бандерою в тому, що такими опортуністичними партіями та емігрантськими групами є всі інші учасники українського національного руху, зокрема «дрібно-міщанська група попутників націоналізму А. Мельника, гетьманці, УНР, есери, есдеки, ундісти, ФНС, радикали, клерикали та всі ті, що розбивають одноцілий фронт боротьби українського народу та узалежнюють українську справу виключно від зовнішніх так званих сприятливих умов»⁸⁶.

Так само нереалістичним виявилось уявлення лідерів ОУН про можливість порозуміння з польським антикомуністичним рухом на підставі висунутих ними основних засад, здатних, на їхню думку, забезпечити «трівку співпрацю». Згідно з розробленими Проводом ОУН так званими вихідними позиціями для розмов з представниками польського визвольного руху сторони мали взяти на себе зобов'язання визнати за обома народами право на незалежні суверенні держави на їхніх

етнографічних територіях. Крім того, українська і польська сторони мали зобов'язатися «не вести протисовєтських партизанських акцій на етнографічних землях іншого народу без попереднього узгодження плану таких акцій між військовими штабами обох визвольних армій». Остання домовленість передбачала, зокрема, видання польським емігрантським урядом заяви «про негативне ставлення до таких польських акцій на українському терені, за які спадали б репресії на населення того терену»⁸⁷.

Утім видання польським урядом подібної заяви було лише першим кроком до переговорів. ОУН вимагала від його представників «застосовувати на підсовєтських теренах суворі кари до власних шовіністичних елементів, що в совєтському адміністративному апараті допомагають окупантам винищувати інший нарід, які є прийняті в відношенні до шкідників власного народу, та трактувати їх на рівні з агентами НКВД». Крім того, українська і польська сторони мусили взяти на себе зобов'язання припинити «в краю і поза його межами не тільки всяку письменницьку, але й усну пропаганду як на відтинку внутрішньої, так і закордонної політики та протидіяти й поборювати образливі для честі і почувань іншого народу виступи власних нездисциплінованих шовіністичних кіл»⁸⁸.

ОУН закликала польську сторону до вилучення «імперіалістичних основ із системи національного виховання, які заторкають суверенні права обох народів» і, навпаки, – до популяризації у пропаганді і вихованні ідеї суверенності обох народів на їхніх етнографічних територіях. Українське і польське представництво мало організувати «на закордонному форумі спільні виступи з метою оборони інтересів національно-визвольної політики обох народів перед чужинцями». До часу створення законних урядів суверенних держав обох народів на їхніх етнографічних землях «виразниками їх політичної думки, політичних устремлінь визнавалися керівники визвольної боротьби тих народів»⁸⁹.

У разі прийняття на себе обома сторонами всіх перелічених зобов'язань Провід ОУН ставив питання про можливість створення спільного «українсько-польського бюро для підготовки opinii обох народів в напрямі майбутнього союзу між обома державами та для узгодження спільних акцій закордонної політики перед аліантантами». На думку керівників ОУН, мала бути

створена також «правнича комісія для перевірки кордонів у відповідності до давніших міжнародних зобов'язань, для вироблення проектів майбутнього державного союзу та забезпечення прав національних меншин». Можливими формами співробітництва ОУН визнавала й участь представників польських кіл в Антибільшовицькому блоці народів (АБН), а українців – у польській армії⁹⁰.

Вкотре постає питання про те, чи могла бути позитивною відповідь на ці пропозиції ОУН польських емігрантських властей та керівників польського визвольного руху, які були насправді дуже зацікавлені в залученні українців до «проальянтського антибільшовицького союзу» навіть з огляду на поступову переорієнтацію впродовж 1940–1941 рр. Лондона на союз із Москвою. Адже наявні польські документальні джерела яскраво свідчать про те, що як в уряді, так і серед польських підпільників на окупованих територіях було на той час чимало осіб, які пропонували таки опрацювати і видати офіційну декларацію, що відповідала б українським вимогам і могла бути прийнята українською стороною за платформу для налагодження українсько-польського співробітництва.

Однією з перших таких осіб був тодішній референт з національних справ польського Міністерства інформації і документації професор Ольгерд Гурка. Він ретельно збирав інформацію про будь-які контакти з українцями, а також неодноразово особисто зустрічався з новим головою українського уряду в еміграції В. Прокоповичем, міністром закордонних справ О. Шульгіним, іншими колишніми і тодішніми діячами уряду УНР.

У доповіді, поданій професором О. Гуркою ще в лютому 1940 р. на ім'я міністра Станіслава Стронського, містився загальний аналіз чинних на той момент українських політичних угруповань: «скоропадчиків», комуністів, старорусинів, ундовсько-петлюрівської спілки, націоналістів (ОУН) тощо. Говорячи про боротьбу між двома найвпливовішими з-поміж цих угруповань – ундовсько-петлюрівською спілкою і націоналістами – за право репрезентувати всіх українців, О. Гурка підкреслював, що лише перші мають законні повноваження на забезпечення континуїтету державності УНР, яка існувала протягом 1918–1920 рр. Проте вплив спілки на українське суспільство в еміграції був, на думку польського референта,

набагато слабшим, ніж вплив ОУН, і це незважаючи на те, що саме діячі спілки сформували новий український уряд і підтримували постійний контакт з офіційними представниками французького і британського міністерств закордонних справ⁹¹.

Наголошуючи на існуванні фінансової залежності ундівсько-петлюрівських політичних кіл від польського уряду, так само як оунівців від Берліна, професор Гурка зазначав, що ані перших, ані других не можна сприймати за безідейних найманців, нездатних у разі потреби виступити і проти Польщі, і проти Німеччини в ім'я перемоги українських інтересів. В оцінці ставлення польського суспільства до українців референт дотримувався тієї думки, що по кількох місяцях «советської окупації Східної Галичини і Волині» там спостерігалася прагнення польської й української інтелігенції до зближення і порозуміння. Цього, на жаль, з погляду Гурки, не можна було сказати про Генерал-губернаторство й еміграцію, де польська громадськість у своїй більшості ставилася до українців традиційно вороже, до того ж на території ПГ такому ставленню «сприяло» і «співробітництво переважної більшості українських націоналістів з німцями»⁹².

У своїх висновках референт наполягав на необхідності проведення активнішої політики щодо українців, спрямованої на порозуміння з ними. Він зазначав, що відсутність активної позиції в українському питанні польського уряду протягом кількох місяців від початку війни вже призвела до значних змін у свідомості українців, які були не на користь поляків. Серед таких змін професор Гурка називав, зокрема, дві: 1) прагнення всіх українських угруповань, незалежно від їхніх політичних переконань, до створення власного українського легіону, а не у складі польського війська, як домагалися українці раніше (зауважимо, що ОУН саботувала призов громадян української національності до польського війська на території Франції. – *І. І.*); 2) відмову визначити свого представника до складу Польської Національної Ради або інших органів польської державності, на чому також спочатку наполягали петлюрівці й ундівці. Дуже вразила українців, на думку Гурки, і героїчна боротьба з більшовиками нечисленного фінського народу, досвід якої міг бути використаний ними як приклад для боротьби за власну державність⁹³.

У зв'язку з викладеним професор радив негайно від імені польського уряду видати декларацію про незалежність Української держави. Лише такого змісту декларація, на його переконання, могла б покласти початок справжній польсько-українській співпраці. Другим важливим кроком, який негайно мусив зробити уряд для польсько-українського зближення, радив Ґурка, було спрямування всіх зусиль уряду на співпрацю з українцями у військовій («революційно-диверсійній») галузі з метою зруйнування Радянської Росії. З погляду референта, поперше, польсько-українська військова діяльність була єдиним чинником у Європі, здатним знищити Росію, а по-друге, лише ініціатор і керівник такої повстансько-диверсійної боротьби мав можливість у майбутньому визначати долю довоєнних східних кордонів Речі Посполитої⁹⁴.

Схожим до позиції урядового референта з національних питань був підхід до української справи й представника Міністерства закордонних справ, викладений у нотатці від 20 лютого 1940 р. і підготовлений для самого прем'єра В. Сікорського. Автор нотатки був стурбований тим, що відсутність чіткої офіційної позиції уряду в українському питанні не давала можливості польській стороні знайти якусь спільну з українцями платформу для порозуміння. Він вказував на певну радикалізацію «претензій» українців до Польщі (навіть із боку таких полонофілів, як Олександр Шульгін), маючи на увазі висування ними останнім часом як необхідної умови польсько-українського діалогу згоди поляків на створення «соборної» великої України, з обов'язковим входженням до її складу Східної Галичини і Волині (і навіть Полісся та Холмщини). За таких обставин референт Міністерства закордонних справ пропонував негайно опрацювати офіційну інструкцію, яка б відповідала українським вимогам і могла бути прийнята українською стороною за платформу для налагодження польсько-українського співробітництва. На його переконання, ця інструкція мала б містити такі положення:

а) польський уряд визнає право українського народу на власну державність і готовий підтримувати ці прагнення на дипломатичному рівні мірою розвитку сприятливої для цього міжнародної ситуації;

б) польський уряд визнає потребу тісної співпраці з майбутньою Українською державою, аж до створення федерації;

в) справа територіального розмежування між обома країнами може бути вирішена лише після створення реального загальноукраїнського уряду, до того ж це залежатиме від характеру політичного співробітництва між ними;

г) польський уряд визнає право українців, що мешкають у Польщі, на всебічний національний і культурний розвиток у межах автономії. У будь-якому разі, українці в Польщі користуватимуться тими самими правами для розвитку свого національного й культурного життя, що і поляки, які залишаться в кордонах Української держави.

На думку автора цих пропозицій, офіційна інструкція подібного змісту мала бути негайно розіслана довіреним представникам польського уряду, уповноваженим вести переговори з українцями на окупованих німцями і Радами територіях зі змішаним населенням⁹⁵.

Проте такий підхід до українських справ, що визначався як політика федералізму, не був, на жаль, домінуючим у поглядах і діяльності тих польських урядовців, які несли відповідальність за відносини з національними меншинами. Виразником думок протилежного табору – національних демократів та їхніх прихильників – став певною мірою доктор Богуслав Лонгхампс, який підготував і 24 лютого подав на розгляд відповідних осіб зауваження на реферат професора О. Гурки⁹⁶.

Лонгхампс розкритикував плани щодо організації повстансько-диверсійної боротьби задля зруйнування більшовицької імперії та створення Української держави. На його думку, подібні плани фактично були спрямовані не стільки проти Радянської Росії, скільки проти російського народу, який, стоячи перед загрозою втрати Наддніпрянської України, тільки ще більше згуртувався б у боротьбі із Заходом (в тому числі з Польщею). Доктор Лонгхампс пропонував інші засоби знищення комуністичної влади на Сході, зокрема поширення серед росіян гасел: цивілізовані західні країни (в тому числі Польща) прагнуть до зміни економічної й політичної ситуації в Росії на краще, вони прагнуть передусім до розкріпачення селян і надання їм дрібної приватної власності, до забезпечення всього російського населення речами першої потреби; з цією метою Захід буде робити все можливе, наприклад ліквідує всілякі перепони для проникнення в Росію цих речей, і т. ін. Лонгхампс вважав, що такого роду пропаганда цінностей західного

світу поступово мала привести до змін у ставленні російського народу до своїх керівників і внаслідок цього – до повалення ним комуністичного режиму. За надану західними країнами допомогу у знищенні ненависної всім системи російський народ мусив бути вдячним і Польщі⁹⁷.

У питанні створення Української держави доктор дотримувався тієї думки, що коли така і постане, то вона завжди залишатиметься невдячною полякам, до того ж її постійно використовуватимуть для антипольських інтриг німці, незалежно від того, як завершиться війна. Допомога французів або англійців у цій справі українцям мала розглядатися як порушення взятих ними на себе перед Польщею зобов'язань. Доктор Лонгхампс робив висновок, що в найближчий час польський уряд мусить заявити про таке:

1. Польський уряд виступає проти утворення в будь-якій формі українського легіону або будь-якого іншого українського військового формування з-поміж громадян Речі Посполитої і створення таких формувань розглядатиме як дії, що суперечать зобов'язанням, які союзницькі держави взяли на себе.

2. Польський уряд вважає, що видання в теперішній час декларації про створення Української держави було б передчасною і недоцільною дією з огляду на її ворожий характер не стільки щодо радянського уряду, скільки щодо російського народу; подібна дія могла б ускладнити в майбутньому порозуміння з визволенням від більшовицького ярма російським народом.

3. Польський уряд розпочне справедливе розв'язання українського питання на своїй території відразу ж після її повернення і зробить це тільки на засадах непорушності кордонів Речі Посполитої, а також на підставі постанови парламенту, обраного демократичним шляхом⁹⁸.

Цю позицію поділяла переважна більшість працівників польського Міністерства внутрішніх справ, що знайшло відображення у нотатці, підготовленій у квітні 1940 р. для міністра Станіслава Кота⁹⁹. Власне в компетенції цього міністерства й знаходилися розгляд та вирішення всіх справ, що торкалися національних меншин.

В українській проблемі автори нотатки «Політика Польщі стосовно України в часи Другої світової війни» бачили два аспекти: 1) внутрішньопольський – проблема Волині і Східної

Малопольщі (Східної Галичини. – *І. І.*); 2) міжнародний – питання про визволення України взагалі. На їхню думку, польський уряд у своїй діяльності мусив брати до уваги обидва ці аспекти. Одним з найефективніших засобів впливу на українців з еміграції, Східної Малопольщі і Наддніпрянської України з метою їхнього перетягнення на бік Польщі і залучення до антинімецької й антирадянської коаліції вони вважали пропагандистську діяльність. За допомогою радіопередач українською мовою, листівок, брошур, підпільної преси, а також за посередництвом спеціально підготовлених емісарів для роботи з українцями на окупованих Німеччиною і СРСР територіях уряд мусив пропагувати ідею єднання між поляками і українцями, а також думку про те, що однією з головних цілей війни є перемога в ній союзників, визволення Польщі і створення на землях Радянської України великої незалежної Української держави. Ідея створення такої держави мала бути підтримана всілякими засобами і на міжнародній арені. Ініціатива в цьому мала належати польському урядові, який, використовуючи свої дипломатичні і консульські можливості, домагатиметься визнання союзниками необхідності створення після завершення війни «Великої» України¹⁰⁰.

Співробітники Міністерства внутрішніх справ пропонували урядові взяти на себе дипломатичну опіку над усіма українцями (як над колишніми польськими громадянами, так і над «радянськими» українцями), активізувати дії зі створення при польській армії невеличких українських загонів (переважно зі східних українців) з українськими офіцерами на чолі з-поміж колишніх петлюрівських офіцерів і т. ін¹⁰¹.

Арбітром у полеміці між представниками протилежних таборів, виразниками поглядів яких можна вважати О. Гурку і Б. Лонгхампса, голова уряду генерал В. Сікорський зробив доктора Людвіка Гродзіцького на тій підставі, що той був представником Селянської партії і галичанином за походженням, а тому мав добре знати настрої основної маси тамтешнього українського населення.

У своїх зауваженнях від 7 березня 1940 р. на доповіді Гурки і Лонгхампса доктор Гродзіцький вказував на принципові помилки обох референтів у підході до українського питання і, насамперед, на недооцінку ними ступеня розвиненості українців у Галичині. Він писав: «Українці мають цілком розвинену на-

ціональну свідомість, власні національні ідеали, власні історію і традиції, нарешті, власні літературу і мистецтво. Український народ має за теперішнього часу на цих землях майже всі суспільні верстви населення, необхідні для нормального розвитку нації, і, зокрема, численну інтелігенцію. Українці мають великі організаційні здібності, завдяки яким, а також самовідданій праці одиниць і всього суспільства в цілому створили тут розвиненішу, ніж поляки, кооперацію...». На переконання Гродзіцького, українці Галичини були повноцінною сформованою нацією у західноєвропейському розумінні цього поняття, а тому, незважаючи на значний економічний і культурний внесок поляків у розвиток цієї землі, вони (поляки) мали бути готові до можливої її втрати ¹⁰².

З погляду представника однієї з найвпливовіших у довоєнній Польщі партій існувало декілька можливих шляхів розв'язання проблеми довоєнних східних територій II Речі Посполитої і водночас урегулювання української проблеми. Серед перших двох він називав такі: ці території входили до складу новоутвореної Української держави або до складу СРСР. За таких обставин українське питання могло бути вирішене без участі Польщі. У разі якщо б Східна Галичина і Волинь залишалися за Польщею, Гродзіцький пропонував застосування «кантонального» розподілу території з одночасним добровільним переміщенням населення. Можливим кордоном, який мав відокремити український «кантон», доктор називав лінію, що проходила по р. Буг до залізничної станції Красне, далі по р. Пнила або Золота Лиша до їхнього гирла, потім по р. Дністер до гирла р. Лімниця і вздовж цієї річки аж до угорського кордону. Таким чином Польща залишала б собі Львів і, за невеликим винятком (район Биткова), майже весь нафтовий басейн. На думку Гродзіцького, саме ця лінія в найбільш справедливий спосіб поділяла місцеву людність за принципом, хто якою мовою розмовляв. Однак прийняття за теперішнього часу будь-яких рішень стосовно української проблеми, а тим більше здійснення будь-яких дій (зокрема, видання декларації про підтримку ідеї створення незалежної України), Гродзіцький вважав передчасним кроком і пропонував чекати на завершення війни ¹⁰³.

Незважаючи на відсутність офіційних директив з боку польського емігрантського уряду щодо переговорів з українцями, у складі підпільної організації СЗБ у Львові був створений

спеціальний український відділ, який вивчав українські справи і намагався такі переговори започаткувати. Результати цих починань обговорювалися у травні – червні 1940 р. на конференції в Белграді за участю представників польського уряду, комендантів будапештської і бухарестської баз зв'язку з окупаційною Польщею, а також членів СЗБ з Варшави і Львова¹⁰⁴.

Представник штабу Головнокомандувача Польських збройних сил на Заході полковник Франчишек Демель («Хечка») на конференції заявив, що всі авторитетні українські політики, які б могли мати повноваження для переговорів з польською стороною і з якими уряд міг би вести офіційні розмови щодо майбутнього статусу Східної Малопольщі, знаходяться у німців. Дії уряду, спрямовані на порозуміння з українською стороною, підсумував на конференції його уповноважений полковник Тадеуш Василевський («Джевіца»): «Польський уряд в українському питанні визначитися не може. Усі спроби порозумітися виявляються марними, оскільки українці, що знаходяться за кордоном, походять винятково зі Східної Малопольщі і вороже ставляться до поляків»¹⁰⁵.

В останніх словах міститься відповідь на поставлене вище питання, чи могла бути позитивною відповідь на пропозиції ОУН польських емігрантських властей та керівників польського визвольного руху, які прагнули хоча б якоюсь мірою порозумітися з українцями та залучити їх до «проальянтського антибільшовицького союзу». Про відсутність реальних можливостей такого порозуміння на той час свідчила під час допитів у НКВС у грудні 1940 р. керівник політвідділу, член і секретар Національної ради при командуванні організації СЗБ-2 заарештована Владислава Пеховська. У протоколі її допиту від 17 грудня 1940 р. зазначено, зокрема, таке: «Я розмовляла з Шептицьким про те, що якщо вибухне повстання (антирадянське. – *I. I.*), то нам необхідно заздалегідь узгодити, що належатиме полякам, а що українцям. Проте ці бесіди з Шептицьким я вела з власної ініціативи і жодних розмов щодо контакту між українськими націоналістами і СЗБ у нас не було»¹⁰⁶.

Утім польські підпільники охоче йшли на контакт з представниками ундовсько-уснерівських кіл. Як повідомляв прибулий 9 липня 1940 р. до будапештської бази зв'язку з окупаційною Польщею керівник розвідки організації СЗБ-2 у Львові

Кароль Троянівський («Радван»), «...унаслідок переговорів відповідальних за це осіб зі складу польського підпілля з представниками якогось собі отамана на прізвище Муха була досягнута домовленість про те, що СЗБ є уповноваженим у справі встановлення контактів між українцями та урядами союзників»¹⁰⁷.

Далі «Радван» називав умови, лише за яких українці погоджувалися на співпрацю із союзниками:

«1. Визнання коаліцією права українського народу на політичну самостійність і самовизначення;

2. Створення при коаліції українського представництва. Про персональний склад такого представництва українська сторона мала повідомити пізніше;

3. Започаткування всілякими засобами, що є в розпорядженні коаліції, проукраїнської пропагандистської діяльності;

4. Українці підтримають польсько-чесько-українське співробітництво, спрямоване проти Німеччини;

5. Питання про належність Східної Малопольщі має бути врегульовано лише по закінченні війни, до того ж за взаємної згоди з боку Польщі й України;

6. Організаційно поляки й українці мусять виступати окремо, своєю діяльністю не перешкоджають один одному, у разі потреби узгоджують дії, але в жодному випадку не повинні діяти у складі єдиної організації;

7. На підготовку до збройного повстання українці поки що не погоджуються. Однак у випадку виникнення південного фронту Українські Національні Збори могли б висловитися за вихід зі складу Радянського Союзу, і якщо б це спричинило збройний конфлікт з Москвою, то за умови підтримки з боку коаліції українці також були б здатні на повстання»¹⁰⁸.

Інформація про висунуті українцями умови 23 липня була передана представниками будапештської бази зв'язку до Лондона, де вже на той час після капітуляції Франції знаходилася польська емігрантська влада. Водночас з бази зв'язку звернувся до уряду з проханням негайно дати інструкцію щодо того, якою має бути офіційна відповідь СЗБ у Львові на пропозиції української сторони.

Незважаючи на поміркованість вимог українців, після поразки Франції і переорієнтації Лондона на союз із Москвою ані польська сторона не бажала брати на себе жодних зобов'язань,

ані тим більше британська виступати гарантом польських обіцянок. Дотеперішні прагнення Департаменту політичної розвідки Великобританії примирити обидві сторони та залучити українців на бік союзників незабаром будуть спрямовані на досягнення такого порозуміння між урядом В. Сікорського та Кремлем ¹⁰⁹.

Через це в тому ж таки липні місяці 1940 р. від генерала К. Соснковського на ім'я «Громадянина Раконя» (Головного коменданта СЗБ генерала С. Ровецького) надійшла до Варшави вже згадувана інструкція № 5, у якій вказувалося на те, що вирішення українського питання в політичній площині належить винятково до компетенції польського уряду і що всі спроби дійти в цьому питанні якогось порозуміння, які, можливо, робитимуться з українського боку, слід обмежити лише до прийняття від українців відповідних заяв без надання їм будь-якої політичної, а тим більше військової інформації з польського боку. Відомості про всі подібні спроби негайно мали бути передані до уряду ¹¹⁰.

29 вересня 1940 р. цю інструкцію генерал С. Ровецький передав до виконання польським підпільникам на радянській території ¹¹¹. Зберігаючи актуальність до часу нападу Німеччини на СРСР, вона позбавляла українські і польські підпільні організації ґрунту для налагодження взаемокорисного співробітництва.

Одна з останніх інструкцій щодо ставлення до українських організацій у разі початку німецько-радянської війни, передана польським командуванням 13 червня 1941 р. за посередництвом стамбульської бази зв'язку на радянську територію, вкотре залишала питання про вирішення української справи у компетенції винятково емігрантського уряду ¹¹².

Таким чином, завершуючи висвітлення питання про державотворчу діяльність ОУН у сфері національних відносин і зокрема, у сфері цих відносин з польським народом, акцентуємо увагу на кількох моментах. По-перше, незаперечним є те, що головним у ній було визнання права українського і польського народів на самовизначення та розбудову незалежних самостійних держав. До того ж політична програма ОУН передбачала побудову шляхом національної революції «соборної» Української держави, а це означало повернення від Польщі в державні кордони майбутньої повоєнної України принаймні

Східної Галичини й Волині та значне послаблення польського впливу на цих територіях.

Якщо інші українські політичні сили були й згодні на якийсь компроміс у цьому питанні, скажімо, на відкладення вирішення справи територіальної суперечки з поляками на пізніший час, то українські націоналісти намагалися досягнути своїх програмних цілей, відкидаючи будь-які сепаратні домовленості. І варто підкреслити, що в українській державотворчій і суспільно-політичній думці часів війни стосовно польського питання домінуючою виявилася саме позиція ОУН бандерівської фракції. ОУН (Б) стала єдиною силою, що перейшла до практичного втілення в життя своїх програмних цілей шляхом доконаних фактів, формуючи підстави української державності по стороні Німеччини.

По-друге, незважаючи на непримиримість підходів української і польської сторін до вирішення територіальної суперечки, як в українських військово-політичних колах, зокрема в таборі ОУН, так і в польському національно-визвольному підпіллі було чимало діячів, які прагнули до налагодження співпраці та створення в перспективі єдиного фронту боротьби. Через безліч вищевикладених причин ці намагання виявилися безпідставними.

Після невдалої спроби відновити українську державність у 1941 р. обидві фракції ОУН – бандерівці і мельниківці – часто корегуватимуть свою тактику стосовно Польщі і поляків, проте їхня стратегія в цьому питанні залишатиметься незмінною. У конкретних воєнних умовах реальна повстанська діяльність українських партизанських загонів, підпорядкованих ОУН (Б), нерідко відходитиме від проголошених у програмних документах гасел.

4. **Антирадянське підпілля в Західній Україні і НКВС** Несприятливий для Польщі перебіг подій вересневої воєнної кампанії 1939 р. призвів до її швидкої поразки і територіального поділу Німеччиною та СРСР. На приєднаних до Радянського Союзу територіях Східної Галичини та Волині опинилося чимало польських офіцерів, відомих громадсько-політичних діячів, які залишили Центральну Польщу, аби уникнути арештів з боку німців. Місцева польська людина відчувала себе пригніченою і дуже боляче переживала поразку.

Утім більшість поляків сподівалася на те, що вже навесні наступного року західні союзники Польщі здобудуть перемогу над Німеччиною і їхню країну буде звільнено. На їхнє переконання, Червона армія також мала повернутися туди, звідки прийшла. Тому польське населення поставилося до радянської влади стримано. Воно вважало, що наявний стан речей тимчасовий і не може бути тривалим ¹¹³.

Уже в перші дні після завершення воєнної кампанії поляки розпочали у Львові та інших західноукраїнських містах і місцевостях підпільну діяльність. Проте через характер дій радянського військово-політичного керівництва на приєднаних землях умови її проведення виявилися непростими. Набутий поляками раніше і в зовсім інших умовах досвід створення військових підпільних організацій зараз виявився цілком непридатним. Колишні методи конспіративної діяльності неминуче призводили до значних і відчутних втрат, яких завдавали їм радянські служби контррозвідки та безпеки ¹¹⁴.

Дії органів НКВС у Західній Україні у боротьбі з антирадянським підпіллям були ефективнішими, ніж заходи німецької поліції з ліквідації антинацистського опору в ГГ. На думку представників тієї ж польської конспірації, про це свідчили хоча б матеріали двосторонніх конференцій, які відбулися у березні 1940 р. в Кракові та на віллі «Пан Тадеуш» у Закопаному, де співробітники НКВС поділилися своїм досвідом боротьби з підпіллям з «колегами» із гестапо. Розвідвідділ польської підпільної організації Союзу збройної боротьби (*Związek Walki Zbrojnej*) виявив участь у цих конференціях 18-ти працівників НКВС і роздобув їхні прізвища ¹¹⁵.

Крім проведення відвертої боротьби з польськими підпільними організаціями, що діяли на західноукраїнських землях, керівники НКВС неодноразово зверталися до найвпливовіших польських діячів (наприклад, до ксьондза Януша Радзивілла, професора Казімежа Бартеля та ін.) з проханнями, аби ті вплинули на своїх співвітчизників і переконали їх припинити конспіративну діяльність на території, яку зайняли радянські війська ¹¹⁶.

У вересні – жовтні 1939 р. нарком внутрішніх справ України І. Серов зустрічався у Москві і Львові з генералом Владиславом Лянґнером. Останній під час вересневої кампанії командував обороною Львова. Саме він 22 вересня, після кількаде-

ного його захисту від німців, підписав акт про капітуляцію польських військових частин і передачу міста Червоній армії. Генерал на зустрічах з радянським наркомом намагався дізнатися про долю офіцерів, яких після капітуляції Львова було вивезено на схід. Між іншим, саме цими вересневими днями були вперше відправлені польські полонені до Козельського (Смоленська область) та Путивальського (Сумська область) таборів, кожен з яких уже на той час був готовий прийняти по 10 тисяч осіб¹¹⁷.

Представники радянських спецслужб, своєю чергою, прагнули залучити генерала Лянгнера до співпраці у справі створення військової розвідки на окупованій Німеччиною території Польщі. Через невпевненість щодо подальшої своєї долі генерал відпровадив на територію ГТ дружину і сина. А 18 листопада він сам потай залишив Львів і через два дні перейшов румунський кордон¹¹⁸.

Однак вдала втеча за кордон генерала спричинила у другій половині листопада – грудні 1939 р. арешти у Львові всіх польських офіцерів вищих звань. Серед них були і діячі Польської організації боротьби за волю (Polska Organizacja Walki o Wolnosc – далі ПОВВ). Організацію було створено ще у вересні активним членом Національної партії, генералом М. Янушайтісом («Карпінським»). 27 жовтня останнього було заарештовано. 8 (за іншою версією 12) грудня потрапив до львівської в'язниці Бригідки і його заступник з організації полковник Єжи Добровольський. Слідчі НКВС неодноразово допитували обох офіцерів.

Під час допитів генерала М. Янушайтіса в лютому – березні 1940 р. на Луб'янці той намагався переконати радянські спецслужби змінити своє ставлення до поляків. Генерал вважав, що невдовзі Москві доведеться вести війну з Німеччиною і тоді поляки стануть їй потрібні. З Янушайтісом проводив розмови особисто нарком внутрішніх справ СРСР Лаврентій Берія. У червні 1940 р. генералові, незважаючи на його становище в'язня, було запропоновано виступити з лекцією перед співробітниками НКВС на тему перспектив війни між Німеччиною та СРСР. Після підписання польсько-радянської політичної угоди від 30 липня 1941 р., відомої ще як «угода Сікорський-Майський», генерала Янушайтіса було звільнено. Радянське командування запропонувало йому очолити Польську армію в

СРСР, яка мала бути створена відповідно до укладеної угоди, однак той відмовився ¹¹⁹.

Інакше склалася доля полковника Є. Добровольського. Навесні 1940 р. його вивезли на схід. У 1941 р., за особистим дорученням голови польського емігрантського уряду генерала В. Сікорського, який був приятелем полковника Добровольського ще з часів спільного навчання у Львівському політехнічному інституті, останнього розшукували по в'язницях і таборах у СРСР. Але лише після війни стало остаточно відомо, що полковник Добровольський помер від виснаження у в'язниці (можливо, у Києві). Існують також інші версії щодо його загибелі ¹²⁰.

Ще один з керівників ПОВВ генерал Мечислав Борута-Спехович («Копа») після невдалої спроби перейти угорський кордон потрапив до радянської в'язниці у Станіславові. Він був змушений зізнатися в тому, ким він є, після чого генерала перевезли до Москви. У в'язницях на Луб'янці і Бутирці Боруту-Спеховича неодноразово відвідував Л. Берія, намагаючись схилити його до згоди очолити Польську армію в СРСР. 12 серпня 1941 р. генерала було звільнено ¹²¹.

Мірою того як українські і польські конспіративні організації розгортали на території Східної Галичини та Волині свою діяльність, активізували боротьбу з місцевим антирадянським підпіллям і органи НКВС. Уже в жовтні 1939 р. перед керівництвом НКВС постала проблема утримування великої кількості полонених та інших ув'язнених. На 1 жовтня загальна кількість заарештованих так званими оперативно-чекістськими групами НКВС у Західній Україні (крім військовополонених) становила 3914 осіб, у тому числі «колишніх жандармів, поліцейських, офіційних і таємних агентів поліції і розвідки – 2539, поміщиків і представників крупної буржуазії – 293, офіцерів польської армії і осадників – 381, керівників УНДО, ОУН – 144, петлюрівців, учасників бандугруповань – 74, всіх інших – 483 особи» ¹²².

Щоб розвантажити в'язниці Західної України, Л. Берія 3 жовтня видав наказ військовополонених солдатів – українців, білорусів та інших національностей, що були мешканцями Тернопільського, Станіславівського, Львівського і Луцького воеводств, звільнити та розпустити по домівках. Військовополонених солдатів – вихідців з окупованої німцями частини

Польщі, було наказано й надалі відправляти до Козельського і Путивльського таборів до особливих вказівок. Військовополонених генералів, офіцерів, великих військових і державних чиновників слід було відправити до Старобельського табору Ворошиловградської області, а колишніх розвідників, контррозвідників, жандармів і поліцейських – до Остапківського табору Калінінської області¹²³.

Отже, долею навіть військовополонених розпоряджалося не командування Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА), а керівництво НКВС¹²⁴. Що вже казати про заарештованих, які не мали офіційного статусу військовополонених. Лише у Львові було взято на облік, а потім, за висловом І. Серова, «евакуйовано до таборів» 4312 офіцерів резерву і 384 офіцери кадрового складу колишньої польської армії, зосібна колишніх співробітників польської діфензиви¹²⁵.

Вивчення механізму роботи польської розвідки, а також досвід і знання заарештованих працівників польських пляцувок 2-го Відділу (розвідки і контррозвідки) Генштабу Війська Польського були використані НКВС у боротьбі з антирадянськими підпільними організаціями, що вже існували і продовжували утворюватися. По лінії 2-го Відділу НКВС завело чимало агентурних розробок.

У спецповідомленнях І. Серова називаються десятки агентурних справ, за якими були заарештовані українські і польські підпільні діячі. Так, у справі «Павутина» заарештували осіб, що мали завдання від генерала Янушайтіса створити в польських гімназіях № 1, № 9, № 10 м. Львова бойові групи. У справі «Блок» заарештували 22 особи, серед яких були й активні діячі ОУН і УНДО. Було також викрито польську антирадянську організацію під назвою «СПО» у Львівському університеті, до складу якої входили професори і студенти¹²⁶.

У січні 1940 р. на кордоні, під час повернення до Парижа, був заарештований майор у запасі Тадеуш Стровський («Гужима»). Після допиту майора співробітники НКВС з'ясували, що той є емісаром Головного коменданта польської загальнодержавної підпільної організації СЗБ генерала К. Соснковського («Годземби»). На радянську територію, як повідомив майор Т. Стровський, він прибув у другій половині грудня з тим, щоб зустрітися з керівниками місцевого підпілля (з генералами М. Янушайтісом або М. Борутою-Спеховичем,

можливо, з генералом В. Андерсом) і передати їм урядову інструкцію від 4 грудня 1939 р. про створення СЗБ на землях, що відійшли до СРСР ¹²⁷.

У травні 1940 р. майора було перевезено до Москви, а в червні 1941 р. – засуджено Військовим трибуналом до розстрілу. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 12 серпня 1941 р. Т. Стровський був амністований. З огляду на те що майор Стровський як емісар Головного коменданта СЗБ був одним з перших, хто потрапив до НКВС, є всі підстави вважати, що саме від нього Київ і Москва вперше дізналися про існуюче на західноукраїнських землях організоване підпілля, кероване польською емігрантською владою в Парижі ¹²⁸.

У січні 1940 р. в районі Чортківської прикордонної застави під час нелегального переходу румунсько-радянського кордону були затримані ще два польські офіцери – кур'єри з Парижа капітан Юзеф Жимерський («Піотр») та підпоручник Станіслав Жимерський («Павел»). «Павел» був відправлений з вищезгадуваною урядовою інструкцією до Варшави, а «Піотр» – до Львова. Під час допиту офіцерів співробітники НКВС дізналися про шифр, яким мали вестися і велися всі радіопередачі між польським емігрантським урядом і підпіллям Варшави та Львова ¹²⁹.

Наскільки відомо, польські підпілляники користувалися цим шифром аж до травня 1940 р., поки на конференції у Белграді, що відбулася за участю представників польського емігрантського уряду, комендантів баз зв'язку з окупованою країною в Будапешті і Бухаресті, а також членів підпілля з Варшави та Львова, не було остаточно з'ясовано, що шифр не є таємницею для радянських спецслужб ¹³⁰.

Тим часом умови підпільної діяльності у Східній Галичині та на Волині значно погіршилися. Унаслідок перших двох масових депортацій населення у лютому і квітні 1940 р. із західних областей України була значно підірвана матеріальна база, на якій мала розгортатися діяльність підпілля. З цих територій вивезли майже всі родини військових та цивільних осадників, польської обслуги лісів, землевласників, працівників поліції тощо.

До того ж ситуація, скажімо, в польському підпіллі ускладнювалася тим, що з самого початку свого існування СЗБ на радянській території був розколотий на дві організації. Организа-

ція СЗБ-1 на чолі з полковником Владиславом Жебровським («Жуком») керувалася з Парижа, тоді як організація СЗБ-2 на чолі з підполковником Яном Соколовським («Тшаскою»), а пізніше на чолі з майором Зигмунтом Добровольським («Феліксом», «Зигмунтом») – з Варшави, і це, безумовно, призводило до неузгодженості в діях польських конспіраторів. Відомо, що полковник Жебровський робив спроби порозумітися з представниками СЗБ-2 і навіть задля цього пропонував підполковникові Соколовському посаду начальника штабу в об'єднаній організації, проте до порозуміння не дійшло, й обидві організації продовжували діяти окремо одна від одної.

Пояснення причин цього непорозуміння і протистояння двох організацій слід шукати, насамперед, у політичних пристрастях їхніх керівників. Якщо група Соколовського-Добровольського тяжіла до варшавського відділення СЗБ, яке об'єднувало переважно пілсудчиків, то група Жебровського – до емігрантського керівництва СЗБ, яке сприймалося як центр боротьби з впливами довоєнних «санайїчних» політиків. Неабияке значення мали також власні амбіції керівників обох організацій¹³¹.

У березні – квітні 1940 р. органи НКВС провели масові арешти серед членів об'єднаних польських підпільних організацій, у тому числі в їхньому керівному складі. Так, зокрема, були заарештовані керівник периферійних організацій на території Станіславівської, Дрогобицької, Тернопільської та Рівненської областей П. Марценяк («Еміль»), найближчі співробітники командувача СЗБ полковника В. Жебровського, колишні офіцери польської армії В. Котарський («Друг») і К. Дзекановський («Корвін»), дочка Жебровського В. Юркевич та ін. Чекісти викрили матеріальну базу організації у вигляді цінностей, що раніше належали Познанському ломбарду і переховувалися в домініканському костьолі у Львові. Загалом звідти було вилучено більш як 1200 пар золотих годинників, золоті каблучки, портсигари, браслети, брошки. У заарештованого за фінансування організації професора Р. Ренського співробітники НКВС вилучили 789 золотих французьких, австрійських, російських, американських та англійських монет різної вартості¹³².

У звіті на ім'я Серова від 25 квітня 1940 р., що був складений начальником опергрупи НКВС СРСР, старшим лейтенантом держбезпеки Луферовим, повідомлялося про успіхи чекістів

у виявленні підпілля СЗБ на території Дрогобицької області. Тільки по Бориславському району було заарештовано 29 активних учасників польської конспірації. Серед них командувач організації в містах Борислав, Дрогобич, Самбір, Добромиль, Хіров та Перемишль Е. Чеховський і його заступник Е. Бурчик, організатор переправи до Угорщини, завгосп поліклініки м. Борислава Р. Богач, кур'єр від бориславського відділення СЗБ О. Возняк, розробники плану здійснення диверсійних актів на нафтових промислах м. Борислава С. Рачковський і А. Шопя та деякі інші. Під час допиту Е. Бурчик зізнався у тому, що привіз з Варшави до Заленчиків золото та цінні папери Варшавського казначейства.

17 активних учасників СЗБ було заарештовано в Добромильському районі. Серед них командувач місцевої організації В. Бестер («Ковадло»), який мав налагоджені зв'язки з підпіллям у Перемишлі, Бориславі та Львові, військовий керівник К. Стец («Сарно»), керівники так званих п'ятірок Б. Бар («Барський»), А. Копец («Свірк») і Б. Поєнський («Сарко»). У Самборі співробітники НКВС заарештували командувача місцевого відділення СЗБ, головного лікаря залізничної поліклініки Л. Альтера. Розгорнуті зізнання надав заарештований у Станіславові зв'язковий організації, колишній підхорунжий польської армії Я. Валянта. Під час арешту керівників Добромильської організації чекісти вилучили схему розташування військових частин Червоної армії, радянських та партійних установ, плани захоплення найважливіших об'єктів м. Добромиля, а також 20 гвинтівок і ручний кулемет¹³³.

У доповідній записці заступника начальника слідчої частини Г'УДБ НКВС СРСР капітана держбезпеки Родоса, надісланий 29 квітня 1940 р. до І. Серова, повідомлялося про арешти значної кількості осіб по лінії ОУН. Зокрема, були заарештовані члени її закордонного центру – Володимир Іринів («Кремень-Кремінський»), Ярослав Горбовий («Славко», «Буй»), Федір Федечко («Ярема»), котрі прибули з Кракова до Львова нібито для підготовки збройного повстання проти радянської влади, керівники Львівської крайової ексзекутиви ОУН Осип Грицак («Галайда»), Степан Вірчин («Вірко»), Павло Габа («Юрко»), головний кур'єр Львівської ексзекутиви Галина Левицька («Куна»), господарка головної конспіративної квартири в будинку № 10 по вулиці Пильникарській Мирослава Шавлюк та деякі інші.

Затримані мали при собі автоматичну зброю, порошок сильної отрути, мапи багатьох міст СРСР. У Горбового було вилучено зашифроване ним повідомлення до Кракова про стан ОУН у Львові і провали, що сталися серед членів організації.

Під час допитів працівники НКВС з'ясували, що члени ОУН, що прибули з Кракова, разом з дорученнями центру організації отримали завдання від агентів німецької розвідки щодо проведення на території СРСР розвідницької роботи. На підставі зізнань заарештованих осіб чекісти дізналися про склад та плани закордонного центру ОУН, зокрема про заступника керівника центру Романа Сушка, а також про активних його діячів – Ріхарда Ярого, Ярослава Гайваса, Володимира Тимчія та деяких інших, які, на думку затриманих членів ОУН, були резидентами німецької розвідки.

Керівництву НКВС стало відомо про існування спеціальної розвідшколи в Закопаному, створеної німцями, в якій проходили вишкіл завербовані абвером оунівці з метою перекидання їх на територію СРСР. Зізнання членів ОУН дало можливість працівникам радянських спецслужб виявити декілька конспіративних квартир у Львові та інших містах Західної України, а також склади зі зброєю організації. Один з таких складів було, зокрема, викрито в кам'яних кар'єрах поблизу села Олейки, де переховувалося 10 кулеметів (чотири станкових і шість ручних), 42 гвинтівки, 34 пістолети¹³⁴.

У березні – квітні 1940 р. оперативно-чекістські групи НКВС СРСР, що були відряджені для надання практичної допомоги до Управління НКВС по Волинській області, провели численні арешти серед діячів антирадянського підпілля в Луцьку, Рівному, Дубно та деяких інших містах Волині. Унаслідок проведених операцій було завершено низку наявних агентурних справ, у тому числі:

1. «Перспектива». У цій справі «розроблялася» польська молодіжна підпільна організація «Легіон незалежної Польщі». Унаслідок вдало проведених співробітниками УНКВС агентурно-оперативних заходів молодіжну організацію було ліквідовано. Чекісти заарештували також члена керівної п'ятірки Рівненського відділення СЗБ Я. Язвінського, а пізніше кур'єра зі Львова, що прибув до Рівного, Жалнерчика. Унаслідок проведеного слідства у цій справі було виявлено і ліквідовано організацію СЗБ у м. Рівне, а також заарештовано весь її керівний

склад. Загалом у Рівному було заарештовано 63 учасники СЗБ, з яких 44 визнали свою належність до організації. Більшість заарештованих становили офіцери резерву колишньої польської армії та колишні чиновники польських державних установ.

2. «Повстанці». У цій справі «розроблялася» польська підпільна група, що займалася розповсюдженням антирадянських листівок, виданих польським емігрантським урядом на території Франції.

3. «Опіум». У цій справі «розроблялися» ксьондз С. Зентара та всі, з ким він спілкувався, зокрема брат і сестра генерала М. Янушайтіса, які проживали за фіктивними документами та під чужими прізвищами.

4. «Стрільці з Долини». У цій справі «розроблялася» група колишніх стрільців – учасників повстанської організації на кам'яних кар'єрах у Костопільському районі.

5. «Лабіринт». У цій справі «розроблялася» велика польська повстанська організація – філія СЗБ у м. Дубно. Керівництво організації підтримувало зв'язок зі Львовом. З-поміж 40 заарештованих членів місцевого підпілля 21 зізнався у належності до організації. Дубненське відділення СЗБ в основному складалося з колишніх підфіцерів польської армії та молоді. Унаслідок проведеного слідства у справі «Лабіринт» була виявлена друга лінія польського підпілля, командування якого знаходилося у Варшаві. З метою керівництва всією повстанською діяльністю на Волині по цій лінії з Варшави прибув полковник Тадеуш Шмігель. Співробітники УНКВС дізналися, що саме цей вищий офіцер колишньої польської армії очолює СЗБ на території всієї Волині. Разом з ним прибули два фахівці – підричники, колишні підфіцери саперних частин польської армії Каспшицький і Потапов, завданням яких було проведення технічної розвідки на об'єктах диверсій, а також підготовка диверсійних актів. У справі «Лабіринт» під час проведення слідства в Дубненському райвідділі НКВС слідчі опергрупи отримали зізнання від 10 діячів польської конспірації.

6. «Сусіди». У цій справі «розроблялася» оунівська конспіративна група в околицях Острога, що підтримувала тісний контакт із ОУН у Львові¹³⁵.

Масові весняні арешти 1940 р. переконали командувача організації СЗБ-1 полковника В. Жебровського в тому, що по-

дальше його перебування у Львові небезпечно. У середині квітня він перейшов кордон з метою дістатися бухарестської бази зв'язку, а пізніше – Франції. Донедавна існувало кілька версій щодо подальшої долі полковника, зокрема щодо його загибелі. Лише в 1998 р. польська письменниця Ельжбета Котарська, якій одній з перших серед зарубіжних дослідників дозволили ознайомитися з документами Державного архіву Служби безпеки України, віднайшла у Львові підтвердження тому, що командувача СЗБ-1 під час переходу румунського кордону було застрелено радянськими прикордонниками¹³⁶.

Своїм заступником полковник В. Жебровський залишив підполковника Владислава Котарського («Друха»), який до того часу виконував в організації обов'язки коменданта так званого округу Львів-схід. Однак 19 квітня 1940 р. був заарештований і підполковник В. Котарський. Організацію СЗБ-1 фактично очолив другий заступник В. Жебровського комендант округу Львів-захід майор кавалерії запасу Еміль Мацелінський («Рей», «Корнель»)¹³⁷.

Так сталося, що незабаром до рук цього діяча перейшло керівництво всім польським підпіллям у Західній Україні (у так званому Регіоні № 3 СЗБ), і він відіграв вирішальну, а водночас і трагічну роль у долі польської конспірації другої половини 1940 – першої половини 1941 років.

Новий командувач СЗБ був найстаршим за військовим званням в організації офіцером (з тих, які ще не були заарештовані) і мав близько 50 років. Його військова кар'єра почалася ще в роки Першої світової війни, в якій поручник Мацелінський брав участь як офіцер австрійської армії. Потім була польсько-радянська війна 1920 р., яку він закінчив, маючи срібний хрест військового ордену Віртуті Мілітарі п'ятого класу, яким Мацелінського було відзначено за вдалу кінну атаку під Радзивіловим на Волині. Після війни Мацелінський служив у кавалерії, перебуваючи на різних посадах і у різних місцевостях. У 1924 р. він отримав військове звання майора. У 1932 р. перейшов у запас. До часу нападу Німеччини на Польщу Мацелінський знаходився в основному на цивільній службі. У вересні 1939 р. він разом зі своєю родиною опинився у Львові. Після захоплення Червоною армією цього міста Мацелінський працевлаштувався особистим водієм у якогось радянського професора геології та водночас відразу

ж приєднався до конспіративної діяльності в організації генерала М. Янушайтіса¹³⁸.

Навесні 1940 р. майор Е. Мацелінський двічі був арештований органами НКВС за не до кінця з'ясованих обставин. До того ж останній раз його затримували наприкінці квітня або на початку травня 1940 р., коли він вже очолював СЗБ-1. Однак в обох випадках Мацелінського через декілька днів звільняли. Донедавна можна було припускати, що звільнення майора могло статися через необізнаність співробітників НКВС щодо його підпільної діяльності. Хоча від самого початку висунення польськими дослідниками цієї версії¹³⁹ її спростовував той факт, що ніхто з арештованих органами НКВС поляків, яких запідозрили у причетності до конспіративної діяльності (а радянська служба безпеки в кожному полякові вбачала конспіратора), не був звільнений. У будь-якому разі вже заарештованого співробітника НКВС намагалися схилити до співпраці (не кожного, але багатьох, а того, хто не давав на це згоду, відправляли до в'язниці або брали під пильний нагляд «органів»)¹⁴⁰.

У зв'язку з цим варто згадати про спроби НКВС завербувати командувача першої польської загальнодержавної підпільної організації, створеної ще під час оборони поляками Варшави від німців, – Служіння перемозі Польщі (Służba Zwycięstwu Polski – СЗП) – генерала Міхаля Токажевського-Карашевича («Столярський», «Горвід», «Доктор»). Генерал був заарештований вже після призначення його комендантом підпілля на радянській території під час переходу кордону на р. Сян у ніч із 6 на 7 березня 1940 р. Співробітники НКВС відразу не довідалися про те, хто потрапив до їхніх рук. Тільки в першій половині 1941 р. генерал був розпізнаний, переданий до Москви, де йому було запропоновано повернутися до Варшави, очолити тамтешнє польське антинімецьке підпілля та діяти на користь СРСР, але той відмовився¹⁴¹.

Звістку про те, що майор Мацелінський згідно з розпорядженням полковника В. Жебровського очолив СЗБ-1, отримали в польських емігрантських урядових колах наприкінці квітня – початку травня 1940 р. Звідти вже 5 травня генерал К. Сошниковський надіслав інструкцію до Львова, у якій ішлося про призначення Мацелінського виконувачем обов'язків коменданта Регіону № 3 з одночасним його підпорядкуванням командувачу Варшавського Регіону № 1 полковникові С. Ровець-

кому. В інструкції також зазначалося, що забезпечення Регіону № 3 всім необхідним для проведення підпільної діяльності та підтримка зв'язку між ним і ГК СЗБ буде й надалі здійснюватися за посередництвом баз у Бухаресті та Будапешті.

Інструкція Головного коменданта СЗБ генерала К. Сошниковського, який на той час разом з усім складом польського емігрантського уряду перебував на території Франції, вносила певну невизначеність у становище польського підпілля на західноукраїнських землях. З одного боку, Львів у всіх відношеннях мав підлягати Варшаві, а з іншого – мусив підтримувати постійний зв'язок за посередництвом баз із ГК СЗБ у Франції.

Позитивним в інструкції було те, що в ній приділялася значна увага питанню про необхідність об'єднання двох організацій СЗБ. У додатку до інструкції Головний комендант звертався до командувача СЗБ-2 (на той час уже до майора З. Добровольського) і наказував йому підпорядкуватися майорові Е. Мацелінському, а також діяти лише відповідно до директив останнього ¹⁴².

Питання про призначення майора Е. Мацелінського командувачем СЗБ і водночас виконувачем обов'язків коменданта Регіону № 3 було остаточно вирішено на вищезгадуваній конференції у Белграді, яка проходила з 29 травня по 2 червня 1940 р. Метою конференції було проаналізувати ситуацію, що склалася в окупованій Польщі, а також прийняти відповідні заходи, які покращили б умови існування та діяльності польських підпільників ¹⁴³.

Присутній на конференції представник польської конспірації зі Львова підноручник Юліан Леп'янкевич («Юлек») повідомив, що майор Мацелінський відчуває себе дезконспірованим, а тому просить дати йому дозвіл на негайну втечу до Румунії. На ці слова і прохання Мацелінського про дозвіл на втечу один з учасників конференції – заступник Головного коменданта СЗБ генерал Іустав Пашкевич («Радван») – відреагував буквально так: «Корнель» (псевдо Мацелінського. – *І. І.*) мусить залишитися на місці. Не можна взагалі дезорганізувати роботу. Складається враження, що у людей на тих теренах не витримують нерви. Хай краще законспірується. Щоб полегшити йому роботу, вже підписано наказ про призначення Корнеля на посаду коменданта Регіону № 3 та підвищення його у званні до підполковника...» ¹⁴⁴.

Після обміну думками делегати конференції дійшли висновку про доцільність призначення підполковника Е. Мацелінського на посаду командувача та підпорядкування йому всіх антирадянських підпільних організацій, що діяли на західноукраїнських землях, зокрема організації СЗБ-2.

Ми приділили стільки уваги цьому питанню лише тому, що останнє призначення, як уже було зазначено, найнегативнішим чином позначилося на подальшій конспіративній діяльності поляків у Східній Галичині та на Волині; а той факт, що співробітники НКВС через завербованого ними Мацелінського прагнули вплинути також на ситуацію в українському підпіллі, взагалі робить це питання одним із ключових у розумінні методів роботи радянських спецслужб із заарештованими конспіраторами. Опублікований у 2004 р. 3-й том спільної українсько-польської видавничої серії документів з архівів спецслужб цілком довів, що Мацелінський був завербований у Львові до співпраці з НКВС¹⁴⁵. До того ж, як тепер з'ясувалося, Москва мала власну агентуру в Лондоні, впроваджену в найближче оточення генералів Сікорського і Соснковського¹⁴⁶.

Наприкінці червня – на початку липня 1940 р. органи радянської влади підготували і провели третю депортацію місцевого населення із Західної України, яка супроводжувалась черговими арештами. Під час нової хвилі арештів 22 червня за не до кінця з'ясованих обставин був заарештований черговий польський емісар, уповноважений Головним комендантом СЗБ генералом К. Соснковським до виконання особливих доручень, підполковник Станіслав Пстроконський («Стефан Лозинський»). Останній був відряджений із Франції до Львова ще у березні 1940 р. Коли підполковник опинився в НКВС, то дізнався, що там про нього, а також про мету його відрядження в Західну Україну знали майже все. Така поінформованість радянських спецслужб про діяльність паризького емісара зайвий раз кидала тінь на найближче оточення Головного коменданта СЗБ у Франції, яке, поза сумнівом, знало про місію Пстроконського¹⁴⁷.

У НКВС Пстроконському запропонували співпрацю, на яку він відразу ж погодився. Причиною свого арешту він вважав зраду Мацелінського, про якого у нього після спілкування у Львові з діячами обох організацій СЗБ склалося негативне

враження. Уже після звільнення, в рапорті від 14 серпня 1941 р., Пстроконський так пояснював свою поведінку на допитах в НКВС: «... Коли мені запропонували звільнення в обмін на згоду очолити підпільну організацію та діяти на їхню користь, то після роздумів протягом ночі я вирішив погодитися (підполковник Пстроконський був переконаний у тому, що в НКВС про СЗБ все було відомо і без його зізнань. – І. І.) ...Повезли мене до Москви, де впродовж двох годин я розмовляв з міністром Берією, переконуючи його у тому, що у зв'язку з небезпечною війною з Німеччиною, яка загрожує Радам після капітуляції Франції, їхня політика стосовно поляків є помилковою... Спрямував усі свої зусилля на те, аби вилинути на Ради в напрямку пом'якшення їхнього ставлення до заарештованих»¹⁴⁸.

У рапорті від 13 лютого 1942 р., складеному під час служби в польській армії в СРСР, підполковник Пстроконський пояснював свою згоду на співробітництво з НКВС вже тим, що «... він вирішив звільнитися за будь-яку ціну тільки для того, щоб повідомити всіх про зраду в організації»¹⁴⁹.

Проте з власних свідчень, поданих в НКВС і опублікованих співробітниками Центрального архіву Федеральної служби безпеки Російської Федерації у 2001 р., стали відомими справжні мотиви прийнятого Пстроконським рішення про необхідність співпраці з радянськими спецслужбами. Зацитуємо фрагмент із цих свідчень: «Поразка Франції позбавила нас усіляких надій на відновлення польської держави... переконаний, що буде радянсько-німецька війна і в цій війні ми повинні бути на боці Рад... вважаю, що можу і мушу стати на бік Рад... мій арешт і форма впливу на мене (таємне співробітництво з НКВС) дуже боляче сприйняті мною, але я визнаю необхідність цього і повинен довести свій компроміс до цих меж... умови, в яких опинилася Польща, вимагають надзвичайних кроків, і я знаю, що в перспективі не роблю помилки, ставши на бік Рад...»¹⁵⁰.

Підполковник Пстроконський доводив, що його найбільшим бажанням є участь у лавах польських підрозділів на радянському боці в боротьбі з німцями і задля цього він був готовий своїми діями поставити під радянський контроль усі підпільні організації, що діяли в Західній Україні, а також зав'язати контакт з варшавською організацією з метою одержання від неї інформаційних матеріалів стосовно німецького

військового потенціалу на окупованій території та в усьому Райху¹⁵¹.

Після двотижневого перебування у Москві Пстроконського у першій половині липня повернули до Львова. Офіційною версією його звільнення була втеча з депортаційного потяга. На вимогу співробітників НКВС підполковник після звільнення тричі зустрічався з Мацелінським, з його ад'ютантом поручником Станіславом Немчицьким («Козловським») та з іншими діячами польської конспірації.

З вищезгадуваних рапортів підполковника відомо, що він нібито доручив деяким з тих осіб, кому довіряв у підпіллі, попередити організацію про зраду Мацелінського та розповсюдити інформацію про те, щоб ніхто з підпільників не йшов на контакт з ним самим. Поручнику Немчицькому буцімто було доручено передати цю інформацію за кордон до генерала Сошниковського¹⁵².

Приблизно через десять днів після звільнення Пстроконського його заарештували вразі. Другий і останній арешт підполковника був викликаний тим, що в НКВС вирішили вивести його з гри. Зважаючи на цілковиту бездіяльність у цей час усіх польських антирадянських організацій в Західній Україні, можна припустити, що вже до літа 1940 р. усі вони знаходились під контролем радянських спецслужб, а тому про подвійну роль, яку, можливо, прагнув відіграти їхній агент, в НКВС не дізнатися не могли. Пстроконський, на відміну від Мацелінського, Москві вже був не потрібен. Над долею всіх інших біль-менш помітних діячів польського підпілля в Західній Україні в НКВС ще розмірковували.

До серпня 1941 р. паризький емісар знаходився у московській в'язниці на Луб'янці, а після звільнення дістався армії генерала В. Андерса і служив там інтендантом. У вересні 1941 р. у Варшаві при ГК СЗБ відбувся таємний суд над колишнім посланцем із Франції. В обвинувальному акті прокурора капітана Л. Мілевського (Бачинського) зазначалося, що: «...обвинувачений підполковник Пстроконський 22 червня 1940 р. був заарештований у Львові і під час допитів надав НКВС інформацію про існування організації ПЗП (Polski Związek Powstanczy – Польський повстанський союз. – *І. І.*) та її керівні територіальні власті, назвав також прізвища (псевдоніми) членів організації – Добровольського, Яся (Соколовського), Влади

Пеховської... В обмін на запропоноване звільнення він погодився співпрацювати з НКВС і зобов'язався регулярно постачати інформацію про ПЗП... »¹⁵³.

Однак Головнокомандувач СЗБ генерал С. Ровецький вирок варшавського суду не затвердив, мотивуючи це тим, що підполковник був емісаром «Центру» і що основний матеріал на нього знаходиться там¹⁵⁴.

Інформація про суд над підполковником Пстроконським, а також про рішення передати цю справу на розгляд «Центру» була надіслана радіограмою до Лондона. У документації колишнього уповноваженого Головного коменданта СЗБ, опрацьованій для Головнокомандувача Польських збройних сил (ПЗС), генерал В. Сікорський 15 січня 1942 р. залишив таку позначку: «Повідомити генерала Андерса про судовий вирок та про відкладення розгляду справи на післявоєнний час. Вимагати використання Пстроконського лише на другорядних посадах, на яких він міг би спокутувати свої провини хоча б частково»¹⁵⁵.

Нового розгляду цієї справи за свого життя підполковник уже не дочекався. Через сім років після його смерті, у 1959 р., Товариський суд Об'єднання солдатів Армії Крайової у Лондоні реабілітував Станіслава Пстроконського, а ще через два роки, у 1961 р., міністр Національної Оборони Польщі в еміграції генерал М. Токажевський-Карашевич затвердив це рішення¹⁵⁶.

Тим часом питання про можливість співпраці підполковника Мацелінського з органами НКВС ще раз постало на черговій конференції членів польського підпілля, яка відбулася 27 серпня 1940 р. у Чернівцях. Місцем проведення конференції м. Чернівці було вибрано не випадково. На думку її учасників, радянські спецслужби тут ще не мали розгалуженої мережі своїх інформаторів¹⁵⁷.

Чи вірили діячі польської конспірації у можливість зради з боку підполковника Мацелінського? Адаже в тих складних умовах, у яких доводилося діяти підпільникам у Західній Україні, чутки про співпрацю з радянською владою того чи іншого члена організації були доволі поширеним явищем і Мацелінський був не єдиним, кого в цьому підозрювали. Найближчі до підполковника могли обвинувачувати його лише у бездіяльності, але прямих доказів співробітництва «Корнеля» з НКВС у його

підлеглих не було. До того ж представники бухарестської бази зв'язку з окупованою країною, які прибули до Чернівців, зокрема поручник Роман Татарський («Люда»), висловили на конференції свою довіру Мацелінському¹⁵⁸.

Важливими проблемами, що обговорювалися на конференції, були також справи, пов'язані з організацією військової розвідки на території СРСР, яка, слід гадати, на той час поляками взагалі не проводилась. Незважаючи на останні накази генерала Сосниковського про зосередження головних зусиль на розвіддільності, вона була організована погано. Мацелінський через свого представника на конференції, поручника Немчицького, скаржився, по-перше, на те, що для професійного ведення військової розвідки йому не вистачало ані коштів, ані відповідно підготовлених фахівців, а по-друге, він висловлював таку думку, що активізація розвіддільності може спричинити деконспірацію організації органами радянської контррозвідки (напевно, підполковник знав, що казав).

Учасники конференції з метою уникнення деконспірації запропонували командуванню польського підпілля в Західній Україні відокремити розвідділ від решти організації та утримувати з ним контакт винятково через штаб СЗБ. До того ж Мацелінський одержав додаткові інструкції, привезені на конференцію від генералів Сікорського і Сосниковського, стосовно організації розвідки на радянській території. Вони вимагали, щоб Регіон № 3 подавав раз на тиждень розвіддонесення через радіозв'язок і раз на місяць – за посередництвом кур'єрів¹⁵⁹.

Як уже згадувалося, навесні – влітку 1940 р. радянські органи безпеки провели на західноукраїнських землях чергові арешти. Вони охопили близько 2 тисяч діячів українського і польського підпілля та фактично поклали край організованій антирадянській діяльності (особливо постраждало українське і польське підпілля на Волині)¹⁶⁰.

Під маховик репресій потрапили всі неблагонадійні й нелояльні до радянської влади політичні організації та групи, в тому числі опальна Компартія Західної України (КПЗУ). Спецслужбам СРСР не вдалося розгромити лише ОУН, про що йти-меться далі.

Водночас з арештами серед членів підпільних організацій керівництво НКВС продовжувало робити спроби залучити до співпраці нових учасників української і польської конспірації.

Агентами радянської служби безпеки стали, зокрема, члени СЗБ Едвард Голя («Анджей», «Антоній Рудий», «Кулас»), капітан Едвард Метзгер («Хаслінг», «Кетлінг») ¹⁶¹, варшавський кур'єр СЗБ Володимир Кордецький («Марцінюк», «Бродач») ¹⁶², колишній виконавч обов'язків коменданта Волинського округу організації Служіння перемозі Польщі Болеслав Зимон («Болек», «Валда Волинський») та деякі інші ¹⁶³.

Про згаданого останнього агента НКВС варто розповісти окремо. Річ у тім, що в жовтні 1940 р. ГК СЗБ підготувала до заслання в Регіон № 3 чергову групу на чолі зі спеціальним емісаром полковником Л. Окулицьким («Яном», «Мрувкою»), яка мала вкотре спробувати активізувати діяльність польського підпілля в Західній Україні. Крім Л. Окулицького, до складу групи входило ще два офіцери, зв'язкова та провідник. На роль провідника було визначено підпоручника Б. Зимона, який у вересні 1940 р. прибув до Варшави з Волині. Саме він привіз звістку про масові арешти, які спіткали польське волинське підпілля.

Головне командування СЗБ чомусь не здивувало те, що сам підпоручник, який був керівником штабу волинської організації, уникнув арешту. Навпаки, варшавські керманічі поставилися до Зимона досить прихильно. Вони вирішили, що саме ця людина, яка вже мала певний досвід у перетипанні кордону, а також у конспіративній роботі на радянській території буде найкращим помічником полковникові Окулицькому. Лише пізніше стало відомо, що підпоручник Зимон був агентом НКВС та винуватцем арешту коменданта волинського СЗБ полковника Т. Маєвського та багатьох членів польського місцевого підпілля ¹⁶⁴.

Завдання нового варшавського емісара полягало, як і раніше, у тому, щоб розібратися у ситуації, яка склалася в підпіллі на радянській території. Після ознайомлення з останньою «поштою» звіти представники ГК СЗБ дотримувалися тієї думки, що у складі організації знаходяться агенти НКВС, які своїми діями паралізують роботу всього підпілля на цих землях. Якби б ці підозри підтвердились, новий емісар мусив би усунути підполковника Мацелінського від командування й очолити Регіон № 3 з метою його реорганізації. Такі повноваження полковник Окулицький мав, оскільки від генерала Ровецького дістав призначення на посаду командувача підпілля

у всій радянській зоні, де розташовувалися два так звані Обшари Союзу збройної боротьби – Регіон № 3 з центром у Львові і Регіон № 2 з центром у Білостоці¹⁶⁵.

Наприкінці жовтня 1940 р. група Окулицького відїхала з Варшави. Кордон вдалося подолати лише самому полковникові, його зв'язковій Б. Вислоуховій («Біруті») та підпоручникові Зимону. 2 листопада перші двоє прибули до Львова, а Зимон повернувся на Волинь.

Варшавський емісар Окулицький не пішов на контакт із підполковником Мацелінським, підозрюючи його у зраді та побоюючись через цю обставину швидкого власного арешту. Подібно до свого попередника Пєстроконського, він вирішив, що для справи буде краще, якщо у Львові постане нова організація СЗБ. Про свої заходи щодо створення такої організації він пізніше написав: «...упродовж листопада, грудня та половини січня була сформована нова Комендатура Регіону № 3 та розпочата робота по створенню окружних комендатур...»¹⁶⁶.

Однак важко повірити у те, що дії полковника Окулицького у Львові могли спричинити якісь серйозні зрушення у підпільній діяльності поляків на західноукраїнських землях. З іншого боку, про ефективність його дій у цей короткий період може свідчити ситуаційний рапорт, який у зашифрованому вигляді зв'язкова Вислоухова мала перевезти до Варшави Головному коменданту СЗБ генералу С. Ровецькому, але у січні 1941 р., через зраду Б. Зимона, її у Львові було заарештовано, а рапорт вилучено. Через декілька днів, у ніч з 21 на 22 січня 1941 р., співробітники НКВС заарештували і самого полковника¹⁶⁷.

У вилученому в НКВС рапорті полковника Окулицького було вміщено безліч таємних даних стосовно військової, економічної, господарської, політичної ситуації як у радянських прикордонних районах, так і загалом у СРСР, у тому числі інформацію про дислокацію та бойову готовність частин Червоної армії, хід підготовчих робіт до близької з Німеччиною війни, настрої населення в Західній Україні і Західній Білорусії напередодні вирішальних подій тощо.

Підсумовуючи свої спостереження за підготовкою СРСР до війни, полковник Окулицький, зокрема, стверджував, що вона, однак, не є свідченням «... концентрації військ з наступальною метою», що «... вперед висунуті лише передові частини». На

переконавання полковника, «...Радянський Союз боїться війни з німцями. Червона армія може піти на захід тільки через труп Німеччини. У разі нападу Німеччини на Росію слід очікувати, що радянські війська, гідність яких невелика, не витримають і відступатимуть на схід»¹⁶⁸.

Поряд із відзначенням зробленого поляками вкотре варто підкреслити, що в цей час діяльність їхнього військового підпілля в західних областях України була фактично під контролем НКВС. Сам Окулицький у щойно згадуваному донесенні до Варшави визнавав, що: «...робота польських підпільних організацій нічого на варта, оскільки вони достатньо відомі радянській контррозвідці. Умови конспіративної роботи дуже важкі. Загалом можна сказати, що дії гестапо порівняно з діями НКВС є просто дитячою грою»¹⁶⁹.

Цікаві свідчення повідомив польський полковник у рапорті до Варшави, вилученому чекістами, про становище українців у Західній Україні. Він писав: «Українці найбільш щільно згуртовані й організовані. Керівники обох течій УНДО втекли. Група Хомишина (станіславський греко-католицький єпископ. – І. І.) не має впливу. На сцені залишилися ОУН і Ярий (діяч ОУН і активний прихильник її співпраці з Німеччиною. – І. І.), який за теперішнього часу є господарем становища, через що значно зменшуються наші шанси на можливість порозуміння з ними»¹⁷⁰.

В іншому місці рапорту командувач польського підпілля на радянській території відзначав таке: «Москва лавірує, найбільшу небезпеку для неї становлять українці, проти яких останнім часом розгорнуто гострі масові репресії. Поляків намагаються схилити до співробітництва і підбурюють з боку Києва на виступи проти українізації... Між тим ОУН є єдиною і вельми міцною антирадянською силою. Серед українців існує переконання, що їм вдасться найближчим часом, за допомогою Гітлера, звільнитися від радянської влади»¹⁷¹.

Вже під час першого свого допиту, який проводив керівник НКВС України генерал І. Серов, полковник Окулицький з'ясував для себе, що про нього співробітникам цього закладу все відомо. Як і у випадку з Пстроконським, Окулицькому запропонували продовжувати керівництво СЗБ під контролем НКВС. Полковник погодився переказати все, що знав про Німеччину, й обіцяв посприяти активізації антинімецької діяльності

польського підпілля. Але після того як були розшифровані його депеші до Варшави, в яких йшлося про антирадянські дії, працівники НКВС перестали йому довіряти та відмовились від своїх попередніх задумів. До серпня 1941 р. полковник знаходився у в'язниці. Після звільнення Л. Окулицький брав активну участь у створенні Польської армії в СРСР, перебуваючи на посаді начальника штабу цієї армії¹⁷².

Арешт Вислоухової й Окулицького діячі польської конспірації у Львові від самого початку пов'язували зі зрадою Зимона. У жовтні 1941 р. таємний суд при ГК СЗБ у Варшаві розглянув особисту справу підпоручника і справді визнав його винним у зраді багатьох членів підпілля. 21 жовтня суд виніс вирок про страту підпоручника, а генерал Ровецький затвердив його. Однак Зимону вдалося втекти і вирок не було виконано¹⁷³.

Уся збережена за другу половину 1940 р. кореспонденція, якою обмінювалися Лондон, Варшава та Львів, свідчила про те, що польське верховне командування в цей період не володіло інформацією ані щодо особового складу штабу комендатури Регіону № 3 СЗБ, ані щодо чисельності місцевого підпілля, ані щодо якихось конкретних його дій. До того ж ускладнення кур'єрського та радіозв'язку внаслідок змін, що відбулися у військовій і політичній ситуації в Європі впродовж другої половини 1940 р. – першої половини 1941 р., зробили практично неможливим здійснення з його боку будь-якого впливу на становище польського підпілля в Західній Україні.

Незважаючи на це, Лондон і Варшава продовжували переказувати туди великі грошові суми, що призначалися для конспіративної роботи. На початку квітня 1941 р. генерал Соснковський затвердив річний бюджет витрат для радянської зони у розмірі 90 тисяч доларів. Ці кошти призначалися для працюючих тут 350 «штатних» офіцерів. З цієї суми 27 тисяч доларів виділялося на організаційну роботу, 9 тисяч доларів – на витрати для переказу грошей через кордон, 6 тисяч доларів – на забезпечення конспіративними квартирами і т. ін.¹⁷⁴.

Вислання групи Окулицького до Львова було останньою спробою Головного командування у Варшаві активізувати діяльність СЗБ в Регіоні № 3 у період приєднання західноукраїнських земель до СРСР. Упродовж кількох місяців 1941 р., до нападу Німеччини на СРСР, антирадянську підпільну діяльність поляки тут взагалі не проводили. Проте арешти серед

причетних та непричетних до діяльності СЗБ тривали. Насамперед вони торкнулися представників політичних партій та організацій.

У січні – лютому 1941 р. органи НКВС заарештували у Львові близько 100 діячів польської Національної партії (переважно молодь). 12–13 червня 1941 р. керівники цієї групи (близько 25 осіб) були засуджені спеціальним трибуналом до різних термінів ув'язнення, а 9 з них – до страти. Москва готувала ще один судовий процес над керівниками польської Харцерської організації, і лише вибух війни не дозволив його провести ¹⁷⁵.

17–19 січня 1941 р. відбувся судовий процес у Львові над 59 заарештованими членами ОУН. Процес увійшов до історії під назвою «Процес над Другою ексекutiveю (проводом) ОУН». Загалом на лаві підсудних опинилися 37 чоловіків і 22 жінки. Серед заарештованих був, між іншим, майбутній командувач волинських загонів УПА й ініціатор антипольської акції на Волині 1943 р. Дмитро Клячківський. Суд виніс смертний вирок 42 обвинуваченим, зосібна 11 жінкам. Дещо згодом 10 дівчат і 11 хлопців із засуджених на смерть були помилувані. Суд призначив нове покарання – 10 років ув'язнення і 5 років заслання ¹⁷⁶.

У березні 1941 р. був заарештований командувач округу Львів-провінція СЗБ-1 Володимир Млотковський («Млот»), а у квітні (за іншою версією у червні) – командувач СЗБ-2 підполковник Адам Пашковський («Задора»). Під час допитів Млотковський погодився на пропозицію співробітників НКВС постачати їм необхідну інформацію, що стосувалася німецьких справ, а також діяльності українських організацій. Так сталося, що останній ніколи не був прямо звинувачений у зраді своїм керівництвом. Після перевірки польською контррозвідкою Млотковський продовжував брати участь у цивільному підпіллі вже під час німецької окупації західноукраїнських земель. У травні – червні 1944 р. він самовільно залишить своє місце керівника відділу безпеки Львівської окружної Делегатури уряду та виїде на Захід ¹⁷⁷. Щодо підполковника Пашковського, то його, згідно з рішенням Наркомата внутрішніх справ УРСР і прокуратури УРСР, 25 червня 1941 р. було розстріляно ¹⁷⁸.

На початку 1941 р. між Львовом та Варшавою урвався радіозв'язок. Єдиною можливістю для польських підпілляників Рєгіону № 3 СЗБ донести до Варшави чи Лондона хоч яке-небудь

повідомлення про себе залишилася база зв'язку у Стамбулі. Існуючі донедавна подібні бази зв'язку в Будапешті і Бухаресті, що спиралися на польські дипломатичні представництва, які діяли в Угорщині і Румунії майже до кінця 1940 р., на вимогу німців були ліквідовані.

У квітні 1941 р., за посередництвом стамбульської бази, до Лондона надійшло прохання від підполковника Мацелінського надіслати інструкції для мобілізованих у Червону армію польських громадян щодо того, яку позицію їм слід займати у зв'язку з погіршенням радянсько-німецьких відносин, а також стосовно українських організацій¹⁷⁹. Тоді ж, у середині квітня, генерал Ровецький прийняв рішення особисто очолити командування на радянській території, про що він і словистив Львів.

Однак після численних повідомлень зі Стамбулу про взяття під контроль радянськими органами безпеки організації СЗБ в Західній Україні польське верховне командування в Лондоні нарешті поставилося до цього серйозно. Генерал Соснковський визнав за неможливе, до часу з'ясування ситуації у Львові, висилати туди будь-кого зі своїх офіцерів, а також заборонив їхати туди генералові Ровецькому.

Нові свідчення про цілковиту деконспірацію органами НКВС організації СЗБ на радянській території і, зокрема, про зраду командувача польського підпілля в Західній Україні майора Мацелінського надійшли до Варшави і Лондона з Радянського Союзу від звільнених із в'язниць та таборів польських офіцерів, що опинилися в армії генерала В. Андерса: підполковника Істроконського, полковника Окулицького, генерала Янушайтіса, ад'ютанта генерала Андерса поручника Є. Климовського, самого командувача Польської армії в СРСР. Останній, зокрема, повідомив: «...Маю неспростовні докази того, що не лише майор Мацелінський, якого знаю лише з поганого боку, але і його дружина були на радянській службі та знищили дуже багато наших людей...»¹⁸⁰.

Завершуючи аналіз діяльності антирадянського підпілля на території Західної України у 1939–1941 рр., відзначимо, що головне завдання місцевих як українських (ОУН), так і польських (СЗБ) підпільників зводилося до накопичення сил та чекання на можливу в найближчому майбутньому війну проти СРСР їхніх союзників, коли б ці сили могли знадобитися. В ук-

раїнському випадку таким союзником була Німеччина, а в польському – Великобританія.

Спецповідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова, а також карно-слідчі справи членів української і польської конспірації, складені органами НКВС упродовж 1940–1941 рр., з якими нам довелося частково ознайомитися, дають підстави стверджувати, що були у діячів антирадянського підпілля в Західній Україні й плани з підготовки повстання (навіть у самому Львові), здійснення численних саботажно-диверсійних акцій (у польському випадку йшлося про диверсії на залізниці з метою запобігання надходженню нафти та іншої сировини із СРСР до Німеччини), організації терактів на працівників НКВС та міліції, зрештою, проведення розвідки на радянських військових об'єктах тощо.

Утім дійсні масштаби антирадянської діяльності в Західній Україні в цей період виявилися мізерними. Чи не найгучнішою спробою збройного виступу, наприклад, поляків стали їхні дії щодо захоплення військового складу зі зброєю у м. Чорткові на Тернопільщині 21–22 січня 1940 р. Через слабку підготовку «повстання» та багато інших, сподіваємось, зрозумілих для читача чинників, воно не мало жодних шансів на успіх.

Переглядаючи матеріали судових засідань, протоколи допитів і обвинувальні акти учасників української і польської конспірації, іноді дивуєшся суворості покарання багатьох молодих людей, які, власне кажучи, ще й не встигли нічого зробити у своєму житті. Залишаючись патріотами рідної землі, вони згідно з чинним у СРСР законодавством не могли, звичайно, не бути визнані радянськими обласними судами і військовими трибуналами за контрреволюціонерів та активних борців проти «робітничо-селянської» влади. І тому залишається фактом, що багатьох з них засудили не стільки за якісь конкретні антирадянські дії, скільки за їхнє соціальне походження та майнове становище.

Сподіваємось, що впроваджуваний в останні роки зусиллями польських, українських та російських спецслужб спільний проект із публікації раніше невідомих документів із цих відомств і надалі відкриватиме завісу над таємницею трагічних подій цього періоду, надасть можливість дати об'єктивнішу оцінку людям, що брали в них участь, сприятиме створенню більш довірливих взаємин між Україною, Польщею та Росією.

- ¹ Тризуб. – 1939. – 1 вересня. – № 29–30.
- ² Цитовано за: *Партач Ч.* Українська проблема в політиці польського емігрантського уряду і польського підпілля в 1939–1945 рр. // *Україна-Польща: важкі питання.* – Т. 4. – Варшава, 1999. – С. 109–121.
- ³ *Pobóg-Malinowski W.* Najnowsza historia polityczna Polski (1864–1945). – Т. 3. – Лондн, 1960. – С. 82.
- ⁴ *Brzoza Cz.* Polska w czasach niepodległości i drugiej wojny światowej... – Op. cit. – S. 278.
- ⁵ ZHRL. Korespondencja pomiędzy gen. W. Sikorskim i gen. K. Sosnkowskim za 1940–1941 rr. (raporty o sytuacji politycznej w kraju). – Sygn. 34. – K. 1–293.
- ⁶ ZHRL. Archiwum prof. St. Kota. Ogólne wiadomości z kraju, przesłane przez placówkę w Budapeszcie za 1939–1940 rr., a także korespondencja nadchodząca do Paryżu z innych krajów. – Sygn. 394. – K. 54.
- ⁷ AAN. Opracowanie z listopada 1943 r. «Sprawa ukraińska». – Sygn. 202/III/203. – K. 5; AAN. Opracowanie z sierpnia 1943 r. «Nacjonalizm ukraiński i jego dążności państwowotwórcze». – Sygn. 203/XV/45. – K. 79.
- ⁸ AAN. Wyciąg z Ustawy przesiedleniowej referenta Lasoty o przyczynach złych stosunków polsko-ukraińskich w 1939 r. – Sygn. 203/XV/46. – K. 53.
- ⁹ AAN. – Sygn. 202/III/203. – K. 5.
- ¹⁰ *Руккас А.* Участь українців – контрактних офіцерів польської армії у вересневій кампанії 1939 р. // *Київська старовина.* – 2002. – № 2. – С. 90–102.
- ¹¹ AAN. Opracowanie dotyczący spraw ukraińskich w 1939–1943 rr. – Sygn. 203/XV/42. – K. 7. Варто зазначити, що у деяких місцевостях відступаючі групи польського війська також вдалися до насильств щодо українського населення, яке не приховувало своїх радісних почуттів з приводу поразки поляків.
- ¹² ZHRL. – Sygn. 394. – K. 68–70.
- ¹³ AAN. Opracowanie «Ukraińskie organizacje politycznie i wojskowe w czasie wojny» z maja 1943 r. – Sygn. 202/III/134. – K. 300.
- ¹⁴ *Кульчицький С.* Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // *Київська старовина.* – 1999. – № 6. – С. 80–96.
- ¹⁵ ZHRL. – Sygn. 394. – K. 70–73.
- ¹⁶ AAN. – Sygn. 202/III/203. – K. 6.
- ¹⁷ ZHRL. – Sygn. 394. – K. 110–111.
- ¹⁸ Ibidem. – K. 118.
- ¹⁹ Ibidem. – K. 111.
- ²⁰ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945.* – Т. 6. – Лондн, 1989. – С. 4–5.
- ²¹ *Torzecki R.* Polacy i ukraińcy. – Op. cit. – S. 101.
- ²² *Kwiatkowski M.* Rząd i Rada Narodowa R. P. w świetle faktów i dokumentów od września 1939 do lutego 1942. – Лондн, 1942. – S. 34.
- ²³ ZHRL. Opracowanie J. Klimkowskiego z 6.I.1940 r. «Zorganizowanie i przeprowadzenie ruchu zbrojnego ukraińskiego w Kijowszczyźnie i na Zadnieprzu». – Sygn. 407. – K. 1–2.

- ²⁴ Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1971. – S. 123.
- ²⁵ ZHRI.. Sprawa ukraińska (w związku z referatami prof. Górki i Dr. Longchamps'a uwagi szefa sztabu Głównego z 8.IV.1940 r.). – Sygn. 402. – K. 57–63.
- ²⁶ Польское эмигрантское правительтво // Советская историческая энциклопедия. – Т. 11. / Ред. Е. Жуков и др. – М., 1968. – С. 316. У цій статті міститься інформація про те, що в листопаді 1939 р. польський емігрантський уряд оголосив становище війни із СРСР.
- ²⁷ ZHRI. Instrukcja № 5 dla Rakonia z lipca 1940 r. – Sygn. 42. – K. 8.
- ²⁸ Gorodetsky G. Stafford Gripps' mission to Moskow 1940-1942. – Cambridge, 1984. – P. 67.
- ²⁹ Докладніше про це див.: Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939-1941: В 2-х т. – Варшава · М., 2001.
- ³⁰ Грицак Я. Нарис історії України... – Вказ. пр. – С. 216; Ливицький М. ДЦ УІІР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – Філадельфія, 1984.
- ³¹ Краківські вісті. Тижневик. – 1940. – 10 листопада. – Ч.1. – С. 5.
- ³² Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. – Т. 2. Czerwiec 1941 – kwiecień 1943. – S. 138-139.
- ³³ ААН. – Sygn. 202/III/134. – К. 279-311. Див. також: Патриляк І. К. Легіони українських націоналістів (1941-1942): Історія виникнення та діяльності. – К., 1999.
- ³⁴ ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 33. – Спр. 44. – Арк. 15-19.
- ³⁵ Українська дивізія Галичина. Матеріали до історії. – Торонто – Нью-Йорк, 1990.
- ³⁶ Краківські вісті. Тижневик. – 1940. – 29 грудня – Ч. 8. – С.1.
- ³⁷ Книш З. В яскіні лева (українець у польському підпіллі). – Вказ. пр. – С. 121.
- ³⁸ Докладніше про це див.: Ільюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – С. 41-43. На цих сторінках міститься, зокрема, звернення до радянського консульства в Познані від 11 січня 1972 р. колишнього командувача округу Львів-провінція СЗБ В. Млотковського з викладенням мотивів та характеру його співробітництва з органами НКВС у роки війни, виявлене нами в польському архіві. Див.: Materiały i Dokumenty Archiwum Wojskowego Instytutu Historycznego (MID WIIH) w Rembertowie. Zespół Armia Krajowa. Relacje i wspomnienia. Referaty, recenzje, opracowania. – Sygn. III/49/176. – К. 1-50.
- ³⁹ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939-1941. – Вказ. пр. – С. 1180.
- ⁴⁰ ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. Збірка документів. – Б. м., 1955. – С. 24-25.
- ⁴¹ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. – Л. – К., 2001. – С. 15-20.
- ⁴² Там само. – С. 31-40.
- ⁴³ Там само. – С. 46.

- ⁴⁴ *Патриляк І.* Діяльність Організації українських націоналістів (бандерівців) у 1940–1942 роках (військовий аспект): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – С. 15. *Його ж:* Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках. – К., 2004.
- ⁴⁵ ААН. – Sygn. 202/III/134. – К. 308.
- ⁴⁶ Уже 13 березня 1941 р. у центральному підпільному друкованому органі СЗБ «Інформаційній бюлетень» з'явилася повідомлення про рух німецьких військ у східному напрямку та робився висновок про підготовку Німеччини до нападу на СРСР. – МІД ВІН. – Sygn. III/49/176. – К. 23.
- ⁴⁷ Краківські вісті. Тиждень. – 1941. – 13 липня. – Ч. 28. – С. 3–5.
- ⁴⁸ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941. – Вказ. пр. – С. 1210.
- ⁴⁹ Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. – Т. 3. Armia Krajowa. – S. 180–181, 184–185.
- ⁵⁰ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. – Вказ. пр. – С. 123.
- ⁵¹ Там само. – С. 129–132.
- ⁵² Там само. – С. 134–135.
- ⁵³ Там само. – С. 383.
- ⁵⁴ Там само. – С. 170. Див. також: *Іаньківський К.* Від держави до комітету. – Нью-Йорк – Торонто, 1957. – С. 34.
- ⁵⁵ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. – Вказ. пр. – С. 139–144, 360–361.
- ⁵⁶ *Косик В.* Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т. I. – Л., 1997. – С. 435.
- ⁵⁷ Там само. – Т. II. – Л., 1998. – С. 65.
- ⁵⁸ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. – Вказ. пр. – С. 445–447.
- ⁵⁹ ААН. – Sygn. 203/XV/ 42. – К. 7.
- ⁶⁰ Ibidem. – Sygn. 202/III/134. – К. 310.
- ⁶¹ Ibidem. – К. 311. Про успіхи УЦК на чолі з В. Кубійовичем у розбудові українського громадського життя в ГТ див.: Canadian Institut of Ukrainian Studies University of Alberta (CIUS): The Correspondens of the Ukrainian Central Committee in Cracow and Lwiw with the German Authorities 1939–1944. – Т. I. – Edmonton and Toronto, 2000. – P. 260–303.
- ⁶² Українські щоденні вісті. – 1941. – 26 липня. – Ч. 18. – С. 1.
- ⁶³ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Т. 2. – Op. cit. – S. 143–144.
- ⁶⁴ ААН. – Sygn. 202/III/134. – К. 273.
- ⁶⁵ Ibidem. – Sprawozdanie z grudnia 1941 r. o rozmowach z prof. Kubijowiczem. – Sygn. 203/XV/3. – К. 31.
- ⁶⁶ *Torzecki R.* Polacy i ukraińcy. – Op. cit. – S. 173, 181.
- ⁶⁷ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Т. 2. – Op. cit. – S. 142.
- ⁶⁸ МІД ВІН. – Sygn. III/33/81. – К. 5–6.
- ⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 76. – Арк. 51–52.
- ⁷⁰ ААН. – Sygn. 203/XV/42. – К. 7.

- ⁷¹ На цю тему див: *Трофимович В.* Польське питання в українській політичній думці в роки Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. – Вказ. пр. – С. 139–160; *Зашикільняк Л.* Ідеологічні та програмні засади ставлення українських політичних сил до Польщі і поляків в роки Другої світової війни // Україна – Польща: важкі питання. – Вказ. пр. – Т. 10. – С. 37–77; *Стасюк О.* Позиція ОУН стосовно українсько-польських взаємин // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 124–146; *Berkhoff K., Carynyuk M.* The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko 1941 Zhyttieyps // Harvard Ukrainian Studies. – 1999. – Vol. 23. – № 3–4.
- ⁷² ЦДАВО України. – Матеріали про основи, структуру і світогляд ОУН. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 34.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ Там само. – Спр. 69. – Арк. 37.
- ⁷⁵ Там само. – Спр. 37. – Арк. 35.
- ⁷⁶ Там само. – Спр. 61. – Арк. 13, 17.
- ⁷⁷ Там само. – Арк. 18.
- ⁷⁸ Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДАІУ у Львові). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2887. – С. 25.
- ⁷⁹ Там само. – С. 37.
- ⁸⁰ ЦДАВО України. – Нарис проекту основних законів (конституції) «Української держави». – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1.
- ⁸¹ Там само. – Арк. 2–3.
- ⁸² Там само. – Арк. 5–6.
- ⁸³ Там само. – Арк. 7.
- ⁸⁴ Там само. – Арк. 8–9.
- ⁸⁵ Там само. – Постанови II Великого збору ОУН. – Спр. 61. – Арк. 8.
- ⁸⁶ Там само. – Арк. 17.
- ⁸⁷ Там само. – Краєвий провід ОУН на ЗУЗ. Політична референтура. Пропагандистський матеріал, вказівки для відправ, мітингів та зборів ОУН. – Спр. 68. – Арк. 35.
- ⁸⁸ Там само. – Арк. 36.
- ⁸⁹ Там само. – Арк. 37.
- ⁹⁰ Там само.
- ⁹¹ ZHRL. Archiwum prof. St. Kota. Referat «Obecny stan spraw ukraińskich» prof. Olg. Górki z 4.II.1940 r. – Sygn. 396. – K. 109–110.
- ⁹² Ibidem. – K. 111–112.
- ⁹³ Ibidem. – K. 113–114.
- ⁹⁴ Ibidem. – K. 115–117.
- ⁹⁵ Ibidem. – Notatka dla Pana Premiera w sprawie ukraińskiej z 20.II.1940 r. – Sygn. 396. – K. 136–141.

- ⁹⁶ Ibidem. – Uwagi o «uzupełnieniu promemorja» prof. Górki i koreferatu Dr. B. Longchamps z 24.II.1940 r. – Sygn. 402. – K. 28–37.
- ⁹⁷ Ibidem. – K. 28–32.
- ⁹⁸ Ibidem. – K. 34–36.
- ⁹⁹ Ibidem. – Notatka «Polityka Polski w stosunku do Ukrainy w czasie II wojny światowej» z kwietnia 1940 r. – Sygn. 410. – K. 16–22.
- ¹⁰⁰ Ibidem. – K. 17–19.
- ¹⁰¹ Ibidem. – K. 21.
- ¹⁰² Ibidem. – Uwagi na marginesie promeriału prof. Dr. O. Górki i koreferatu Dr. B. Longchamps Dr. L. Grodzickiego z 7.III.1940 r. – Sygn. 402. – K. 42–50.
- ¹⁰³ Ibidem. – K. 51–56.
- ¹⁰⁴ *Zamojski J.* Konferencja belgradzka w 1940 r. // *Najnowsze Dzieje Polski 1939–1945.* – 1960. – t. X. – S. 191–238.
- ¹⁰⁵ MiD WIH. Zespół akt Armii Krajowej. Program i przebieg chronologiczny konferencji Belgradzkiej w maju 1940 r. – Sygn. III/21/16. – Cz. IV (a). – K. 56–57.
- ¹⁰⁶ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941. – Вказ. пр. – С. 1114.
- ¹⁰⁷ ZHRL. Korespondencja pomiędzy gen. W. Sikorskim i gen. K. Sosnkowskim za 1940–1941 rr. (raporty o sytuacji politycznej w kraju). – Sygn. 34. – K. 176.
- ¹⁰⁸ Ibidem. – Sprawozdanie «Radwana» z 9 lipca 1940 r. – Sygn. 42. – K. 24–25.
- ¹⁰⁹ *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question 1938–1951. A Documentary Collection* by L. Luciuk, B. Kordan. – Kingston – New-York, 1987. – P. 70–79.
- ¹¹⁰ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – T. 1. – Op. cit. – S. 267.
- ¹¹¹ Ibidem. – S. 297–299.
- ¹¹² Ibidem. – S. 544.
- ¹¹³ *Pobóg Malinowski W.* Najnowsza historia polityczna Polski. 1864–1945. – T. 3. – Op. cit. – S. 106–112; *Rudnicki K.* Na polskim szlaku (wspomnienia z lat 1939–1947). – Warszawa, 1990. – S. 60–69.
- ¹¹⁴ *Węgierski J.* Lwów pod okupacją sowiecką 1939–1941. – Warszawa, 1991. – S. 24.
- ¹¹⁵ *Bór-Komorowski T.* Armia Podziemna. – Warszawa, 1994. – S. 50.
- ¹¹⁶ *Jaczyński S.* Sowietkie próby pozyskania oficerów polskich w latach 1940–1941 // *Wojskowy Przegląd Historyczny.* – 1993. – № 4. – S. 1–27.
- ¹¹⁷ ДА СБУ. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВС у західних областях України, 1939–1940; Директива НР 4301/Б от 20. IX. 1939 г. наркома внутренних дел СССР Л. Берии т. т. Меркулову и Серову о развёртывании пунктов приёма военнопленных по БССР и УССР. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 33. – Арк. 25–27.
- ¹¹⁸ *Langner W.* Ostatnie dni obrony Lwowa 1939. – Warszawa, 1979. – S. 13.
- ¹¹⁹ *Żegota – Januszajtis M.* Życie moje tak burzliwe. – Warszawa, 1993. – S. 27–28.
- ¹²⁰ *Mazur G., Węgierski J.* Konspiracja Lwowska 1939–1944. Słownik biograficzny. – Katowice, 1997. – S. 54–55.

- ¹²¹ *Rzepecki J.* Kierownictwo polityczne polskiego podziemia wojskowego w latach 1939–1941 // *Przegląd Historyczny*. – 1974. – Т. 65. – З. 1. – С. 115–144.
- ¹²² ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 33. – Арк. 95.
- ¹²³ Там само. – Арк. 97–99.
- ¹²⁴ *Obozy jenieckie NKWD IX-1939–VIII-1941 / Red. nauk. S. Jaczyński.* – Warszawa, 1995. – С. 14.
- ¹²⁵ ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 33. – Арк. 16–17. 3 грудня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову: «Затвердити пропозиції НКВС щодо арешту всіх зареєстрованих кадрових офіцерів колишньої польської армії».
- ¹²⁶ Там само. – Арк. 159–163.
- ¹²⁷ *Anders W.* Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946. – Lublin, 1992. – С. 41–49.
- ¹²⁸ Польське підпілля 1939–1941. – Т. 1. – Вказ. пр. – С. 84, 804–816; Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941. – Вказ. пр. – С. 890–921.
- ¹²⁹ Там само. – С. 828–853; *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945.* – Т. 1. – Оп. cit. – С. 72, 234–235.
- ¹³⁰ MiD WIH. Program i przebieg chronologiczny konferencji Belgradzkiej w maju 1940 r. – Sygn. III/21/16. – Cz. IV (a). – К. 39.
- ¹³¹ Польське підпілля 1939–1941. – Т. 1. – Вказ. пр. – С. 708, 816; *Węgierski J.* Lwów pod okupacją sowiecką 1939–1941. – Оп. cit. – С. 35.
- ¹³² ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 33. – Арк. 20–24.
- ¹³³ Там само. – Ф. 16. – Оп. 33. – Спр. 44. – Арк. 39–42.
- ¹³⁴ Там само. – Арк. 15–19.
- ¹³⁵ Там само. – Докладная записка начальника опергруппы НКВД СССР ст. лейт. госбезопасности Журавлёва от 26.IV.1940 г. наркому НКВД УССР т. Серову. – Арк. 30–35.
- ¹³⁶ *Kotarska E.* Proces czternastu. – Warszawa, 1998. – С. 165.
- ¹³⁷ Оскільки Львів був великим містом, населення якого перевищувало 100 тисяч осіб, то на території Львівщини поляки намагалися створити три підпільні військові округи: Львів-схід, Львів-захід і Львів-провінція. *Węgierski J.* Lwów pod okupacją sowiecką 1939–1941. – Оп. cit. – С. 87.
- ¹³⁸ Ibidem. – С. 88–89.
- ¹³⁹ *Węgierski J.* W sprawie podpułkowników Emila Macielińskiego, Stanisława Mrozka i Jana Sokołowskiego // *Wojskowy Przegląd Historyczny*. – 1993. – № 2. – С. 230–239.
- ¹⁴⁰ *Biuletyn Informacyjny 1944–1987.* – Chicago, 1969. – 62 s.
- ¹⁴¹ *Bargielowski D.* Pierwszy // *Karta*. – 1992. – № 9. – С. 3–30.
- ¹⁴² *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945.* – Т. 1. – Оп. cit. – С. 234–239.
- ¹⁴³ *Zamojski J.* Konferencja belgradzka w 1940 r. // *Najnowsze Dzieje Polski 1939–1945.* – 1960. – Т. X. – С. 191–238.
- ¹⁴⁴ MiD WIH. Program i przebieg chronologiczny konferencji Belgradzkiej w maju 1940 r. – Sygn. III/21/16. – Cz. IV (a). – К. 75–77.

- ¹⁴⁵ Польське підпілля 1939–1941. – Т. 3. – Вказ. пр. – С. 366.
- ¹⁴⁶ На думку польського дослідника Є. Венгерського, підозра у співпраці з Кремлем падає на заступника Головного коменданта СЗБ генерала Г. Пащкевича, який після свого повернення в липні 1945 р. до Польщі брав активну участь у підтримці нового режиму та придушенні «реакційного аківського підпілля» в Білостоцькому воєводстві. Див.: *Węgierski J. Lwów pod okupacją sowiecką 1939–1941.* – Ор. cit. – S. 137. Якщо існуюча підозра з часом підтвердиться, то стане зрозуміло, чому генерал на белградській конференції наполягав на тому, щоб залишити Е. Мацелінського на посаді командувача польського підпілля в Західній Україні.
- ¹⁴⁷ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941. – Вказ. пр. – С. 1314–1345.
- ¹⁴⁸ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945.* – Т. 2. – Ор. cit. – S. 79–80.
- ¹⁴⁹ *MiD WIH. Koper ty.* – коп. № 17.
- ¹⁵⁰ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941. – Вказ. пр. – С. 1340–1342.
- ¹⁵¹ Там само.
- ¹⁵² *AAN. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda Główna. Wojskowy sąd specjalny. Akta sprawy płk. Pstrokońskiego i mjr. Macielińskiego za wrzesień 1941 r.* – Sygn. 203/IX/2. – К. 1–30.
- ¹⁵³ *Ibidem.* – К. 3.
- ¹⁵⁴ 30 червня 1940 р., у зв'язку з капітуляцією Франції і необхідністю розміщення польських емігрантських властей на Британські острови, Головне командування Союзу збройної боротьби (ГК СЗБ), яке до того часу очолював генерал К. Соснковський, було перенесене до окупованої Польщі. Штаб-квартирою ГК СЗБ стала Варшава, а Головним комендантом – підвищений у званні до генерала С. Ровецький. Організаційно-територіальна структура СЗБ надалі була поділена на 6 регіонів (обшарів), які своєю чергою поділялися на округи, райони (обводи) та відділення (пляцувки). У Краківському, Люблінському, Львівському, Тернопільському, Станіславівському і Волинському округах поряд з польським проживала і велика кількість українського населення. Останні чотири округи, як і до того часу, продовжували становити так званий Регіон № 3.
- ¹⁵⁵ *MiD WIH. Koper ty.* – коп. № 17.
- ¹⁵⁶ *Węgierski J. Lwów pod okupacją sowiecką 1939–1941.* – Ор. cit. – S. 148–149.
- ¹⁵⁷ *SAW. Zespół akt oddziału VI Sztabu Głównego Naczelnego Wodza. Sprawozdanie i raporty organizacji podziemnej w wojewodstwie Lwowskim z 1940 r.* – Sygn. 407. – К. 274.
- ¹⁵⁸ *Ibidem.*
- ¹⁵⁹ *Ibidem.* – К. 267–283.
- ¹⁶⁰ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945.* – Т. 1. – Ор. cit. – S. 347.
- ¹⁶¹ Докладніше про це: *AAN. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda Główna. Wojskowy sąd specjalny. Akta sprawy Azurewicza A. i Metzgera E. za listopad 1941 r.* – Sygn. 203/IX/2. – К. 60–65.
- ¹⁶² *Ibidem.* – Wojskowy sąd specjalny. Akta sprawy Kordeckiego W. za listopad – grudzień 1940 r. – К. 8–20.

- ¹⁶³ Ibidem. – Wojskowy sąd specjalny. Akta sprawy B. Zymona za październik 1941 r. – K. 31–43.
- ¹⁶⁴ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941. – Вказ. пр. – С. 1130–1154.
- ¹⁶⁵ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Т. 2. – Op. cit. – С. 62.
- ¹⁶⁶ Ibidem. – С. 65.
- ¹⁶⁷ Mazur G., Węgierski J. Konspiracja Lwowska 1939–1944. Słownik biograficzny. – Op. cit. – С. 140–141.
- ¹⁶⁸ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941. Перевод изъятых НКВД во Львове ситуационного доклада Л. Окулицкого С. Ровецкому. – Вказ. пр. – С. 462–478.
- ¹⁶⁹ Там само. – Протокол допроса арестованного Окулицкого Леопольда Блажевича от 18 марта 1941 г. – С. 1180.
- ¹⁷⁰ Там само. – С. 476.
- ¹⁷¹ Там само. – С. 472.
- ¹⁷² Mazur G., Węgierski J. Konspiracja Lwowska 1939–1944. Słownik biograficzny. – Op. cit. – С. 142.
- ¹⁷³ AAN. Wojskowy sąd specjalny. Akta sprawy B. Zymona za październik 1941 r. – Sygn. 203/IX/2. – К. 42–43. У середині 1942 р. Зимона Б. застрелила українська поліція в селі Обурки на Волині. Див.: Armia Krajowa na Wołyń. – Warszawa, 1994. – С. 31.
- ¹⁷⁴ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Т. 1. – Op. cit. – С. 504.
- ¹⁷⁵ Węgierski J. Lwów pod okupacją sowiecką 1939–1941. – Op. cit. – С. 267.
- ¹⁷⁶ Реабілітовані історією: В 27 т. – Рівненська область. Кн. 1. – Рівне, 2006. – С. 405–406.
- ¹⁷⁷ MiD WIH. Sygn. III/49/176. – К. 50.
- ¹⁷⁸ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941. – Вказ. пр. – С. 1124.
- ¹⁷⁹ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Т. 1. – Op. cit. – С. 521.
- ¹⁸⁰ AAN. Akta sprawy płk. Pstrokońskiego i mjr. Macielińskiego za wrzesień 1941 r. – Sygn. 203/IX/2. – К. 29.

ПОЛЬСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ
І УКРАЇНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ
РУХ В УМОВАХ
НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Кожний українець мусить подумати і дати собі відповідь, на який з двох наших традиційних шляхів він має стати, який шлях обрати. Чи шукати практичних шляхів та спокійно, не дивлячись на найгірші обставини, йти до певної, цілком реальної, національної мети, чи знов, заплющивши очі, гукнути: «Ріж і бий». Державна конструктивна політика чи гайдамаччина, відчай, зневір'я!

(З книги прем'єра і міністра закордонних справ УНР Олександра Шульгіна «Державність чи гайдамаччина». – Париж, 1931 р.)

1. Організаційно-територіальна структура та діяльність Армії Крайової в початковий період

Як уже зазначалося, напад німецьких військ на СРСР не став несподіванкою для Головного командування Союзу збройної боротьби у Варшаві.

Уже 28 червня 1941 р. генерал С. Ровецький підготував інструкцію, якою, зважаючи на нову військову ситуацію, встановлювалися кордони так званого Львівського регіону № 3, що охоплював усі західноукраїнські землі, та визначалася організаційно-територіальна структура діючого там польського підпілля¹.

Подолавши колишню німецько-радянську демаркаційну лінію, яка пильно охоронялася гітлерівцями майже до кінця

жовтня 1941 р., в середині вересня з Варшави до Львова прибула перша група польських офіцерів на чолі з довіреною особою командувача СЗБ генералом Казімежем Савицьким («Прут»). Її завданням були активізація, а в переважній більшості районів Західної України навіть відновлення діяльності підлеглих емігрантському уряду польських підпільних структур, майже цілком знищених за радянських часів.

Вищезгадувана інструкція генерала Ровецького таким чином визначала основні завдання місцевих діячів СЗБ в Західній Україні в нових для них умовах: «1) Тримати ПІЗП (*Polski Związek Powstanczy* – криптонім СЗБ. – *I. I.*) у глибокій конспірації до часу подальших наказів; 2) Приступити до розбудови організації на територіях, що досі не були охоплені підпільною мережею; 3) Прагнути до придбання і накопичення зброї та набоїв; 4) Посилити суспільно-політичну та військову розвідку; 5) Бути здатними до проведення диверсійно-відплатних акцій; 6) Утримувати зв'язок з Головною комендатурою та підлеглими їй військовими округами; 7) Розновсюджувати необхідну інформацію та вести пропагандистську діяльність...». В інструкції підкреслювалося, що СЗБ зорієнтований, передусім, на боротьбу проти Німеччини, однак місцеве підпілля мало бути організоване таким чином, щоб протидіяти також можливому наступу Росії в західному напрямку. Будь-які форми співпраці з німцями і «радами» суворо заборонялися².

Водночас із розбудовою організаційно-територіальної структури власного підпілля на території Волині і Східної Галічини польська контррозвідка на чолі з підпоручником З. Макусом від вересня 1941 р. проводила ретельну перевірку членів колишніх підпільних організацій, що діяли тут за часів радянської влади. Вона одержала переконливі свідчення свідомого або вимушеного співробітництва багатьох з них з органами НКВС, зокрібно одного з командувачів польського підпілля в Західній Україні в попередній період майора запасу Е. Мацелінського. Коли останній на початку грудня 1941 р. прибув до Варшави, нібито маючи незаперечні докази щодо своєї бездоганної діяльності на посаді командувача підпілля у Львові і намагаючись виправдатись особисто, йому такої можливості не дали. На підставі рішення Таємного суду при Головній ко-

мендатурі СЗБ у Варшаві офіцери польської контррозвідки 17 грудня 1941 р. виконали смертний вирок і Е. Мацелінського застрелили ³.

На підставі збереженої документації можна стверджувати, що у складі СЗБ у Львівському окрузі залишилося не більше чверті тих людей, які проводили тут підпільну діяльність протягом 1939–1941 рр., у Станіславському окрузі – ще менше. Щодо Тернопільщини та Волині, то тут до діяльності в лавах СЗБ-АК всі особи були залучені, за невеликими винятками, вже за часів німецької окупації ⁴.

На початку 1942 р. в штабі СЗБ-АК Регіону № 3 знаходилося не більше 500 осіб, у тому числі 62 офіцери. У підпільній організації у Львівському окрузі було задіяно близько 900 осіб, у Станіславському – близько 200 осіб, у Тернопільському – менш ніж 50 осіб. До розбудови польського підпілля на території Волині протягом 1941 р. ще не дійшло ⁵.

Повільний характер процесу відновлення польської підпільної мережі на західноукраїнських землях, а також нечисленність місцевої організації СЗБ на першому етапі її діяльності в умовах німецької окупації пояснювались багатьма чинниками, найважливішими серед яких були такі: брак чинних офіцерів і навіть офіцерів запасу внаслідок масових арештів, проведених у польському середовищі як «радами», так і нацистами; наявність вороже налаштованого стосовно поляків місцевого українського населення, яке після жахливого періоду радянського правління в переважній більшості вітало прихід німецької армії. Чимало колишніх членів польських підпільних організацій, що звільнилися з більшовицьких в'язниць, були або цілком дезконспіровані у зв'язку із захопленням гестапо документів НКВС, або зламани психічно, а тому їх залучення до конспірації ставало неможливим.

Польська молодь, рятуючись від репресій гітлерівців, тікала в ліси та приєднувалася до новоутворених партизанських загонів, а нерідко – до груп людей, які займалися просто грабіжництвом. І перші, і другі формування склалися переважно із втікачів з німецького полону.

Восени 1941 р. у німецькому тилу з'явилися перші радянські диверсійні групи, які своїми діями нерідко провокували німців

на проведення «нацифікацій» («утихомирення») цілих районів, що також змушувало цивільну людинність ховатися по лісах та уникати будь-якої свідомої антинімецької діяльності в лавах патріотичних підпільних організацій.

Ісабияке значення для діяльності польських підпільників мало і запровадження гітлерівцями нової адміністративно-територіальної структури на окупованих землях Західної України, а саме поділ останньої з включенням Східної Галичини до Генерал-губернаторства, а Волині – до Рейхскомісаріату «Україна». Оскільки з цього часу дістатися на Волинь стало набагато простіше з Варшави, ніж зі Львова або Тернополя, Головне командування СЗБ-АК пішло на те, що виділило у травні 1942 р. Волинь у самостійний військовий округ з центром у Ковелі і підпорядкувало його безпосередньо собі. Із серпня 1942 р. організаційні контакти між польським підпіллям у Львівському регіоні та на території Волині практично припинилися ⁶.

Аналіз вищезгаданої інструкції від 28 червня 1941 р. дає підстави стверджувати, що головні зусилля в діяльності підлеглих польському урядові підпільних структур загалом і на західноукраїнських землях зокрема і надалі мали зосереджуватися, головним чином, на збереженні сил та підготовці до збройного повстання у слушний для цього час. Генерал С. Ровецький підкреслював, що «...не слід наражати організацію на непотрібні втрати задля досягнення незначного успіху. Навіть маючи на меті підготовку до загального збройного повстання, важливо зберігати її малочисельність (ішлося, передусім, про якісний склад СЗБ. – *І. І.*) та дотримуватися глибокої конспірації. Суворої кари заслуговуватиме виявлення ступеня нашої підготовки до відповідної акції (тобто до повстання. – *І. І.*)» ⁷.

Генеральна лінія командування на збереження сил поляками до часу загальнонаціонального антинімецького виступу була ще однією з причин низької активності польського підпілля і фактичної відсутності партизанської боротьби в цей період.

Командування СЗБ відкидало будь-яку можливість проведення збройної боротьби польськими партизанськими загонами в тилу німецьких військ і відверто застерігало від спроб її спровокувати. Саботажно-диверсійні акції на транспортних і комунікаційних магістралях якщо і мали проводитися, то в та-

кий спосіб, щоб вони не викликали з боку окупантів у відповідь масових репресій проти мирного польського населення.

В інструкції з цього приводу зазначалося: «З метою вдосконалення саботажної боротьби належить використовувати такі можливості, коли провинна за скоєний акт саботажу може бути покладена окупантами на комуністів, представників інших національностей, німецьку обслугу через її недостатню кваліфікованість... або цей акт може бути сприйнятий просто як прикрий випадок»⁸. Не зайвим буде зауважити, що, керуючись цими настановами, польські підпілляники на місці проведених ними саботажно-диверсійних дій нерідко намагалися залишити «український слід», провокуючи німецьку окупаційну владу на репресії проти мирної української людності.

Заклик до збереження сил поляками містився і на шпальтах центральних підпілляних видань цього часу. Так, 11 грудня 1941 р. у варшавській газеті (органі Делегатури емігрантського уряду) «Польська Річ Посполита» з'явилося таке застереження: «Деякі конспіративні видання закликають до партизанки і диверсій в тилу німецьких військ. Подібні заклики збігаються з гаслами більшовицької пропаганди, яка апелює до патріотичних почуттів поляків. Мусимо зазначити, що партизанка і диверсії за своїм характером є військовими діями, а тому знаходяться в компетенції Головнокомандувача та визначених ним органів... Заклики цих видань, котрі намагаються видавати себе за "конспіративні", не відповідають інтересам Польської держави та народу»⁹.

У вересні 1941 р. Головнокомандувач Польських збройних сил (ПЗС) на Заході генерал В. Сікорський видав наказ № 2926, згідно з яким СЗБ було визнано складовою цих Сил. Відтепер кожен офіцер і рядовий колишнього Війська Польського (ВП), приймаючи присягу і вступаючи до лав підпілляної організації, прирівнювався до солдата регулярної армії й отримував у зв'язку з цим відповідні моральні та матеріальні права. Дуже важливим чинником, який мав узаконити становище членів польської підпілляної організації в якості бійців ПЗС, було й те, що особи, які раніше не служили у ВП за поданням Головного командування СЗБ-АК, могли одержати військове звання. З іншого боку, на період діяльності в конспірації всі особи підлягали юрисдикції Військового спеціального суду¹⁰.

14 лютого 1942 р. з'явився черговий наказ, згідно з яким усі чоловіки військової строкової служби в Польщі ставали солдатами Армії Крайової і підпорядковувалися її командувачу генералові С. Ровецькому. В подальшому назва СЗБ, так само як і назви інших польських підпільних збройних формувань, мали застосовуватися лише у внутрішньому використанні. Поява останнього наказу не означала звичайного перейменування організації, а свідчила про прагнення польського військового керівництва перетворити досі нечисленний і суворо законспірований СЗБ на масову державну армію, яка незабаром з підпільної мала стати регулярною ¹¹.

Новий підхід командування АК до створення стану «масової конспірації» і залучення до організації якомога більшої кількості людей стали невдовзі причиною масових арештів у середовищі польських підпільників на західноукраїнських землях.

До активних антинімецьких партизанських дій поляки переходять лише з кінця 1942 – на початку 1943 років. Сталося це вперше в Генерал-губернаторстві, на території південної Люблінщини, у зв'язку з проведенням гітлерівцями виселень звідти місцевої цивільної людності та заселенням цієї території німецькими колоністами. На початку 1943 р. у Замойському повіті було вже шість польських партизанських загонів, санкцію на діяльність яких командування Армії Крайової дало після їхнього стихійного виникнення.

Усупереч також настановам емігрантського уряду формування АК і Батальйонів Хлопських (БХ) почали взаємодіяти із загонами Івардії Людової (ІЛ) – військової організації Польської партії робітничої (ПРР), яка піддавала «лондонців» критиці за стримування боротьби проти гітлерівців та послідовно закликала населення до активного опору окупантам. Безсумнісно, дії «низов» підштовхнули командування АК до переходу від тактики стояння «з рушницею біля ноги» і «щадіння крові» до створення, як зазначав в організаційному звіті від 1 березня 1943 р. до В. Сікорського генерал Ровецький, «виразного осередку боротьби з окупантом» ¹². У цій зміні відіграв свою роль і зовнішній чинник, а саме перехід у наступ Червоної армії після Сталінградської битви, що свідчило про вірогідність визволення Польщі радянськими військами.

З останніми подіями на Східному фронті, а також із прийняттям нової концепції поточної боротьби були пов'язані зміни, що торкалися підготовки та проведення поляками загальнодержавного антинімецького повстання. Окрім уже існуючого плану цього повстання, командування АК 20 листопада 1943 р. видасть наказ, який передбачатиме проведення в найближчий час польськими збройними формуваннями так званої посиленої диверсійної акції під криптонімом «Бужа» («Буря») ¹³.

Згідно з цим наказом аківські загони мали взяти активну участь у саботажно-диверсійній боротьбі проти німців під час відступу останніх з довоєнних територій Речі Посполитої з метою заманіфестувати невід'ємне право поляків на всі ці землі, включно з Волинню та Східною Галичиною, напередодні наближення та вступу на них радянських військ. Пролита під час боїв польська кров мала стати важливим аргументом у справі післявоєнного врегулювання проблеми «східних кресів» Польщі на її користь.

З огляду на тематичну заданість праці і для розуміння розстановки ворогуючих сторін напередодні кривавих так званих волинських подій у цьому розділі докладніше зупинимося на висвітленні діяльності польських підпільних структур саме на Волині.

Через надто складні умови, що були створені німецькою окупаційною владою на території всього Рейхскомісаріату «Україна», підпільна діяльність поляків на Волині тривалий час обмежувалася, головним чином, проведенням військової розвідки. Серед завдань, поставлених перш розвідниками волинського відділення, було спостереження за рухом німецьких військ і постачанням вермахту на всіх транспортних магістралях, що проходили через Волинь, збір інформації про розташування і бойовий потенціал місцевих німецьких та угорських військових гарнізонів, а також про стан постійних та польових аеродромів.

Деякі з польських розвідників мали дістатися до німецьких адміністративних установ і посісти там відповідні посади з метою забезпечення у подальшому своїх колег, що діяли у підпіллі, необхідними документами. Важливим напрямком діяльності працівників волинського розвідвідділення було також

вивчення настроїв, що панували як у польському, так і в українському середовищах.

У багатьох населених пунктах польські конспіратори занотувували дні і години від'їзду та приїзду місцевих потягів, станції, де відбувалося завантаження, а також місця кінцевого призначення, номери потягів та вміст. Подібна інформація ретельно списувалася з транспортних документів, до яких мали доступ окремі польські залізничники. На підставі цих даних робилися зведення, що надалі доповнювалися лише інформацією про перевезення особливих транспортних вантажів. Під час транспортування окупаційних військ поляки намагалися встановити номер німецької військової частини та її організаційну належність, а при перевезенні військового спорядження – його рід та призначення. Спосіб спостереження за німецькими транспортними засобами на шосейних шляхах був подібним.

Вся розвідінформація передавалася до Головного командування СЗБ у Варшаву через спеціально пристосований для цього прикордонний пункт у Хелмі або за посередництвом особливих кур'єрів. Отримані польським командуванням дані давали йому можливість завжди більш-менш точно визначати напрямки руху німецьких військ. Незважаючи на часті арешти, що траплялися в організації, розвідмережа на Волині існувала впродовж двох років¹⁴.

Поряд з військовою розвідслужбою і незалежно від існуючого на Волині з осені 1941 р. невеличкого осередку СЗБ поляки намагалися започаткувати діяльність організації, яка у подальшому дістала назву «Вахляж» («Віяло»). Початково її метою була реалізація плану під криптонімом «Прикриття» («Oslona»). Головна комендатура СЗБ передбачала, що в момент вибуху антинімецького повстання в Центральній Польщі створені у підготовчий період у тилу німецький військ диверсійні патрулі цієї організації підірвуть головні мости на річках Двіна і Дніпро, а також мости на під'їзних шляхах до цих рік на всій території від Балтики до Чорного моря. Надалі патрулі, скориставшись із попередньо накопичених запасів зброї та амуніції і за підтримки партизанських загонів східних округів СЗБ, мусили ускладнити противнику відбудову знищених переправ. Вони мали заатакувати німецькі тилові частини, намагаючись паралізувати постачання фронту і заблокувати

перекидання військ зі сходу на територію, яка буде охоплена повстанням¹⁵.

Незабаром завдання, поставлені перед організацією «Вахляж», ще більше ускладнилися. Це було пов'язано зі швидким наступом німецьких військ на сході і прагненням західних союзників у цій ситуації якимось чином допомогти відступаючій Червоній армії. Після укладення в Лондоні польсько-радянських домовленостей від 30 липня і 14 серпня 1941 р. про поновлення дипломатичних відносин і співпрацю у війні проти Німеччини британський уряд тиснув на поляків з тим, щоб вони розпочали інтенсивну саботажно-диверсійну діяльність на німецьких комунікаційних лініях, по яких відбувалося постачання Східного фронту.

На відміну від намірів Головного командування СЗБ використати «Вахляж» для реалізації плану прикриття повстання, штаб Головнокомандувача Польських збройних сил на Заході почав вимагати негайного залучення організації до проведення актів саботажу та диверсій. Британський уряд обіцяв забезпечити дві третини витрат, які призначалися на цю діяльність, польська сторона – решту. Територія діяльності організації від Балтики до Чорного моря була поділена на п'ять дільниць чи напрямів, через що, власне кажучи, і з'явилася назва «Wachlarz» – «Віяло»¹⁶.

Організаційна розбудова II дільниці з центром у Рівному, що охоплювала Волинь і сягала Києва, проходила важко. Насамперед існували великі складнощі з підготовкою необхідної кількості бійців диверсійних патрулів та перекиданням їх на територію Волині. З цією метою у Варшаві були організовані курси з підготовки фахівців із саботажу та диверсій, а також розпочато роботу зі створення спеціальних прикордонних пунктів для перекидання людей з Генерал-губернаторства в Рейхскомісаріат «Україна». Утім все одно встановлений термін завершення організаційних робіт і початку саботажно-диверсійної діяльності, призначений на 1 березня 1942 р., було зірвано¹⁷.

У квітні було призначено командування II дільниці організації. У липні на Волинь прибув поручник Францишк Пукацький («Гзимс»), а разом з ним – група з 13 осіб, які закінчили навчальні курси у Варшаві. На той час командувачем II дільниці був поручник Тадеуш Клімовський («Кльон»). Він доуком-

плектував свій штаб співробітниками, створив 7 диверсійних осередків, 22 диверсійні патрулі, залучивши до «Вахляжу» близько 300 осіб, серед яких було 14 так званих тихотемних * з Великобританії¹⁸.

Команданти диверсійних осередків планували бойові акції спільно з командувачем дільниці або самостійно, відряджаючи на виконання поставлених завдань патрулі. Осередки були розташовані на основних комунікаційних шляхах, що проходили через Волинь: на шосе по лінії Рівне – Звягіль (Новоград-Волинський) – Житомир – Київ; на південній гілці залізниці – по лінії Рівне – Здолбунів – Шпестівка – Бердичів – Козятин – Фастів – Київ; на північній гілці залізниці – по лінії Ковсль – Сарни – Коростень – Київ.

Значній кількості членів патрулів вдалося влаштуватися на роботу до технічної групи, яка існувала при німецькому командуванні військової телефонної мережі (Wehrmacht Nachrichten Kommandantur 306 – ВНК 306). Група, яку очолював інженер А. Врублевський, охороняла, а у разі потреби усувала пошкодження телекомунікаційних ліній на всій території України. Полякам вдалося залучити до співпраці інженера Врублевського, а за його допомогою – працевлаштувати чимало підпільників. Ті самі люди, що вночі нищили стовпи і псували телеграфний та телефонний зв'язок, удень як працівники ВНК 306 його налагоджували. Під час ремонту, який інколи тривав кілька днів, німці користуватися телекомунікаційною мережею не могли. Нерідко польські діячі прослуховували телефонні лінії, здобуваючи цінну інформацію¹⁹.

У січні 1943 р. диверсійні патрулі II дільниці «Вахляжу» були передані в розпорядження нового командувача Волинського округу АК полковника Казімежа Бомбінського («Любонь»). У складеному з цього приводу протоколі фігурує 177 осіб (8 офіцерів, 56 рядових та 113 резервістів). Проте в деяких осередках, висунутих далеко на схід, про це дізналися не відразу,

* «Тихотемними» називали парашутистів, яких з Великобританії, а пізніше з Італії перекидали на окуповані території Польщі з метою проведення розвідницької та диверсійно-саботажної діяльності. Ця назва з'явилася випадково, десь у середовищі польських солдатів, що проходили навчання у спеціальних диверсійних школах на території Шотландії у 1941 р. Вона характеризувала той спосіб, у який окремі фахівці із саботажно-диверсійної справи таємно зникали вночі з навчальних центрів для виконання ще невідомих на той час для багатьох з них спеціальних завдань.

а тому диверсійна діяльність у рамках організації тривала ще впродовж півроку.

Припинення цієї діяльності і розформування «Вахляжу» було викликано браком вибухових матеріалів, великою кількістю людських втрат, понесених під час створення диверсійних осередків, труднощами праці в умовах деконспірації багатьох з них органами німецької контррозвідки. Але головна причина того, чому організація загалом не виконала покладених на неї завдань, полягала в іншому, а саме в небажанні поляків жертвувати на користь СРСР, який ще й на той час багатьма з них сприймався як ворог.

Незабаром бійці «Вахляжу» склали кістяк Рівненського районного інспекторату АК, який першим серед інших виник на Волині, а в подальшому на них спиратиметься вся підпільна організація в окрузі. Діяльність поляків на Волині у найближчий час доведе, що саме в цьому полягатимуть найбільші досягнення підпільників з II ділянки «Вахляжу». Завдяки їхній гарній професійній підготовці й згуртованості в найскладніших умовах протягом короткого часу тут виникнуть місцеві загони АК, а сформована з них у 1944 р. волинська партизанська дивізія стане однією з найпотужніших бойових одиниць у польському русі Опору.

Поки Волинський округ СЗБ-АК організаційно належав до Львівського регіону, він залишався нерозбудованим. На початку травня 1942 р. у штабі округу знаходилося лише три молодших офіцери й один офіцер запасу, які очолювали відповідні відділи. Територіальна структура складалася з 11 районів, розбудова яких також була тільки в зародку. У волинському підпіллі діяли: 21 офіцер, 6 підхорунжих, 40 підофіцерів та близько 80 рядових²⁰.

Тим часом польське підпілля охопила хвиля арештів, спричинених арештом влітку 1942 р. одного з діячів організації «Вахляж» у Рівному, поручника С. Заблоцького («Юліан»). Виявивши у нього адреси ще декількох десятків польських конспіраторів, німці провели численні арешти і фактично знищили підпільну мережу АК на Волині. З середини 1942 р. проведення будь-якої підпільної діяльності там було заборонене²¹.

Деякий час простір між основними силами АК, розташованими західніше р. Буг, і висунутими далеско на схід диверсійними осередками «Вахляжу» був вільний. У Варшаві розуміли,

що якщо його не заповнити, то з реалізацією плану прикриття антинімецького повстання в Центральній Польщі зі сходу виникнуть великі труднощі. Тому поступово Головне командування АК приділяє все більше уваги розбудові конспіративних осередків на Волині. Розуміючи її стратегічне значення, командування відокремлює Волинський округ АК від Львівського регіону та підпорядковує його безпосередньо собі. У Варшаві проходить підготовку нова група офіцерів з метою перекинення її на Волинь і зайняття відповідних командних посад у штабі округу та районних інспекторатах. У вересні 1942 р. генерал С. Ровецький призначив комендантом округу підполковника К. Бомбінського, який виконував до того часу обов'язки керівника відділу вишколу піхоти в ГК АК²².

У листопаді 1942 р. командувач округу, підвищений на той час у званні до полковника, К. Бомбінський з метою з'ясування організаційних можливостей місцевого підпілля приїздить на Волинь. Відвідавши польські конспіративні осередки в Ковелі і Володимир-Волинському, він переконався у відсутності достатньої кількості офіцерів для виконання поставлених перед округом завдань. Тому після повернення до Варшави полковник зосередив увагу на пошуку офіцерів, які виявили б бажання та мали б необхідну підготовку для того, щоб діяти в складних умовах Волині, де поляки кількісно значно поступалися українській людині.

З кінця листопада 1942 р., з прибуттям на Волинь окружного делегата польського емігрантського уряду Казімежа Банаха («Ян Ліновський»), тут почало активно діяти також цивільне підпілля. Керівники волинської Делегатури польського уряду розпочали мобілізацію місцевих офіцерів та рядових до своєї організації раніше за командування АК округу, а тому залучили до її складу чимало військових. Коли про це дізнався полковник К. Бомбінський, то почав вимагати від представників цивільної адміністрації виконання наказу Головнокомандувача про передання до АК усіх осіб, здатних тримати зброю.

Проте К. Банах і його колеги відмовилися це зробити, стверджуючи, що військові їм потрібні для реалізації власних завдань. Одним з таких завдань, на їхню думку, було забезпечення на території Волині суспільної безпеки і порядку шляхом розбудови так званого Державного корпусу безпеки, а також створення загонів Оборони самоврядування (Страж са-

можондова) та Цивільної оборони (Страж обивательська). Як вважали керівники Делегатури польського уряду, в умовах існування ворожого українського оточення охорона життя і майна поляків ставала нагальною потребою.

Суперечка, що виникла з цього приводу між діячами Делегатури й АК, була частково вирішена під час наради у генерала Ровецького у Варшаві, яка відбулася 4 березня 1943 р. Командувач АК підтримав позицію Банаха. Він вирішив, що водночас із підготовкою конспіративних загонів АК до реалізації власних завдань командування округу має постійно тримати в полі зору питання організації осередків самооборони польської людності на випадок загострення взаємин з українською більшістю, а тому частина військових мусить знаходитися в розпорядженні цивільної адміністрації²³.

У січні і лютому 1943 р. на Волинь було перекинуто групу офіцерів, що складалася з 20 осіб. У березні 1943 р. до Ковеля прибув і сам полковник Бомбінський. Завдяки тому що Ковель займав важливе стратегічне положення, а також тому, що тут уже існував потужний конспіративний осередок, у місті розташувався штаб округу.

У звітній документації, що регулярно за посередництвом кур'єрів надсилалася до Головного командування АК, Волинський округ до серпня 1943 р. позначався криптонімом «Гречка», пізніше – «Конопе», а від червня 1944 р. – «Редута». У внутрішній документації з 1942 р. використовувався криптонім «Просо», а з 1943 р. – «Іюжого»²⁴.

Командування округу АК не випадково вимагало дотримання суворої конспірації і здійснення передачі інформації у зашифрованому вигляді. На думку полковника Бомбінського, «українська» поліція робила неможливим використання тривалий час польськими підпіллями одних і тих само криптонімів та псевдонімів. Тому їх часто доводилося змінювати, так само як і шукати нові «контактні» квартири або просто пункти, де приймалися кур'єри з Варшави і відбувався обмін інформацією між окремими представниками підпілля різних щабелів. Нелогічною була також справа «легалізації» новопритбулих на Волинь осіб, оскільки вони відразу потрапляли у поле зору місцевої поліції. Таких людей слід було забезпечити легальними документами і помешканням, зареєструвати та працевлаштувати²⁵.

Тривалий час Волинський округ АК не мав ані внутрішнього, ні зовнішнього радіозв'язку. Тільки наприкінці 1943 р. поляки таємно і частинами перевезли на Волинь радіостанцію англійського виробництва потужністю 20 ват. У колонії Грушівка під Ковелем її було остаточно змонтовано. Радіостанція знаходилася винятково в розпорядженні командувача округу. Користування радіозв'язком стало можливим лише від початку 1944 р.²⁶

Упродовж 1943 р. організаційно-територіальна структура АК Волинського округу була сформована остаточно. Відповідно до поставлених перед округом завдань на період антинімецького повстання його територію було поділено на 4 районні інспекторати, що охоплювали 12 районів, а саме:

- Ковельський районний інспекторат АК (криптоніми «Кужня», «Громада») з Ковельським і Любомльським районами; районний інспектор – майор Я. Шатовський («Коваль», «Загончик»);
- Луцький районний інспекторат АК (криптоніми «Луна», «Основа») з Луцьким, Володимирським, Ківерцівським та Горохівським районами; районний інспектор – капітан А. Швікла («Адам»);
- Рівненський районний інспекторат АК (криптонім «Бровар») з Рівненським, Здолбунівським та Костопільським районами; районний інспектор – капітан Т. Клімовський («Кльон», «Остоя»);
- Дубненський районний інспекторат АК (криптонім «Домрова») з Дубненським і Кременецьким районами; районний інспектор – капітан Ю. Юзефчак («Дзядек Лешни», «Груби»);
- самостійний Сарненський район АК (криптонім «Став»), що охоплював Сарненський повіт і тактично підлягав Ковельському інспекторатові; комендант – інженер В. Риджевський («Кобус»).

Наприкінці 1943 р. в лавах АК Волинського округу налічувалося близько 8 тисяч осіб, що прийняли присягу. Втім переважна більшість не мала власної зброї. Ті, хто мав, здобули її ще під час військових кампаній осені 1939 і літа 1941 років. Упродовж 1943 р. Волинський округ тільки одного разу, в серпні 1943 р., отримав від ІГК АК військову допомогу у вигляді близько 6 тисяч набойів для пістолетів та гвинтівок. За цей термін не

було жодного повітряного вантажу з допомогою від західних союзників²⁷.

Відповідно до планів Головного командування АК наявні в окрузі сили забезпечували прикриття антинімецького повстання, що мало вибухнути у так званому Генерал-губернаторстві, зі сходу. Їхнє завдання полягало у проведенні саботажно-диверсійних дій на території Волині, які б унеможливили або ускладнили німцям перекидання своїх військ на придушення повстання. Спеціальні бойові завдання, які отримали районні інспектори у квітні 1943 р. (з подальшими доповненнями до акції «Бужа»), мали такий вигляд.

У разі вибуху загальнопольського повстання загони АК Ковельського інспекторату утворювали на Бuzі два укріплені райони – в районі Землицьких і Смолярських лісів, а також утримували бойовий і конспіративний зв'язок із силами Люблінського округу. З цією метою вони мали захопити насамперед комплекс Свилярських лісів, необхідний для створення оперативної бази, а потім, уже після зосередження там основних сил, – територію Землицьких і Смолярських лісів. У разі неможливості зробити це самостійно волинські загони мусили взаємодіяти з люблінськими формуваннями. У разі відступу конспіративних груп зі східних повітів Волині на захід Ковельський інспекторат мав бути готовий, щоб їх прийняти та залучити до виконання власних завдань, тобто до проведення саботажно-диверсійної боротьби.

Загони АК Луцького інспекторату під час вибуху повстання мали взаємодіяти з Люблінським округом з метою опанування передмостового укріплення на Бuzі в районі Устілуга, а також забезпечити з півдня прикриття бойових дій збройних формувань Ковельського інспекторату. У разі неможливості захоплення передмостового укріплення завдання інспекторату обмежувалося проведенням спостереження за сконцентрованими тут силами противника. Луцький інспекторат також мав прийняти відступаючі зі східних повітів Волині конспіративні групи та забезпечити їм можливість проведення диверсійних дій.

Завдання військових угруповань двох інших інспекторатів полягали у якомога довшому утриманні на своїх територіях та захисті польської людності від дій німців. Якщо б цього зробити не вдалося, аківці мали відійти у західну частину округу.

За умови реалізації плану «Бужа», при відступі німецьких військ та з наближенням Червоної армії, волинські загони АК повинні були взаємодіяти з останньою у боротьбі з ар'єргардними підрозділами вермахту. Перед радянським командуванням поставав польський офіцер або офіцери, які обов'язково мусили б мати за плечима бій з гітлерівцями і завдяки цьому право виступати в ролі господаря цих зсмель²⁸.

Однак так сталося, що хід підготовки загонів АК Волинського округу до забезпечення прикриття антинімецького повстання в Центральній Польщі був значною мірою перекреслений у 1943 р. діями українських національних самостійницьких військових формувань і, насамперед, бандерівської УПА.

2. Розвиток оунівської підпільної мережі та створення Української повстанської армії
- Перш ніж перейти до розгляду діяльності Організації українських націоналістів на Волині, вважаємо за потрібне висвітлити хоча б декількома штрихами картину загального становища місцевої людності під німецькою окупацією на згаданій території в 1942–1943 рр.

Отже, після радянського правління на Волині місцеве польське населення фактично було позбавлене національної керівної верстви. Унаслідок трьох етапів депортацій звідти вивезли польських військових осадників міжвоєнного часу, представників як міської, так і сільської польської інтелігенції. Зрозуміло, що останні в попередній період найбільше були пов'язані з працею на II Річ Посполиту і брали найактивнішу участь у її суспільно-політичному, економічному та культурному житті. Значна кількість поляків, що перебували в довоєнний період на Волині як державні службовці, співробітники різних громадських організацій та торговельних закладів, уже в перші місяці радянського «визвольного походу» виїхали за Буг. Чимало в цей період виїхало також українських політичних та громадських діячів.

Відносно невеликих втрат зазнала польська сільська людність, причому як автохтони, так і цивільні осадники. Це стало можливим певною мірою і завдяки їхнім добросусідським взаєминам з місцевим українським населенням, яке нерідко навіть ставало на захист тих польських селян, яким загрожувало вивезення.

Німецька окупація Волині не покращила становища місцевих поляків. На них тиснули як німецька влада, так і ціла низка «українських» адміністративних органів та господарських установ, що послідовно проводили антипольську політику. В польській підпільній пресі цього часу можна знайти згадки про численні скарги місцевих поляків на те, що їм систематично перешкоджають у проведенні господарської діяльності, що нерідко не дозволяють «відкривати власну справу» без будь-яких на те причин, що навіть ті поляки, які мають високу кваліфікацію, обіймають нижчі за українців посади та одержують меншу платню. В польських підпільних друкованих органах міститься також інформація про те, що керівники окремих районів, українці за національністю, під час набору населення на примусову працю до Рейху виставляли більший відсоток поляків, ніж той, що виникав із загальної їх кількості в цих районах і був передбачений німецькими інструкціями²⁹.

А от що, наприклад, повідомляла про характер діяльності в цей період «українських владних органів», контрольованих гітлерівцями, українська газета «Шлях»: «... багато хто з нас служить в поліції, в управліннях праці і господарських установах. Організуємо порядок, збираємо контингенти, шшигуємо, беремо участь в облавах, арештуємо. Так. Маємо великий привілей – дозволив нам підлий німецький шахрай мордувати власними руками. Наша поліція все більше муштрована і надається на важке ремесло, повинна вміти користуватися гумовими палицями, мусить жадати вбивств, відчувати потребу в знущаннях над безборонними. Для розправи віддано їм євреїв. Знадобиться їм цей досвід, коли прийде черга на мордування своїх...»³⁰.

Утім навряд чи все, що друкувалося на той час в українській і польській як підпільній, так і легальній пресі, відображало реальний стан речей.

Про ті самі скарги, тільки тепер українців на поляків, можна було прочитати і в українських матеріалах. Так, в огляді суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях за квітень 1942 р. Крайового проводу ОУН повідомлялося: «Польські громадські, легальні чинники назовні не афішують ні себе, ні своєї праці, ведуть себе незвично тихо і скромно, але тим не менше успішно працюють. Їх завдання – по-перше, дати змогу своїм людям продержатись в нинішній час

матеріальних злиднів і голоду, тут поляки виявляють подиву гідну національну солідарність і почуття глибокої взаємної допомоги... по-друге, створити всіма можливими засобами якнайширші можливості для охоплення польським елементом важливих ресортів державної адміністрації, господарства, транспорту та зв'язку. І треба рішуче визнати, що поляки зуміли провести свої плани. Бо ж не дивлячись на стан війни Польщі з Німеччиною – поляки мають сьогодні впливи і на залізницю, на пошту, в фінансах, господарських установах, урядах праці і т. п. і т. д.»³¹.

І хоча останнє зауваження стосувалося більшою мірою Східної Галичини, але не можна заперечувати того, що подібна тенденція – до суперництва за опанування найважливіших ділянок адміністративно-господарського апарату шляхом відсторонення представників іншої національності – була характерна й для Волині. Загалом варто зазначити, що гітлерівці надавали перевагу у працевлаштуванні вже готовим фахівцям, незалежно від їхньої національності, адже в тилу воюючої армії адміністративний апарат мав функціонувати справно й ефективно.

Зрозуміло, що намагання багатьох місцевих українських громадських діячів збільшити українське представництво в усіх сферах суспільно-політичного життя Волині, усуваючи звідти польський елемент, не могло не знаходити підтримки українського загалу. Таку діяльність, зокрема, прагнула проводити Українська рада довір'я на чолі зі Степаном Скрипником, створена в Рівному невдовзі після приходу туди німців.

Однак, з іншого боку, ті самі діячі, що в перні місяці німецької окупації відверто співпрацювали з гітлерівцями, стали своєрідним знаряддям, яке окупанти почали використовувати для своєї брутальної експлуатації місцевої української люду. Через це між українським простим сільським людом і його, з німецької ласки, керівною верствою на Волині поступово виникла прірва, яка дуже швидко збільшувалася.

Загалом становище місцевого українського населення було не кращим за становище польського. Незважаючи на нібито надані спочатку німецькою владою привілеї українцям на Волині, вже невдовзі діяльність українських «самоврядувальних» органів, а також міліції була зведена до виконання ними друго-рядних і цілком контрольованих окупаційною адміністрацією

функцій. Та й місячна заробітна платня працівників німецьких органів влади, якщо вони тільки не були німцями, була дуже низькою і дорівнювала, наприклад, ринковій вартості одного кілограма сала.

Те, як було організовано шкільництво на Волині, в жодному разі не відповідало українським національним потребам. Були відомі непоодинокі випадки побиття та знущань німців над представниками української інтелігенції та робітниками – працівниками німецьких підприємств у Луцьку, Ковелі, інших волинських містах.

Через вимушене систематичне постачання окупантам сільськогосподарського контингенту, виконання низки інших обов'язків, в тому числі забезпечення Рейху робочою силою, українське село перебувало в занедбаному стані і було цілком позбавлене збіжжя, худоби, молочних продуктів тощо. Майже не проводилася торгівля продуктами сільськогосподарського виробництва, і селянин не мав жодної можливості якось оновлювати свій арсенал знарядь праці. Те, чим була і мала залишатися надалі українська земля для нових господарів із Заходу, у найвідвертішій формі відобразив часопис «Волинь», що легально виходив під німецькою окупацією в Рівному: «Так, як німець досягнув великих річей у цілому світі, як піонер цивілізації та культури, так тепер, німецькі піонери Сходу, витиснемо на цьому краю знам'я нашої праці. Велика є наша мета заповнити прохарчування цілої Європи німецьким загосподаруванням України»³².

Тож рано чи пізно, але на Волині мала з'явитися українська національна збройна сила, яка б узяла під захист місцеве населення від пограбування та нищення окупантами. Правда, шлях до її створення виявився дуже довгим і складним. Цей шлях, що його пройшла ОУН (Б) від заперечення в 1941–1942 рр. необхідності за умов фашистського тотального терору партизанської боротьби до створення навесні 1943 р. Української повстанської армії і проведення бойових дій на протинімецькому фронті, добре відстежується, зокрема, у матеріалах свідчень Михайла Степаняка.

Останній був одним із провідних діячів бандерівського руху, автором проєкту «Організація органів державної влади» Самостійної України, з кінця 1941 р. – членом Центрального проводу ОУН, учасником 1-ї, 2-ї, 3-ї конференцій ОУН (терміни їх

проведення відповідно кінець вересня – початок жовтня 1941 р., березень 1942 р., лютий 1943 р.) та Третього надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.), на яких і стався поступовий перехід ОУН (Б) до нового бачення ситуації, що склалася на фронтах Другої світової війни.

Серйозні дослідники історії ОУН і УПА сьогодні вже зі скептицизмом ставляться до популярної за радянських часів версії про те, що у створенні української національної збройної сили з метою проведення боротьби проти радянських партизанів була зацікавлена німецька влада і що саме за її підтримки та з її санкції виникла УПА³³.

Проте ще й досі серед них точаться суперечки з приводу того, що стало головним у прийнятті рішення ОУН (Б) про її створення: чи необхідність зважати на зростаючий стихійний антифашистський опір населення північно-західного регіону України і намагання, яке виявляли окремі керівники місцевих оунівських організацій, якимось чином захистити його від німецьких зловживань у підвладних чи підконтрольних їм районах, чи прагнення не допустити розгортання на цих теренах радянського партизанського руху і діяльності польських національних сил, чи, зрештою, потреба мати на завершальному етапі війни власну армію. Бо, як заявляли на вищезгадуваних конференціях деякі з діячів ОУН (Б), «маючи під командою військо, можна було б торгуватися і боротися за самостійну Україну»³⁴.

На наш погляд, свідчення М. Степаняка, що містяться у протоколі допиту його співробітниками НКВС від 25 серпня 1944 р., якраз і дають можливість дещо наблизитися до відповіді на поставлене питання. Згідно з ними ось як виглядало те коло проблем, що обговорювалися учасниками вищевказаних конференцій, та прийняті на них основні рішення.

Перша конференція постановила: «1) перебудувати ОУН і перевести основну її частину на нелегальне становище і нелегальні форми роботи; 2) не вступати з німцями у конфлікти і не вести відкрито протинімецької пропаганди; 3) використовувати всі можливості легальної роботи, проникаючи в установи, організації та підприємства, в міста та робітничі центри. Всі рішення виходили з припущення, що німці одержать перемогу у війні й ОУН доведеться вести більш тривалу дипломатичну і політичну роботу з метою створення Самостійної України»³⁵.

Рішення Другої конференції були такими: «1) не заважати Німеччині вести боротьбу проти СРСР, але для залучення на свій бік мас українського народу розгорнути протинімецьку пропаганду; 2) в основу всієї практичної діяльності ОУН покласти антирадянську боротьбу; 3) створити «Союз поневоєних народів СРСР»; 4) домовитися з поляками про спільну боротьбу проти СРСР або про їх нейтралітет у боротьбі ОУН проти СРСР»³⁶.

На Третій конференції у присутності «урядуючого» провідника М. Лебеда (очолив Центральний провід ОУН після арешту німцями С. Бандери), членів Проводу Романа Шухевича, Василя Охримовича, Зенона Матли та деяких інших, М. Степаняк виступив з доповіддю про міжнародне становище, в якій чи не вперше офіційно констатувалася вірогідність перемоги СРСР у війні з Німеччиною. Доповідач доводив доцільність звільнення України від німецьких окупантів українським самостійницьким рухом на чолі з ОУН, не чекаючи на прихід Червоної армії.

Утім, як вказував М. Степаняк на допиті в НКВС, у подальшому під впливом Р. Шухевича політика ОУН у питанні збройної боротьби відійшла від рішень конференції і пішла за лінією, що практично здійснювалася на Волині командиром Української повстанської армії Дмитром Клячківським («Клим Савур», «Охрім»), – боротьби проти червоних (радянських) партизан та поляків³⁷.

Свідчення М. Степаняка щодо змін у тактиці ОУН (Б) і особливо в частині, де йдеться про перехід бандерівців до створення власних збройних формувань, підтверджуються протоколом допиту від 19–20 липня 1945 р. іншого оунівського діяча, командувача УПА-Захід Олександра Луцького.

Останній стверджував, що незадовго до Третього надзвичайного великого збору ОУН Д. Клячківський об'єднав розрізнені озброєні групи в єдину військову силу – УПА – і проголосив себе Головнокомандувачем під псевдо «Клим Савур». У своєму першому наказі він вказав, що найвищою суверенною владою України є командування УПА, і фактично підкорив своїй владі місцеві осередки ОУН, на території яких діяла УПА. Коли Лебедь («Максим Рубан») спробував ввести своїх представників до командування УПА, то «Клим Савур» відмовив йому в цьому. Це спричинило конфлікт між ними і в подальшому сприяло усуненню «Рубана» від керівництва ОУН.

У 1943 р. М. Лебедь виступав проти озброєння членів ОУН. На його переконання, тоді ще не було сприятливої ситуації для озброєння Організації й українського населення для боротьби проти німців. Він був прибічником глибокої нелегальної законспірованої роботи ОУН. У такий спосіб М. Лебедь хотів зберегти оунівські кадри для подальшої, більш активної боротьби проти «совітів». З метою нагляду за діями «Клима Савура» він навіть спробував ввести своїх представників до командування УПА, але той відмовив йому в цьому. Врешті-решт, «Савура» підтримав Р. Шухевич. Останній переконав у необхідності це зробити також інших членів Центрального проводу ОУН³⁸.

У рішеннях Третього збору ОУН остаточно було зафіксовано, що УПА є основним засобом боротьби за Українську державу, хоча М. Лебедь і М. Степаняк нібито вказували на те, що УПА «скомпрометувала себе бандітськими діями проти польського населення, як і ОУН скомпрометувала себе зв'язками з німцями». Наслідком загострення суперечностей між керівниками ОУН стало те, що замість Лебедя головою бюро Центрального проводу в квітні 1943 р. було обрано Р. Шухевича. Щодо М. Степаняка, то його у грудні 1943 р. у Львові Шухевич заарештував та відправив у Рівненську область. Перебуваючи там, Степаняк разом із членами Центрального проводу ОУН «Лемешем» (Василь Кук) і «Галиною» (Яків Бусел) вирішили створити замість ОУН нову організацію – «Народно-Визвольну Революційну Організацію» (НВРО)³⁹.

Таким чином, зі свідчень М. Степаняка й О. Луцького виходить, що після 1-ї конференції ОУН (Б) Центральний провід наказав низовим органам перейти до нелегальних форм роботи, а після 3-ї окремі його діячі зважилися і на створення підпільної військової формації, до чого їх спонукало передусім розуміння того, що вже прийшов час на створення такої формації. Правда, слід зазначити, що всупереч позиції проводу ОУН (Б) у деяких місцевостях Волині і Полісся вже восени 1942 р. з власної ініціативи місцевих боївків ОУН сталися антинімецькі виступи, які слід розглядати як «самооборону».

Це, однак, не перекреслює того факту, що впродовж усього цього періоду, тобто від 1-ї до 3-ї конференції ОУН (Б), чи не єдиною і добре знаною дослідниками українською самостійницькою збройною формацією антинімецької спрямованості була «Поліська Січ» – УПА прихильника Державного центру

УНР Тараса Бульби-Боровця, боротьба якої, втім, не набула великого розмаху. Військова діяльність цього формування відбувалася також усупереч позиції А. Лівіцького та його однодумців, які на той час були прибічниками співпраці з німцями і сподівалися на те, що останні дадуть дозвіл на створення українського уряду саме уенсрвіціям⁴⁰.

Свідченням М. Степаняка й О. Луцького можна довіряти або ні, але вони значною мірою підтверджуються як фактологічним матеріалом, так і офіційними документами ОУН і УПА. Зокрема, з приводу створення УПА як окремої військової структури під проводом ОУН (Самостійників-Державників) на терені Волині і Полісся у вступі до постанов Третього надзвичайного великого збору ОУН від серпня 1943 р. зазначалося: «Провід ОУН на III-й Конференції в лютому 1943 р. зважив стан внутрішніх сил ворога, розглянув зовнішні політичні умови і ствердив, що настали сприятливі обставини для військової дії. Після цього на терені Полісся і Волині виступили перші збройні відділи Української Повстанчої Армії. З того часу оборону українського населення Полісся і Волині взяла на себе українська військова сила. УПА, крім завдань самооборони, прийняла зразу також завдання кадрової організації майбутньої Української Народної Армії»⁴¹.

У цих рядках уже цілком міститься відповідь на поставлене вище питання, що саме підштовхнуло Провід ОУН (Б) до прийняття рішення про створення УПА. Висловимо тільки припущення, що для низових інстанцій ОУН і багатьох членів УПА головним усе-таки в її діях було обороняти українське населення, тоді як для Проводу – сам факт створення та існування такої сили, яка могла стати основним козирем на завершальному етапі світової війни.

Важко, однак, погодитися із цюю цитованими рядками в тій частині, де йдеться про виникнення нібито сприятливих обставин на Волині і Поліссі для створення УПА. Бо інакше як пояснити позицію М. Лебеда та деяких інших членів Центрального Проводу ОУН, які вважали, що збройний зрив УПА не відповідав ступеню готовності до цього організації, що наявні сили і ресурси ОУН (Б) були ще зовсім не достатніми для успішного протиборства з усіма ворожими чинниками, адже навіть після Сталінградської битви ані Німеччина, ані СРСР не були виснаженими чи послабленими.

Тому цілком слушно деякі з дослідників історії українського повстанського руху звертають увагу на вимушеність переходу керівництва українських націоналістів від вичікувальної позиції або позиції спостерігача у війні між двома потужними силами – Німеччиною і СРСР – до позиції пасивного, а подекуди й активного опору обом цим силам ⁴².

Вочевидь, до створення УПА на Волині і Поліссі керівництво ОУН (Б) чи ОУН (СА) спонукала і діяльність місцевих поляків, а також польської національної партизанки, або тих польських чинників, що «почали підтримувати радянських парашутистів та червоних партизанів».

В огляді суспільно-політичного життя Крайового проводу ОУН на північно-західних українських землях за квітень і травень 1942 р. повідомлялося: «В останнім часі дуже міцно посилити свою боротьбу в терені північно-західних українських земель поляки і комуністи. Польські організації діють на цілому просторі Північних ЗУЗ, зцентралізовані, однак, в різних теренах під різними назвами: Легіон смерті, Бяли ожел, Польська організація конспіративна, Польська організація військова, Залога Польські неподлеглей, Польська організація терористична, Батальйон Семпуф, Польонія – все це зустрічається в цілому терені. Їх спільна політична програма “Неподлегла Польська”. Це їх разом об’єднує. Всі діють проти українців. Ми для них найбільші вороги, може, більші, як німці» ⁴³.

Про появу і діяльність у цей час на Волині польських партизанських груп свідчать також німецькі документи. Так, в інформаційних повідомленнях німецьких каральних органів про місцевий підпільний рух за період від 15 травня до 17 липня 1942 р. йшлося про так: «Виявлені в липні 1941 р. акти НКВС свідчать про те, що під час більшовицької окупації на Волині існували групи опору, організовані в СЗБ... Ці групи, напевно, тоді були єдиними таємними організаціями. Зараз у цій області існують і діють численні групи опору, що виникли на основі розрізнених загонів у Генеральній губернії. Недостатня охорона кордону значно сприяє циркуляції елементів опору з Генерал-губернаторства на Волинь і в зворотньому напрямку. Про те, що вже організовано багато польських загонів опору на Волині і що вони діють за єдиними інструкціями, свідчить випуск листівок у пасхальні дні 1942 р...» ⁴⁴.

Утім не слід переоцінювати численність існуючих на той час польських національних партизанських груп на Волині, а також розмах їхньої антинімецької боротьби. Як уже зазначалося, генеральна лінія командування АК була спрямована на збереження сил поляками до часу вибуху повстання в Центральній Польщі, а також на глибоко законспіровану діяльність, що мала сприяти підготовці до цього повстання. Якщо і діяла на Волині в цей час польська партизанка, то ініціатором її створення були радше не «пролондонські» політичні сили, а ті, що орієнтувалися на Москву та радянський партизанський рух.

У січні 1943 р. керівник Центрального штабу партизанського руху П. Пономаренко інформував Й. Сталіна про те, що польський емігрантський уряд, вважаючи, що Німеччина буде розбита спільними зусиллями СРСР, США та Англії, не збирається витратити свої людські резерви, хоч агентам Сікорського в багатьох місцях доводиться стикатися «з труднощами утримання поляків від відкритої боротьби з німцями»⁴⁵.

Волинські поляки впродовж 1942–1943 рр. більше намагалися бути задіяними в легальну громадську роботу і займали адміністративні посади, щоб використати, насамперед, такі можливості для реалізації власних цілей. Що це були за цілі, говориться в цитованому вище німецькому документі.

У ньому, зокрема, йдеться про те, що «німецькими службами встановлено, що поляки у своїх діях керуються певними вказівками, а саме: 1. Поляки мусять вступати в створені німцями органи влади, домагатися довіри з боку їх керівництва і непоміченим шляхом спрямовувати на користь поляків заходи та постанови німецької влади; 2. Кожен поляк, що знаходиться на службі, повинен піклуватися про те, щоб допомогти іншим своїм співвітчизникам проникнути в ту або іншу німецьку установу; 3. Сіяти недовіру німецької влади до українців і підштовхувати їх до репресій проти останніх»⁴⁶.

У повідомленні гітлерівської служби безпеки від 9 жовтня 1942 р. зазначалося подібне: «Ставлення поляків до навколишніх подій, як і раніш, характеризується двома моментами: поперше, великою плинністю службовців у багатьох німецьких органах влади, з іншого боку, тією обставиною, що вони дотримуються ідеї про створення після війни великої держави. У задушевних розмовах між українцями і поляками це вислов-

люється завжди, причому поляків не можна жодними аргументами переконати в тому, що у випадку перемоги більшовики не допустять утворення нової польської держави»⁴⁷.

На окупованих на той час східних землях у продажу тільки для німців можна було придбати книжку доцента Берлінського університету доктора Г.-Й. Баера «Das Schicksal der Polen» («Доля поляків»). Її автор, помічник коменданта м. Львова, політичний службовець в окупаційній адміністрації ГГ, у вступі до праці таврує поляків як завзятих вислужників на службі у німців на Волині, які, з одного боку, свідомо діють на шкоду місцевій українській людині, а з іншого – так само свідомо «ганьбять добре ім'я німецької влади в очах цієї ж людини».

Отже, після 3-ї конференції ОУН (Б), на якій остання прийняла назву ОУН (СД), на Волині і Поліссі (за організаційним поділом ОУН (СД) ця територія дістала назву І північно-західні українські землі – ПЗУЗ) розпочався інтенсивний процес оформлення окремих оунівських збройних відділів у структурі військові підрозділи. Навесні 1943 р. їх уже існувало декілька. До них дослідники зараховують формування на чолі з С. Качинським («Остан»), І. Литвинчуком («Дубовий»), І. Перегіняком («Коробка»), І. Климичиним («Крук»), П. Кухарчуком («Дорош») та інші⁴⁸.

Особливо цей процес прискорився після втечі на заклик ОУН (СД) з німецької служби до лісу близько 5 тисяч українських поліцаїв, які склали кістяк місцевих територіальних угруповань УПА. На той час серед українського населення Сарненщини і Костопільщини вже була досить популярною діяльність її попередниці УПА – «Поліської Січі» Т. Боровця-Бульби. Отже, немає нічого дивного в тому, що керівництво ОУН (СД) вирішило перебрати цю назву для своїх боївок, а загони Т. Боровця-Бульби пізніше силою підпорядкувати собі.

Упродовж травня – серпня 1943 р. відбулося організаційне оформлення Головної команди (ГК) і Військового штабу УПА, а також основних її повстанських формувань. Саме у травні з'явилися перші накази ГК УПА, що свідчило про формальне політичне розмежування між останньою і Крайовим проводом ОУН (СД) на ПЗУЗ. Військові штаби, які діяли до того часу при обласних та окружних проводах ОУН (Б), перетворюються на територіальні штаби УПА.

3 травня 1943 р. відомо і про діяльність перших, порівняно великих формувань УПА, що об'єднували понад п'ятсот чоловік⁴⁹. Таким формуванням була, зокрема, так звана Перша група УПА, яку інколи ще називали Північною групою УПА, під командуванням Івана Литвинчука («Дубовий»), що діяла в північній частині Рівненщини та на півдні Білорусії. До її складу входило кілька загонів. У липні в рамках цієї групи було тимчасово створено ще й так звану Бойову групу «Бористена» на чолі з Дмитром Корінцем⁵⁰.

На півдні Рівненської області дислокувалося угруповання на чолі з Петром Олійником («Енсей»), яке йменувалося на той час Південною групою УПА і також складалося з кількох бойових одиниць.

Зрештою, в північно-західній частині Волині – Полісся організувалася Українська повстанча група «Озеро» під командуванням Юрія Стельмащука («Рудий»), загін якої налічував до 450 бійців⁵¹.

До кінця літа 1943 р. завершився організаційний період творення УПА, яка набрала певною мірою організаційно сталих форм своїх окремих структурних підрозділів – сотень, куренів, загонів, відділів. Названі територіальні формування стали на той час основою фронтових груп УПА та військових округ (ВО) так званого запілля – відповідно «Заграва», «Богун», «Гурів». Ще одна, створена трохи пізніше, ніж перні три, східна фронтова група військового округу «Гютюник» під командуванням Федора Воробця («Верещака») існувала на території Житомирщини. Військові округи своєю чергою поділялися на нижчі ланки – військові надрайони, військові райони, військові підрайони, купці та станиці⁵².

Керувало фронтом і запіллям на території ПЗУЗ, тобто всією військово-адміністративною діяльністю ОУН (СА), Головне командування УПА на чолі з Головним командиром Д. Клячківським. У складі Г'К УПА існував Військовий штаб, що налічував кілька відділів: організаційно-оперативний, розвідувальний, зв'язку, постачання, вишкільний, медично-санітарний та інші.

Від 15 серпня 1943 р. Головне командування УПА, проголосивши себе «найвищою й одинокою суверенною владою на звільнених землях України», запровадило приватну власність українських селян на землю⁵³. Для проведення поділу землі

колишніх польських колоністів та надання її селянам було створено земельні комісії. Розподіл земель «для користування українськими селянами на власність» розпочався вже у вересні. Землю розподіляли по стільки, скільки зможе селянин своїми власними зусиллями обробити; коли землі в певному терені було мало, тоді нею наділяли тільки безземельних і малоземельних⁵⁴.

На території, опанованих українськими повстанцями, для врегулювання громадського життя окремим розпорядженням ГК УПА від 1 вересня 1943 р. встановлювалася адміністративна влада. Остання поділялася на виборні від села до області органи – ради та управи⁵⁵.

На виконання рішень Третього надзвичайного великого збору ОУН її Провід на чолі з Р. Шухевичем (на той час був уже і командувачем «всеукраїнської» УПА) восени 1943 р. ухвалив рішення про подальше реформування структури УПА. Наявні на той час в УПА на ПЗУЗ та в інших регіонах України збройні підрозділи було реорганізовано у три крайові командування: УПА-Північ, УПА-Захід, УПА-Південь.

УПА-Північ, що цілком охоплювала своєю діяльністю Волинь та Полісся і де в 1943–1944 рр. відбулися найдраматичніші події українсько-польського конфлікту за західноукраїнські землі, до 12 лютого 1945 р., тобто до моменту своєї загибелі в сутичці із загonom НКВС, продовжував очолювати Д. Клячківський.

- 3. Українське питання в політиці польського емігрантського уряду і польського підпілля** Напередодні візиту голови польського емігрантського уряду генерала В. Сікорського до Москви у грудні 1941 р. радянський уряд видав ноту, в якій стверджувалося, що мешканці всіх східних територій Польщі, що в 1939 р. були зайняті СРСР, одержують радянське громадянство⁵⁶. Надалі громадянами Польщі вважалися лише поляки, що проживали на цих землях, але не українці, білоруси та євреї. Це рішення, як з погляду радянських, так і на думку польських керівників, відображало остаточну позицію Й. Сталіна у питанні радянсько-польського кордону.

Зрозуміло, що польська сторона цього не визнала. Під час перемовин у Кремлі 3–4 грудня 1941 р. зі Сталіним В. Сікорський відмовився обговорювати питання про східні кордо-

ни Польщі, підкресливши, що лінія від 1921 р., визначена Ризьким договором, не може бути об'єктом переговорів, а також що остаточно це питання вирішуватиметься після війни за участю західних країн⁵⁷.

Незважаючи на заяву польського прем'єра у Москві, поляки у подальшій своїй політичній діяльності були змушені зважати на територіальні претензії СРСР (і чим ближче до кінця війни, тим більше). Українське питання перестало бути лише внутрішньою справою Польщі, а набуло міжнародного значення. Через це польські військові й політики впродовж 1942–1945 рр. розглядали його в іншій площині, ніж робили це в попередній період.

Від 1942 р. характерною рисою польських планів у вирішенні української проблеми був її розгляд з точки зору перспективи післявоєнних польсько-радянських відносин. Помірковані діячі уряду й підпілля схилилися до думки, що СРСР вийде з війни приблизно з тим самим «політичним обличчям», яке він мав і до 1939 р. Ці люди вже не сподівалися на розпад Радянського Союзу й утворення незалежної Української Республіки у поточній війні. Крім того, вони вважали, що радянська країна у повоєнний час, незважаючи на її політичний устрій, залучатиметься до співпраці з рештою світу. Останнє твердження, однак, не означало, що нові концепції польських політиків не передбачали можливості нової війни між демократичним Заходом і Радянською Росією після їхньої спільної перемоги над Німеччиною. Навпаки, поляки дуже розраховували на таку війну і шукали ті сили, які діятимуть у напрямку послаблення «Країни Рад».

Доволі цікавою в цьому відношенні є та обставина, що серед таких сил представники АК прагнули бачити «польських українців». Як зазначав керівник другого відділу (розвідки й контррозвідки) штабу Львівського регіону АК майор Генрик Погоський («Валери»), «підтримка українського націоналістичного “П'ємонту” цілком відповідала польським інтересам», а тому, на думку майора, «не було парадоксом твердження, що коли б ОУН не існувало, то слід було б її створити»⁵⁸.

Дійсно, деякі провідні польські військові й політики поділяли думку про те, що західні українці, побоюючись нового включення своїх земель до СРСР, підтримуватимуть Варшаву. Тому, на їхній погляд, влада мусила шукати шляхи до налагодження

українсько-польських взаємин, постійно пам'ятаючи про можливість використання українців у боротьбі проти СРСР. Але тут перед поляками поставало питання: чи зможуть вони, надавши українцям «певних свобод» і, можливо, навіть цілком зрівнявши їх у правах з поляками, утримати у своїх руках «український П'ємонт»? Чи не почнуть українці услід за цим домагатися цілковитої автономії для себе і чи не буде такий розвиток подій шкідливим для Польської держави?

Далекоглядних польських діячів такі питання не лякали. Вони розуміли, що західні українці якщо і підтримуватимуть Варшаву, то постійно вимагатимуть за це певних поступок, аж доки не отримають жаданої автономії. На їхню думку, цей процес буде повільним і триватиме, можливо, значний період часу, за який польський уряд і суспільство «дозріють» до демократичного врегулювання проблеми української меншини. Таким чином, надання українцям автономії матиме вигляд цілком природного явища і сприятиме ще більшому «зцементуванню» польського суспільства⁵⁹.

Можливо, так би воно й було, якби автори подібних планів не припускалися однієї важливої помилки. Адже всі вони виключали можливість застосування у післявоєнному світі, в тому числі з боку СРСР, актів насильства для розв'язання міжнародних суперечок. Полякам здавалося, що після переможної війни союзників над Німеччиною і покарання гітлерівських злочинців територіальні непорозуміння між Польщею і СРСР будуть вирішені дипломатичним шляхом і обов'язково на користь Варшави. Адже на повагу до міжнародного права і створення нової системи повоєнних міжнародних відносин була зорієнтована й ухвалена у грудні 1941 р. в Москві декларація, яку підписали В. Сікорський і Й. Сталін⁶⁰.

Викладена вище концепція врегулювання української проблеми в Польщі належала, головним чином, розсудливим військовим і політикам з АК, які були більшими прагматиками, ніж офіційні посадові особи в Лондоні. З-поміж них слід назвати вже згадуваного майора Г. Погоського, керівника львівського Бюро інформації і пропаганди (БіП) АК Леха Садовського («Василь»), керівника українського відділу в штабі АК Львівського регіону львів'янина, інженера Станіслава Бездека («Владислав») та його помічника Маріана Хіровського («Змора»).

Останній вільно розмовляв українською мовою, був особисто знайомий з Бандерою, Мельником, іншими діячами ОУН та представниками греко-католицької церкви. Усі ці особи визнавали необхідність зрівняння у правах українців з поляками і схилилися тією чи іншою мірою до надання в кінцевому результаті українській меншині територіальної автономії з утворенням у складі післявоєнної Польської держави українського кантону. Ці погляди поділяла командувач АК Львівського регіону генерал К. Савицький та його радник з українського питання Ярослав Дем'янюк. Водночас жоден з перелічених діячів не ставив під сумнів необхідність збереження у складі Польщі Волині й Східної Галичини ⁶¹.

Крім того, повноваження цих людей на переговорах із представниками українського підпілля і у справі прийняття рішень з українського питання надалі були обмеженими. Про це свідчила інструкція командувача СЗБ-АК генерала С. Ровецького від 12 грудня 1941 р., надіслана до Львова. У ній зазначалося: «Маємо численні повідомлення про спроби зав'язати з нами контакт: а) УНДО; б) бандерівців; с) українських соціалістів-революціонерів. Наказую, щоб усі переговори проводили лише представники інформаційного відділу БіП. Неприпустимі зв'язки на організаційному рівні. Переговори повинні мати на меті єдине ознайомлення з планами й настроями українців. Мусимо наголошувати на необхідності співжиття обох народів на спільній території, гарантувати українцям задоволення їх культурних потреб, визнавати за ними право на незалежну державу за Збручем, нагадувати їм про загрозу, яка існує з боку Німеччини і Росії» ⁶². Як і раніше, останнє слово в українському питанні залишалося за польським урядом.

Офіційна позиція польського уряду в українських справах після видання загальних декларацій про головні напрямки зовнішньої політики Польщі від 18 грудня 1939 р. і 24 лютого 1942 р. була відображена у постанові, ухваленій 25–27 березня 1943 р. на спільному засіданні Комітету міністрів і Комітету у справах країни. 31 березня 1943 р. постанову було затверджено на засіданні Ради Міністрів і у квітні передано Головному делегату уряду в окупованій країні та командувачу АК. З огляду на офіційний характер цього документа зачитуємо його цілком:

«1. Уряд визнає:

а) необхідність забезпечення українській людині в Польській державі всіх прав і фактичного її зрівняння у правах з поляками в політичній, культурній, мовній, господарській і суспільній площинах, зокрема через запровадження в Речі Посполитій широкорозбудованої системи органів територіального самоврядування, до воеводського рівня включно, з наданням законодавчих повноважень відповідним установам у вирішенні місцевих справ, що не підлягатимуть центральному законодавству;

б) уряд готовий гарантувати українцям опіку в питаннях культури з боку держави через надання необхідних дотацій, утворення українського університету у Львові, фінансову підтримку культурних закладів, таких, наприклад, як Товариство ім. Шевченка;

с) уряд готовий гарантувати свободу віросповідання представникам греко-католицької і православної церков;

д) уряд готовий провести земельну реформу на засадах національної справедливості в інтересах місцевої малоземельної польської й української людині;

е) уряд готовий по узгодженні з ПКП * видати відозву до української людині.

2. Уряд готовий з усією доброзичливістю розглянути запропонований українцями статут про самоврядування в межах Польської Речі Посполитої й очікує від створеної Делегатом уряду польсько-української комісії пропозицій у цій справі.

3. Уряд видасть інструкцію для відповідних інституцій у країні, а також для дипломатичних і консульських установ, аби вони на визначених вище засадах зав'язали контакт із представниками авторитетних українських кіл з метою:

а) одержання від українців декларації, яка засуджувала б радянські претензії;

* ПКП – Політичний узгоджувальний комітет – дорадчий міжпартійний орган Делегатури уряду, члени якого колективно обговорювали та приймали рішення з усіх питань, пов'язаних з боротьбою проти окупантів. 15.VIII.1943 р. ПКП було перейменовано на КРП – Крайове політичне представництво, а 9.I.1944 р. – на Раду національної єдності. До його складу входили представники чотирьох найвпливовіших на польських землях політичних партій: Стронніцтва народowego (народовці), Стронніцтва людowego (людовці), Польської соціалістичної партії – Вольношч, рувношч, неподлеглошч – ВРН (соціалісти) та Стронніцтва праці.

- б) зміни спрямованості української преси в інтересах українсько-польського поєднання;
- с) створення спільного фронту боротьби проти німецьких окупантів;
- д) організації спільної протидії новим імперіалістичним домаганням Радянської Росії;
- е) запобігання усіляким взаємним ворожим виступам на завершальному етапі війни.

4. Уряд ПР:

- а) докладе всіх можливих зусиль для удокомплектування Національної ради * двома представниками української людності зі Східної Малопольщі (Східної Галичини. – I. I.) і одним з Волині;
- б) проведе пропагандистську кампанію з метою популяризації в польському й українському середовищах ідеї польсько-української співпраці;
- с) працевлаштує в державному апараті певну кількість українців;
- д) оточить опікою в питаннях культури й віросповідання солдатів української національності в польській армії.

Постанова уряду має характер загальної інструкції для переговорів з українцями, перебіг яких важко передбачити і застерегти докладними інструкціями.

Уряд очікує на телеграфний звіт про реакцію українських чинників у країні, узалежнюючи від нього публічне оголошення засад польської політики в українських справах у союзних нам державах»⁶³.

Запропонований документ цілком суперечив планам ОУН щодо створення УССД на всіх українських етнічних землях. Проте навіть така дуже поміркована програма польського уряду спричинила осуд з боку багатьох відповідальних за національну політику діячів Делегатури, які побачили в ній готовність «лондончиків» надати українцям територіальну автономію⁶⁴. У цьому місці варто приділити особливу увагу тій польській інституції, діяльність якої значною мірою перешкождала будь-якому порозумінню між представниками українського й польського суспільств.

* Національна рада – створений поляками на еміграції орган, подібний до парламенту, який надавав допомогу у роботі урядові.

Усі матеріали, пов'язані з національними меншинами, що проживали на «східних кресах», зосереджувалися в Департаменті внутрішніх справ та Департаменті інформації і преси Делегатури уряду. У складі Департаменту внутрішніх справ уже наприкінці 1941 р. діяло Східне бюро (криптонім «Границя»), працівники якого на підставі зібраних матеріалів про настрої української меншини на східних землях опрацьовували відповідні проекти організаційно-політичного «розв'язання» української проблеми. У червні і жовтні 1942 р., в березні 1943 р. і пізніше Східним бюро було підготовлено й передано на розгляд уряду чимало рефератів про українське політичне життя та український військовий потенціал у роки поточної війни. Кожного місяця з'являлися звіти з характеристикою чергових етапів у розвитку ОУН і УПА.

Належність керівників цієї інституції Олександра Звезжинського («Токарський») та Пйотра Яроцького («Равицький») до Національної партії визначила чітку й послідовну антиукраїнську спрямованість усіх вищезгаданих проектів та рефератів. До того ж у багатьох з них автори намагалися уникати використання терміна «українець», підмінюючи його окресленням «русин», а у звітах, адресованих уряду, не скупилися на такого роду визначення, як «гайдамацьке дикунство», «гайдамацький заколот», «гайдамацькі банди» тощо. Співробітники Східного бюро у своїй більшості взагалі не визнавали того, що існує «якась українська проблема», і дивилися на взаємини поляків з представниками національних меншин у надто оптимістичному для Польщі дусі⁶⁵.

На жаль, подібні погляди поділяла переважна більшість членів так званої Суспільної ради східних земель, на яку спиралося у своїй діяльності Східне бюро, а також значна кількість польських мешканців Східної Галичини та Волині.

Наведемо приклад однієї з програм «розв'язання» української проблеми працівниками Східного бюро. Вона поділяється на дві частини і передбачає можливість як збереження СРСР, так і його розпад. У першому випадку (мінімальна програма – А) всіх українців з території Польщі примусово переселяли до Радянської Росії. У документі з цього приводу зазначено: «Оскільки самі наші українці не сказали жодного слова протесту проти територіальних домагань СРСР, то і з нашого боку не повинно бути перешкод для об'єднання всіх українців у складі

Радянської Росії. Як з політичного, так і з господарського поглядів це відповідає інтересам Польщі, але за однієї умови – якщо західний кордон Радянської України знаходитиметься там, де йому і належить бути згідно з Ризьким договором від 1921 р.».

Максимальна програма (Б) передбачала, що постійною метою польської політики у Східній Європі завжди залишатиметься розбиття Росії на її складові частини, а у подальшому – «відгородження» від неї Польщі завдяки створенню «буферних» незалежних української та білоруської держав. У цьому разі знову ж таки усі представники національних меншин Речі Посполитої мали бути переселені на територію новопостаєлих країн.

Автори програми навіть прагнули того, щоб у разі розгрому Росії ангlosаксами поставити на повoєнній мирній конференції належним чином історично і стратегічно обґрунтоване питання про відлучення від Росії і приєднання до України території аж по р. Дон, тобто по міста Калач і Воронеж, а до Білорусі – по міста Ржев, Вязьма і Орел. У такий спосіб, тобто завдяки подібній компенсації земель, співробітники Східного бюро сподівалися задовольнити територіальні претензії українців і білорусів до Польщі та водночас залишити за поляками Західну Україну й Західну Білорусь. Таким чином, на їхню думку, поляки помстилися б Росії за «розв'язання нею, разом з Німеччиною, цієї жахливої війни»⁶⁶.

Якщо зважити на те, що вищезгадані програми розроблялися вже у 1943 р., то стає зрозумілим, наскільки вони були нереальні. Водночас висловлені в них погляди суперечили духу урядової постанови від 25–27 березня 1943 р. Адаже не випадково саме діячі Східного бюро стали найзавзятішими її критиками. Особливо вороже ними було сприйнято те, що постанова передбачалася як інструкція для переговорів з українцями.

У «Зауваженнях Східного бюро» від червня 1943 р. з приводу видання урядової постанови зазначалося, що в українському суспільстві на той час не було «жодного чинника», з яким офіційні польські органи могли б проводити переговори. На думку автора чи авторів цих «Зауважень»: «Гі українські політичні чинники, які були здатні зрозуміти слушність польської позиції і, можливо, співпрацювали б з поляками, наразі не мали в українському середовищі на території Східної Малопольці

(Східної Галичини. – *I. I.*) впливу й значення, а тому будь-яка угода з ними не дала б результатів. Щодо тих українських політичних чинників, які на той момент користувалися підтримкою українського суспільства, а це, передусім, ОУН і УЦК на чолі з В. Кубійовичем, то їх не варто було брати до уваги вже тільки з тієї причини, що визнання цих чинників за партнерів польського уряду по переговорах суперечило б державним інтересам Польщі».

Діячі Східного бюро відстоювали той погляд, що обсяг прав і свобод, якими, можливо, користуватимуться українці у майбутньому в Польській державі, залежатиме від власної позиції останніх, яку вони займатимуть на завершальному етапі війни, а тому будь-які зобов'язання з боку польського уряду, що даватимуться зараз, були б передчасними. Узагалі у Східному бюро вважали, що саме по собі звернення до українців у теперішній час з будь-якими деклараціями чи пропозиціями про співпрацю породило б у них переконання у слабкості польської сторони і, навпаки, у власній великій значущості, а це знов-таки зашкодило б державним інтересам Польщі⁶⁷.

Незважаючи на позицію Східного бюро, Крайове політичне представництво видало відозву до українського народу від 30 липня 1943 р., яка, слід гадати, стала компромісним документом в українських справах, прийнятим польськими політичними партіями⁶⁸. Відозву було витримано в іншому дусі, ніж урядова постанова. Наголос у ній робився не на тому, що поєднувало українців і поляків, а на тому, що їх роз'єднувало. А роз'єднувало обидва народи, на думку авторів відозви, те, що «українці пішли шляхом співпраці з німецькими окупантами... і вже перші місяці війни засвідчили, що ця «співпраця» полягатиме у сліпій слухняності і допомозі окупантам в його боротьбі з польським народом і державою».

Увесь документ був сповнений звинувачень українців у співпраці з німцями, а також застережень про невідворотність покарання, яке вони нестимуть за це. Звинувачення «переважної більшості українського народу» у тому, що він допомагає окупантам у поборюванні поляків, були таким же перебільшенням, як і звинувачення останніх з боку ОУН, наприклад, у тому, що вони співпрацюють з радянськими партизанами і вступають до німецької допоміжної поліції на Волині та Поліссі лише з метою послабити український незалежницький рух. Зрозумі-

ло, що відозва такого змісту не могла бути покладена в основу порозуміння між українцями і поляками, про що й було заявлено ОУН (Р) (революційна, тобто бандерівців) у повідомленні, зробленому 22 грудня 1943 р.⁶⁹

Однак відозва до українського народу не була схвально сприйнята і поляками Східної Галичини та Волині через те, що в ній містився заклик до пошуку порозуміння з українцями, а також висловлювалася підтримка прагнень українців до створення своєї незалежної держави на землях, які входили до складу СРСР. За повідомленням діячів Департаменту інформації і преси Делегатури уряду, польська громадськість Львова, яка була налаштована вкрай вороже до українців, виступала проти будь-яких спроб домовитися з українцями про можливість спільної боротьби проти окупантів. Тільки незначна частина людей розуміла таку потребу. Проте й вони критикували відозву, оскільки та не давала істотних підстав для досягнення порозуміння з українцями, а також за те, що вона акцентувала увагу на нереальних наразі планах створення незалежної Української держави⁷⁰.

Разом зі Східним бюро з метою вивчення українських справ у III кварталі 1943 р. у складі Департаменту інформації і преси Делегатури уряду було створено так звану Східну секцію. Серед її співробітників також знаходилося чимало «народовців», хоча, судячи зі збереженої документації цієї інституції, оцінки, що давалися в ній українському незалежницькому руху, були більш-менш зважені.

Аналізуючи національно-визвольні програми й плани ОУН, діячі Східної секції наголошували на одній з головних вад цих документів, а саме на тому, що останні не мають підтримки ані з боку країн Антикомінтернівського пакту, ані з боку «альянтів». На їхній погляд, українцям не вдалося надати своїй справі міжнародного значення і передати її на розгляд міжнародної спільноти. Сталося це через те, як зазначалося у звітах польських «спеців» з українського питання, що ОУН, зробивши ставку на Німеччину, припустилася подвійної помики. По-перше, на думку цих «спеців», німці у разі перемоги могли «принести в дарунок українцям лише неволю», а по-друге, Німеччина мусить програти війну, оскільки мобілізувала проти себе величезні сили, які буде не спроможна побороти і які врешті-решт подувають їй.

Крах пронимецької орієнтації, з польського погляду, мав примусити ОУН шукати підтримки своїм планам у протилежному таборі. Утім цього не сталося. Після великого розчарування, яке охопило українське суспільство у 1941 р., полякам здавалося, що ОУН опинилася у безвиході. Вихід, на їхню думку, українці намагалися знайти в оперті на власні сили. Саме це гасло стало швидко поширюватися в націоналістичних колах українського суспільства і лягло в основу подальшої діяльності ОУН (Б). Співробітники Східної секції зазначали, що саме по собі гасло гарне і могло навіть пробудити велику повагу до українців, якби воно водночас, за їхніми переконаннями, не було свідченням цілковитого банкрутства закордонної політики ОУН. Як з'ясували для себе польські діячі, пронимецька орієнтація була фактично єдиним послідовно опрацьованим і розвиненим напрямком цієї політики.

Неодноразово у документах Східної секції підкреслювалася та обставина, що втілення в життя гасла опертя лише на власні сили і боротьби проти всіх призвело до поширення анархії в українському середовищі. Націоналістичні ватажки, що зініціювали погроми поляків і керували ними, у подальшому втратили контроль над масами. Німці своєю чергою, на думку польських політиків і військових, побачивши поширення українського націоналістичного руху, розпочали всілякими засобами його придушувати. Німецькі «нацифікації» призвели до непоправних втрат серед українства і ще більше розкололи українське суспільство. Це в остаточному підсумку, як стверджувалося в аналітичних записках співробітників Східної секції, створило в українському середовищі ідеальні умови для опанування мас агентами Москви ⁷¹.

Відзначимо, що подібні аналітичні довідки разом з оцінками, що відображали реальний стан речей, містили також твердження, які суперечили, наприклад, звітам про ситуацію на окупованих землях радянських партизанів ⁷².

Дуже цікавою є також оцінка діячами Делегатури польського уряду діяльності ОУН на території Радянської України. На їхню думку, тамтешнє населення майже повсюдно зустріло галицьких емісарів «з подивом, недовірою або навіть з неприязню». В аналітичній довідці підкреслювалося, що: «...націоналісти протягом короткого часу переконалися у тому, наскільки їхні уявлення не відповідали побаченому. З'ясувалося,

що двадцятирічна радянська окупація надзвичайно глибоко (глибше, ніж гадали не тільки українці, але й представники інших західноєвропейських народів) «переорала» світогляд української людності, яка перебувала під советським правлінням. Націоналізм, репрезентований ОУН, був чимось таким, що місцеве населення не хотіло, а можливо, було нездатне зрозуміти. Ірунт, на який на тій території потрапила ОУН, виявився безплідним, а на його обробіток бракувало часу»⁷³.

У зв'язку з існуючими розбіжностями у поглядах на вирішення української проблеми як серед діячів самої Делегатури польського уряду, так і поміж політиками і військовими та з метою координації національної політики восени 1943 р. при Головному делегаті польського уряду Янові Янковському («Соболь») було створено Національну раду (криптонім «Згода»). Сталося це вже після того, як німці заарештували попереднього Головного делегата уряду Яна Пекалкевича («Юліанський») і коменданта АК генерала С. Ровецького, після того, як подав у відставку через непослідовність та нерішучість уряду у проведенні політики щодо українців командувач Львівського регіону АК генерал К. Савицький. Усі вони, незважаючи на відмінності у поглядах на вирішення української проблеми, ставилися до неї досить серйозно.

Нові люди, що посіли посади коменданта АК – генерал Тадеуш Коморовський – і командувача Львівського регіону – полковник Владислав Філіпковський, так само, як уже згадуваний Головний делегат уряду Янковський, не вважали українську проблему за одну із першочергових. Це пояснювалося як поганою обізнаністю цих діячів з українськими справами, так і тим, що після розриву Москвою в односторонньому порядку у квітні 1943 р. дипломатичних відносин з польським емігрантським урядом через «катинську справу» і у зв'язку з наближенням до довоєнних земель Речі Посполитої Червоної армії, першочергове значення поляки почали надавати польсько-радянським відносинам.

Однак у Національній раді, у Варшаві, точилися запеклі дискусії з приводу того, як ставитися до українців. Підкреслимо, що погляди того чи іншого польського політика або військового в цьому питанні значною мірою залежали від того, звідки він походив – з Центральної Польщі чи зі «східних кресів», а також від того, яких він був політичних переконань. На

проведенні жорсткої політики щодо українців наполягали вже згадувані керівники Східного бюро і Східної секції націоналісти Звезжинський і Яроцький, представник цих двох органів у складі Національної ради і також член СН Станіслав Желінський («Рись», «Рипард»), Болеслав Стахонь («Рудавський») і сам львівський делегат уряду Юліан Чижевський («Ожехович»), які постійно переказували зі Львова до Варшави інформацію, що торкалася українських справ, або навіть передавали до Східного бюро і секції реферати на українську тематику.

Як цілком слушно зауважував польський дослідник Р. Тожецький, Свірський, Стахонь, Чижевський і їм подібні особи були типовими представниками «кресової» громадськості, відповідальної за політику II Речі Посполитої у 1937–1939 рр. щодо зміцнення «польськості» на Сході. У нових умовах вони намагалися цю політику продовжувати. Чижевський навіть активно виступав проти ведення боротьби з німцями, оскільки вважав, що це лише на користь СРСР і посилює його шанси на захоплення східних польських територій⁷⁴.

І найкраще погляди «кресової» громадськості відображали два документи, що належали авторству В. Свірського. Перший має назву: «Загальний нарис відбудови Червенської землі та нормалізації внутрішніх стосунків по воєнних діях і окупаційному правлінню в 1939–1943 рр.» На думку автора цього нарису, українська людиність Червенської землі, тобто Східної Галичини, мала зазнати державної асиміляції. При цьому, як зазначалося в документі, слід було взяти до уваги довоєнний досвід у реалізації подібної програми, а також виправити допущені тоді помилки. Для того щоб Червенська земля назавжди залишилася невід'ємною частиною Польщі, він пропонував «збільшити присутність на ній поляків». Автор підкреслював, що: «... ідеально було б мати тут 50 % польського населення, але мусимо прагнути до того, щоб мати принаймні 35–40 %, оскільки вже такий відсоток полегшить подальший процес асиміляції українців». Далі він наголошував на необхідності міцно пов'язати українську меншину з польською державністю та культурою і вбачав засіб для досягнення цієї мети у переселенні частини місцевих українців, насамперед, неслояльних до Польщі, на інші польські території або навіть за р. Збруч⁷⁵.

У іншому документі, що має назву «Українська проблема», автор приходив до таких висновків:

«1) Українці не можуть бути рівноправними і повноварітисними громадянами Польщі.

2) Українці мають спільне з нами зацікавлення у розгромі Німеччини та в якомога більшому послабленні СРСР.

3) Разом з українцями ми зацікавлені у створенні об'єднаної, незалежної України.

4) Кордон буде встановлено залежно від історичних обставин, через плебісцит або мирні переговори.

5) Людність, яка зголоситься на користь однієї з держав, буде туди переселена.

6) Тільки на такій платформі можливе наразі щире порозуміння між обома народами, і в цьому запорука створення майбутньої федерації.

7) Досягнення такого порозуміння є найтерміновішою справою для обох країн»⁷⁶.

Аналіз обох документів свідчить про заперечення «кресов'яками» будь-якої можливості створення для українців у повоєнній Польщі територіальної автономної одиниці. Українське самоврядування допускалося винятково в галузі культури і релігії. Той, хто бажав залишитися справжнім українцем, мусив виїхати з Польщі.

Подібним проектам та їхнім авторам у Національній раді протидіяли представники Селянської партії (СЛ) заступник Головного делегата уряду і голова Ради Олександр Бень, члени Делегатури уряду Зигмунт Залеський («Гнатовський»), Станіслав Пйотровський («Барика-Гадомський»), керівник Бюро інформації і пропаганди ГК АК полковник Ян Жепецький («Презес»). Наскільки протилежним був підхід до українського питання цих осіб, свідчить хоча б такий факт. Ще до створення Національної ради, у червні 1943 р., Пйотровський помістив у газеті «Наші землі східні» статтю на тему численності української людності в Польщі. У ній він подав цю численність на підставі українських джерел, підкреслюючи, що підрахунки Кубійовича є найдостовірнішими. Число українців, що називалося у статті, значно перевищувало ту цифру, яка містилася в польських джерелах. Коли газета потрапила до рук працівників Східного бюро, останні вирішили, що подібна стаття може дати українцям зайві аргументи на

користь їхніх територіальних домагань, а тому червнево-липневий номер було негайно вилучено з обігу, а увесь наклад газети знищено⁷⁷.

Чи були одностайними у своїх поглядах на вирішення української проблеми представники тих польських політичних партій, які намагалися підтримувати у своїх лавах дух демократії та шанобливого ставлення до національних меншин? Переконані, що відповідь буде заперечною. Спробуємо довести, що у підходах до українських справ партійних діячів центральних та крайових (тобто тих, що були на «кресах») організацій існували серйозні розбіжності. Але спочатку скажемо про загальні уявлення про українство, поширені в тій чи іншій польській політичній партії. У цьому плані показовим є рапорт співробітників Бюро інформації і пропаганди про позицію польських політичних угруповань в українському питанні, представлений у травні 1943 р. Головному командуванню АК. Серед розмаїття думок та поглядів, яке існувало в польських політичних колах щодо врегулювання зазначеного вище питання, діячі БІП виділяли три основні напрями:

1) Цілковите заперечення існування в польському суспільстві такої проблеми, як «українська» і категорична протидія будь-яким проектам створення незалежної України. Подібна позиція була характерна для політичних партій націоналістичного спрямування (Стронніцтво народове (СН), Шанець, Конфедерація народу). Представники цих партій наполягали на проведенні політики «eksterminacji» (у перекладі з польської мови цей термін означає вигнання або винищення. – *I. I.*) українства, зокрема шляхом примусового переселення українців за межі Польщі.

2) Вирішення проблеми української меншини в рамках польської державності із зрівнянням українців у правах з поляками на засадах «рівні права – рівні обов'язки». Цієї концепції дотримувалися представники таких партій: Стронніцтво людове (СЛ), Стронніцтво праці (СП), Вольношч-рувношч-неподлеглошч (ВРН), Обуз польські вальчонцей (ОПВ), Конвент організацій неподлеглошчових (КОН), Польська вальчі (ПВ) і навіть націоналістично-імперіалістичної групи «Меч і плуг».

3) Надання українській меншині в Польщі «національної автономії». Цю програму поділяли Польські соціалісти (ПС) і Стронніцтво демократичне (СД). Представники СД виступа-

ли з пропозицією про утворення у складі єдиної держави польського й українського кантонів.

Жодна з політичних партій Польщі не вдавалася до розробки конкретних планів урегулювання українського питання. Серед поляків була поширена думка про те, що подібні плани значною мірою залежатимуть від принаймні таких обставин:

- 1) форми державного устрою нової Польщі та її становища як у балтійсько-чорноморському просторі, так і Європі загалом.
- 2) подальшої долі Радянської Росії і вирішення питання, чи постане після війни незалежна Україна.
- 3) здібностей українців у справі державотворення у переломний для них період.

Автори рапорту з відділу БІП ГК АК підкреслювали, що, незважаючи на значні розбіжності у поглядах на вирішення української проблеми, чимало польських політичних угруповань схильні вірити у те, що незабаром з'явиться незалежна Українська держава, яка твердо спиратиметься на Польщу⁷⁸.

Звернімо увагу на те, що згаданий вище документ було підготовлено у Варшаві. А тепер ознайомимось з тезами з українського питання від серпня 1943 р., авторами яких були представники тих само партій – ППС (ВРН), СЛ, СН і СП – лише з тією різницею, що діяли вони у Львові. Як зазначалося у пропозиціях членів спільної комісії чотирьох найвпливовіших партій Львівського регіону: «З метою радикального вирішення українського питання і тим самим задля усунення головної перешкоди на шляху до розвитку приятних польсько-російських відносин належало прагнути до укладення з Росією (або з Радянською Україною) угоди про примусовий обмін української людності з південно-східних земель Польщі на поляків, які мешкали в Росії».

Цікавою є та обставина, що представники ППС (ВРН) виступали проти концепції примусового переселення українців зі Східної Галичини та Волині до СРСР, оскільки вважали, що її висунення дасть привід Москві в черговий раз звинуватити Варшаву у порушенні прав української меншини в Польщі і домагатися цих територій для себе. На їх думку, примусовий обмін населенням міг би відбутися лише за умови добровільної

згоди сторін на такий обмін і у разі встановлення «компромісної» лінії кордону.

Далі діячі СН і СП наполягали на тому, що якщо польсько-російську угоду про обмін населенням не вдається укласти або якщо угоду з будь-яких причин не буде цілком реалізовано, то польська політика в українському питанні буде проводитися таким чином, щоб зрештою поляки становили на всій південно-східній території Польщі (в усіх воєводствах, повітах і гмінах), за винятком гірського (карпатського) паса, 75 % від загальної кількості тамтешнього населення. Досягти цього пропонувалося шляхом переселення української людності зі сходу Польщі у центральні та західні райони, а також сприяючи еміграції українців до інших європейських країн ⁷⁹.

Якщо порівняти документ, підготовлений у Варшаві працівниками БІП ГК АК, з тим, що склали львівські партійні діячі, то не важко побачити різницю. Якщо в першому наголошувалося на положеннях про підтримку більшістю політичних угруповань Польщі ідеї створення незалежної Української держави на Наддніпрянщині, а також демократичного вирішення проблеми української меншини у Східній Галичині, то у другому – на положеннях про необхідність радикального її розв'язання шляхом примусового переселення українців зі східних районів Польщі до центральних та західних або навіть за межі країни.

Подібна різниця між центром і «східними кресами» була характерною і для поглядів військових з АК. Якщо керівник БІП ГК АК полковник Жепецький розумів потребу в позитивному врегулюванні українського питання незалежно від того, належатимуть «креси» Польщі чи ні, то у відділі БІП штабу АК Львівського регіону, незважаючи на наявність у ньому багатьох уже згадуваних справжніх знавців українських справ, народжувалися проекти, які демонстрували просто «варварське» ставлення окремих польських діячів до українців. Зацитуємо лише висновки, що робляться в одному з таких проектів, датованому серпнем 1943 р.

«1) Утримання східних земель у кордонах Польщі.

2) Нещадне покарання всіх українців (і білорусів), котрі у будь-який спосіб виступали самостійно або співпрацюючи з окупантами проти Польської держави і народу. Виконати це належить ретельно, у швидкому і спрощеному порядку, якщо

навіть доведеться розбудувати на якийсь час у великих масштабах судові та каральні органи.

3) Надати українцям можливість обрати собі інше громадянство, щоб таким чином позбутися хоча б частини цього небажаного елемента.

4) Для решти українців, які залишаться в Польщі, встановити обмежені громадянські права, розселити їх по всій території країни і застосувати до них політику, яку вони запровадили б по відношенню до нас, якщо ми опинилися б у кордонах їхньої держави (обмеження або заборона у придбанні землі, відчуження).

5) Конфіскація церковного та костельного майна без будь-якого відшкодування.

6) Ліквідація церкви як розсадника націоналізму.

7) Знищення всіляких натяків на існування будь-якої української національної окремішності і цілковите ополчення цього елемента».

Насамкінець автор цього документа зазначав: «... Демократизм був для нас приводом, який не дозволяв радикально розв'язати українську справу... Наш взірець – Англія, яка демократично підходила до вирішення подібної проблеми, але доти, доки демократія не починала шкодити національним інтересам. Ніхто інший, як саме англійські демократи, після Першої світової війни вдалися до такої пацифікації Північної Ірландії, яка до того часу нікому не снилася... Згадаємо діяльність загонів “black browns”... Наша політика стосовно українців є напевно чистішою, ніж Англії по відношенню до ірландців. Хоча у даному випадку не сміємо порівнювати ірландців з українцями, було б це великою образою для перших, мова йде тільки про подібність методів у політиці»⁸⁰.

Не важко уявити собі те, яка доля чекала б на українців Східної Галичини і Волині, якби ці території залишилися за Польщею і до місцевого населення були б застосовані перелічені вище заходи. Звичайно, проти подібних планів активно виступали тверезо мислячі польські військові та політики. Той само керівник відділу розвідки штабу Львівського регіону АК майор Г. Погоський категорично заперечував їх, вважаючи будь-які проекти щодо розпорощення українців по території Польщі та їхню асиміляцію внаслідок цього цілковитою дурістю⁸¹.

Не можна не підкреслити, що на ставлення до українців польського емігрантського уряду і польського підпілля значний вплив справила німецька акція створення добровольчої стрілецької дивізії СС «Галичина». Рішення про створення військової формації, яка мусила воювати на боці вермахту і складалася б з українців, було прийняте в Берліні в результаті переговорів між представниками УЦК А. Фіголем і полковником Р. Сушко з одного боку та німецькими партійними бонзами з іншого. 28 квітня 1943 р. у Львові було оголошено про початок вербування до дивізії. З метою проведення організованого набору, а також для здійснення опіки над солдатами губернатор дистрикту О. Вехтер створив спеціальний орган – Військову Управу на чолі з німецьким полковником, знавцем українських справ А. Бізанцем і українцем, засновником Фронту національної єдності Д. Паліївим.

У звітах представників Делегатури польського уряду й АК, а також у польській підпільній пресі присвячено багато уваги справі формування дивізії⁸². У повідомленнях діячів Департаменту інформації і преси йшлося, зокрема, про те, в яких умовах і атмосфері проходило вербування української молоді та відправлення галицьких добровольців у період 17 липня – 18 серпня 1943 р. (переважно кандидатів на командні посади) на вишкіл до міст Дембіца, Брно Моравське, Щецин та Штральзунд⁸³. Поляки підкреслювали ту обставину, що, незважаючи на декларування принципів добровільного її комплектування, німецька влада застосовувала примус до тих молодих хлопців, які на той час уже мали досвід служби в якихось військових формуваннях. Українська молодь 1920–1925 рр. народження, аби уникнути примусового вивезення на роботу до Німеччини, була змушена погодитися на вступ до дивізії.

Набір до неї на території дистрикту «Галичина» проходив з 2 по 10 травня 1943 р. Наприкінці травня його було завершено у Краківському, а наприкінці червня – у Варшавському дистриктах. Упродовж усього періоду формування дивізії представники німецької влади не зробили жодної заяви, яка містила б зобов'язання з їхнього боку щодо можливих у майбутньому політичних поступок на користь української справи. В оголошеному німцями з приводу початку набору до дивізії циркулярі йшлося лише про можливості, що нібито відкрива-

лися з цього часу для українців у їхній боротьбі з більшовиками за право вибороти собі нове місце у Європі.

24 травня О. Вехтер оголосив також про проведення в дис-трикті реформи з реприватизації земельних угідь площею меншою ніж 20 га. На думку німців, реформа мала заохотити українську молодь до вступу до дивізії, оскільки передбачала парцеляцію вільної землі поміж українцями. Утім, як зазначали представники польських підпільних структур, усі не повернуті полякам земельні наділи місцева окупаційна адміністрація планувала розподілити не стільки поміж українськими селянами, скільки передати їх у власність «заслужених» німців. Про відсутність будь-яких проукраїнських тенденцій в німецькій політиці яскраво свідчила також відмова окупаційної влади задовольнити вимогу українців про відкриття нової гімназії в Золочеві⁸⁴.

Ставлення українського селянства та інтелігенції до справи формування дивізії було не однаковим. Селяни негативно сприйняли факт створення подібної військової формації. Коли поширилася чутка про примусове включення до її складу працівників будівничих військ (Baudienst), сільська молодь масово з них дезертирувала. Серед 83 тис. осіб, які добровільно подали заяви на вступ до дивізії, медкомісія відібрала лише 21 тисячу. У багатьох місцевостях Галичини 90 % тих, хто добровільно зголосився, становили молоді чоловіки, яким загрожувало вивезення до Німеччини.

Інтелігенція до вербування українців у військо поставилася прихильно, вважаючи позитивним явищем саму можливість отримати зброю. В українському щоденнику «Краківські вісті» від 9 травня 1943 р. Дмитро Паліїв стверджував, що зі створенням дивізії «Галичина» повторюється історія українських Січових стрільців з 1918 р., але у кращих стартових умовах і за підтримки більш організованого та національно свідомого народу⁸⁵. Через нестачу офіцерів отаман військ УНР А. Лівіцький дав згоду на залучення до дивізії колишніх військових петлюрівської армії, а митрополит А. Шептицький – на призначення капеланів.

Першим серед охочих воювати у складі дивізії був голова УЦК професор В. Кубійович. Він також пов'язував формування дивізії з військовими традиціями, що завжди, як він підкреслював, зберігалися в українському суспільстві і були запо-

чатковані ще за часів існування дружин київських князів та козацтва⁸⁶. Через рік у тих самих «Краківських вістях», у статті, написаній з нагоди святкування першої річниці дивізії, Кубійович скаже про те, що її створення було виявом не стільки сентиментально-патріотичних почуттів, скільки тверезого політичного розуму українського народу. Як зазначатиме голова УЦК, «Українське суспільство вірило, що прийде час, коли воно привітає бійців дивізії як переможців та героїв. Для тих, хто склав іспит і витримав дивізійний вишкіл, історія залишила велике призначення, а саме засвідчити перед усім світом не лише словом, але й збройним чином волю українського народу стати повноцінним членом і співтворцем нової Європи»⁸⁷. Кубійовича підтримуватиме інший український автор, який у щоденнику «Львівські вісті» підкреслюватиме, що, «створивши дивізію, український народ Галичини склав іспит на свою політичну дозрілість»⁸⁸.

Уважно стежачи за подібними публікаціями в українській легальній пресі, польські політики і військові зауважували, що за своїм характером ці публікації відрізнялися від гасел бандерівської політики. Остання все більше ставала ворожою стосовно німців і, навпаки, шукала собі можливих союзників серед народів, які воювали проти Німеччини і Росії. Польські діячі підкреслювали, що ставлення бандерівців до нацистських намірів сформувані дивізію, яка складалася б з українців, було неоднозначним. У кількох місцевостях вони успішно бойкотували призов до війська, а в деяких дозволили своїм членам вступити до нього, але лише тому, що сподівалися підпорядкувати дивізію своєму впливові⁸⁹.

У серпневому 1943 р. випуску «Інформаційного бюлетеня» ГК АК наголошувалося: «Цілком зрозуміло, що головною причиною вступу українців до легіону є не стільки віра у перемогу Рейху, скільки прагнення до створення власної військової сили, нехай навіть на боці німців»⁹⁰.

Польська підпільна преса інформувала громадськість про позицію польської сторони у справі створення галицької дивізії⁹¹. Передусім, в «Інформаційному бюлетені» було опубліковано заяву Головного представника польського уряду в країні, в якій стверджувалося, що «...вступ до цієї формації польських громадян вважатиметься зрадою Польської держави і матиме найсуровіші наслідки». У заяві зверталася також

увага на те, що служба в дивізії сформує у світової громадськості думку про бажання українського суспільства пов'язати себе з Німеччиною, а в майбутньому значно ускладнить співжиття українців з поляками у східних воеводствах ⁹².

Подібні до цього погляди містили коментарі з приводу створення дивізії в іншому друкованому органі ГК АК і Делегатури уряду «Східне агентство». У ньому, зокрема, підкреслювалося, що організація дивізії напередодні поразки Німеччини, яка неминуче наближалася, є марнуванням крові української молоді і «пов'яже українську справу з ганебною і програною німецькою справою, компрометуючи українців в очах Америки й Англії» ⁹³.

Українці виправдовували свої військові зв'язки з німцями аргументами, оприлюдненими вже у 1945 р. в офіційному щоденному часописі «Газета польська», що виходив у Єрусалимі під редакцією відомого польського діяча, а в минулому міністра І. Матушевського. Аргументи були подані представникам польського підпілля, які звинувачували українців у колаборації з німцями. Прочитуємо їх стисло: «Ми не маємо іншого вибору. Нас очікує небезпека бути зарізаними подібно до великої рогатої худоби. На те, що українців очікує в Галичині (в оригіналі написано «Малопольщі». – І. І.), вказує поведінка Росії в Радянській Україні. Вже перед війною там знищено всю українську інтелігенцію, яка домагалася культурної автономії. Теперішня поведінка Советів виглядає так, ніби вони намагаються знищити все українське плем'я. Відбуваються екзекуції мільйонів. Ми змушені до позірної співпраці з німцями перш за все тому, що, як виявляється, й ви, поляки, незважаючи на союз з Англією і Америкою, не маєте можливості перешкодити, щоб Совети на польських землях не поводитися, як найгірші варвари.

Отже, не думайте, що ми співпрацюємо з німцями для перемоги Німеччини. Ні, ми просто не хочемо, щоб перемога Англії і Америки, а також Польщі над Гітлером змогла застати нас в трунах. Тому ми будемо себе боронити» ⁹⁴. Зауважимо, що оприлюднення української аргументації з приводу співпраці галичан з німцями робило честь І. Матушевському, якого навряд чи можна було запідозрити в якихось симпатіях до українців.

Не пройшло повз увагу польської сторони також звернення у квітні 1943 р. української делегації на чолі з адвокатом Юрієм

Червкою до Луцького гебітскомісара з пропозицією про утворення на території Луцька своєрідного «гетто» для поляків. Незабаром члени місцевого польського підпілля застрелили адвоката прямо в центрі міста⁹⁵.

Проте центральною проблемою для поляків у їхньому ставленні до українців, у тому числі на переговорах між представниками обох підпільних рухів, від 1943 р. стане «справа мордування польської людності на Волині, а пізніше і у Східній Галичині», про що йтиметься в наступному розділі.

Підбиваючи підсумки політики польського емігрантського уряду й польського підпілля в українському питанні, важливо наголосити на такому. Як у початковий період Другої світової війни, так і в подальшому її розвитку визначальним чинником цієї політики фактично залишалося прагнення польської сторони залучити західних українців до реалізації власне польських цілей, головними з яких, нагадаємо, було збереження за повоєнною країною цілковитої суверенності і територіальної цілісності як мінімум в існуючих до вересня 1939 р. кордонах.

Від кінця 1941 р., у зв'язку з відновленням між Польщею і СРСР дипломатичних відносин, а також підписанням польсько-радянської декларації про приязнь і взаємну допомогу у війні, українське питання перестало бути лише внутрішньою справою Варшави, а набуло міжнародного значення. У цьому контексті не можна не згадати позицію офіційного Лондона, який фактично відмовив польському емігрантському урядові в підтримці справи реституції довоєнного польсько-радянського кордону. У подальшому характерною рисою польських планів у вирішенні української проблеми був її розгляд з точки зору перспективи повоєнних польсько-радянських відносин.

Упродовж усієї війни в польській політичній думці щодо українства переважали дві тенденції. Перша з них відображала погляди націоналістичних і «кресових» кіл польського суспільства, які цілком ігнорували існування української проблеми, заперечували можливість будь-яких переговорів з українською стороною, не вважаючи її за гідного партнера, постійно погрожували карами за «колаборацію з німцями», виступали проти українських незалежницьких прагнень та ідеї побудови самостійної України навіть на Наддніпрянщині, про-

понували здійснити примусове переселення українців до СРСР, а також розпорошити їх по всій території Польщі з метою асиміляції в польському середовищі. Підкреслимо, що, на наше глибоке переконання, саме ці концепції значною мірою лягли у подальшому в основу діяльності польських комуністів під час проведення ними переселень української людності у 1944–1946 рр., а також акції «Вісла» в 1947 р.

Друга тенденція відображала погляди поміркованих політичних кіл польського суспільства (демократів, соціалістів, окремих людовців), які намагалися якщо не припинити, то у всякому разі обмежити українсько-польську ворожнечу і залучити західних українців на свій бік. Ці політичні сили в окупованій країні і на еміграції висловлювалися за підтримку ідеї створення незалежної України за р. Збруч та зрівняння у правах з поляками на засадах «рівні права – рівні обов'язки» тих українців, які побажали б залишитися в кордонах Речі Посполитої.

Утім останнього для ОУН, яка надалі залишалася найрепрезентативнішою силою західноукраїнського суспільства, було недостатньо. Те, що не ставилося під найменший сумнів жодним політичним і військовим угрупованням Польщі, а саме доконечність збереження непорушності східних кордонів країни, до кінця війни становило головну перешкоду для українського націоналістичного руху у справі досягнення згоди та у налагодженні співпраці з польським «пролондонським» табором.

¹ AAN. Rozkaz gen. Rowieckiego dla Lwowa z 28.VI.1941 r. – Sygn. 203/XV/3. – К. 1–6.

² Ibidem. – К. 6, 10; Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. – Т. 3. Armia Krajowa. – Op. cit. – S. 180–181, 184–185.

³ AAN. Wojskowy sąd specjalny. Akta sprawy płk. Pstrokońskiego i mjr. Macielińskiego за wrzesień 1941 r. – Sygn. 203/IX/2. – К. 5–5 (a); *Strzembosz T.* Oddziały szturmowe konspiracyjnej Warszawy. – Warszawa, 1983. – S. 81.

⁴ MiD WIH. Szegółowe wskazówki Komendy Głównej z odtwarzania jednostek wojskowych na terenie obszaru Lwów. – Sygn. III/33/7. – К. 1–74.

⁵ Ibidem. Sprawozdanie z organizowania Lwowskiego obszaru ZWZ. – Sygn. III/33/6. – К. 3–5, 9–13.

⁶ Torzecki R. Polacy i ukraińcy. – Op. cit. – S. 153.

⁷ AAN. – Sygn. 203/XV/3. – К. 3.

- ⁸ Ibidem. – К. 4.
- ⁹ Rzeczpospolita Polska. – 1941. – 11.XII. – № 19–20. – С. 1.
- ¹⁰ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Т. 2. – Op. cit. – С. 150, 154.
- ¹¹ Ibidem. – С. 199.
- ¹² Ibidem. – С. 430.
- ¹³ Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. – Т. 3. Armia Krajowa. – Op. cit. – С. 556.
- ¹⁴ *Turowski J.* Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji АК. – Op. cit. – С. 24.
- ¹⁵ Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. – Т. 3. Armia Krajowa. – Op. cit. – С. 483, 297; *Chlebowski C.* Wachlarz. – Warszawa, 1990. – С. 26.
- ¹⁶ *Stepniowski T.* Powstanie i działalność organizacyjno-bojowa «Wachlarza» // *Wojskowy Przegląd Historyczny.* – 1967. – № 2. – С. 233–237.
- ¹⁷ MiD WIH. Sprawozdanie z organizacji II Odcinka «Wachlarza» за 1942 r. – Sygn. III/29/11. – К. 74.
- ¹⁸ *Chlebowski C.* Wachlarz. – Op. cit. – С. 319–321; *Tucholski S.* Cichociemni. – Warszawa, 1988.
- ¹⁹ *Chlebowski C.* Wachlarz. – Op. cit. – С. 314.
- ²⁰ *Turowski J.* Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji АК. – Op. cit. – С. 30.
- ²¹ *Romanowski W.* ZWZ-АК на Wołyńiu 1939–1944. – Op. cit. – С. 99, 126.
- ²² Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Т. 2. – Op. cit. – С. 471.
- ²³ *Banach K.* Z dziejów Batalionow Chłopskich. – Warszawa, 1968. – С. 246–247.
- ²⁴ *Fijałka M.* 27 Wołyńska dywizja piechoty АК. – Warszawa, 1986. – С. 36.
- ²⁵ *Turowski J.* Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji АК. – Op. cit. – С. 34.
- ²⁶ Ibidem. – С. 37.
- ²⁷ *Filar W.* «Burza» на Wołyńiu. – Warszawa, 1997. – С. 69–70; Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny / Red. naukowy K. Komorowski. – Warszawa, 1996. – С. 228–229.
- ²⁸ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Т. 2. – Op. cit. – С. 328–339; Т. 3. – С. 209–213.
- ²⁹ *Ziemię Wschodnie Rzeczypospolitej.* – 1942. – grudzień. – № 9. – С. 11.
- ³⁰ *Шлях.* – 1943. – 15 лютого. – № 3. – С. 4.
- ³¹ ДАРО. Огляд суспільно-політичного життя на ЗУЗ за квітень 1942 р. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 85.
- ³² *Волинь. Часопис для Волині.* – 1942 р. – 17 грудня. – Ч. 98 (126). – С. 4.
- ³³ Така версія, наприклад, подається В. Масловським. Див.: *Масловский В.* Бандера: знамя или банда // *Обвиняет земля.* – Организация украинских националистов: Документы и материалы. – М., 1991. – С. 101–120.
- ³⁴ *Щеглюк В.* «...Як роса на сонці». Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів діяча ОУН-УПА Л. С. Павлишина. – Л., 1992. – С. 88.
- ³⁵ *Кокін С.* Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Випуск 1. – К., 2000. – С. 14.
- ³⁶ Там само. – С. 14–15.

- ³⁷ Там само. – С. 15. Див. також документи з архівної кримінальної справи М. Степаняка в: Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – К. – Торонто, 2007. – С. 84–108.
- ³⁸ *Кокін С.* – Вказ. пр. – С. 78.
- ³⁹ Там само. – С. 19. Див. також документи з архівної кримінальної справи О. Луцького в: Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – Вказ. пр. – С. 268–428.
- ⁴⁰ *Кентій А.* Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. – К., 1999. – С. 110.
- ⁴¹ ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. Збірка документів. – Б. м., 1955. – С. 97.
- ⁴² *Кентій А.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – С. 106.
- ⁴³ ДАРО. Огляд суспільно-політичного життя на ЗУЗ за квітень 1942 р. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 79.
- ⁴⁴ ЦДАГО України. Информационные сообщения немецких карательных органов о подпольном и партизанском движении (15 мая – 17 июля 1942 г.) – перевод с немецких документов, представленных в Нюрнберге Международному Военному Трибуналу. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 76. – Арк. 51.
- ⁴⁵ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – Книга друга. – К., 1994. – С. 362.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 76. – Арк. 52.
- ⁴⁷ Там само. Сообщение гитлеровской службы безопасности от 9 октября 1942 г. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 77. – Арк. 108.
- ⁴⁸ *Вовк О.* Вступ. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. – К. – Торонто, 1999. – С. 10.
- ⁴⁹ Там само. – С. 13.
- ⁵⁰ *Кентій А.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – Вказ. пр. – С. 79–80.
- ⁵¹ Там само. – С. 80–81.
- ⁵² *Вовк О.* Вступ. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – Вказ. пр. – С. 16–17; ДАРО. Документи про організаційну структуру Збройних Сил УПА. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 8. – 146 арк.
- ⁵³ ДАРО. Політична і господарська діяльність УПА. Зарядження в земельній справі, видане Головною Командою УПА з дня 15.VIII.1943 р. за підписом «Клима Савура». – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 27.
- ⁵⁴ ДАРО. Політична і господарська діяльність УПА. Наказ від 25.VIII.1943 р. командира воєнного надрайону «Долина» «Ворона». – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 18.
- ⁵⁵ ДАРО. Листівки, звернення, накази УПА. Розпорядження про встановлення адміністрації на терені України як найвищої й одинокі-суверенної влади на звільнених українських землях від 01.X.1943 р. Головного Командира УПА «Клима Савура». – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 159–160.

- ⁵⁶ Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. – T. 2. – Cz. 2. – Londyn, 1953. – S. 54–55.
- ⁵⁷ *Garlinski S.* Polska w drugiej wojnie światowej. – Warszawa, 1994. – S. 128.
- ⁵⁸ AAN. - Wyciąg z referatu «Walerego» «Ocena zagadnienia ukraińskiego» z listopada 1942 r. – Sygn. 203/XV/45. – K. 32.
- ⁵⁹ Ibidem. – K. 34.
- ⁶⁰ Dokumenty on Polish-Soviet relations, 1939–1945. – T. 1. – London, 1961. – S. 246.
- ⁶¹ *Torzecki R.* Polacy i ukraińcy. – Op. cit. – S. 147, 215.
- ⁶² AAN. Instrukcja gen. Rowieckiego dla Lwowa z 12.XII.1941 r. – Sygn. 203/XV/3. – K. 29.
- ⁶³ AAN. Uchwała Rządu w sprawach ukraińskich z 25–27.III.1943 r. a reakcja na niej czynników krajowych. – Sygn. 202/II/50. – K. 1.
- ⁶⁴ Ibidem. – K. 2–7.
- ⁶⁵ Ibidem. – Zespół akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament spraw wewnętrznych. Biuro Wschodnie. Opracowanie z listopada 1943 r. «Sprawa ukraińska». – Sygn. 202/III/203. – K. 14; Sprawozdanie z działalności «Granicu» za 1943 r. – Sygn. 202/II/69. – K. 7. Зацитуємо для прикладу уривок одного з подібних документів, віднайденого нами у варшавському Архіві нових актів, у матеріалах Східного бюро Департаменту внутрішніх справ Delegatury urzędu. «...Слово “українець” належить пов’язати з поняттям прислужника ГПУ, більшовицького ката, а також натхненника винищувальної політики гестапо... Терміну “українець” слід повернути те значення, яке воно мало впродовж близько 40 років, тобто коли було назвою політичної партії. Щодо народу, який мешкає разом з поляками у Східній Малопольщі (Східній Галичині. – *I. I.*), то йому належить повернути єдину історично обґрунтовану і частіше за все цим народом використовувану назву – “русин»» (AAN. Memoriał ludowców małopolskich w sprawie polityki narodowościowej Polski na kresach wschodnich z 06.IX.1943 r. – Sygn. 202/II/50. – K. 20).
- ⁶⁶ Ibidem. – Wyciągi z okresowych sprawozdań sytuacyjnych z Ziemi Wschodnich przedstawianych władzom przez Biuro Wschodnie (ostatni kwartał 1942 r. – wrzesień 1943 r.). – Sygn. 202/II/51. – K. 170–194.
- ⁶⁷ Ibidem. – Uchwała Rządu w sprawach ukraińskich z 25–27.III.1943 r. a reakcja na niej czynników krajowych. – Sygn. 202/II/50. – K. 2–7.
- ⁶⁸ Ibidem. – Odezwa Krajowej Reprezentacji Politycznej do narodu ukraińskiego z 30.VII.1943 r. – Sygn. 202/II/49, t. II. – K. 156–158.
- ⁶⁹ Єдиним твердженням у відозві, яке ОУН (Р) схвально сприйняла, було таке: «Розуміємо і цінуємо прагнення українського народу до створення незалежної України». – Ibidem. – Oświadczenie OUN z 22.XII.1943 r. – Sygn. 203/XV/43. – K. 56.
- ⁷⁰ Ibidem. – Sprawy narodowościowe w okresie 15.VII–15.IX.1943 r. – Sygn. 202/III/11. – K. 17.
- ⁷¹ Ibidem. – Opracowanie «Ukraińskie organizacje politycznie i wojskowe w czasie wojny» z maja 1943 r. – Sygn. 202/III/134. – K. 229.

- 72 ЦДАГО України. Український штаб партизанського руху. Из донесения Вершигоры в Украинский штаб партизанского движения от 4.III.1944 г. – Ф. 62. – Оп. 1. – Ч. 1. – Спр. 274. – Арк. 65.
- 73 AAN. Opracowanie «Działalność OUN na terenie Kijowszczyzny» z sierpnia 1943 r. – Sygn. 202/II/50. – K. 74–75.
- 74 Torzecki R. Polacy i ukraińcy. – Op. cit. – S. 265.
- 75 AAN. Notatka «Ogólny zarys projektu odbudowy ziemi Czerwieńskiej i normowania jej stosunków wewnętrznych, niezbędnych po działaniach wojennych i rządach okupacyjnych w latach od 1939 do 1943 rr.» z sierpnia 1943 r. – Sygn. 203/XV/45. – K. 37–42.
- 76 Ibidem. – Referat «Zagadnienie ukraińskie» z sierpnia 1943 r. – Sygn. 203/XV/5. – K. 250–254.
- 77 Ibidem. – Wyciągi z okresowych sprawozdań sytuacyjnych z Ziemi Wschodnich przedstawianych władzom przez Biuro Wschodnie (ostatni kwartał 1942 r. – wrzesień 1943 r.). – Sygn. 202/II/51. – K. 123.
- 78 Ibidem. – Raport «Stanowisko ugrupowań politycznych w kraju wobec sprawy ukraińskiej» z 27.V.1943 r. – Sygn. 202/III/10. – K. 1–4. Діячі чотирьох найвпливовіших польських політичних партій – СН, СЛ, СП, ППС – 22 жовтня 1943 р. оголосили в Лондоні декларацію, у якій визнавали необхідність зрівняння у правах з поляками представників національних меншин на засадах «рівні права – рівні обов'язки», однак водночас підкреслювали необхідність «збереження непорушності східних кордонів» / Ibidem. – Deklaracja polskich stronnictw politycznych ogłoszona publicznie w Londynie w dniu 22.X.1943 r. – Sygn. 202/III/125. – K. 73.
- 79 Ibidem. – Tezy o kwestii ukraińskiej uchwalone przez komisję wspólną krajowych polskich stronnictw politycznych z sierpnia 1943 r. – Sygn. 202/II/70. – K. 31–37.
- 80 Ibidem. – Opracowanie z sierpnia 1943 r. «Nacjonalizm ukraiński i jego dążności państwowotwórcze». – Sygn. 203/XV/45. – K. 92. Див. також проєкт положення про переселення і мотивацію необхідності його розробки, підготовленого референтом Лясою / Ibidem. – Sygn. 203/XV/46. – K. 1–32.
- 81 Ibidem. – Sygn. 203/XV/45. – K. 35.
- 82 Ibidem. – Informacja o terenie okupanta, ukraińców, ruchu Oporu za 1943–1944 rr. – Sygn. 202/III/121. – K. 148–159.
- 83 Ibidem. – Sprawy narodowościowe w okresie 15.VII–15.IX.1943 r. – Sygn. 202/III/11. – K. 17; ЦДАВО України. Українська добровольча стрілецька дивізія СС «Галичина». Інформація про місцевості, в яких у 1943–1945 рр. проходили вишкіл вояки дивізії «Галичина». – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1–5.
- 84 AAN. Sprawy narodowościowe w okresie 15.VII–15.IX.1943 r. – Sygn. 202/III/11. – K. 4.
- 85 Ibidem. – K. 5; Краківські вісті. – 9 травня 1943. – Ч. 96. – С. 1–2.
- 86 AAN. Przegląd prasy ukraińskiej za 1942–1944 rr. – Sygn. 202/III/112. – K. 62.
- 87 Краківські вісті. – 30 квітня 1944. – Ч. 91. – С. 1–2.
- 88 Львівські вісті. – 28 квітня 1944. – Ч. 95. – С. 1–2.

- ⁸⁹ AAN. Sprawy narodowościowe w okresie 15.VII–15.IX.1943 r. – Sygn. 202/III/11. – К. 6.
- ⁹⁰ Biuletyn Informacyjny. – 19.VIII.1943. – № 33. – S. 6.
- ⁹¹ *Szczepanik E.* Rok 1943 na kresach południowo-wschodnich RP w świetle publikacji prasowych polskiego państwa podziemnego // *Pamięć i sprawiedliwość.* Biuletyn GKBZр NP – IPN. – XL. – Warszawa, 1997–1998. – S. 298–316.
- ⁹² Biuletyn Informacyjny. – 3.VI.1943. – № 22. – S. 1–2.
- ⁹³ Agencja Wschodnie. – 15.VII.1943. – № 5. – S. 8.
- ⁹⁴ *Шандрук П.* Правда про 1-шу Українську дивізію і Українську Національну Армію // *Українська дивізія «Галичина».* Матеріали до історії. – Торонто – Нью-Йорк, 1990. – С. 84.
- ⁹⁵ MiD WIH. Zespół akt Armii Krajowej. Szkic historyczny «Powstanie i działalność inspektoratu łuckiego okręgu Wołyń w okresie XII.1942–II.1944 rr.». – Sygn. III/50/16. – К. 7.

розділ

V

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ
МІЖНАЦІОНАЛЬНИЙ
КОНФЛІКТ
1943-1944 рр.

Отож запитаю українців: чи можемо позбутися ідеї власної незалежної держави і чи мусимо вічно служити полякам? Та ні за що. Народ, який зрікається надії на побудову своєї держави, не вартий того, щоб жити на світі...

Історія пов'язала обидва наші народи не для того, аби вони поборювали, ненавиділи та нищили один одного, але щоб узгоджували свої стосунки і здійснювали велику місію, яка чекає на обидва народи на Сході.

(З пастирського листа станіславівського єпископа Григорія Хомишина, 1931 р.)

1. Початок конфлікту на
Холмщині та Підляшші

Дотепер уже чимало науковців робило спробу розглянути та пояснити сутність українсько-польського міжнаціонального конфлікту, який відбувся на території спільного проживання обох народів у роки Другої світової війни. Для багатьох з них стало цілком зрозумілим, що якщо підходити до аналізу його причин, лише спираючись на «оунівські» або «аківські» документи, то картина перебігу конфлікту буде односторонньою. Один з перших, кому вдалося уникнути такого підходу і залучити до свого дослідження матеріали іншого походження, зокрема німецькі джерела, був у польській історіографії Р. Тожецький.

Саме в німецьких і радянських документах містяться оцінки українсько-польського військового протистояння, які, на нашу думку, найбільше наближені до тодішніх історичних реалій. Пояснити це можна тим, що Берлін, як і Москву, важко запідозрити у якихось симпатіях до українців та поляків. Як гітлерівці, так і більшовики намагалися роздмухати між ними розбрат, а також використати його у власних цілях. Тому, перш ніж робити спробу подивитися на українсько-польський між-національний конфлікт у Західній Україні очима його безпосередніх учасників, звернімося також до документа, що походить від стороннього в цьому конфлікті учасника, а власне до доповідної записки наркома державної безпеки УРСР С. Савченка «Про стосунки між українськими націоналістами і поляками на окупованих противником територіях Західної України та Генерал-губернаторства», підготовленої 5 липня 1943 р. на ім'я начальника УШПР Т. Строкача ¹.

На початку документа викладається довоєнна історія взаємин між двома сусідніми слов'янськими народами. Автор записки зазначає, що протягом усієї історії існування Польщі територія України завжди була об'єктом її політичних та економічних зазіхань, а українці – народом, який мусив виконувати роль хлопів у польських панів та магнатів. Подібне ставлення Польщі до України породжувало глибоку національну ненависть українців до поляків, на якій виховувалися цілі покоління і яка була головною рушійною силою у визвольній боротьбі українського народу проти Польщі.

Українські націоналістичні елементи, що об'єднувалися в різні політичні партії, організації та групи, і, насамперед, Українська військова організація (УВО) – ОУН – упродовж усього періоду свого існування намагалися виховувати українські маси в націоналістичному дусі, використовуючи національну ненависть до поляків, що формувалася століттями. ОУН, що знаходилася у підпіллі, жорстоко переслідувалася поляками за активну терористичну діяльність, спрямовану проти них.

На підтвердження своєї думки про те, що колоніальна політика польського уряду щодо українців західних областей загострювала національну ворожнечу між українцями і поляками, нарком згадував про події 1930–1931 рр. Він стверджував, що відвертий терор польського уряду проти українців у ці роки, який увійшов в історію під назвою «паціфікація», мав наслід-

ком низку «відплатних» акцій, а саме вбивств українським населенням представників польської громадськості і влади, а також змусив ОУН організувати низку терористичних актів (вбивство директора департаменту Міністерства закордонних справ Голувка Т., міністра внутрішніх справ Перацького Б.).

Далі в доповідній записці йшлося про воєнний час. У 1939 р., після розгрому Польщі нацистською Німеччиною, гітлерівці, як зазначав С. Савченко, прибрали до рук українських націоналістів, котрі втекли з території Західної України, надали їм усіляких привілеїв і широко використали у боротьбі з поляками в ГГ. Поряд з цим, готуючись до війни проти СРСР, німці почали активно використовувати їх як шпигунів, диверсантів та терористів. Як нагороду за цю діяльність вони обіцяли «самостійну» Українську державу. Як показав перебіг подальших політичних подій, від часу вибуху радянсько-німецької війни гітлерівці не лише не виконали своїх обіцянок перед українськими націоналістами, а, навпаки, систематично і планомірно розпочали фізично знищувати тих з них, хто активно домагався від німців виконання ними даних обіцянок, як, наприклад, група ОУН-Бандери.

У боротьбі проти українських націоналістів, продовжував автор доповідної записки, німці почали цього разу використовувати ті польські елементи, які охоче йшли на співпрацю з ними проти українців, надаючи їм у нагороду за це всілякі привілеї у вигляді посад в адміністративному і господарському апараті, безперешкодної торговельної діяльності тощо. Подібна політика німців значно загострила стосунки між українцями і поляками, які наприкінці 1942 – на початку 1943 рр. у багатьох місцевостях почали фізично знищувати одне одного.

Використовуючи ненависть українського народу до поляків за поневолення у минулому, угодовство і зраду в теперішній час, ОУН і особливо бандерівці намагалися повсюдно очолити боротьбу українців проти поляків. Своєю чергою поляки мстилися українським націоналістам за активну участь у розгромі німцями Польщі та терор проти польського населення. Нарком доповідав, що органи радянської держбезпеки мають у своєму розпорядженні документ, складений бандерівським керівництвом ОУН під назвою «Огляд політичного, суспільного, культурного та економічного становища на західноукраїнських землях за 1942 р.».

В огляді, підкреслював Савченко, польське питання розцінювалося українськими націоналістами як найважливіше і найпринциповіше. Він цитував окремі положення документа, які, на його думку, давали можливість зрозуміти позицію ОУН щодо поляків. Так, для української сторони були дуже показовими і важливими слова генерал-губернатора Г. Франка про те, що він задоволений лояльним ставленням поляків до німецької влади, а також тим, що вони допомагають німцям якщо не цілком, то хоча б частково, дезорганізуючи спроби українців вести боротьбу проти їхньої колоніальної політики.

Далі автор записки зазначав, що українські націоналісти подають масам боротьбу польських елементів проти них як «співдружність» поляків з «більшовицькими бандами», що нібито діють спільно з ними. При цьому нарком підкреслював, що це не дивує, оскільки численні факти, які останнім часом були отримані з різних джерел, справді свідчили про наявність тісної співпраці значної частини польського населення на території колишньої Польщі з радянськими громадянами.

Савченко вказував також на те, що подібне ставлення спостерігалось з їхнього боку до радянських партизанських загонів. Пояснював він це тим, що, не дуже розраховуючи на захист з боку німців, поляки Західної України надсилали делегації від місцевого населення до червоних партизанів і прохали про допомогу в захисті їх від нападів українських націоналістів. Неодноразово радянські партизанські загопи розташовувалися в польських селах.

Наприкінці доповідної записки робився висновок, що основні плани польських елементів у Західній Україні українські націоналісти оцінювали цілком слушно. Поляки всілякими шляхами проникали в державний, адміністративний і торговельний апарат німецької влади, намагаючись уже тоді створити для себе плацдарм, за наявності якого вони змогли б зберегти свій вплив у Західній Україні після розгрому гітлерівської Німеччини.

Керівник радянських спецслужб вказував на різницю, яка, на його думку, існувала у становищі поляків і українців у Західній Україні та Генерал-губернаторстві. Німецькі окупанти, використовуючи поляків у Західній Україні проти українських націоналістів, водночас нещадно розправлялися з ними в ГГ,

для чого частково використовували проти поляків тих самих українських націоналістів.

Від себе додамо, що цю різницю визнавали і діячі ОУН, вказуючи на Холмщину і Люблін як на місця, де особливо постраждали поляки від терору німців². А наприклад, заступник В. Кубійовича по УЦК К. Паньківський у своїх спогадах про статус українців і поляків у ГГ та Рейхскомісаріаті «Україна» написав таке: «При всьому лихові жахливих часів війни й окупації наше положення було таки привілейоване, зокрема в порівненні із Східною Україною або польським населенням Галичини»³. Про особливе становище українців порівняно з поляками в ГГ писав у своїх спогадах також І. Кедрин⁴.

Отже, зміст доповідної записки С. Савченка вкотре перекоонує в тому, що, по-перше, є помилкою будь-які спроби відшукати причини українсько-польського міжнаціонального конфлікту, обмежуючись при цьому лише аналізом взаємин між обома народами у роки війни. А по-друге, що через довготривале напруження у стосунках упродовж усієї багатомісячної історії співжиття українців та поляків звинувачення якоїсь однієї зі сторін у тому, що це тільки вона була винна у конфлікті, як це часто робилося і робиться, є далеким від істини.

Звернімо увагу й на те, що не можна недооцінити також роль нацистів у розпалюванні українсько-польських суперечностей на всіх територіях з національно мішаним населенням. До кожного з народів німці застосовували різну тактику. Що більшу загрозу вони відчували у проведенні своєї колоніальної політики з боку автохтонного населення того чи іншого регіону, то суворіше до нього ставилися і менше йому дозволяли.

Як уже зазначалося, в ГГ гітлерівці дозволили українцям нібито набагато більше, ніж полякам, принаймні у початковий період війни. Проте і вимагали вони від них більшої покорності та лояльності.

Так, наприкінці 1942 р. і на початку 1943 р. у зв'язку зі створенням на території Замойського повіту зразкової німецької колонії (так званого Гімлерштадту) місцеві діячі Українського допомогового комітету та «українська» допоміжна поліція були залучені до активної участі у виселенні звідти змішаних українсько-польських громад на Грубешівщину. Причому якщо поляки масово тікали до лісу, українців німці свідомо поселяли

в польських господарствах Грубешівського повіту. Проти такої практики переселень запротестував В. Кубійович, побоюючись, і не безпідставно, що вона наразить українське населення на поїсту з боку польських підпільних організацій.

У документації польського підпілля справді можна віднайти чимало прикладів помсти польських партизанів представникам української національності, які, як вважали поляки, у своїй більшості були зацікавлені у проведенні німцями переселенської акції, а тому нібито сприяли їй.

У звіті працівників департаменту інформації і преси Делегатури польського емігрантського уряду за період від 15 березня до 15 липня 1943 р. з цього приводу повідомлялося таке: «Переселення українців із Замойщини на місце поляків у Грубешівський повіт, що проводилося за участю місцевого УДК, мало наслідком вбивство польськими боївками голови комітету адвоката Струтинського, його співробітника полковника Войнаровського, у Підляшші – колишнього сенатора Пастернака, а також багатьох українських вїтїв, солтисїв, поліцаїв; вбивства не припиняються, а тим часом спостерігається значне загострення польсько-українських взаємин...»⁵.

Серед польських дослідників поширена думка, що причиною вбивств названих осіб, як і багатьох інших представників української інтелігенції протягом 1942–1943 рр., було не прагнення польського підпілля позбавити місцеву українську людинність їхньої керівної верстви, а «фактична співпраця цих людей з німецькими окупантами». Визнаючи можливість такої співпраці, водночас підкреслимо, що польська сторона трактувала її дуже широко, подібно до того, як ОУН (Б) трактуватиме співпрацю поляків з німцями на Волині. Через це керівництво аківського підпілля могло визнати за «співпрацю з німецькими окупантами» цілком зрозумілу і виправдану з українського погляду діяльність петлюрівських діячів з Грубешіва М. Струтинського і Я. Войнаровського, спрямовану на створення загонів української самооборони. Безперечно, це робилося за згодою німців.

У польському звіті за період від 15 липня до 15 вересня 1943 р. його автори знову відзначали факт проведення польськими боївками антиукраїнських акцій і погіршення через це польсько-українських стосунків: «Під час пацифікації Білгорайського повіту місцеве українське населення розкратило знач-

ну частину майна, що залишилася від поляків. Поселені у подальшому сюди українці із Грубешівського і Томашівського повітів потрапили у складні умови... вони розпродають за безцінь решту реманенту і збіжжя, аби повернутися у колишні свої господарства... Польська контракція відбирає в українців їх найцінніших людей: на початку вересня в Любартові вбито відомого довоєнного діяча доктора Остапа Бурку. Те, що відбувається навколо, позначається на всіх ділянках національного життя, особливо на шкільництві, стан якого значно погіршився у зв'язку з нестачею вчителів (галичани реемігрують) і зменшенням кількості учнів; згасає діяльність місцевих організацій... тим часом в умовах, коли анархія посилюється, сталися перші випадки мордування поляків на зразок тих, що мали місце на Волині»⁶.

У документації польського підпілля значна увага приділялася стану польсько-українських взаємин у цей період не тільки на Холмщині і Підляшші, але також на Лемківщині і Надсянні. У вищезитованому звіті зазначалося: «Якщо до війни у таких містах, як Сянок, Кросно, Жешів, Ярослав та інших, проживала незначна кількість українців, то після 1940 р. вони цілком перетворилися на українські осередки... Лемки загалом неохоче сприймають українську націоналістичну пропаганду, проте не слід недооцінювати можливості української диверсії на цих землях»⁷.

Про ті самі події політична референтура крайового проводу ОУН на ЗУЗ в «Огляді суспільно-політичного, господарського та культурного життя на західних українських землях» за весну 1943 р. повідомляла: «Українське населення Холмщини і Підляшшя переживає від ряду місяців, а навіть років, страшний терор, як з німецького, так і з польського боків. На терені Замойщини гестапо творить зразкову німецьку колонію і в зв'язку з цим виселило 11 збірних громад повіту. Виселяють і українців і поляків, причому українців з розмислом поселяють у польських господарствах у Грубешівщині. Поляки майже поголівно пішли в ліси і, створивши партизанські банди, почали нищівну акцію, яка спрямована, передусім, проти українського населення. Крім проведення саботажної акції, як зривання мостів і телефонічних сполучень, висаджування у повітря поїздів і т. п., польська партизанка грабує всяке майно населення, особливо харчі і одяг. Дійшло до низки сутичок з жандар-

мерією, поліцією і військом. Вбивство польськими партизанами кількох німців спричинило репресії гітлерівців проти невинного мирного населення. В декількох селах розстріляно десятки родин. Сотні селян, жінок та дітей загинули і продовжують гинути від німецьких куль через звинувачення у підтримці партизанів. Села, що підозрюють у співпраці з партизанами, німці палять. При цьому гітлерівці грабують українців так само беззастережно, як і польсько-більшовицькі банди...»⁸.

Спровокований діями німців антиукраїнський терор з боку польських партизанських угруповань, з одного боку, змусив ОУН до творення власних загонів самооборони, але, з іншого боку, існування подібних загонів спричинило деякою мірою і недовіру до українців місцевої німецької адміністрації. Тому, як зазначалося у щойноцитованому документі, «...поведінка німців у цій українсько-польській боротьбі була доволі підозрілою. Раз вони йшли на руку полякам, то знову ставали ніби по стороні українців»⁹.

Діячі ОУН добре розуміли, що існувала певна відмінність у становищі українців і поляків у Генеральному губернаторстві та рейхскомісаріаті «Україна», обумовлена різною кількісною присутністю представників цих двох етносів в обох регіонах та відповідним ставленням до цього окупаційної німецької влади. У документах українського підпілля неодноразово зазначалося, що, наприклад, на Волині і Поліссі, де кількісно переважали українці, німці використовували поляків проти них, тоді як у ГГ, де більше проживало поляків, окупанти нещадно розправлялися з останніми, для чого частково налаштовували проти поляків тих самих українців.

Утім добре відомо, що хоча, скажімо, на Люблінщині поляки жорстоко постраждали від терору нацистів, у ГГ існувала низка польських адміністративних, господарських, судових інституцій та установ, розгалужена мережа «польської» поліції, які своїми діями дошкуляли місцевому українському населенню.

До речі, відповідальність за злочинні дії окремого поліцей чи групи поліцаїв пересічний українець і поляк здебільшого покладали не на німецьких окупантів, а на українську чи польську громаду, представником якої і був цей або ці конкретні прислужники гітлерівського режиму. Тому й виходило так, як

наприклад, повідомлялося у друкованому органі «Східні землі Речі Посполитої» польської підпільної організації «Польща бореться». Газета писала: «Пересічний поляк у Львові спостерігав за тим, як “працює” українська поліція, виконуючи німецькі розпорядження, і в ньому зростала ненависть до українців. Той самий поляк, коли б мешкав у Варшаві і бачив, що виробляє польська поліція, котру вже ніхто не називав польською, а лише “гранатовою”, навряд чи відчував би ту саму ненависть до своїх співвітчизників, хоча ті останні на неї цілком і заслуговували»¹⁰.

У зв'язку з вищесказаним постає питання про те, якою мірою антиукраїнські дії польських партизанських угруповань на території ГГ, зокрема у південній Люблінщині, під час здійснюваного гітлерівцями в листопаді 1942 р. – березні 1943 р. першого етапу переселенської акції спричинили масовий антипольський терор загонів УПА на Волині, а пізніше й у Східній Галичині. Адже на існування такого взаємозв'язку вказувалося, наприклад, у комунікаті від жовтня 1943 р. проводу ОУН (Б) з приводу українсько-польських взаємин¹¹, про це писав у добре знаній дослідниками цієї проблематики статті під назвою «Куди прямують поляки», опублікованій на початку 1944 р. у часописі ОУН «Ідея і чин», О. Садовий («Мирослав Прокоп»),¹² що був редактором цього часопису, і т. д. У цих матеріалах офіційно стверджувалося, що, наприклад, «волинська різанина» значною мірою була спричинена масовими вбивствами провідних українців польськими боївками на Холмщині ще у квітні 1942 р.

Уже в повоєнний час в українській мемуарній літературі згадувати про події на Волині як про наслідок подібних за характером процесів, що передували їм на Холмщині, стало майже нормою. Утім усі без винятку польські дослідники надалі продовжують стверджувати, що вбивства польськими партизанськими загонами українських в'їтів, солтисів, поліцаїв, а подекуди і простих селян на Холмщині впродовж 1942–1943 рр. жодним чином не могли спровокувати ОУН (Б) на організацію «червоних ночей» на Волині¹³.

Одні з них вважають, що згадувані події по обох боках річки Буг збігалися в часі, інші доводять, що «вістки з Генерал-губернаторства до рейхскомісаріату і навпаки не діставалися так швидко по обидві сторони кордону», треті впевнені в тому, що ОУН (Б) незалежно від того, що відбувалося навколо, так чи

інакше була схильна до антипольського терору і для останньої йшлося лише про те, коли його розпочати. Натомість усі вони впевнені, що «волинська різанина» сприяла напливу поляків-утікачів з Волині до ГГ і ще більшій ескалації у зв'язку з цим ненависті місцевих поляків до українців¹⁴.

Згадаємо про цитовані вище огляди суспільно-політичного, господарського і культурного життя на ЗУЗ крайового проводу ОУН, що датуються весною 1943 р., зміст яких однозначно свідчить про поінформованість оунівців щодо терору польських боївок проти українців, залучених гітлерівцями до участі в переселенській акції в ГГ.

Отже, цей факт суперечить твердженням польських авторів про те, що хтось нібито міг і не знати, що робилося в той самий час або навіть ще раніше на протилежному боці кордону. Напевно, все-таки можна стверджувати, що керівники обох підпільних рухів упродовж 1942–1944 рр. уважно стежили за подіями в суміжних регіонах. Саме необхідністю зміцнити місцеві українські сили і посилити опір польським партизанам за Бугом і Сяном буде викликаний перехід у березні 1944 р. кількох куренів УПА з Волині і Східної Галичини на «Закерзоння»¹⁵.

Утім, відповідаючи на запитання, чи був антипольський терор УПА в рейхскомісаріаті «Україна» спровокований попередніми вбивствами поляками українців у ГГ, ми схильні вважати (і в цьому переконують документи українського підпілля), що ОУН (Б) підштовхнула до прийняття рішення про проведення такого терору на території Волині саме діяльність місцевих поляків.

2. «Антипольська акція» ОУН (СД) і УПА на Волині, діяльність польських баз самооборони, польських національних партизанських загонів, 27-ї Волинської піхотної дивізії АК

Тепер перейдемо до аналізу власне українсько-польського збройного конфлікту на території Волині, де він виявився найкривавішим, і звернемося цього разу до польської підпільної документації. У звіті про ситуацію на Волині місцевого окружного представника польського емігрантського уряду К. Банаха («Ліновський»), датованому 7 жовтня 1943 р., йшлося про те, що вже протягом 1942 р. мало місце мордування поодиноких осіб і родин польського походження, тоді як від початку 1943 р.

воно набуло масового характеру. Вбивства почалися наприкінці лютого у повітах Сарни, Костопіль, Рівне та Здолбунів. У червні мордування поляків поширилося на повіти Дубно, Кременець та Луцьк, у липні – на повіти Горохів, Володимир та Ковель, а наприкінці серпня – на останній волинський повіт Любомль. За підрахунками членів волинської Делегатури польського уряду, на жовтень 1943 р. кількість жертв із провини українських боївок серед місцевих поляків становила понад 15 тисяч осіб¹⁶.

Далі К. Банах зазначав, що тривалий час українці на Волині не мали якогось однозначного ставлення до Польщі і поляків. Натомість вороже ставилася до поляків та частина української громадськості, що перебувала на боці німців і у співпраці з ними створювала органи місцевого самоврядування та поліції. Ці українці наїхали на Волинь з Галичини. Водночас зі створенням місцевої адміністрації та поліції вони розпочали діяльність у складі напівзаконспірованих організацій. З'явилися три українські організації: ОУН-бандерівців, ОУН-мельниківців та петлюрівці. Наприкінці 1942 р. ці організації утворили Узгоджувальний комітет. Українці будували свою організаційну мережу за посередництвом органів самоврядування, але головне оперття знайшли в поліційних постах, яких налічувалося близько двохсот. Свої осередки в поліції мали також комуністи.

Коли німці виявили, що в деяких місцевостях на органи поліції мають вплив комуністи, а також законспіровані бандерівські осередки, вони почали її роззброювати. Відповіддю українців на це стала втеча зі зброєю до лісу. Таким чином у лісах опинилося близько 5 тисяч озброєних поліцаїв. До них приєдналася також молодь, якій загрожували арешт та вивезення на примусову працю до Рейху. Втеча поліції сталася наприкінці березня, а вже у травні, як стверджував представник польського уряду, «українські банди» налічували щонайменше 40 тисяч осіб. Саме вони, на його думку, стали головним знаряддям у злочинних нападах на поляків, що були інспіровані обома окупантами.

К. Банах доповідав про те, що, згідно із зібраними членами волинської Делегатури польського уряду свідченнями, «банди» під час нападів користувалися міцною підтримкою переважної більшості місцевої української людності. Але важко було визначити те, в чиїх руках вони знаходилися на час

подання звіту. Волинський делегат польського уряду не мав сумніву стосовно того, що початок існуванню «банд» поклав наказ бандерівців, хоча незабаром у їхніх діях вже спостерігалась відсутність будь-якого керівництва. Незважаючи на зусилля, ні українці, ні більшовики не були здатні їх опанувати. Здавалося, що в українському суспільстві не існувало жодного авторитету, який був би здатний зупинити мордування поляків. На думку автора звіту, єдиним дієвим чинником у цій ситуації могла бути тільки сила.

Проте він підкреслював, що в українському середовищі був значний відсоток інтелігенції й освічених селян, які намагалися протидіяти нападам на поляків та виступали за співпрацю з ними. Ці елементи зосереджувалися навколо створеного нещодавно Українського волинського комітету (УВК). Однак через організаційну слабкість і брак авторитету вони не становили тієї сили, яка змогла б відіграти якусь поважну роль у волинських подіях¹⁷.

Аналізуючи цей звіт, не можна не зробити кілька висновків. По-перше, згідно з документом, антипольські виступи набули масового характеру у лютому – березні 1943 р., тоді як насправді це радше трапалося у квітні.

По-друге, почалися вони на території Сарненського, Костопільського та інших районів східної Волині, де вже з кінця 1942 р. достатньо розбудованою й активно діючою була УПА («Поліська січ») на чолі з Т. Боровцем-Бульбою.

По-третє, як з'ясували для себе місцеві польські підпільні керівники, а це, між іншим, відповідало дійсному стану речей, «українська» поліція на Волині була однією з форм конспіративної мережі ОУН (додамо, що не ОУН загалом, а саме бандерівців). Коли про це також дізналися німці, вони почали її роззброювати. Надзвичайно правдоподібну інтерпретацію причин дезертирства українців з німецької поліції та втечі у ліс запропонував один з провідних польських дослідників цієї проблематики Г. Мотика. У Національному архіві Республіки Білорусь він натрапив на звіт командира одного з радянських партизанських угруповань А. Бринського, у якому той повідомляв, як йому вдалося завдати дошкульного удару німецькій окупаційній адміністрації на Волині, спровокувавши німців своїми діями у чотирьох районах на арешти та розстріли українців-поліцаїв, а зрештою і на втечу останніх до лісу¹⁸.

По-четверте, колишні українські поліцаї – втікачі з німецької служби, а також українська молодь, що приєдналася до них через те, що їй загрожувало вивезення на примусові роботи до Рейху, склали основний контингент тих боївків чи загонів, які з кінця березня – початку квітня розпочали у східних районах Волині масові антипольські виступи.

По-п'яте, керівництво польського підпілля визнавало, що українські збройні загони користувалися міцною підтримкою переважної більшості місцевої української людності. Причину цього, за повідомленням, наприклад, періодичного друкованого органу політичного представництва польського емігрантського уряду на окупованих територіях «Наші землі східні», поляки вбачали у прагненні місцевих українських селян скористатися ситуацією і відібрати у своїх польських сусідів разом з їхнім життям майно та землю¹⁹.

І справді, причину підтримки населенням дій командування УПА на Волині слід пояснювати, окрім іншого, також земельною політикою, яку воно проводило, розподіляючи відібрані в поляків ділянки поміж українських селян (декрет УПА від 15 серпня 1943 р.). Зважаючи на існуючі від довгого часу складнощі з отриманням українцями тут землі, подібна політика не могла не знаходити прихильного відгуку з їхнього боку. Поза сумнівом, саме підтримка УПА цивільною українською людністю, озброєною косами, вилами, сокирами, ножами, і надала вбивствам на Волині масовості та особливо жорстокого характеру.

По-шосте, спочатку українські збройні загони знаходилися під командуванням бандерівців і за їхнім наказом розпочали антипольські напади. Надалі ці загони діяли за власним сценарієм. Останнє твердження можна розуміти таким чином, що антипольські виступи українських селян на Волині треба було лише зніщувати, а у подальшому українська цивільна людність, можливо, тільки за підтримки кількох озброєних представників УПА проводила їх самостійно. До речі, в матеріалах ОУН (Б) і УПА міститься чимало звітів командирів різного рівня, в яких ідеться про нібито цілком самостійні напади українського населення, озброєного лише косами і вилами, на польські колонії та спалення польських забудов.

Представник польського уряду зазначав також, що до нападів на поляків українців підштовхнули обидва окупанти.

Хоча в інших документах діячі Делегатури стверджували, що ворожнеча між поляками й українцями є настільки великою, що її не треба було зайвий раз розпалювати²⁰.

Зрештою, підкреслював К. Банах, ні бандерівці, ні більшовики і, додамо, ні німці, незважаючи на зусилля, були не спроможні зупинити антипольську акцію, до якої самі підштовхнули українські маси. Ті українські політичні діячі, що намагалися протидіяти цій акції, не були впливовими в українському середовищі Волині. Щодо зусиль у цьому напрямку командування УПА, радянських партизанів і місцевих німецьких гебітскомісарів, то навряд чи вони були достатніми.

У звітах працівників із так званого Східного бюро департаменту внутрішніх справ центральної (варшавської) Делегатури польського уряду про ситуацію на Волині, що датуються 1944 р., знову підкреслювалася думка про те, що відповідальність за організацію антипольських акцій несуть, насамперед, «ради». Мордування поляків у найжахливіший спосіб відбувалося саме на територіях, де напередодні війни значний вплив мали комуністи. «Упродовж двадцятидвохмісячного періоду окупації радянські органи свідомо намагалися представити в очах місцевої людності Польщу і поляків у негативному світлі», завдяки чому створили атмосферу, коли стали можливі всілякі антипольські ексцеси. Саме «ради виховали українську молодь у потрібному їм дусі, сформували з неї міліцію, яка під час гітлерівської окупації майже у повному складі вступила до лав німецької поліції і незабаром стала головним зряддям в організації антипольських виступів».

Анархії на Волині сприяла також діяльність більшовицьких диверсійних груп. На думку польських діячів, значний відсоток «банд» знаходився під їхнім впливом, а можливо, і під їхнім безпосереднім командуванням. «Утримування стану анархії в тилу німецьких військ відповідало винятково інтересам Москви». Другим елементом, який спричинив «волинські злочини», працівники Делегатури польського уряду називали українських націоналістів, третім – німців.

Слід також зазначити, що дуже часто в документах польського підпілля можна відшукати твердження про те, що «волинські події» відбувалися в умовах цілковитого безладдя, яке сприяло виявленню найгірших людських інстинктів і дало змогу добре себе почувати різного роду покидькам. Тому неод-

норазово мордування людей відбувалося у найжахливіший спосіб з використанням сокир, кіс і тому подібного, а серед загиблих поряд з чоловіками були жінки та діти ²¹.

Ставлення до антипольських виступів українських політиків та громадських діячів було аж ніяк не однозначним. З української і польської підпільної документації відомо, що УПА («Поліська січ») на чолі з Т. Боровцем-Бульбою не мала на меті вести повномасштабну боротьбу проти поляків.

Самі поляки пояснювали це тим, що у війську Боровця був значний відсоток радянських українців, у яких не було ворожого ставлення до польського населення. Проте ймовірно, що вже тоді від Боровця відокремилися якісь групи (у звітах місцевих керівників АК серед таких згадується, зокрема, «банда Крука»), які потрапили під вплив ОУН і започаткували антипольські виступи ²².

Сам Т. Боровець-Бульба у звітах воєнного періоду згадував про власні наміри, спрямовані навіть на налагодження взаємин з поляками та об'єднання зусиль проти спільних ворогів, які, втім, на його думку, були зведені на ніщо антипольською акцією бандерівців, що розпочалася навесні 1943 р. ²³.

22 лютого і 9 квітня 1943 р. між Головною командою УПА («Поліська Січ») і військовими представниками ОУН-Бандери відбулися ділові переговори з приводу створення єдиної української збройної сили. У польських документах лише згадується про факт таких переговорів ²⁴. Натомість у добре відомій дослідникам цієї проблематики праці «Фронта Степана Бандери в ОУН 1940 р.» її автор, колишній діяч ОУН (М) П. Балеї, стверджує, що під час квітневих розмов представник «урядуючого» провідника ОУН (Б) М. Лебеда поручник «Сонар» (В. Івахів) зробив Боровцю пропозицію щодо очищення всієї повстанської території від польського населення, яке скрізь шкодило українській справі через провокаційну роботу польських урядовців у німецьких установах та масову підтримку польськими селянами більшовицької партизанки ²⁵.

Відомо, що Т. Боровець-Бульба з цим не погодився, оскільки вважав, що за ворожі польські акти слід карати тільки винних, а не все населення. Він звернувся з відкритим листом до членів проводу ОУН (Б), в якому зазначав: «Вже в часи переговорів замість провадити акцію по спільно наміченій лінії

військові відділи ОУН під маркою УПА та ще й нібито з наказу Бульби заходилися винищувати ганебним способом цивільне польське населення та інші національні меншини... Чи правдивий революціонер-державник може підпорядкуватися проводові партії, яка починає будову держави від вирізування національних меншин та безглузлого палення їх осель? Україна має грізніших ворогів, ніж поляки. Кожна дитина знає, що винищенням кількисот поляків в деяких областях не зліквідується польської небезпеки для України. Польський народ все одно існує, і як довго він буде в тій же неволі, що ми, так довго силою обставин він буде не ворогом нашим, а союзником. Які заміри можуть мати поляки супроти нас в майбутньому і як уложаться наші взаємовідносини – це інша річ. Сьогодні замість різатися взаємно ми мусимо монтувати один революційний фронт всіх поневолених народів проти окупантів, а не відкривати собі зайвих фронтів»²⁶.

Один з українських дослідників діяльності УПА («Поліська січ») А. Жуківський навіть вважає, що саме винищення польського населення бандерівськими формуваннями, що перебрали назву УПА, змусило отамана відмовитися від цієї назви, щоб таким чином відмежуватися від подібних дій²⁷. У червні 1943 р. Боровець публічно засудив мордування поляків і звернувся до представників волинської Делегатури польського емігрантського уряду з пропозицією про співпрацю²⁸.

З публічним осудом антипольських акцій виступив наприкінці квітня 1943 р. Український волинський комітет, до складу якого входили прихильники колишньої ундовсько-петлюрівської спілки. У часописі «Шлях» вони опублікували заяву, в якій стверджували, що організація антипольських виступів є справою рук винятково більшовиків. Мордування поляків неофіційно засудили львівські бандерівці²⁹.

На Волині, а незабаром і в Галичині впродовж 1943 р. з'явиться чимало звернень до місцевого населення за підписом різних українських організацій і політичних діячів із закликом не піддаватися на антипольську агітацію. З огляду на те що ці звернення, з одного боку, значно доповнюють наші уявлення про українсько-польський міжнаціональний конфлікт, а з іншого – демонструють, наскільки різноплановим був підхід українських політичних сил до проблеми суперечностей між обома народами, а водночас і до національно-визвольної бо-

ротьби українського народу загалом, вважаємо за потрібне деякі з них частково зацитувати.

У зверненні до українців Крайового комітету співпраці з «альянтами» зазначалося: «...ОУН підмовляє Вас, щоб Ви, не очікуючи нізвідки допомоги, самі виступили б до боротьби за Українську державу. А чи Ви знаєте, з ким то буде боротьба? Не тільки з більшовиками, але і з мадярами, румунами, поляками, а може бути, теж і з відступаючими німцями... Провідники ОУН між собою і до довірених людей говорять відкрито, що боротьба буде програна, але треба її підняти, щоб наступним українським поколінням дати нові зразки героїв, що загинули за Україну. Отже, наші молоді люди масами загинуть. України з того не вийде, а тільки по літах будемо святити нові річниці програних боїв, як сьогодні святимо Крути і Базар.

...Україну можемо досягнути тільки в оперті на сильних союзників. Такими союзниками можуть сьогодні для нас бути тільки Англія і Америка... Отже, треба всіма силами старатися про досяг помочі альянтів. Поки що, на жаль, не зроблено в тому напрямку майже нічого. Що ж з того, що в Канаді наші послі почали переговори з шефом уряду, коли тим часом до Англії і Америки дійшли вістки про творення дивізії СС і про мордування поляків на Волині. Як же можемо досягнути поміч альянтів, підтримуючи їх ворогів – німців, і мордуючи їх приятелів – поляків!»³⁰

Подібні думки містилися і у відозві до українців Комітету польсько-українського порозуміння: «...Маємо тепер місяць листопад, місяць, в якому розпочалися у 1918 р. українсько-польські бої, і різні наші провідники намовляють нас з приводу річниці цих боїв, щоб ми були готові до їх повторення. Кажуть нам, що відберемо зброю у німців, а потім тією зброєю переможемо поляків і так збудуємо вільну Україну... В роковини листопадових боїв закликаємо вас: не давайте послуhy людям справді відважним, але нерозумним. Коли програємо, вони втечуть за кордон, але що тоді буде з селянином? Думайте про долю вашу і ваших дітей, думайте про долю цілого краю»³¹.

А от уривок із звернення Комітету українських селян: «...Скільки поляків вимордували українські поліцаї. Поляки, напевно, захочуть помститися своїм вбивцям і грабіжникам. Але вони вперу вдеруть на еміграцію й звідти писатимуть патріотичні статті до газет, а ти, український селянине, залишишся

на місці й будеш пити пиво, що його наварили українські політики»³².

Утім у розповсюдженій 18 травня 1943 р. відозві Крайового проводу ОУН на Північних західних українських землях (ПЗУЗ), очолюваного на той час Д. Клячківським («Клим Савур»), уся відповідальність за загострення міжнаціональних взаємин на Волині покладалася на поляків. У відозві містився такий заклик до польського населення: «...У теперішній час наша адміністрація полишила свої пости, щоб німці не мали доступу до наших сіл і не могли б нас нищити, як це було досі. Ви першими добровільно зголосилися зайняти її місце і допомагаєте німцям проводити їхню бандитську роботу. Зараз ви є сліпим зняряддям в німецьких руках, яке спрямоване проти нас. Але пам'ятайте, якщо польська громадськість не вплине на тих, котрі пішли в адміністрацію, поліцію та інші установи з тим, щоб вони їх полишили, то гнів українського народу виллється на тих поляків, які мешкають на українських землях. Кожне наше спалене село, кожна наша жертва, що будуть з вашої вини, відіб'ються на вас... Поляки! Опам'ятайтеся! Повертайтеся додому. Ті, котрі зараз служать і допомагають німцям, ще можуть повернутися, але завтра буде пізно. Хто буде і надалі служити та допомагати гестапо, того не мине заслужена кара»³³.

На наш погляд, ця відозва із закликом до поляків Волині полишити службу в місцевих німецьких адміністративних та поліційних органах влади вже після того, як з неї втекла переважна більшість українських поліцаїв, є одним з найпоказовіших документів, що характеризує мотивацію подальших дій українських повстанців щодо місцевої польської людності.

Зрозуміло, що поляки з різних об'єктивних і суб'єктивних причин не пішли з німецької служби. Навпаки, якась їхня частина намагалася всілякими шляхами закріпитися на ній. Як було зазначено вище, основна мета цього полягала у створенні для себе вже тоді плацдарму, за наявності якого поляки змогли б зберегти свій вплив у Західній Україні після розгрому гітлерівської Німеччини. Підкреслимо й те, що самі по собі наміри і поляків, і українців знайти в тих складних воєнних умовах бодай якусь роботу, хай навіть в окупаційних адміністративних органах, якщо тільки вона не була пов'язана з каральними діями проти місцевого населення, свідчили лише

про прагнення людей вижити і допомогти в цьому своїм співвітчизникам.

Але загони УПА, перекававши відповідальність за службові частини поляків у німецькій адміністрації, а частково й у каральних органах, на всю польську громадськість Волині, незабаром здійснили те, що пророкувалося у вищезгаданій відозві. Конфлікт загострився ще більше, коли волинські поляки почнуть звертатися за допомогою до радянських партизанів і активно співпрацювати з ними (дехто вимушено, а хто і з власної ініціативи). Як відомо, в останніх українські повстанці вбачали свого основного ворога і готувалися до запеклої боротьби з тією силою, яка за ними стояла.

У цьому місці варто також торкнутися питання про те, коли і ким саме ухвалювалося рішення щодо проведення масштабної акції з «очищення» Волині від польського елемента, адже однозначної відповіді на нього, прийнято вважати, досі немає. На думку польських науковців, таке рішення, найвірогідніше, могло бути схвалене на лютневій 1943 р. 3-й конференції ОУН (Б) ³⁴.

Утім у попередніх наших працях ми намагалися довести, що радше за все подібне рішення не ухвалювалося на цій конференції ³⁵. Згідно зі свідченнями, що були дані після арешту в НКВС у серпні 1944 р. учасником лютневої наради, членом Центрального проводу ОУН М. Степаняком, волинські бандерівці навесні 1943 р. відійшли у своїй діяльності від рішень 3-ї конференції і пішли в напрямку, що практично здійснювалося на Волині командиром місцевих загонів УПА «Климом Савуром» – боротьби, передусім, проти червоних партизанів та поляків ³⁶.

Варто, однак, підкреслити, що з огляду на масштабність антипольських акцій, скоординованість їх у проведенні як у часі, так і на місцевості видається сумнівним, щоб рішення про їхній початок не було узгоджено на рівні Крайового проводу ОУН (Б) на ПЗУЗ. Хоча для такої узгодженості не обов'язково було збиратися на конференцію.

Не знімаючи провини з польських політичних чинників за нехтування національно-визвольними прагненнями західних українців, а з німецької і радянської сторін – за роздмухування або використання у своїх цілях українсько-польської ворожнечі, чимало дослідників ставлять сьогодні питання про історичну відповідальність за так звану волинську різанину

також керівників ОУН (Б) і командування волинсько-поліської УПА (майбутня УПА-Північ).

Останніми роками в Україні і Польщі з'явилося декілька публікацій, у яких, з посиланнями на архів Служби безпеки України, цитуються свідчення відомих командирів УПА та керівників Служби безпеки ОУН (Б), що нібито були дані ними після арешту на допитах в НКВС, зокрема Ю. Стельмащука («Рудий»), С. Коваля («Рубашенко»), М. Гаврилюка («Аркадій»), А. Божевського та інших.

У свідченнях ідеться про отримання свого часу згаданими діячами від Крайового проводу ОУН (Б) на ПЗУЗ таємних інструкцій та розпоряджень щодо «очищення терену Західної України від поляків та витіснення їх за Буг і Сян». Так, зі слів Ю. Стельмащука випливає, що видана в червні 1943 р. таємна директива командира УПА «Клима Савура» містила наказ: «...провести широкомасштабну акцію з ліквідації польського елементу...». І далі в ній же зазначалося: «... Тієї боротьби не можемо програти, і будь-якою ціною слід послабити польські сили. Села, розташовані у лісах, а також біля лісних масивів, повинні зникнути з поверхні землі»³⁷.

Далі в протоколі допиту «Рудого» повідомлялося, що він, як командир повстанчої групи «Озеро», у зверненні до представника Центрального проводу ОУН М. Лебеда від 24 червня 1943 р. прохав про затвердження відповідальних за здійснення антипольської акції: в районах надбужанських – курінного «Лисого» (І. Климчак), в районах Турійськ, Оздзютичі, Овадне і деяких інших – «Сосенка» (П. Антонюк), у Ковельській окрузі – «Голобенка» (О. Громадюк)³⁸.

Наслідки цієї акції у протоколі допиту підсумовані Ю. Стельмащуком таким чином: «29-го і 30-го серпня 1943 р. я на чолі загону в 700 осіб за наказом командувача військовою округою («Турів». – І. І.) «Олега» (М. Ковтонюк-Якимчук. – І. І.) вирізав геть усе польське населення на території Голобського, Ковельського, Седлещанського, Макіївського і Любомльського районів, пограбував усе рухоме та спалив усе нерухоме їх майно. Загалом у цих районах я протягом 29-го і 30-го серпня 1943 р. вирізав і перестріляв понад п'ять тисяч мирних мешканців, серед котрих були старі, жінки та діти»³⁹.

Навіть якщо критично поставитися до цих свідчень, знаючи, яким чином в НКВС отримувалися «зінання», вони не за-

перечують самого факту проведення антипольських акцій. До того ж, наприклад, проведена в серпні 1992 р. у Головнянському районі на місці двох колишніх польських колоній Воля Островецька й Островки ексгумація останків польських жертв справді засвідчила масовий характер вбивств⁴⁰.

А от яка, наприклад, містилася інформація у свідченнях командира загону «Котловина», що входив до складу цієї ж військової округи (групи) «Турів», С. Коваля. Прочитуємо один із фрагментів протоколу його допиту: «...В червні 1943 р., після того як поляки разом з німцями почали нападати на українські села, ОУН віддала наказ знищити всі польські колонії на території Волинської області, а в разі опору слід було знищити і людей. Зокрема, Олег, знаходячись в с. Журавичи Цуманського району, дав вказівку своїм сотням знищити наступні колонії: сотні «Мороза» (Г. Кузьма. – *І. І.*) – Мар'янівку, сотні «Богдана» (П. Койлик. – *І. І.*) – Вулку Котовську, сотні «Рибак» – Софіївку... На проведення цих акцій було дано дві доби. По їх закінченні сотні мали прибути до колонії Пшебраже Ківерцівського району та спільними зусиллями її знищити»⁴¹.

Далі Рубашенко описував бій із Пшебраже, підкреслюючи, що поляки створили там настільки потужну базу опору, що її довелося навіть обстрілювати з 45-міліметрової гармати. Бій тривав доти, доки у запаллі сотні Богдана не з'явилися радянські партизани. Зіткнувшись ще й з ними, українські повстанці з великими втратами відійшли.

Зміст цитованих вище свідчень підтверджується звітом про військову акцію 1-ї групи УПА від 27 липня 1943 р. за підписом командира групи «Дубового» (І. Литвинчук), що міститься в колекції матеріалів ОУН і УПА та зберігається в Державному архіві Рівненської області.

Наведемо заключний фрагмент звіту: «...1) Внаслідок проведених дій першою групою дня 17, 18, 19 липня зліквідовано села і колонії: Гута-Степань, Борок, Омеляну, Ляди і хутори Кам'янок, Ромашково, Подселече, Поляни, Голинь, Темне. 2) Другою групою зліквідовано села і колонії Вирку, Селисько, Сошники, Острівки, Переспа, Виробки, Гали, Шимонісько, Ужане, Зівка, Березина, Тур, Осовичи, Іваньче, Длуге, Поле, Березувка. 3) Ворожі втрати понад 500 вбитих та не окреслена кількість ранених. 4) Відібрано грабоване українському населенню домашнє майно, худобу, коні та вози. 5) Розбито німців

Рафалівської станиці. 6) Розбито групу німців з Костополя... 8) Власні втрати 18 вбитих і 17 ранених. Завдання виконано цілковито. Розбивши польські озброєні банди, усунуто загрозу, яка тяжіла місцевому населенню. Одночасно звільнено терен від окупаційної влади»⁴².

У цьому звіті впадає в очі разюча невідповідність у кількості жертв серед поляків і українських повстанців, що може свідчити, з одного боку, про непідготовленість і слабкість першої сторони, навіть за підтримки її німцями або радянськими партизанами, а з іншого – про ретельно продумані та попередньо узгоджені «нагорі» дії другої сторони.

Чимало інформації про результати проведених загонами УПА антипольських акцій дають звіти виконавчих референтів Служби безпеки ОУН (Б). В одному з них, наприклад, з району Млинів за час від 1 вересня до 10 вересня 1943 р. повідомлялося: «Протягом звітного часу зліквідовано 17 польських родин (58 осіб) ... Терен в загальному очищений. Ляхів чистокровних немає. Справа мішаних подружжів розглядається»⁴³.

В іншому документі – суспільно-політичному огляді за вересень 1943 р. – йшлося про таке: «В зв'язку з нашою проти-польською акцією поляки старалися свої перші жертви використати для протиукраїнської демонстрації, влаштували великі похорони і намагалися звернути увагу публічної opinii на т. зв. “садизм українців”. Коли наша акція прибрала загальну форму, поляки ще більше занепокоїлися. Зараз поляків в терені вже немає; всі переселилися в міста, де перебувають нелегально. Частина з них вже вивезли до Німеччини, а решта ще тримається. Німці пішли полякам назустріч і обсадили ними уряди. Прихильність німців поляки планово стараються використати проти українського населення»⁴⁴.

Документація українських повстанців найкращим чином передає не лише результати, але також характер антипольських акцій. Зацитуємо уривок одного зі звітів про проведення такої акції в селах Гірка Полонка і Городище Луцького району в червні 1943 р. Анонімний автор розповідає: «Одержав я наказ знищити два фільварки – Гірку Полонку й Городище... Без жодного стрілу всуваємося всередину фільварку. З-під конюшні пада стріл вартового. У відповідь відгукнулися наші стріли. Почався короткий, але завзятий бій. Поляки відстрілювалися з мурів. Щоб краще зорієнтуватися, звідкіль б'є ворог, запалили

ми солому. Ляхи почали тікати з фільварку. Повстанці здобували будинок за будинком. З-під будинків витягали ляхів і різали кажучи: «Це вам за наші села і родини, які ви попалили». Поляки, викручуючись на довгих совітських штиках, благали: «На милість Бога, даруйте нам жице, я ніц не вінен і не вінна». А ззаду чотовий О., з розбитою головою, відзивається: «Наші діти, наші старці чи були винні, що ви їх кидали живцем в огонь?». І робота йде далі... По короткому бою ми підпалили будинки з ляхами, де вони погоріли»⁴⁵.

Ще жахливіше враження справляє характер антипольських дій у нижчецитованих свідченнях командира Української повстанчої групи «Озеро» Ю. Стельмащука, що були дані ним під час допиту в НКВС 20 лютого 1945 р. У протоколі з цього приводу зазначено: «Зігнавши геть усю польську людність в одне місце... починали різанину. Після того як не залишалося жодної живої людини, виривали великі ями, скидали туди трупи, засипали їх землею та, щоб сховати сліди цієї могили, запалювали над нею великі багаття... Так ми переходили від села до села...»⁴⁶.

Страшна картина «волинської різанини» змальована у звітах командирів радянських партизанських загонів, що діяли в той час на означеному терені. Так, у донесенні В. Бегми до УШПР від 11 квітня 1943 р. підкреслювалося: «Націоналісти проводять масовий терор проти польського населення. В селах райцентрів Степань, Деражно, Рафалівка, Клевань бульбівці не вбивають, а вирізають поголовно старих і малих та цілком спалюють польські поселення»⁴⁷.

У щоденнику іншого радянського партизанського ватажка, М. Наумова, під датою 9 грудня 1943 р. зберігся такий запис: «Минули колишній польсько-радянський кордон. По той бік – польські села, зайняті шитовцями, андріївцями, карасівцями... Поляки зустріли нас, “вельку партизанку”, з радістю. З’єднання розташувалося в Броніславці, Підралівці, Старій Гуті і навколишніх хуторах. Від р. Случ нас відділяють великі ліси, що тягнуться кілометрів на двадцять... За Броніславкою і Старою Гутою вже багато «чистих» від поляків сіл. Броніславка чекала своєї черги. На вулицях висять дзвони і рейки для сигналізації на випадок появи бульбівців. Довкола села чергують «секрети». У декого є навіть зброя: використовуються мисливські рушниці, викувані місцевими ковалями піки й шаблі. Словом,

село перетворилося на фортецю, яка переживає облогу і повсякчас чекає своєї Варфоломіївської ночі».

І далі під датою 13 грудня 1943 р.: «Та сама картина в Хотині і Моквині, які розкинулися по обох берегах Случу. В них поголовно вирізано все польське населення. Гітлерівці не тільки не забороняють цю різанину, а навпаки – заохочують її. Їм байдуже, хто винищує слов'ян. А націоналісти раді старатися. І гірко й образливо за цих фанатиків»⁴⁸.

Кількість цитованих тут документів видається достатньою, щоб уявити собі в цілому характер, масштаб та результати антипольських акцій УПА на Волині. Отже, скільки б сьогодні окремі дослідники не говорили про втручання «німецького або радянського чинників» у польсько-українську ворожнечу, намагаючись інколи цілковито на них перекласти відповідальність за міжнаціональний конфлікт у роки війни, слід однозначно ствердити, що не вони все-таки відіграли в ньому ключову роль. Криваве протистояння було детерміноване, з одного боку, польським шовінізмом, а з іншого – українським націоналізмом, тим обопільним екстремізмом, що знецінював людське життя, виправдовуючи все патріотичними гаслами. І тут не може бути виправдання жодній стороні.

Звірнемо увагу на ще одну обставину. Дуже часто в радянських документах ініціаторами антипольських акцій виступають «бульбівці», а у спогадах політичних опонентів бандерівців – «рубанівці», тобто прихильники М. Лебедя («Максим Рубан»), який, як прийнято вважати, будучи на той час «урядуючим» провідником, ніс найбільшу відповідальність за розв'язаний на Волині антипольський терор. У зв'язку з цим вкотре постає питання про те, хто все-таки був його справжнім організатором.

Цікаво, що в матеріалах Делегатури польського емігрантського уряду за 1943 р., коли йдеться про антипольські акції на Волині, як їх виконавець називається, як правило, не ОУН (Б) і навіть не УПА, а «волинська ОУН» або «ОУН-Державників»⁴⁹. Більше того, на думку польських діячів, саме через різне ставлення до поляків і Польщі в ОУН у першому кварталі 1943 р. відбувся розкол.

У звіті працівників Делегатури польського уряду від 15 вересня 1943 р. за період 15 липня – 15 вересня 1943 р. зазначається, наприклад, таке: «Нова ОУН-Державників приступила до виразно антипольської акції, беручи цілковито відпові-

дальність за різанину поляків на Волині, тероризуючи їх наразі поодинокими вбивствами й одночасно сповіщаючи у прокламаціях-наказах про необхідність вибиратися поза українські землі». І далі: «Той факт, що антипольський рух у Східній Малопольщі (Східній Галичині. – *І. І.*) оминає території, охоплені найбільшим впливом бандерівців, може свідчити лише про те, що останні як організація не схвалюють методів ОУН-Д»⁵⁰.

На перший погляд може здатися дивним протиставлення польськими діячами ОУН-Бандери і ОУН-Самостійників-Державників, адже добре відомо, що це була одна й та сама організація. Однак це лише на перший погляд. Фактично в одній і тій самій організації знаходилися на той час діячі, які мали неоднакові погляди щодо того, хто є головним ворогом ідеї побудови самостійної України, з ким і коли насамперед, а також якими методами та засобами має вестися боротьба.

І щодо цього слід зауважити таке. У свідченнях члена Центрального проводу ОУН М. Степаняка, що містяться у протоколі допиту його співробітниками НКВС від 25 серпня 1944 р., є згадка про те, що під час роботи 3-ї конференції ОУН у лютому 1943 р. він у своїй доповіді наполягав на необхідності зміни назви ОУН. Така зміна, на його погляд, була спричинена недовірою до ОУН з боку населення Східної України і сприйняттям там Організації як пронимецького формування. І хоча більшість учасників конференції не погодилася з аргументами свого колеги, але «урядуючий» на той час провідник М. Рубан-Лебець, затверджуючи відповідну резолюцію, зробив доповнення до назви ОУН, додавши слова – Самостійників-Державників, а також дав інструкції частіше використовувати у пропаганді саме цю назву⁵¹.

Проте хоча М. Лебець і підтримав нову назву, якою Організація здебільшого користувалася до Третього надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.), і саме з його ім'ям пов'язувалися дії ОУН (СД) та загонів УПА навесні – влітку 1943 р. на Волині, після його усунення на засіданні Центрального проводу з посади голови бюро проводу 13 квітня (за іншою версією 13 травня) 1943 р., ОУН-Самостійників-Державників фактично представляли інші люди. Серед них слід найперше назвати військового референта Центрального проводу ОУН, а з квітня (травня) 1943 р. його керівника Р. Шухевича, провідника ОУН (Б) на Волині і першого командувача УПА

Д. Клячківського, командувача 1-ї групи УПА І. Литвинчука, який здійснив чи не перше масове вбивство поляків у с. Янова Долина (Іванова Долина) на Костопільщині, внаслідок якого загинуло щонайменше 300 осіб. Між М. Лебедем та названими керівниками ОУН і УПА виник конфлікт, який позначився також на роботі Третього надзвичайного великого збору ОУН⁵².

У протоколі допиту в НКВС від 19–20 липня 1945 р. іншого оунівського діяча, командувача УПА-Захід О. Луцького говориться, що на Третьому надзвичайному великому зборі ОУН М. Лебедь засуджував політику, яку проводив на Волині «Клим Савур», тобто Клячківський. Він вважав, що дії створених «Савуром» загонів УПА є провокаційними, оскільки німці у відповідь на незначні дії цих загонів знищували цілі поселення. Принагідно зазначимо, що якщо Лебедь насправді таке казав, то він не дуже й помилявся, оскільки справді саме акти насильства загонів УПА супроти цивільної польської людності значною мірою спричинили створення німцями з кримінальних елементів «польської» жандармерії, якій було надано свободу дій у репресіях стосовно українського мирного населення.

В іншому протоколі допиту в НКВС від 3 липня 1945 р. той самий О. Луцький стверджував, що за завданням Р. Шухевича спеціально виїздив на Волинь з метою проаналізувати діяльність Волинського Крайового проводу ОУН і проінспектувати наявні вже на той час місцеві загони УПА. Після місячного перебування на Волині він представив звіт, у якому також піддав критиці дії волинських відділів УПА в питанні ставлення до польської людності. Цей звіт обговорювався на жовтневому 1943 р. засіданні Центрального проводу ОУН (Б), яке проходило поблизу Львова в помешканні одного зі співробітників «української» поліції». Луцький зазначав, зокрема, що «ці відділи, очолювані “Савуром”, в масовому порядку знищували польське населення. Центральний провід же був проти такого знищення поляків, тим більше, що саме в цей час між Центральним проводом ОУН і польськими підпільними антирадянськими формуваннями проводились переговори щодо співпраці». Щодо цього питання, продовжував Луцький, на засіданні розгорнулась дискусія, але оскільки члени Проводу погано знали дійсний стан УПА на Волині, вони поводити себе стримано, за винятком «Сергія» (М. Степаняка), котрий рішуче виступав проти «Клима Савура»⁵³.

Отже, проведення антипольської акції на Волині в 1943 р. треба пов'язувати з діями не стільки М. Лебеда, скільки крайового провідника ОУН (СД) і командира місцевих загонів УПА Д. Клячківського. Саме цей діяч українського повстанського руху доклав тоді найбільше зусиль до організації не лише антинімецької й антирадянської, але й антипольської боротьби. Висловимо також припущення, що позицію «Клима Савура» стосовно поляків підтримала тільки частина членів Центрального проводу ОУН.

Тепер перейдемо до висвітлення тієї ролі, яку відіграла в подіях на Волині «польська» допоміжна поліція на службі у німців. Документи польського й особливо українського підпілля подають чимало прикладів участі поляків у німецьких каральних акціях проти українських сіл. Незважаючи на сувору заборону волинського керівництва АК вступати до польських загонів допоміжної поліції, які мали заступити українські, частина місцевих поляків, аби отримати зброю і помститися українцям, ставали шуцманами.

У зверненні до населення Волині окружного делегата польського емігрантського уряду (окремо до українців і окремо до поляків) від 28 липня 1943 г. з цього приводу зазначалося: «1. Всі поляки, жінки як і чоловіки, повинні знаходитися в лавах самостійної польської самооборони... Слід зробити все, щоб німці якомога менше людей забрали на роботу. Адже доля вивезеного на роботу населення жахлива, а сама ця робота збільшує силу нашого найлютішого ворога... 3. В жодному випадку не можна сприяти німцям. Вступ до німецької міліції і жандармерії є тяжким злочином по відношенню до польського народу. Міліціонери-поляки, котрі беруть участь в руйнуванні домів, а також у вбивстві українських жінок та дітей, будуть виключені зі складу польського народу і жорстоко покарані. 4. Співробітництво з більшовиками є таким самим злочином, що і співпраця з німцями. Вступ до радянських партизанських загонів є злочином. Жоден поляк не повинен там знаходитися»⁵⁴.

Утім зовсім не всі поляки прислухалися до порад зверхників з АК та діячів місцевої Делегатури польського уряду. Ситуація на Волині склалася таким чином, що вирішальним чинником у виборі свого місця для них служили частіше не накази керівників підпілля, а інстинкт самозбереження.

Через темно-синій колір форми «польську» допоміжну поліцію часто називали «гранатовою», хоча її одяг у рейхскомісаріаті «Україна» був відмінним від того, який носила «польська» поліція в ГГ. Ця військова формація діяла під контролем органів німецької поліції і використовувалася як допоміжна поліційна частина для охорони суспільного порядку.

«Польські» поліційні частини розташовувалися в багатьох держмаєтках (лігеншафтах), районах та містах Волині. Так, наприклад, на території Луччини у квітні 1943 р. на місце «української» поліції у Сенківчівському, Колківському та Цуманському районах місцеві поляки «зголосилися масово»⁵⁵. Проте вже незабаром у них було відібрано зброю і видано картки на роботу до Німеччини. Багато поляків подали заяви про службу в поліції в Рожищах. Цікавою є та обставина, що німці брали не всіх. Так, із 60 осіб, що зголосилися в Рожищах, було відібрано тільки 8. У документах як українського, так і польського походження особливо яскраво простежується прагнення поляків із вступом на німецьку службу відразу придбати зброю. На адміністративні посади, залишені українцями, прийшло багато поляків на Горохівщині. Поляк очолив місцеву кримінальну поліцію. Жінка-полька очолила кріпо у Володимир-Волинському.

Особливо велику увагу, і зрозуміло чому, німці приділяли забезпеченню охороною фільварків. Деякі фільварки, разом з німцями, охороняли французи, чехи і, звичайно, поляки (наприклад, Ківерцівський район). Останні також брали участь у німецьких каральних експедиціях. У документації українського підпілля підкреслюється, що особливо планомірно нищать українців поляки саме з кріпо і лігеншафтів, до того ж «фільварки є майже виключно доменою поляків і тут вони мають осередки своєї підпільної організації»⁵⁶.

У деяких місцевостях після втечі українців до лісу в поліції їх залишилися одиниці. Під німецьким наглядом фактично перебували тільки залізнична колія й адміністративні будівлі. Німці розкидали листівки із закликом до тих, хто втік, аби вони до 25 квітня повернулися на свої місця. Деякі повернулися. Було й таке, що німці робили «наскоки» на українські села, ловили молодих хлопців і з них знову створювали поліційні батальйони. Так, наприклад, сталося в Торчинському районі. Було тут також сформовано батальйон і з поляків. У разі, коли

втікачі не поверталися, їхнє господарство знищувалося, а родина розстрілювалася. Якщо колишні шуцмани тікали до лісу з худобою, німці палили їхні села.

У квітні 1943 р. тільки під час однієї акції на території Луцького району німці спалили 5 сіл: Костюхнівку, Вовчицьк, Яблоньку, Довжицю і Загорівку. Разом з німцями в ній брали участь також поляки. У квітні німці разом з «польською» шуцполіцією двічі нападали на колонію Красний Сад у Горохівському районі. Було спалено 22 господарства і розстріляно близько 100 осіб. З метою ще більше спровокувати німців на українські виступи польські поліцаї підкидали в кожену хату «компромат» – підсовували в піч, солому або якесь інше місце зброю та гранати. Так, на території Горохівського району злочинний погром німцями кількох українських сіл був наслідком, як казали, саме «польської провокації». Особливо постраждали 10 квітня жителі с. Княже. Там було спалено 40 господарств і вбито 172 особи. Німці мордували цілі родини, грабували і палили, використовуючи попередньо складені поляками списки. Під час перебування в Горохові рейхскомісар Е. Кох відповідальність за німецьку акцію в с. Княже цілком поклав на поляків. Підкреслимо, що на рахунку «польської» допоміжної поліції чимало знищених (цілком або частково) українських сіл, про що свідчать не лише оунівські документи⁵⁷, але й матеріали польського підпілля⁵⁸, а також Українського штабу партизанського руху⁵⁹.

У радянській документації можна знайти, наприклад, таке зауваження з приводу дій «польської» поліції. У відповідній записці до секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова один з керівників польських прорадянських партизанських загонів, створених на Волині, Р. Сатановський, повідомляє: «Польській поліції дана німцями цілковита свобода в діях щодо українського населення. На ґрунті ненависті до націоналістів за скоєні ними злочини польська поліція, за сприяння німців, мстить українській людності загалом...»⁶⁰. Чимало подібних за змістом документів можна відшукати в опублікованому нещодавно 4-му томі «Літопису УПА» нової серії, цілком побудованому на радянських матеріалах⁶¹.

Документи Крайового проводу ОУН на західноукраїнських землях містять згадки про те, що іноді німецька жандармерія відмовлялася від зіткнень з українськими партизанами і від

участі в акціях проти українських сіл. Але під тиском з боку поляків «упивалася і все-таки виїздила на пацифікації». Під час акцій поляки заподіювали найбільше лиха українцям. Вони переконували німців, що своїми діями зупинять рух українців у цілому.

Прочитуємо уривок з документа, який демонструє те, як оцінювали стосунки між німцями і польським населенням Волині місцеві оунівці: «В ставленні до німців поляки застосовували свою улюблену історичну тактику, підлизувалися до них, запрошували на всілякі родинні свята, опоювали і омотували своїми впливами, підсовували своїх красунь і так брали їх в руки. У той спосіб вони розігнали не одну бурю, що збиралася над їх головами. Особливо ж з'єднували собі німців відданою співпрацею у поборюванні українців»⁶².

А от витяг зі звіту представника польського емігрантського уряду, в якому йдеться про поширені уявлення про поляків серед німців зі служби безпеки і гестапо: «Знайти донощиків і бажаючих співпрацювати з поліцією серед поляків набагато простіше, ніж серед українців. Українці намагаються триматися разом і у незначному відсотку стають донощиками, тоді як серед поляків, котрі є народом з великим гонором, знаходиться багато жінок, які за гроші, хутра і коштовності доносять на співвітчизників та діють проти них»⁶³.

Переважає більшість місцевої людності однаково погано ставилася до польських поліцаїв і українських шуцманів. Керівники ОУН і УПА у відозвах неодноразово зверталися до українських шуцманів із закликом не брати участі у німецьких облавах на співвітчизників, котрих вивозили на чужину, і пропонували їм піти шляхом волинської і поліської поліції, яка влилася до лав УПА для боротьби за волю українського народу⁶⁴.

У документах українського підпілля зазначалося також: «...шуцмани у моральному плані стоять дуже низько і не мають почуття національного обов'язку. Але, безумовно, за теперішньої ситуації кращим є, коли вони несуть службу, ніж поляки. Тим більше, коли вони налаштовані вороже проти останніх»⁶⁵.

Говорячи про мотиви, з яких українці і поляки йшли на службу до німців, важливо підкреслити, що в різні часи впродовж війни ці мотиви могли бути й були різними та часто протилежними. З приводу «колаборації» українців на початковому

її етапі добре висловився І. Лисяк-Рудницький. Він зауважував: «Згідне з правдою, що за міжвоєнної доби багато українців симпатизувало Німеччині. Але це було природне. Українські патріоти поборювали “статус-кво”, що означав знищення для їхньої нації, і тому оглядалися на єдину державу, яка могла, здавалося, довести до ревізії Версальської системи. Ця настанова існувала вже до 1933 року, і вона тривала після 1933 – не тому, що Німеччина стала нацистською, а тому що вона далі перебувала в опозиції до “статус-кво”. Якщо українці в цьому відношенні помилялися, вони заслуговують на таку саму поблажливість, як ті з-поміж західних лібералів, що замикали очі на реалітети російського комунізму»⁶⁶.

Проте після створення на Волині УПА не можна не вважати, на наш погляд, зрадниками свого народу тих місцевих українців, які залишилися у складі німецьких військових допоміжних формувань і в окупаційних адміністративних органах, якщо тільки не перебували там за наказом командування УПА.

Щодо тих поляків, які від самого початку війни вступали до лав німецької допоміжної поліції або посідали різноманітні адміністративні посади в окупаційному апараті, то їх польські науковці класифікують як таких, що становили найгірший суспільний елемент та були відвертими зрадниками Польської держави⁶⁷. Ці поляки не мали жодного сумніву стосовно того, що йдуть на співпрацю з головним ворогом свого народу. Виняток може бути зроблений лише для тих осіб, яких скерувало на роботу до німців керівництво підпілля як агентів.

Як слід трактувати співпрацю з німцями тих поляків Волині, що змушені були після масових антипольських виступів загонів УПА шукати захисту у тодішнього «господаря» на тих теренах? Для багатьох з них ішлося, передусім, про прагнення зберегти своє життя і якоюсь мірою помститися українцям. Не випадково у вже згадуваній статті «Куди прямують поляки», опублікованій у часописі ОУН (Б) «Ідея і чин», її автор стверджував: «...те, що на польських землях окреслюється як національна зрада, на українських землях поляки прикривають ореолом героїства»⁶⁸.

Звичайно, ніякого героїства у співпраці з німцями поляки не вбачали, проте ставлення до них на Волині було іншим, ніж у Генерал-губернаторстві. Тут вони були змушені розраховувати

на єдину силу, як їм здавалося, здатну надати їм дієву допомогу. Звернемо також увагу на те, що вищезитована стаття була написана на початку 1944 р., а не в 1943 р., тобто вже після масових антипольських виступів українських повстанських формувань.

Крім «польської» поліції, до участі в антиукраїнських «паціфікаційних» акціях німці залучали також «польську» жандармерію з ГГ, що складалася з вихідців із Сілезії, Познанщини та Помор'я. На відміну від «гранатової» поліції, вояків цих формувань називали «зеленими» через те, що рядові носили радянську форму кольору хаки. У травні 1943 р. близько тисячі польських жандармів прибуло до Луцька. До того часу вони несли поліційну службу поблизу фронту в Східній Україні. Місцеве польське населення, сподіваючись на те, що ці формування остаточно розправляться з українцями, «сприймало їх оплесками радості»⁶⁹. Ставлення поляків-жандармів до українців було особливо ворожим. Жорстокістю і нещадністю під час нападів на українські села уславилися, зокрема, загони так званої жандармері мотоциг⁷⁰.

Дуже часто польська поліція і жандармерія підтримували бази самооборони поляків на Волині, взаємодіяли з проаківськими партизанськими загонами під час нападів на українські села. Пізніше чимало польських шуцманів і навіть окремі «польські» поліційні формації увіляються до АК. Так, наприклад, у січні 1944 р. складовою 27-ї піхотної партизанської дивізії АК, яка буде сформована на Волині, стане шуцмансшафт – батальйон № 107 з м. Матіїва. Через це іноді важко покласти відповідальність за той чи інший, скоєний стосовно мирної української людності, злочин на якесь конкретне військове формування, що складалося з поляків.

Однак підкреслимо, що хоча частина волинських поляків і покладала, наприклад, на «шльонзаків» (тобто виходців із Сілезії) великі надії в тому сенсі, що «це вже їхня влада», далеко не завжди польські поліцаї і жандарми приходили на допомогу своїм співвітчизникам, навіть якщо мали для цього нагоду. Тому серед збережених архівних документів і спогадів з тих часів можна віднайти чимало негативних висловлювань щодо їхньої діяльності, поширених серед місцевих поляків, як, наприклад: «Ця польська поліція така сама польська, як шуцмани – українські»⁷¹.

Цікавою є оцінка дій «польської» поліції, а також характеру українсько-польського конфлікту загалом, яку дають матеріали прокомуністичних підпільних організацій західних областей України. У зверненні організації «Визволення вітчизни» зазначається таке: «...з нечуваною жорстокістю винищували оунівці польське населення, від малого до великого, спалювали оселі, руйнували сади та поля... Акти насильства супроти мирної польської людності дали німцям нагоду створити з кримінальних елементів польську жандармерію та дали їй вільну руку у винищуванні населення. Але дарма шукав би мирний польський громадянин в цієї жандармерії захисту перед українськими бандами. Вона була створена німцями для винищування української мирної людності і цю брудну роботу намагається виконувати не гірше від УПА...»⁷².

У центральному органі організації «Гвардія Людова» («Народна гвардія») «Боротьба» в № 10–11 від 1–15 серпня 1943 р. повідомлялося: «...З відразою та ненавистю дивляться український та польський народи на дурних Грицьків з української поліції, які накривають головою для Гітлера, мордують польське населення, та на катів з польської жандармерії, яка проводить масові екзекуції над українською людністю Волині. З погордою та гнівом придивляються український та польський народи до націоналістичних бандитських ватажків, які проголошують гасла польсько-української бійні, та до політичних ватажків з Українського центрального комітету і Польського опікунського комітету, котрі від лютого ворога приймають гроші на допомогу жертвам цієї безглуздої бійні, спровокованої цим же підлим ворогом»⁷³.

У серпневому за 1943 р. суспільно-політичному огляді крайового проводу ОУН на ПЗУЗ повідомлялося про те, що від початку цього місяця німці змінили свою тактику в ставленні до поляків і «польської» поліції на Волині. На початку серпня вони провели масові арешти польської інтелігенції у Луцьку і в районі. У багатьох поляків німці відібрали зброю. Арешти проводилися співробітниками служби безпеки, які спеціально для цієї мети приїхали з Рівного. Заарештованих поляків німці передавали на допити «українській» поліції. У тих випадках, коли польські поліцаї стягували «контингент» з українського населення на власну користь, німці також їх «гостро карали». Водночас, як свідчать документи українського підпілля, у деяких

місцевостях, що знаходилися поза межами безпосереднього і постійного впливу німців, «воєнне право», носієм якого був кожний озброєний німець чи поляк, продовжувало панувати і надалі, а місце «контингенту» фактично займав грабунок⁷⁴.

Як бачимо, служба частини поляків у німецькій поліції і жандармерії та їхня участь в антиукраїнських каральних акціях, безперечно, сприяли ескалації напруження в українсько-польських відносинах на Волині. Якщо погодитися з найбільш об'єктивною, на наш погляд, інформацією, що міститься в німецьких документах, про те, що антипольські виступи українських збройних формувань набули масовості саме у квітні 1943 р., коли першими своїми антиукраїнськими діями відзначилася і польська допоміжна поліція, то стає зрозуміло, яку роль відіграла остання у планах керівників ОУН (СД) і УПА з «деполонізації» західноукраїнських земель⁷⁵.

Разом з тим ще раз наголосимо на тому, що навряд чи керівництво польського антигітлерівського руху Опору, як і польське суспільство загалом, має нести відповідальність за дії окремих представників своєї нації, які перейшли на службу до нацистського режиму. Слід вважати, що це злочини цього режиму. На жаль, у роки війни як польська, так і українська громадськість здебільшого не робила різниці між тими, хто перебував на службі у німців, і тими, хто знаходився в лавах патріотичних військових формацій. Визначальним чинником у відносинах між українцями і поляками була національна належність.

Від травня 1943 р. центральне керівництво польського підпілля у Варшаві вже було докладно поінформовано про ситуацію на Волині. Про це свідчать рапорти генерала С. Ровецького до Лондона. В одному з них, від 4 травня, підтверджувався факт утечі до лісу між 19 і 25 березня 6 тисяч осіб зі зброєю, які до того часу знаходилися на службі в «українській» шугуполіції і веркшутцах. Останніми, хто втік до лісу, а сталося це 14 квітня, Ровецький називав людей з «української» поліційної школи в м. Матіїв.

Напади на поляків, на думку генерала, розпочалися відразу ж після «дезертирства української поліції». Насамперед, вони були спрямовані проти польських співробітників німецької адміністрації, що відала службами охорони лісів і держмаєтків, а потім вже поширилися на сільську людину, як колоністів, так і автохтонів, зокрема на Костопільщині. У звіті подавалася

кількість загиблих поляків, яка на початок травня становила понад тисячу осіб. Як зазначав Ровецький, незважаючи на це, керівництву волинським підпіллям достатньо швидко вдалося «загасити» паніку, що охопила польське цивільне населення. Люди, здатні працювати, розпочали польові роботи. Комендант округу АК у відозві до української громади наголосив на прагненні поляків до мирного співіснування з українцями, однак попередив, що у разі повторення антипольських виступів уживатиме проти них репресивних заходів.

Місцева українська інтелігенція відмежувалася від цих виступів, сприйнявши їх як «витівки молоді». Причини нападів українців на поляків генерал не знав, але повідомляв, що вивчає. Щодо причини втечі «української» поліції до лісу, то він називав ту, яку подавали німці, а саме, що з роззброєнням останніми українських шуцманів під загрозу ставилася подальша дієспроможність організаційної мережі бандерівців. Водночас генерал вказував на існування значного впливу на місцеву людність радянської пропаганди, яка підштовхувала українців і поляків до, на його думку, передчасного антинімецького повстання ⁷⁶.

У депеші до Лондона від 22 червня 1943 р. керівника одного з департаментів Делегатури польського уряду – Керівництва цивільної боротьби – С. Корбонського кількість загиблих поляків на Волині з провини українських збройних формувань оцінювалася вже у 2 тисячі осіб ⁷⁷, а у звіті від 19 серпня нового командувача АК генерала Т. Коморовського – у 3 тисячі осіб. Близько 5 тисяч осіб, що залишилися без даху над головою, німці вивезли до Рейху ⁷⁸.

«Одним з найбільших погромів польськості був напад банди поліцаїв на Янову Долину (с. Іванова Долина Костопільського району Рівненської області. – *І. І.*) у Великдень 23 квітня, під час якого загинуло близько 300 осіб». Таку інформацію було вміщено у травневому за 1943 р. випуску «Інформаційно-го бюлетеня» АК ⁷⁹.

Насправді цей напад здійснили бандерівські відділи 1-ї групи УПА на чолі з «Дубовим», про що довідуємося з українських матеріалів ⁸⁰. Біля села знаходилася одна з найбільших у Європі у міжвоєнний період каменярня базальту. Тому тут було розташовано німецький гарнізон. Залогу гарнізону становила рота литовської поліції під німецьким командуванням.

Вірогідно, співпраця місцевих поляків з представниками німецького гарнізону і дала підстави українським повстанцям напасти на село.

Напад відбувся вночі (за українськими матеріалами, в ніч із 21 на 22 квітня), близько першої години. Відразу спалахнули дерев'яні будівлі. Одні люди гинули в полум'ї, а тих, що намагалися вибратися з будівель назовні, розстрілювали. Власної збройної самооборони в селі поляки на той час ще не створили, оскільки побоювалися присутності німців, які у будь-який час могли віднайти у них зброю та суворо за це покарати. Щодо самих німецьких поліцаїв, то вони під час нападу «банди» вирішили за краще для себе не залишати своїх кошар. Тільки коли упівці наблизилися до їхніх власних оборонних позицій, німці відкрили вогонь.

Унаслідок нічного бою, за підрахунками української сторони, з боку поляків були сотні постріляних і попалених, власні втрати повстанців становили 4 вбитих і 3 поранених. За польськими підрахунками, у цю ніч у селі загинуло від 500 до 800 осіб. У спецповідомленні УШПР секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову подавалася цифра 600 загиблих поляків⁸¹. Навряд чи така кількість людей проживала в Яновій Долині, хоча на той час у селі могли знаходитися втікачі з інших сусідніх польських поселень. Ті, хто вижив, у найближчі дні розпорошилися по інших місцевостях Волині, іншу частину врятованих німці вивезли до Рейху. Зараз поблизу того місця, де колись знаходилося польське поселення, існує українське село Базальтове.

Документи українського і польського підпілля свідчать про те, що у нападах на польські села на Волині разом з бандерівськими брали також участь мельниківські й бульбівські загони. Ця обставина може свідчити про те, що керівництво навіть тих українських організаційних центрів, які в цілому заперечували застосування до поляків принципу колективної відповідальності, було не спроможне або не бажало стримувати українських селян від помсти, настільки поширеним явищем у Західній Україні була загальна ненависть до них.

Так, 13 травня 1943 р. бульбівські загони за підтримки української людності із сіл Вілія, Бистриці, Хотин, Холопи напали на польське населення с. Немілія, що на Костопільщині. Одних поляків вбивали сокирами, ножами та вилами, інших – пристрілювали. Загалом під час нападу загинуло від 150 до

200 осіб. Наступного дня німці, що прибули до села, фотографували тіла помордованих. Усіх їх поховали у колективній могилі⁸².

Пізніше, на початку вересня, поляки під командуванням поручника Л. Ошецького і за підтримки радянських партизанів із з'єднань І. Шитова та Д. Медведева помстяться жителям с. Вілія і штабній групі бульбівців, розквартированій на той час у селі. Унаслідок чотиригодинного бою загине велика кількість українських селян і близько 40 українських повстанців. Поляки втратять 16 бійців⁸³. Т. Боровець-Бульба у своїх спогадах подає дещо інші цифри⁸⁴.

Згідно з твердженнями багатьох польських дослідників українські повстанці дуже часто пов'язували початок своїх акцій з якимись знаменними датами. Так, наприклад, масовий напад на польські колонії відбувся у другу річницю прийняття Акта відновлення Української держави, тобто в ніч з 29 на 30 червня 1943 р. Генеральний наступ проти поляків на Волині збігся з православним святом апостолів Петра і Павла (12 липня), коли майже одночасно було заатаковано понад півтори сотні польських поселень⁸⁵.

Найдокладніша інформація, що міститься в документах цивільного представництва польського емігрантського уряду на окупованих землях, висвітлює обставини нападу в цей день на містечко Порицьк (Павлівка) та його околиці на Володимирщині. Інформацію подано таким чином: «Протягом 11–13 липня банди майже одночасно напали на кільканадцять сіл, розташованих неподалік м. Порицьк. У складі банд поряд з іншими знаходилися українські селяни з сіл Самоволя, Грушів, Печихвости, Стрільці. Окрім чоловіків, у тих бандах можна було побачити жінок і підлітків. Українці мали різноманітну зброю, починаючи від кулеметів та гранат і закінчуючи лопатами та вилами. Зброя була як радянського, так і німецького походження... Унаслідок нападу українців, наприклад, у колонії Ожешин з 350 її мешканців живими залишилися тільки близько 60. Урятувалися, головним чином, ті, хто на момент нападу не був удома. Напад стався о 9-й годині ранку. Його здійснила банда на чолі з Григорієм Возняком, який був одягнений у радянську військову форму. Банда мала на озброєнні важкі кулемети і 6 автоматів. Українці повітягали польську людинність із хат і вбили поблизу розташованого неподалік лісу.

У самому містечку Порицьк банда з'явилася 11-го липня об 11-й годині. Бандити були вдягнені у німецькі мундири. Польська людність знаходилася на той час у костьолі, де проходило недільне богослужіння. Бандити встановили перед костьолом кулемет і, дочекавшись, коли люди почали після служби виходити з нього, відкрили вогонь. Від кулеметного вогню і кинутих у натовп кількох гранат загинуло близько 100 осіб. Після цього бандити підклали під вівтар артилерійський снаряд, обгорнули соломою і підпалили. Стався вибух, від якого було зруйновано половину вівтаря. Банда пограбувала містечко і близько 17-ї години відійшла у ліс»⁸⁶. На думку польського дослідника, а в минулому солдата АК В. Філяра, напад на костьол у Порицьку здійснив загін УПА на чолі з М. Квітковським («Огороднічуком») ⁸⁷.

Про ті самі липневі події на Володимирщині повідомлялося також у звітах командування АК Львівського регіону: «...О пів на третю вночі 11 липня 1943 р. розпочалася різанина. Кожен польський дім оточили не менш ніж 30–50 селян, озброєні тупими різальними знаряддями, і кілька чоловіків, які мали вогнепальну зброю. Отримавши від господарів відмову добровільно відчинити двері, вони трошили двері самі, кидали всередину домів гранати, рубали людей сокирами, кололи вилами, а тих, хто намагався втекти, розстрілювали з кулеметів. Деякі поранені чоловіки померли вже після 2–3 днів страждань. Багато поранених і скалчених дісталися кордону Сокальського повіту. До 11-ї години було цілком знищено населення таких польських колоній, як: Новини, Гурів Дужий, Гурів Малий, Вигнанка, Зигмунтівка і Вітольдівка. Там зазнали жахливої смерті понад тисяча осіб»⁸⁸.

Якщо у Варшаві, як уже згадувалося вище, докладно стало відомо про антипольські виступи у травні, то, здавалося б, місцеве командування АК мало відреагувати на них відразу ж. Проте для польського підпілля на Волині акції УПА стали певною мірою несподіванкою, особливо вразила поляків їхня кількість і спосіб, у який вони проводилися. Це свідчило, поперше, про швидкість, з якою ОУН (СД) прийняла рішення щодо «деполонізації» західноукраїнських земель і з якою вона почала втілювати ці наміри в життя, а по-друге, – про погану обізнаність місцевих органів розвідки АК щодо українських планів.

Останнє наше твердження, до речі, суперечить поглядам деяких українських зарубіжних дослідників, наприклад Т. Гунчака, який вважає: «поляки, маючи практику ще недавнього правління своєю державою, зуміли створити компетентну розвідку, яка всебічно інформувала про життя українського населення, зокрема, про діяльність національного підпілля»⁸⁹.

Насправді аківське підпілля на Волині на початку 1943 р. було ще дуже слабким. Нагадаємо, що це було спричинено німецькими масовими арештами влітку 1942 р., які фактично знищили місцеву організаційну мережу АК. Головне командування у Варшаві заборонило від середини 1942 р. будь-яку підпільну діяльність на Волині. До січня 1943 р. збережені тут конспіративні осередки лише допомагали діючій на Сході в напрямку Києва польській саботажно-диверсійній організації «Вахляж».

Підкреслимо також, що втеча з німецької служби в березні 1943 р. українських шуцманів і їхній перехід в УПА покращили умови польської конспірації у великих містах і містечках, але значно погіршили їх у сільській місцевості.

В організаційному звіті за період від 1 березня до 31 серпня 1943 р. головний комендант АК генерал Ровецький так оцінював ситуацію на Волині: «...Доведена до нестерпного стану, польська людинність ховається від переслідувань у великих містах, у лісі або самотійно вступає у боротьбу з ворожим елементом задля збереження свого життя і майна. Ці обставини змушують територіальні комендатури до організації ефективного опору ворожим виступам представників інших національностей. Самооборона на східних землях стає завданням, яке за своєю важливістю не має поступатися підготовці до повстання»⁹⁰.

Отже, опинившись перед загрозою фізичного знищення польської людинності, командування АК на Волині було змушене водночас із продовженням підготовки до загального антинімецького повстання спрямувати зусилля наявних на той час в окрузі сил на створення «волинської самооборони».

Про це, зокрема, йшлося у наказі коменданта округу полковника К. Бомбінського від 22 квітня 1943 р.: «...Упродовж уже двох тижнів польське населення на Волині зазнає варварського мордування, яке коять стосовно цілих родин українські різуні. Мені відома рука, котра пхає українську людинність до

самовбивчої боротьби проти своїх співвітчизників польської національності на спільній батьківській волинській землі. Цілком зрозуміло, хто може отримати користь від цього внутрішнього безладдя. Це німецькі окупанти, яким простіше поневолити край, коли окремі групи населення проводять між собою боротьбу. Це також радянські партизани, котрі, діючи на землях Речі Посполитої, намагаються зосередити керівництво усім тут у своїх руках. Втрат зазнають тільки господарі цієї землі – поляки й українці (навіть чи українські селяни відчували себе в попередній період справжніми господарями на цій землі. – *I. I.*). Зрозуміло й те, що я не міг залишитися байдужим в умовах, коли кояться злочини проти співвітчизників і при цьому виняток не робиться навіть для жінок та дітей.

Ми вдалися до відплати тим українським провідникам, які всією своєю політичною діяльністю сприяли підбуренню української громадськості до виступу проти співвітчизників поляків на Волині. Однак цей різновид відплати не гарантує польській людині цілковитої безпеки. У зв'язку з цим наказую:

а) Унеможливити або принаймні ускладнити подальші напади різунів може тільки власна самооборона. На командувачів усіх рівнів покладаю обов'язок зніщувати цю справу. При цьому слід зробити все, аби наша організаційна мережа залишалася законспірованою...; б) Забороняю застосовувати у боротьбі методи, якими користуються українські різуні. Не будемо у відповідь палити українські поселення або вбивати українських жінок та дітей. Самооборона повинна мати на меті захист населення або покарання нападників при збереженні людського життя та майна; с) Забороняю будь-яку співпрацю з німецькою владою під час здійснення самооборонних акцій. У жодному разі не можна за миску сочевичної юшки у вигляді зброї вступати до поліції, вартівних відділів або інших загонів під німецьким командуванням. Дозволяю і навіть наказую здобувати у німців зброю, але в інший спосіб, залежно від умов; д) Забороняю нав'язувати співпрацю з радянськими партизанськими загонами. Не відбираю у них права перебувати на нашій землі, оскільки йде війна. Командувачі всіх рівнів повинні зробити все можливе, аби поляки, які знаходяться у радянських партизанів, опинилися в польських загонах. При цьому хочу застерегти від можливого проникнення в польські

лави провокаторів і комуністів. З наказом ознайомити всіх командувачів до командира відділення включно. Після ознайомлення всі примірники наказу знищити...»⁹¹.

У розпорядженні полковника Бомбінського від 17 травня 1943 р. вже чітко вказувалися ті місця, де мала постати самооборона. По-перше, вона утворювалася в тих сільських місцевостях, де переважало польське населення*. По-друге, в тих районах, де відсоток поляків був меншим, ніж українців, самооборону слід було організувати у містах та невеличких містечках. По-третє, на допомогу самообороні в кожному населеному пункті поставали збройні відділи та утворювалася система сповіщення⁹².

На момент видання цього наказу в багатьох польських колоніях і селах самооборонні осередки (пляцувки, пункти, бази) вже існували. Вони були створені місцевими жителями і, як правило, без будь-якої допомоги з боку військового підпілля. Початковим етапом у їх організації було запровадження нічного патрулювання. Багато що в налагодженні системи спостереження й оповіщення залежало від людини, яка за це відповідає. Дуже часто ця людина очолювала всю самооборону в тому чи іншому населеному пункті.

Наступним етапом була підготовка й організація самої оборони на випадок нападу. Поляки намагалися будувати її таким чином, щоб використати, насамперед, ландшафтні умови, тобто вже існуючі вали, рови, горожі, і лише потім зводили власні фортечні будівлі. Великою проблемою було озброєння пунктів опору. Певну кількість зброї полякам вдалося придбати під час німецько-польської та на початку німецько-радянської воєн. Іноді вони демонтували зброю з покинутих небоездатних танків і літаків, ремонтували та доукомплектовували її. Час від часу у великій таємниці від німців зброю та набої базам самооборони постачала «польська» поліція. Деяким польським селам на Волині давали зброю самі німці, щоб ті могли боронитися самостійно. Як правило, це робилося в тих місцевостях (найчастіше Луцького, Горохівського, Кременецького районів), звідки окупанти вивозили збіжжя. Завдяки отриманій від німців зброї поляки, наприклад, поселення Гута Степанська на

* Найбільше поляків проживало у селах на Володимирщині – понад 20%. В усіх інших районах Волині польська сільська людина становила близько 14%, а в містах – близько 25%.

Костопільщині змогли утримувати оборону від нападів боївок УПА упродовж трьох днів від 16 по 18 липня 1943 р.⁹³

Польську самооборону окупанти намагалися використати також для боротьби з усе більш міцніючою УПА і радянськими партизанами. Але траплялося, що німці й відбирали зброю, а керівників самооборони заарештовували. Ставлення окупантів до українсько-польського конфлікту добре відображає відповідь на скарги поляків сарненського гебітскомісара: «Ви бажаєте Сікорського, а українці хочуть Бандеру. Ну і бийтеся між собою. Німці нікому не допомагатимуть»⁹⁴.

Упродовж 1943 р. на території Волині виникло понад 100 польських осередків самооборони. Перші з них були утворені вже у квітні. До найпотужніших самооборонних баз слід зарахувати ті, що виникли в поселеннях Пшебраже (до 1921 р. – Пшебродзь) на Луччині, Гута Степанська і Стара Гута на Костопільщині, Панська Долина на Дубенщині, Засмики на Ковельщині, Білин на Володимирщині та деякі інші. Переважна більшість пунктів опору, а серед них і вищезгаданий у Гуті Степанській, не витримали натиску загонів УПА і були знищені. Тільки з небагатьох населених пунктів місцевій польській людині вдалося евакуюватися до міст під охорону німецької адміністрації або дістатися інших великих осередків самооборони. Люди тікали через кордон до ГГ або погоджувалися на добровільний виїзд на роботу до Німеччини. Уже наприкінці квітня 1943 р. німці відправили з Сарн цілий ешелон, завантажений поляками⁹⁵. Місцеве командування АК намагалося стримати цей потік польських біженців, але це йому не вдавалося.

Вистояти у боях проти українських збройних формувань вдалося тільки тим польським базам самооборони, які, поперше, були численними і в яких зосереджувалося інколи навіть по декілька тисяч осіб, по-друге, які отримали солідну матеріальну підтримку з боку командування АК зброєю, амуніцією, а також добре вишколеними військовими, по-третє, які користувалися допомогою радянських партизанів (переважно у лісистих східних та північних районах Волині).

Варто наголосити на тому, що, крім головного свого призначення – захисту власної людинності, – члени польських баз самооборони і, насамперед, найміцніші з них, вдавалися до акцій іншого характеру. Вони координували оборону іноді кіль-

кох населених пунктів, надавали допомогу сусіднім поселенням і в разі потреби евакуювали тамтешнє населення, розшукували і рятували біженців, охороняли людей, що працювали в полі, розташованому далеко від поселення, організували «превентивні» напади на упівські осередки і боївки або напади «з метою помсти у відповідь на дії загонів УПА», зрештою, атакували сусідні українські села, вирішуючи таким чином проблему власного продовольчого забезпечення ⁹⁶.

Підкреслимо, що кількість польських акцій з метою реквізиції збіжжя в українського населення мала бути великою. Наприклад, у підпільному друкованому органі АК Львівського округу «Інформаційному бюлетені Червенської землі» наголошувалося на катастрофічній ситуації зі збором врожаю та голодуванням міського населення як у Східній Галичині, так і на Волині ⁹⁷. Польські дані стосовно «превентивних» і «відплатних» акцій польських баз самооборони, під час яких нерідко здійснювалися вбивства і страждала мирна людність, значно доповнюють матеріали українських повстанців, що знаходяться, зокрема, в колекції документів ОУН і УПА, які діяли на території Рівненської області ⁹⁸.

Так, у звіті командира району «Скеля» (Людвіпольський район) друга «Чорноти» (прізвище нами не ідентифіковано) за час від 1 листопада до 1 грудня 1943 р. повідомлялося: «Район числить 43 села. Організаційною сіткою охоплено цілість району. В деяких селах оргроботу унеможливають поляки та більшовики, що в районі мають досить серйозну силу. Всі головні польсько-більшовицькі сили знаходяться переважно в селах за рікою Случ і повністю ними опановані. Більшовики з панками часто нападають на села Хотинь, Холопи, Бистричі, Великі Селища, Маренін, Більчаки, Уст'є, Поташня, Антолін... Сталий осідок більшовицько-польські банди мають в селах Стара Гута, Новини, Мочулянка, Глушків, Нова Гута...» ⁹⁹.

А у фонді документів з'єднання УПА-Північ, що зберігаються у ЦДАВО України, у звітах українських повстанців про перебіг військових операцій містяться навіть згадки про те, що польським базам самооборони в деяких випадках надавала допомогу «українська» поліція. Так, у повідомленні командира куреня «Вітра» про перебіг бою з поляками 16 жовтня 1943 р. в с. Рудя, адресованому командувачу загону ім. Богуна «Ліварю», зазначалося: «О 5-й годині підїхали з Білина поляки

(35 шт.), зробили наскок на нашу заставу. Опісля їм прибуло до помочі 65 осіб української поліції і 1 танкетка. Наші були змушені відступити. Оставили вбитого сотенного др. Грізного. Крім того, є втрати в зброї»¹⁰⁰.

Використані і цитовані вище документи багато про що свідчать. По-перше, з червня-липня 1943 р. на антиукраїнські «відплатні акції» виявилися здатними також польські бази самооборони. До того часу їм доводилося в основному лише оборонятися. Листи з Волині до Варшави тих осіб, які були свідками антипольських нападів, доводять, що декілька десятків тисяч польських селян, далеких від політики, погодилися бути втягнутими в самооборону тільки тому, що хотіли фізично вижити, і діяли вони в ній не стільки з патріотичних міркувань, скільки з метою самозбереження. У такій ситуації люди були згодні шукати підтримки і захисту не лише у німецької окупаційної влади або радянських партизанських загонів, але, як кажуть, й «у самого чорта».

По-друге, після масових антипольських виступів, які з липня 1943 р. охопили майже всю територію Волині, командування АК нарешті зважилося на часткову деконспірацію своїх сил і застосування радикальних заходів у протидії загонам УПА та місцевій українській людності, що брала участь у нападах. Наказом командувача округу від 19 липня відділи Державного корпусу безпеки, які до того часу належали окружній Делегатурі польського уряду, підпорядковувалися АК.

Ще раніше значний відсоток офіцерів і рядових бійців кадрового складу АК у містах і сільській місцевості було скеровано в осередки самооборони, насамперед, у найнебезпечніші, на думку командування АК, північно-східні райони Волині. У підпіллі залишилася тільки частина сил округу. 20 липня було прийнято рішення про створення міцних рухливих (летючих) партизанських загонів, які ззовні мали співпрацювати із захисниками баз. Згідно з цим рішенням у найближчий час виникло 9 партизанських загонів. Три з них очолювали польські офіцери, перекинуті на Волинь з Великої Британії після завершення навчання у спеціальній диверсійній школі. Загалом у складі 9 польських партизанських загонів знаходилося близько 1200 бійців. Ще близько 3600 осіб, які мали зброю, діяли у групах самооборони в базах. Ця кількість озброєних поляків на Волині не була великою, якщо згадати, що загони УПА

в 1944 р. налічували щонайменше 25–30 тисяч бійців¹⁰¹. Є підстави вважати, що на Волині у другій половині 1943 р. в УПА було принаймні близько 10–15 тисяч осіб¹⁰².

Незважаючи на значне запізнення, з погляду польських керівників, з прийняттям перелічених вище заходів протидії, вони дали змогу місцевому командуванню АК зупинити наприкінці 1943 р. натиск загонів УПА та врятувати частину польського населення від смерті.

По-третє, внаслідок дій проаківських партизанських загонів уже влітку і восени 1943 р. постраждала значна кількість цивільного українського населення, яке не було причетне до антипольських виступів. Про це свідчить, наприклад, лист волинського делегата польського уряду К. Банаха, адресований 26 вересня 1943 р. коменданту округу АК полковникові К. Бомбінському.

У листі критикувалася «неналежна позиція окремих партизанських загонів і баз самооборони, яскравим прикладом якої могло бути те, що відбувалося в околицях поселення Ружин... Місцевий загін палить сусідні українські села... Мордує усіх українців, на яких випадково натрапляє на своєму шляху. Грабує майно української людності»¹⁰³.

Про характер дій стосовно українського населення польських баз самооборони, проаківських і прорадянських польських партизанських загонів чимало інформації міститься також у матеріалах УШПР, зокрема у звітах багатьох командирів партизанських загонів, спецгруп НКДБ СРСР.

Перші значні радянські партизанські формування з'явилися на території Волині в 1942 р. Це були загони «Баті» (Г. Лінкова), «Дяді Петі» (А. Бринського), «Чорного» (І. Банова), Д. Медведева, О. Сабурова, С. Каплуна. Незабаром північніше залізниці Сарни – Ковель було створено чи не суцільний партизанський край. У другій половині 1943 р. там, а також загалом на Волині вже діяли з'єднання О. Федоріва Чернігівського, І. Федоріва Рівненського, В. Бегми, М. Наумова, І. Шитова, М. Прокоп'юка, В. Карасьова та інші¹⁰⁴.

Цікаві свідчення про власні контакти з польськими партизанами надав командувач загону «Мисливці» полковник М. Прокоп'юк, що діяв у районі Цуманських лісів у трикутнику Сарни – Рівне – Ковель. Він писав: «З приходом в Цуманські ліси ми вперше в своїй практиці зустрілися з існуванням

суто польських військових формувань. В травні 1943 р. їх нараховувалося 4 угруповання, що базувалися на Гуту Степанську і колонію Гали (біля Сарн), в селі Пшебродзь (Пшебраже) і м. Рожище (біля Луцька). Всі вони виникли стихійно, в порядку самооборони від націоналістичних банд ОУН. Польський гарнізон в с. Гута Степанська якоюсь мірою був пов'язаний з радянським партизанським з'єднанням Баті – Григорія Лінькова, що дислокувався північніше залізниці Сарни – Ковель. Друге польське угруповання на півночі – в колонії Гали – орієнтувалося на підтримку з боку німців і останніми було частково озброєне. З приходом туди радянських партизанських загонів і в тому числі радянсько-польських загонів (Собесяка, Сатановського, Куницького) в гарнізонах Гуті Степанської і колонії Гали відбувся поділ, внаслідок якого багато поляків пішло в активно діючі проти гітлерівців загоони і з'єднання. Ті, що залишилися, викристалізувалися у формування проаківського типу, з притаманною їм практикою лавірування, вичікування та збереження сил. В цьому відношенні типовим був гарнізон в с. Пшебродзь. В ньому нараховувалося до 2 тисяч жителів, з котрих не менше тисячі були озброєні. Пізніше, десь в березні-квітні 1944 р., гарнізон с. Пшебродзь послужив ядром для створення 27-ї Волинської дивізії АК. Сталося це вже після того, як наш загін залишив Цуманські ліси. Впродовж травня – листопада 1943 р. ми підтримували з гарнізоном в с. Пшебродзь (і через нього з гарнізоном в м. Рожище) доволі тісний зв'язок»¹⁰⁵.

Узагалі, варто зазначити, що радянські документи чітко фіксують той момент, коли у свідомості польського населення Волині стався злам і воно масово пішло у партизани і, насамперед, у радянські партизанські загоони. Остаточо залякані липневими нападами загонів УПА і втративши надію на захист з боку німців, а також власного підпілля, про існування якого багато хто з місцевих жителів навіть не здогадувався, поляки почали шукати порятунку у радянських партизанів. Згідно з численними донесеннями до УШПР польська людність у значній кількості вступала до радянсько-польських партизанських загонів не стільки з метою воювати проти німців, скільки тому, що її змушували це робити дії українських націоналістів, у яких поляки вбачали свого головного ворога.

Польські дослідники подають інформацію, що на Волині у складі радянських партизанських загонів воювало декілька ти-

сяч поляків¹⁰⁶. Згідно з радянськими документами, зокрема з довідкою про виділення в оперативне підпорядкування Польському партизанському штабу в квітні 1944 р. раніш сформованих польських партизанських відділів, у складі переданих останньому трьох польських партизанських бригад і одного загону (1-ша партизанська бригада ім. Костюшка під командуванням Р. Сатановського, 2-га партизанська бригада «Грюнвальд» під командуванням Ю. Собесяка, бригада ім. Ванди Василевської під командуванням Станіслава Шелеста, партизанський загін під командуванням Луцевича) налічувалося 1800 бійців¹⁰⁷.

Не викликає сумніву той факт, що саме масовий вступ поляків у радянські партизанські загони підштовхнув командування АК Волинського округу до створення власних відділів. Однак нерідкими були випадки, коли аківські загони переходили під командування радянських офіцерів або, навпаки, бійці радянсько-польських формувань тікали до АК. У будь-якому разі, в яких би загонах не знаходились поляки, їхнє ставлення до українців було однаково ворожим.

Згадуваний уже Ю. Собесяк, зокрема, приділив чимало уваги у своїх спогадах висвітленню тієї ролі, яку відігравали, наприклад, поляки с. Пшебража, допомагаючи радянським і польсько-радянським партизанським загонам у проведенні ними розвідницької антинімецької й антиупівської діяльності¹⁰⁸.

Хоча він же написав про те, що зі створенням 27-ї Волинської піхотної дивізії аківці, погрожуючи окремим польським командирам прорадянських формувань смертною карою, і в тому числі йому, наполягали на припиненні ними співпраці з більшовиками і на прибутті разом зі своїми формуваннями в район дислокації дивізії¹⁰⁹.

Взагалі варто підкреслити, що, навіть маючи спільного ворога, поляки Волині і радянські партизани не завжди ставилися однаково лояльно одне до одного, особливо випадки непорозумінь почастишали між ними після того, коли перші дізналися про масовий розстріл польських офіцерів (катинська справа)¹¹⁰.

Стосунки між польськими формуваннями і радянськими партизанами були неоднорідними. В одній місцевості взаємини між ними склалися добре: поляки постачали більшовикам продовольство, надавали потрібну інформацію і т. ін. В іншому місці між ними відбувалися збройні сутички. Наприклад,

на території Сарненщини такі сутички відбулися 27 квітня 1943 р. в с. Замрочене, 3 травня 1943 р. – в с. Чайків, 16 травня 1943 р. – в с. Стахівка ¹¹¹.

А от що, наприклад, повідомлялося у звіті до УШПР командувача партизанського з'єднання у Рівненській області В. Бегми: «У с. Пшебраже знаходиться до 2 тисяч поляків, з яких близько тисячі озброєні гвинтівками і мають декілька кулеметів. Це формування налаштовано відверто вороже щодо партизанів та підтримує тісний зв'язок з німцями. Вбили 6 автоматників партизанського загону під командуванням Олексія. У середині травня 1943 р. 50 автоматників партизанського загону Медведєва намагалися пройти до залізниці в районі м. Ківерці, але поляки їх не пропустили. Після трьохгодинного бою автоматники були змушені відступити» ¹¹².

Особливо складними були стосунки поляків з радянськими спеціальними оперативно-чекістськими групами, які з метою проведення розвідницької і диверсійної роботи у 1942–1943 рр. органами НКВС УРСР були десантовані на бази партизанських загонів УШПР. Одним з таких загонів власне і був уже згадуваний загін на чолі з М. Прокоп'юком. 30 серпня 1943 р. спільними зусиллями поляків з Пшебража і партизанів Прокоп'юка було розбите одне з міцних угруповань УПА.

Останній факт свідчить про те, що поляки навіть з одних і тих самих поселень у різні часи по-різному ставилися до радянських партизанів.

Ставлення радянських партизанів до поляків і українсько-польського конфлікту в цілому висвітлює, зокрема, такий фрагмент зі звіту радянського командира М. Прокоп'юка. У ньому зазначалося: «...В питанні міжусобиці, спровокованої гітлерівцями між українськими і польськими націоналістами, керівники села Пшебраже *, на жаль, відігравали дурну роль. Будучи осадниками і членами спілки осадників, вони ототожнювали націоналістичні банди ОУН-УПА з усім українським народом, на який дивилися не інакше, як очима свого колишнього воеводи Юзефського. Одна із заслуг радянських партизанських загонів полягала у тому, що вони клали край будь-яким підступам націоналістів з одного і іншого боків надати подіям “всенародного” характеру, рівно як спробам помстити-

* Поселення Пшебраже виникло після скасування кріпацтва у 1864 р. і проведення на Волині парцеляції польських маєтків.

ся на ні в чому невинній місцевій польській і українській людинності. Від часу нашого прибуття в район Пшебража вилазки польського гарнізону проти українських сіл припинилися»¹¹³.

Цитований звіт зайвий раз свідчить про те, що внаслідок дій польських баз самооборони, спричинених українсько-польським протистоянням, нерідко потерпало українське цивільне населення. Методи боротьби на Волині полякам нав'язували загони УПА як, безперечно, сильніша сторона, тому польське підпілля також не переобтяжувало себе вибором засобів у веденні цієї війни.

Як уже згадувалося, накази командувача Волинського округу АК забороняли діяти на засадах колективної відповідальності за здійснені українськими боївками напади і брати участь у «паціфікаційних» акціях проти українських сіл спільно з німцями, радянськими партизанами або окремо. Проте ці накази не забороняли акцій у відповідь на напади загонів УПА або навіть превентивних дій проти сіл, де могли концентруватися українські збройні формування. Відомі випадки, коли окремі місцеві керівники АК не дотримувалися цих наказів і вдавалися до так званих сліпих відплатних акцій. Зрозуміло, що наслідком були численні жертви серед цивільного українського населення.

Про одну з таких акцій ідеться, зокрема, у розвіддонесенні УШПР для секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка. У ньому повідомлялося, що після того, як українці розбили польську базу самооборони в с. Гута Степанська, один з її керівників – В. Коханський («Бомба») – із залишками своєї групи відійшов у ліси в районі Сарни – Моквин. Там було сформовано міцний партизанський загін, який налічував близько 800 бійців. Польські партизани були озброєні станковими і ручними кулеметами, автоматичною зброєю. Загін здійснив рейд у напрямку Цуманських лісів, знищуючи на своєму шляху всі українські села і загони бандерівців¹¹⁴. Виконання наказів командувачів АК, так само як і УПА, не завжди можна було проконтролювати, а тому боротьба між українцями і поляками у багатьох випадках мала хаотичний характер.

Сучасні польські історики наполягають на тому, що більшість випадків масових убивств українців пов'язана з діяльністю шуцманшафтів, у яких служили поляки. Але, погоджуючись із цим, слід сказати і про акції польських баз самооборони, польських національних партизанських загонів, що нерідко

здійснювалися під командуванням офіцерів АК. Вони також мали щодо мирного українського населення відверто «пацифікаційний» характер. До того ж слід ще раз нагадати про те, що з наближенням фронту чимало колишніх польських поліцаїв прийняли присягу і стали бійцями місцевих аківських формувань. Усі вони воюватимуть у складі 27-ї Волинської піхотної партизанської дивізії АК, яку буде сформовано протягом січня – березня 1944 р.

Створення цієї дивізії було викликане прагненням аківців під час здійснення ними проти відступаючого німецького війська так званої посиленої диверсійної акції «Бужа» постати перед радянським командуванням «у всеозброєнні». Тим самим вони намагалися продемонструвати, що задля звільнення від німецьких окупантів польської довоєнної державної території, зокрема Волині, здатні на будь-які жертви.

Перший етап бойової діяльності польської партизанської дивізії пов'язаний зі створенням оперативної бази, з території якої вона могла діяти в усіх напрямках як окремими підрозділами, так і у повному складі. Район оперативної бази охоплював західну частину Волині. Головним противником польських загонів під час боротьби за оперативну базу знову стали підрозділи УПА, що в умовах швидкого наступу радянських військ також були змушені відійти у західні райони Волині. На відміну від боїв 1943 р. цього разу загоны АК здійснювали, як правило, наступальні акції, метою яких стало знищення по можливості всіх опорних пунктів УПА, що оточували район формування польської дивізії.

У наказі від 16 січня 1944 р. полковник К. Бомбінський звернувся до командувачів польських партизанських загонів округу з такими словами: «Наказую проводити боротьбу з українськими групами з усією нещадністю і суворістю, особливо акції у відповідь за вбивства цілих польських родин. Для вбивць жінок і дітей немає милосердя та поблажливості. Цієї боротьби ми не хотіли, прагнули жити в сусідській згоді з українським населенням Волині. Трапилося по-іншому, не ми відповідальні за цю кров. Використання раптовості і неочікуваний напад, швидкий та чіткий відступ після бою – запорука нашого успіху»¹¹⁵.

Виконуючи цей наказ, аківські загоны розпочали наступальні дії проти підрозділів УПА, основні бази яких були розташо-

вані на схід від Володимира-Волинського у селах Могильне, Гнійне, на території комплексу Свинарських лісів і на південь від Любомля в селах Ставки, Овлочим, а також на території Мосурських лісів.

Подано хронологію боїв між партизанськими загонами АК і підрозділами УПА під час боротьби перших за розширення своєї оперативної бази у західній частині Волині за період січень – березень 1944 р., складену на підставі польських матеріалів:

- 10 січня – бій загонів під командуванням З. Кульчицького і В. Цеслінського («Пьотрусь») у селі Крать на Володимирщині з підрозділами УПА. З польського боку загинуло шість осіб. Скільки з українського – невідомо;
- 19 січня – невдалий напад партизанів загонів «Пьотрусь» (В. Цеслінський), «Ярослава» (Л. Домка-Дембіцький) і «Леха» (Є. Красовський) на чолі з командувачем угруповання «Основа» поручником «Богорією» (С. Бровковський) на село Гнійне на Володимирщині з метою знищення місцевої бази УПА;
- 29 січня – наступальні бої загонів «Сокола» (М. Фіялка) і «Яструба» (В. Черминський), а також окремих партизанських груп загонів «Тшаски» (З. Твардий), «Сивого» (В. Крокай) та «Луна» (назва загону під командуванням З. Кульчицького) з формуваннями УПА в селах Бабе і Щурин на Луччині. Село Бабе було спалено;
- Протягом січня – перехід загону «Бомби» (В. Коханський) на чолі з підпоручником «Слуцьким» (Ф. Щепаняк) із Заслуча в район концентрації дивізії. Сутички з підрозділами УПА біля села Яромля та інших на Луччині. Перехід загону «Гзимса» (Ф. Пукацький) з району Острога до місця концентрації дивізії. Наступальні бої з загонами УПА в районі села Панська Долина на Дубенщині;
- Початок лютого – захоплення спільними зусиллями польських і радянських партизанських загонів Свинарських лісів та ліквідація місцевої бази УПА, зокрема:
- 1 лютого – зайняття загonom «Тшаски» (З. Твардий) села Будище на Ковельщині;
- 2 лютого – зайняття загonom «Яструба» (В. Черминський) сіл Вербичне й Оса на Ковельщині, загonom «Луна» – сіл Ревушки, Вовчак і Домінополь на Володимирщині,

- загонами «Сокола» (М. Фіялка) та «Сивого» (В. Крокай) – сіл Чернів, Свинарин, Осекрів та деяких інших на Ковельщині;
- 5 лютого – бої партизанів загону «Тшаски» (З. Твардий) з підрозділом УПА біля села Новий Двір на Ковельщині;
 - 8 лютого – група партизанів загону «Пьотруся» (В. Цесліньський) допомогла базі самооборони в с. Едвардполе відбити напад підрозділу УПА, а також ліквідувала угруповання УПА в селах Верів, Ворчин та Пузів на Володимирщині;
 - 10–11 лютого і 20 лютого – напади загонів «Леха» (Є. Красовський) і «Богорії» (С. Броківський) на базу УПА в селі Степжаричі на Володимирщині. З українського боку загинуло 23 особи;
 - 20 лютого – засідка партизанів УПА на загін «Гзимса» (Ф. Пукацький) біля села Твердинь на Володимирщині. З польського боку загинуло 15 осіб;
 - 29 лютого – невдалий напад загонів «Гзимса» (Ф. Пукацький), «Луна», «Тшаски» (З. Твардий) на базу УПА в селі Оздзютичі на Горохівщині. З польського боку загинуло 20 бійців і приблизно стільки ж було поранено. 23 березня внаслідок 10-годинного бою місцевий підрозділ УПА буде розбито радянськими партизанами під командуванням Г. Ковальова. До рук останніх потраплять штабні документи підрозділу ¹¹⁶;
 - 29 лютого – напад загону «Корда» (К. Філіпович) на базу УПА в селі Пшекурка на Любомльщині та її знищення. З польського боку загинула одна особа і дві було поранено. З українського – п'ять осіб загинуло й одну було поранено;
 - 5 березня – бій партизанів загону «Леха» (Є. Красовський) з підрозділом УПА біля села Гайки на Володимирщині. З польського боку загинуло два бійці і троє було поранено;
 - 12 березня – напад партизанів загонів «Сокола» (М. Фіялка) і «Малого» (С. Вітамборський), а також варшавської роти саперів «Петра» (З. Золочинський) на базу УПА в селі Коритниця на Володимирщині;
 - 19 березня – напад партизанів загонів «Корда» (К. Філіпович) і «Сокола» (М. Фіялка) на підрозділ УПА в селі Запілля на Любомльщині ¹¹⁷.

Подану інформацію про бої між загонами АК і УПА, взятую з польських матеріалів, значно доповнюють, а іноді уточнюють документи українських повстанців¹¹⁸, а також матеріали радянських партизанів¹¹⁹.

Так, в опублікованій нещодавно українській повстанській документації, взятій з Держархіву Служби безпеки України, підтверджуються факти запеклих боїв між загонами УПА й АК біля сіл Оздзютичі, Гнійне, Микитичі, Овлочим, а також зайняття польськими збройними формуваннями сіл Чернійів, Свинарин, Вербичне, Оса, Ревушек, Вовчака, Осекрова (вбито до 100 людей), Монович (вбито більше 70 осіб), Осмиговичей, Домінополя, Верби (до дня 15 березня 1944 р. кількість убитих польськими боївками українців становила 600 осіб), Туропина (вбито до 30 осіб), Коритниці (вбито 50 осіб), Мачулки, Лежахів, Твердині та інших¹²⁰.

В оунівських інформаційних повідомленнях зазначалося також, що, наприклад, лише на території Вербського району до середини березня 1944 р. у таких селах, як Ставки, Владинополь, Ставочок, Олеськ, Вижгів, Заглинки, Крать, Лиски, Руда, Писарева Воля, Верба, Охнівка, Блаженик, українське населення вже майже не проживало, а деякі з цих сіл були спалені польськими воєнізованими формуваннями¹²¹.

Значно більшу кількість українських сіл, що зазнали нападів з боку загонів АК у цей період, а також більшу кількість жертв серед цивільного населення цих сіл подає в опублікованих нещодавно матеріалах опитувань та спогадів очевидців краєзнавець з Володимира-Волинського Я. Царук¹²². Коригуючи, зокрема, подібні за характером свідчення і спогади постраждалих поляків, зібрані польськими дослідниками В. і Є. Семашками¹²³, він стверджує, що лише у Володимир-Волинському районі «з рук польських воєнізованих формувань» загинуло 1454 українці, причому встановлено прізвища 1244 із них¹²⁴.

І справді, під час січнево-березневих боїв 1944 р. між загонами АК і УПА не обійшлося без значних жертв серед українського цивільного населення. Певне уявлення про характер тих боїв можна скласти на підставі свідчень їхніх безпосередніх учасників.

Наведемо уривок з рапорту від 31 січня 1944 р. на ім'я волинського представника польського уряду К. Банаха одного з діячів місцевої Делегатури про його власні спостереження за

тим, що відбувалося на той час у західній частині Волині: «З власних спостережень, а також від звільнених у відпустку солдатів партизанських загонів і родин, які свого часу ховалися на базах, а зараз повертаються до міст, можна дізнатися про речі, які повинні у кожного поляка викликати обурення. Те, що зараз діється у сільській місцевості, нічим не відрізняється від тієї звірячості (*od bestialstwa*), яку виявляли українські банди у своєму ставленні до поляків. Польські партизанські загопи організовують “наскоки” на українські села, виганяють з них українців, відбирають інвентар, а селища цілком спалюють. Тих українців, які не встигли втекти, застрелюють на місці, не роблячи винятку, здається, навіть для жінок та дітей. Доводиться чути, що партизанські загопи проводять реквізиції навіть у поляків. Через це поширюються нарікання. Поляки говорять, що “грабували німці, українці, а зараз грабує наше військо”. Зрозуміло, що в деяких випадках подібні реквізиції є необхідними, однак вони повинні проводитися у такий спосіб, щоб не викликати ненависті до партизанських загонів»¹²⁵.

Особливу активність у розширенні бази формування польської 27-ї дивізії виявив загін поручника «Корда» (К. Філіпович). У районі діяльності загону на території Любомльщини для населення українських сіл було спочатку встановлено термін добровільної евакуації. Після цього було застосовано силу. Справедливо буде зауважити те, що в деяких випадках з метою захисту жінок, дітей та старих від можливої помсти з боку польських боївків командування АК намагалося забезпечити їм особисту охорону. Але частіше траплялося, коли за відсутності місцевих командувачів АК групи озброєних членів загонів польської самооборони, а нерідко і за підтримки шуцмансшафтів, проводили «пацифікаційні» акції, що мали відверто злочинний характер.

Однією з таких акцій була помста загону польської допоміжної поліції з м. Рожище і членів самооборони с. Копачівка населенню сусіднього українського села Тростянка за жертви, яких зазнали мешканці Копачівки під час нападу підрозділу УПА 27 січня 1944 р. Командувач дільниці у м. Рожище і командант Здолбунівського району АК В. Романовський з цього приводу зазначав: «...поляки у своїх діях застосовували принцип колективної відповідальності і на напади, розбій та грабунків відповідали вбивствами, реквізиціями, пограбуванням.

Вбивства вважалися справою честі. Молоді хлопці, які втратили родини, на прикладах гвинтівок робили помітки, рахуючи таким чином кількість своїх жертв. Людське правосуддя перетворювалося на звірячу помсту»¹²⁶.

Упродовж січня – березня 1944 р. між загонами АК і УПА відбулося близько 20 збройних сутичок. Частина з них була невдалою для польської сторони (як, наприклад, біля сіл Гнійне й Оздютичі), але внаслідок більшості переможних боїв були знищені бази УПА в селах Щурин, Бабе, Свинарин, Верів, Ворчин, Пузів, Стенжаричі, Пшекурка, Коритниця та деяких інших. Під контролем 27-ї дивізії АК опинився регіон, який охоплював 4 райони у західній частині Волині (за винятком міст): від р. Стохід, а частково і р. Стир, на сході до р. Буг на заході, від шосе Луцьк – Володимир-Волинський на півдні до залізничної лінії Ковель – Дорохуськ на півночі.

За підрахунками деяких польських дослідників, загалом упродовж 1943–1944 рр. на Волині між АК і польськими базами самооборони з одного боку та підрозділами УПА й українськими самооборонними загонами з іншого відбулося близько 150 боїв, під час яких з обох сторін загинуло щонайменше по кількості бійців. За цими ж підрахунками, внаслідок безпосередніх дій польських військових формувань, що підпорядковувалися АК, загинуло також щонайменше 2000 цивільних українців¹²⁷, тоді як кількість загиблих поляків дорівнює 36 543–36 750 осіб, з яких майже 19,5 тисячі з установленими прізвищами¹²⁸.

Стосовно підрахунків українських дослідників підкреслимо, що згадувані матеріали по Володимир-Волинському району краєзнавця Я. Царука значно коригують польські дані, а отже, слід вважати, що українська історіографія своє останнє слово в цьому питанні ще не сказала.

Врахуймо й те, що дії УПА, спрямовані проти поляків, які часто діяли спільно то з радянськими партизанами, то з німцями, спричиняли безліч зворотних антиукраїнських репресивних заходів з боку вже тих двох останніх головних противників українських повстанців. Більшовицькі партизанські загонами (нерідко разом з поляками) вели безкомпромісну боротьбу проти УПА, знищуючи її кадрові та продовольчі бази. Піддавали жорстоким репресіям УПА також і німці: українців, незалежно від їхньої політичної орієнтації, кидали за ґрати, де, до речі, нищили нарівні з поляками; над захопленими у полон

упівцями проводилися публічні езекуції; за підтримки війська і поліції «паціфікувалися» українські села, що чинили опір окупаційній політиці.

Тому кількість жертв, які мали українські повстанці і цивільна українська людиність внаслідок тих дій, слід гадати, значно вища за ту, що мала УПА в безпосередньому зіткненні з польськими воєнізованими угрупованнями. Важливо, щоб дослідники відрізняли дії українських і польських національних партизанських загонів від подібних за характером дій представників української і польської національностей, здійснених під командою німецьких або радянських військових.

3. «Грубешівська революція» формувань Армії Крайової і Батальйонів Хлопських Від осені 1943 р. антиукраїнський терор польського підпілля набув масового характеру також на території Холмщини та Підляшшя¹²⁹. Кількість убитих українських громадян у попередній період і до кінця року, за підрахунками Люблінського представництва УЦК, становила близько 500 осіб¹³⁰. На нашу думку, масовість терору спричинив наказ від 4 серпня 1943 р. головного коменданта АК генерала Т. Коморовського («Бур») про початок загальної «відплатної» акції українцям за «участь у німецьких паціфікаціях». Акцією мала бути охоплена майже вся територія ГГ, за винятком дистрикту «Галичина»¹³¹. Масштабності антиукраїнським діям надали також польські втікачі з Волині, які приєдналися до місцевих партизанських загонів. Тільки у Грубешівському повіті в серпні 1943 р. їх налічувалося близько 6 тисяч¹³².

Головну роль у проведенні антиукраїнських акцій на території цього повіту відіграв І батальйон БХ (Батальйони Хлопські) Ст. Басая («Рись»). У Томашів-Любельському повіті основний тягар боротьби з українськими силами взяли на себе місцеві загони АК на чолі з комендантом району В. Щепанкевичем («Другак») ¹³³. В окремих керівників польських партизанських загонів навіть існувала думка про необхідність організації силами Люблінського округу АК антиукраїнської акції за Бугом, на території Волині. Проте погоджувальна комісія польських підпільних політичних партій не дала на це своєї згоди¹³⁴.

З осені 1943 р. значно посилювався опір польським боївкам з боку українського підпілля. Обидві фракції ОУН створюють

самооборонні загони – Українську національну самооборону (УНС). На Холмщину і Підляшшя з Волині переходять окремі підрозділи бандерівської УПА та переводиться мельниківський Український легіон самооборони (УЛС). У боях проти поляків беруть участь відділи дивізії СС-«Галичина»¹³⁵. Слід важати, що посилення українського опору також значною мірою сприяло загостренню боротьби у південній Люблінщині та зростанню кількості обопільних збройних акцій.

З листопада 1943 і до червня 1944 р. місцем запеклих боїв між польськими й українськими силами стала південна частина Грубешівського і прилегла до неї ділянка Томашівського повітів. В організаційно-територіальній структурі АК-БХ це був район № 5. Зі сходу його обмежувала р. Буг, з півдня – р. Солокія, з півночі і заходу – р. Гучва та лінія Лапчів – Корчів. У березні 1944 р. грубешівські і томашівські загони АК та БХ провели тут «відплатно-превентивну» акцію проти українських сіл, яка увійшла в історію польського підпілля під назвою «грубешівська революція». Її ініціатором був комендант Грубешівського району АК М. Голембевський («Ірка»), а основною ударною силою – І батальйон БХ «Риси» і батальйон АК З. Яхимки («Віктор»)¹³⁶.

Польські об'єднані сили під час акції (фактично кількох) знищили українські села: Прихориле, Ментке, Сагринь, Шиховичі, Терebinь, Стриженець, Турковичі та ін., у яких розстріляли або замордували майже півтори тисячі українців. Близько 70 % жертв становили жінки та діти. Тільки в Сагрині в ніч з 9 на 10 березня загинуло щонайменше 200 українців. Загалом до червня 1944 р. було спалено близько 150 українських сіл, у яких мешкало близько 15 тисяч осіб¹³⁷.

Кривавими були також «відплатні дії» українських і німецьких (дивізія СС-«Галичина») військових формувань. Вони змусили І батальйон Ст. Басая разом з місцевою людністю залишити Грубешівський повіт і відійти на територію Пуці Сольської у Білгорайському повіті. Це спричинило певне збен-теження у місцевого командування АК. Комендант Грубешівського району поручник «Ірка» розцінив відхід «Риси» за р. Гучва як дезертирство та домагався притягнути останнього до військового суду.

У рапорті до комендатури Люблінського округу від 29 квітня 1944 р. один з керівників Грубешівського району БХ Ю. Бла-

шляк («Грох») так оцінював березневі події «польсько-української громадянської війни»: «Викликана окупантами національна боротьба принесла польській стороні на терені району № 5 цілковиту поразку. На теперішній час він цілком втрачений. Сталося це внаслідок застосування польським командуванням помилкової тактики. Наша позиція у цій справі була такою: організувати самооборону польських сіл; превентивних акцій проти руських сіл не проводити, а знешкодити тільки тих осіб, які керували діями українців. Тим часом керівництво СЗБ, початково дотримуючись цієї тактики, у подальшому її змінило та перейшло до організації відплатних акцій; за допомогою людей з Томашівського повіту розпочалося палення руських сіл та мордування їх мешканців, котрі першими потрапили під руку. Подібні дії викликали контракцію з боку українців та окупантів і замість того, щоб покращити становище польської людності, навпаки, його погіршили, оскільки загони СЗБ після проведення антиукраїнських нападів відійшли у безпечні місця...»¹³⁸.

Після відступу I батальйону БХ панівною силою в Грубешівському повіті стала УПА. Із-за Бугу, а також з дистрикту «Галичина» до повіту надійшли численні українські загони. 1-го квітня вони подолали р. Солокія і вщент спалили польське село Острів, що розташовувалося західніше Кристинополя. У південно-східній частині повіту командуванням УПА був утворений спеціальний «тактичний відтинок Холмської землі», який у подальшому мав стати на перешкоді керівництву АК у наданні допомоги полякам Львова під час можливих українсько-польських боїв за місто. На противагу УПА виступило угруповання томашівських загонів АК і БХ чисельністю 2 тисячі бійців, яке зосередилося в околицях Лашчова. У квітні на цьому відтинку утворився регулярний фронт. Бої тривали до червня 1944 р. і були призупинені тільки у зв'язку з підходом східного фронту. В результаті боїв загони АК відступили за р. Гучва також на території Томашів-Любельського повіту¹³⁹.

Як слушно зазначають польські дослідники, бої між українськими і польськими збройними формуваннями у південній Люблінщині протягом 1943–1944 рр. були одними з найкривавіших на сучасних землях Польської Республіки. Кожна зі сторін конфлікту мала близько 3–4 тисяч жертв¹⁴⁰. Переважну більшість цих жертв становило цивільне населення.

4. Українсько-польське військово-політичне протистояння у Східній Галичині

На початку 1944 р. українсько-польський конфлікт поширився і на територію Східної Галичини. Якщо керівники ОУН і УПА у своїх стратегічних планах продовжували відводити боротьбі з поляками роль «третього фронту», то для підпілля АК Львівського, Тернопільського та Станіславівського округів, як до цього часу і Волинського, протиборство з українським визвольним рухом, який поставив собі за мету «деполонізувати» західноукраїнські землі, стало чи не найважливішим напрямом діяльності.

Активізація на території дистрикту «Галичина» розбудованої упродовж 1943 р. на Волині і Поліссі УПА була пов'язана з піднесенням у тилу німців радянського партизанського руху (карпатський рейд у Станіславський регіон Сумського з'єднання під командуванням С. Ковпака в липні – серпні 1943 р.) та наближенням до західноукраїнських земель Червоної армії (4 січня 1944 р. неподалік Сарн у районі поселення Рокитне радянські війська вступили на довоєнні східні польські землі).

Під тиском наступаючої Червоної армії окремі загони УПА були змушені відійти на територію прилеглих до Волині північних районів Тернопільщини і Львівщини та розпочати підготовку до можливої збройної сутички з більшовиками вже тут – у твердині українства. Крім того, від літа 1943 р. в Галичині діяли місцеві боївки так званої Української народної самооборони (УНС). Вони були створені значною мірою завдяки зусиллям військового референта Центрального проводу ОУН (Б) Р. Шухевича і його помічника О. Луцького. Наприкінці 1943 р. відділи УНС було перейменовано на загони УПА-Захід, першим командувачем яких і став Олександр Луцький («Беркут»).

Як відомо, керівництво ОУН (Б) відводило Галичині вирішальну роль у боротьбі за створення УССД. Тому наявна тут АК, яку підтримувала місцева польська людіність і яка мала власні наміри відстояти за будь-яких обставин територіальну цілісність довоєнної Польщі, поза сумнівом, ставала не меншим ворогом українців, ніж більшовики та гітлерівці, до того ж слабкішим за двох останніх.

Підрозділи УПА-Захід (26 січня 1944 р. наказом ГК УПА її командувачем було призначено майора В. Сидора – «Ростислава Вишитого», «Шелеста») і боївки Служби безпеки ОУН (Б)

здійснювали напади і вдень і вночі. Вони нападали на поодиноких поляків або невеличкі групи польського сільського населення, яке працювало в полі чи переїздило з однієї місцевості до іншої. Також упівці нападали на скупчення польських родин, що мешкали в українських селах або неподалік від них. Зрештою, за підтримки частини місцевого українського населення напади загонів УПА на великі польські села та колонії поступово набувають масового характеру.

Протягом перших двох місяців 1944 р. напади УПА поширилися на північну та західну частини Тернопільщини, а також на північну та східну частини Львівщини, зокрема їх зазнали польські поселення Рава-Руського, Сокальського, Яворівського, Радехівського, Кам'янецького, Жовківського та Перемишлянського районів. Унаслідок цих нападів поляки або гинули, або намагалися втекти до інших польських поселень і навіть у великі міста, де могли розраховувати на захист з боку німецької окупаційної адміністрації. Все частіше поляки тікали до Центральної Польщі. Лише одного разу в цей період – у с. Ганачів на Перемишлянщині – вояки АК активно виступили на захист села в ніч з 2 на 3 лютого 1944 р., хоча все одно, згідно зі звітом польського командування Львівським округом, загинуло кілька десятків осіб¹⁴¹.

Варто зазначити, що нападам УПА на с. Ганачів у лютому 1944 р. передували події осені 1943 р. У середині жовтня 1943 р. жертвою українців у Ганачові став поляк на прізвище С. Вейс. Відповіддю на це місцевих поляків стало затримання і передача в руки кримінальної поліції в Перемишлянах двох сотників УПА. Кріно в Перемишлянах складалося з поляків, серед яких були також члени АК. До того ж у січні 1944 р. в с. Ганачів поляки приймали групу радянських партизанів із загону полковника Д. Медведєва.

Про перебіг бою в селі Ганачів зберігся звіт й українських повстанців. У ньому зазначено: «Уночі з 3 на 4 лютого відділ Сіроманців провів акцію пімсти проти польського села Ганачів. Вбито понад 180 ляхів, поранено коло 200, решта згоріла у вогні. Село спалено на 80 %. Уціліли лише муровані будинки і костел. Ляшня чинила запеклий опір... Ми не зазнали людських втрат»¹⁴².

Підкреслимо, що сотня «Сіроманців» (командир «Яструб») входила до складу третьої військової округи УПА «Лисоня»

(командир «Остап») ¹⁴³. Військова округа УПА «Лисоня» мала у своєму розпорядженні до 18 бойових сотень (близько 2700 рядових і старшин) і завдала, зокрема на Тернопілля, відчутних ударів як по польському підпіллю, так і по місцевій польській людині ¹⁴⁴.

Після перших масових антипольських акцій командувач Львівського регіону АК полковник В. Філіпковський («Чис», «Янка») 25 лютого 1944 р. видав наказ, адресований усім солдатам АК. У ньому, зокрема, зазначалося: «В цей важкий для нас час ми не маємо права впадати у розпач. Не ми розпочали цю боротьбу, а українці (цей погляд не поділяло керівництво ОУН (Б). – *I. I.*), щоб знищити «польськість» як на Волині, так і на наших землях. Ми змушені взяти участь у цій боротьбі, аби захистити наші родини, оселі та життя. Це природне право кожної людини... Ви повинні зосередитися разом зі своїми родинами у великих польських поселеннях та з усією ретельністю підготуватися до оборони, а у разі нападу – вступити у боротьбу. Тільки належна організація оборони та рішуча боротьба здатна захистити вас від різанини, жертвами якої стали останніми днями сотні наших співвітчизників» ¹⁴⁵.

Після появи цього наказу поляки вирішили провести в українських селах силами боївків «Кедив» («Керівництво диверсіями») Львівського округу АК «пацифікаційну операцію». Вона мала бути «відплатою за дії УПА», а водночас переслідувала мету запобігти можливим новим нападам українських збройних угруповань. Операцію було проведено у період 15–22 березня у декількох українських селах, серед яких, наприклад, були Хлебовичи на Перемишлянщині, Черепин і Лопушна на Львівщині. Її наслідком стала загибель близько 130 цивільних українців, а в Хлебовичах – і 6 поляків, які розмовляли українською мовою ¹⁴⁶. «Пацифікаційний» рейд «Кедив» Львівського округу АК викликав осуд з боку польського населення, а ще більший – з українського боку, адже українські селяни сіл Хлебовичи і Черепин до того часу не брали участі в антипольських акціях. Нова хвиля нападів УПА, що розпочалася відразу ж після повернення загонів «Кедив» до Львова, засвідчила, на думку польського командування, безглуздість подібних дій АК та переконала в необхідності змінити тактику дій.

У зібраних документах з'єднань західних груп УПА-Захід, що діяли на території Львівщини, Тернопільщини, Станіслав-

щини та у так званому Закерзонні¹⁴⁷, а частково і в документації з'єднань південних груп УПА-Південь (окрім інших регіонів Західної України, діяли на півночі Тернопільщини)¹⁴⁸ і Крайового проводу ОУН на ЗУЗ, що зберігаються в ЦДАВО України у Києві, можна віднайти чимало звітів українських повстанців про перебіг акцій, організованих проти польських поселень, а також про бої як із суто польськими національними воєнізованими формуваннями (АК, БХ), так і тими, що знаходились під контролем німецьких або радянських військових і в яких перебували поляки (наймасовішою в Східній Галичині була їх участь у радянських «винищувальних батальйонах»). Зміст звітів однозначно свідчить про те, що антипольські акції виконувалися за наказом вищого військового і політичного командування ОУН і УПА (деякі з наказів навіть збереглися). Причиною всіх акцій, як правило, називається співпраця поляків з гестапо, кріпо та іншими німецькими, а також радянськими «чинниками»¹⁴⁹.

Щодо останнього, то в інструкціях Проводу ОУН (Б) з цього зазначено, наприклад, таке: «З огляду на офіційне становище польського уряду у справі співробітництва із советами з наших земель поляків слід усувати. Прошу це розуміти так: наказати польському населенню переселитися на чисто польські землі. Якщо воно цього не зробить, тоді вислати боївки, які будуть ліквідувати мужчин, а хати і майно палити (розбирати). При цьому ще раз звертаю увагу на те, щоб поляків закликати залишати землю і щойно опісля ліквідувати їх, а не навпаки (прошу на це звернути особливу увагу)»¹⁵⁰.

У наказі кустовим провідникам і референтам від 9 лютого 1944 р. ставилося навіть завдання «знищити всі стіни костьолів та інші польські молитвенні споруди; знищити присадибні дерева так, щоб не залишилося ознак, що там міг хтось колись жити (не знищувати фруктових дерев при шляхах сполучень); до 25 лютого 1944 р. знищити всі польські хати, в котрих раніше жили поляки (якщо в цих хатах живуть українці, хати слід розібрати. Якщо цього не буде зроблено, то хати будуть спалені і люди, що в них живуть, не будуть мати, де перезимувати. Коли залишиться що-небудь польське, то поляки матимуть претензії до наших земель)»¹⁵¹.

Вищезитовані документи, поза сумнівом, свідчать про те, що українські повстанці були сповнені рішучості позбутися

«нелояльного» щодо них польського населення на території своїх повстанських дій за будь-яку ціну, і навряд чи будь-кого з українських керівників серйозно турбувало тоді питання, наскільки високою буде та ціна.

Процитуюмо уривок зі звіту про тогочасну ситуацію в Східній Галичині співробітників Східного бюро департаменту внутрішніх справ Делегатури польського емігрантського уряду, який дає можливість поглянути на неї з польського боку: «У березні 1944 р. по всій Східній Малопольщі (Східній Галичині. – *І. І.*) прокотилася нова, ще страшніша за попередню, хвиля мордувань польської людності, здійснених українськими бандами. Таким чином, це вже третя фаза української злочинної акції. Перша з них тривала до середини грудня 1943 р. і полягала у мордуванні поодиноких поляків. На території Східної Малопольщі було тоді вбито близько тисячі осіб. Друга фаза розпочалася напередодні Різдва Христового і тривала протягом січня і лютого. Вона полягала вже не стільки на здійсненні індивідуальних вбивств, скільки на проведенні організованих нападів численних і добре озброєних українських банд на цілі польські поселення, що були, переважно, безборонними. Жертвою гайдамацьких елементів стали в той час найправдоподібніше близько 2 тисяч поляків. Внаслідок акції українських банд поляки почали скупчуватися у великих польських осередках і організовувати самооборону. Дії українців цього разу були спрямовані, передусім, проти цих скупчень. Злочинні українські елементи стверджують, що концентрація поляків у більших осередках їм нічим не допоможе. Визначення кількості жертв за період від березня 1944 р. є поки що неможливою справою, але у будь-якому випадку ця кількість дуже велика»¹⁵².

Можна погоджуватися або ні з тими оцінками, що даються в цьому документі українському самостійницькому рухові, проте фактичний бік подій видається більш-менш вірогідним. Тим більше, що не лише згадувані вище звіти українських командувачів різного щабля підтверджують факт проведення загонами УПА в першій половині 1944 р. у Галичині значної кількості антипольських акцій. Це визнають і українські дослідники тих подій. Наприклад, Л. Шанковський називає 201 протипольську акцію з проведених за цей період і підсумовує, що їх жертвами стало 5100 осіб¹⁵³.

Надалі поляки всього східногалицького регіону цілком зосередили свою увагу на організації в польських поселеннях самооборони. По-перше, як і на Волині, в Галичині з кількох розташованих неподалік одне від одного сіл з польським населенням вони почали утворювати оборонні пункти чи бази, які обгороджували та обкопували ровами. Для захисту цих укріпрайонів створювалися спеціальні групи з місцевих жителів.

По-друге, з кінця березня йшла організація партизанських (лісових) загонів, які мали взаємодіяти з базами самооборони ззовні. Загони не були лісовими в цілковитому розумінні цього слова. Тільки декілька з них розташовувалися у лісах. Бійці загонів, а це були переважно вояки АК, мешкали у землянках, куренях та наметах. Однак більшість польських партизанів були розквартировані у сільських будинках, хоча і в тих селах, що знаходилися неподалік від лісів. Створення й озброєння партизанських загонів стало можливим завдяки отриманню 18 березня 1944 р. в районі поселення Чишки першого на території Львівського регіону АК союзницького англо-американського вантажу зі зброєю¹⁵⁴.

Слід наголосити на тому, що деякі з офіційно діючих у Львові польських благодійних організацій, зокрема Головна опікунська рада, звернулися до губернатора дистрикту «Галичина» О. Вехтера з проханням дати дозвіл на концентрацію польської людності у найпотужніших польських осередках та її озброєння. Окупаційна адміністрація відмовила в наданні зброї полякам, проте пообіцяла розташувати в польських поселеннях німецькі залоги. Коли про це дізнався командувач Львівського регіону АК полковник В. Філіпковський, він категорично відхилив можливість подібної організації самооборони в порозумінні з німцями¹⁵⁵. Проте документи свідчать, що самі керівники польських самооборонних осередків неодноразово користувалися з німецької допомоги.

Важливо також підкреслити, що на території дистрикту «Галичина» німецька адміністрація намагалася докладати значних зусиль, аби не допустити в суспільстві анархії, яка, безумовно, найгіршим чином могла позначитися на ефективності господарювання місцевого населення, а отже – на становищі самих німців. Дії радянських партизанських загонів, так само як і протипольські акції УПА, яка щоразу міцніла,

підривали стабільність німецького тилу та сприяли цій анархії. Ще в серпні 1943 р. віце-губернатор дистрикту О. Бауер у зверненні до керівництва УЦК, а опосередковано і до митрополита А. Шептицького, вимагав, аби вони «заспокоїли своїх співвітчизників і, передусім, молодь». У противному разі німці погрожували проведенням масових репресій у середовищі української інтелігенції ГГ. У провінції представники окупаційної влади заявляли тим, що за кожного вбитого поляка розстрілюватимуть 10 українців, а за кожного вбитого німця – 100 українців ¹⁵⁶.

Є чимало прикладів, коли польські бази самооборони на території Східної Галичини підтримувалися німцями. Як визнавали самі бійці АК, присутність німців у деяких польських селах зменшила загрозу нападів на них з боку УПА ¹⁵⁷. Чимало траплялося і таких випадків, коли німці відбирали у поляків зброю, а керівників баз заарештовували. Показовим прикладом такого ставлення німців може бути база самооборони в селі Адами Кам'янецького району. Завдяки одержаній від німців значній кількості зброї місцевій самообороні вдалося навесні 1944 р. двічі відбивати потужні напади загонів УПА. Однак приблизно 16 квітня німці всю зброю відібрали, мотивуючи свої дії тим, що поляки нібито підтримують радянських партизанів. Наступної ночі українські повстанці атакували безборонне село. Частина мешканців загинула, а село було цілком спалене ¹⁵⁸.

Неодноразово німці застосовували репресії також щодо тих польських поселень, мешканці яких самі здобували зброю та переховували її у себе. Так, наприклад, сталося у квітні з членами бази самооборони села Рудки біля Кам'янки Струмилової ¹⁵⁹. Що ближче надходила Червона армія і що частішали випадки польсько-радянської військової співпраці, то гірше німці ставилися до поляків та відмовляли польським базам самооборони у підтримці. Німецька пропагандистська машина почала перекладати відповідальність за вбивства поляків на радянських військових ¹⁶⁰.

Протягом квітня постали перші на території Львівського округу АК міцні польські бази самооборони в селах Ганачів, Білка Крулевська та Білка Шляхетська. Двом останнім базам довелося винести основний тягар боротьби із загонами УПА, а також надання допомоги сусіднім польським поселенням,

що знаходилися на схід та південь від Львова. Організуючи тут самооборону, місцеве командування АК поділило всіх чоловіків, здатних тримати в руках зброю, на взводи та відділення. Старші за віком чоловіки мали забезпечувати протипожежну охорону, а також допомагати жінкам в опіці над дітьми та хворими. Хоча в організації самооборони були задіяні майже всі мешканці сіл, однак до складу АК включали небагатьох, і тому існуюча до того часу система конспірації – система трійок – зберігалася надалі. Функції командувачів взводів і відділень було доручено тільки тим особам, які склали присягу та стали бійцями АК.

Проте у польського командування на Львівщині не вистачало не лише офіцерів, але навіть підхорунжих та старших підофіцерів. Кожне з відділень мало власну дільницю самооборони, а також вартовий пост. Білку Шляхетську захищало 12 взводів, а також 2 опергрупи. Меншу за чисельністю населення Білку Крулевську – 4 взводи й 1 опергрупа. Уночі опергрупи надсилалися до сусідніх польських або українсько-польських сіл з тим, щоб у разі нападу на них загонів УПА утримувати оборону цих сіл до моменту надходження допомоги з Білок. Між Білками за посередництва кінних зв'язківців поляки підтримували постійний зв'язок. У самих селах на кожному подвір'ї вони викопали схрони, що з'єднувалися підземним коридором з помешканням та мали декілька виходів. Зброю вдень поляки ховали, наприклад, у закопані в землю бочки, засаджені поверх квітами. Загальне командування самообороною всього осередку здійснював поручник АК М. Б. Чайковський («Томаш») ¹⁶¹.

У квітні напади загонів УПА поширилися також на польські поселення, розташовані на захід від Львова. Особливо загрозливою стала ситуація для польської людності на території Любачівщини. У самому Любачеві з'явилися листівки із закликами до поляків залишити українські етнічні землі. Напруження у відносинах між українським і польським населенням у цьому регіоні було значною мірою спричинене подіями вже згадуваної вище «грубешівської революції», яка відбулася на території південної Люблінщини, що межувала з Львівським округом АК.

У середині квітня відбулися бої формувань УПА і польських відділів «Кедив» на території Жовківського району, зокрема

біля села Станісловка. У звітах місцевого командування АК зазначалося, що напади загонів УПА на польські поселення та бої з місцевою самообороною відбувалися на зовсім близькій відстані від м. Жовква, а тому, коли там горіли оселі, стовпи диму і вогню можна було побачити навіть з міста ¹⁶².

У другій половині квітня галицькі добровольці, мобілізовані до підрозділів дивізії СС-«Галичина», спалили польські села Будки Незнанівські на Кам'янецьчині та Павлів на Радеківщині за опір та небажання їхніх мешканців залишити українську територію. Взагалі на той час на території Кам'янецького, Радеківського та Сокальського районів польського населення вже майже не залишалося ¹⁶³.

У трохи кращому стані перебували поляки, зокрема польські військові формування, у районах Яворів, Грудек Ягеллонський та Рудки. Проте тут також унаслідок втечі протягом першого кварталу 1944 р. великої кількості осіб до Центральної Польщі чисельність місцевих загонів АК значно скоротилася. На території Яворівщини польська людність зосереджувалася вже тільки у трьох місцевостях – самому Яворові, Краковці та Великих Очах. Відносному посиленню місцевих польських баз самооборони сприяла та обставина, що на цій території до липня 1944 р. загоны АК отримали як англо-американську союзницьку допомогу 12 вантажів зі зброєю (це була майже половина від усієї кількості вантажів, отриманих ними на території Східної Галичини), що дало змогу порівняно добре озброїти місцеві польські лісові загоны. Вже з кінця березня під Мостиською йшло формування першого на території Львівського регіону польського партизанського загону під командуванням З. Кубського («Лех») ¹⁶⁴.

У польській підпільній документації звернуто особливу увагу на активність польських партизанських загонів, а також інтенсивність українсько-польських боїв на території Львівського округу в червні 1944 р. Наближення Червоної армії до Львова, а також зростання бойових можливостей АК у зв'язку з її підготовкою до здійснення «посиленої диверсійної акції» «Бужа» підштовхнули польське командування до поновлення антиукраїнських репресивних акцій. У ніч з 9 на 10 червня силами лісових загонів за підтримки мешканців сіл Чиньки, Ганьчар, Віннічки та обох Білок було спалено українське село Шоломия. У відповідь за напад 13 червня загонів УПА на село

Румно біля Комарно місцеві відділи АК та БХ вбили понад 20 провідних українських діячів – мешканців сусідніх сіл, а в селі Конюшки Тулігловські спалили 10 українських господарств¹⁶⁵.

На території Самбірщини в деяких українських селах з'явилися листівки такого змісту: «До української людності Східної Малопольщі (Східної Галичини. – *І. І.*) Українці! Напади ваших банд на мирне польське населення та його мордування у злочинний спосіб унеможливають наше співжиття і змушують нас до відплати. Наказуємо українській людності впродовж 48 годин залишити місцевості, де проживають поляки. Невиконання наказу буде покарано смертю. Командувач відплатними польськими загонами Ярема»¹⁶⁶. Навряд чи польські листівки подібного змісту, а також «відплатні» акції загонів АК могли запобігти подальшому розгортанню українсько-польської ворожнечі.

Крайовий провід ОУН на ЗУЗ вимагав усі терористичні акти поляків проти українців протоколювати і «слати догори»¹⁶⁷. Аналогічні інструкції він давав щодо обов'язковості складання звітів про всі «відплатні» акції українських боївків. Звіти з антипольських «відплатних» акцій мали складатися за єдиною схемою та мали приблизно такий вигляд: «17.IV.44 р. відділ УПА (самооборонний відділ) провів відплатну акцію в с. Рудки коло Любачіва... Опис акції... Втрати ворогів... Наші втрати... Що здобуто... Як заховувалося населення... Заключення: Згадану акцію проведено тому, що польське село своїм шовіністичним ставленням до всього, що українське, шкодило не лише нашим визвольним змаганням, але й українському населенню як такому, бо навіть загрожувало сусіднім українським селам своїми частими нападами»¹⁶⁸.

Своєрідним узагальненням мотивів проведення антипольських «відплатних» акцій був наказ командувача УПА-Захід полковника «Шелеста» від 10 липня 1944 р.: «Провокації, донощитство і вислужництво поляків німцям і большевикам має вже свою ганебну історію. Наказую постійно по поляках вдаряти до остаточного винищення з цих земель. Черговість протипольських акцій: а) нищення бойової сили ворога; б) активісти і сексоти; в) відплатні акції. Форми: а) з'єднана акція відділів на польські скупщища; б) непокоюча акція підвідділів, стеж і т. д. Як і передне, не вільно ліквідувати жінок і дітей. В деяких випадках визвати поляків терміново покинути українські землі»¹⁶⁹.

Особливо дошкульних ударів завдали українські повстанці по польських осередках та цивільному населенню на території Тернопільщини. Як зазначав в організаційному звіті № 240 від 1 березня 1944 р. командувач АК генерал Т. Бур-Коморовський на Тернопільщині, «...жертвами українських злочинів стали у серпні 1943 р. 45 осіб, у вересні – 61, у жовтні – 93, у листопаді – 309, у січні 1944 р. – 466...»¹⁷⁰.

Українська активність у цьому регіоні пояснювалася, по-перше, невеликою різницею в кількості української і польської людності (відповідно до перепису 1931 р. співвідношення було таким: 872 тисячі греко-католиків на 586 тисяч римо-католиків)¹⁷¹, по-друге, тим, що місцеві польські воєнізовані формування становили тут поважну силу, а Тернопільський округ АК, на думку самих польських підпільників, вважався найкраще організованим з усіх інших округів Галичини¹⁷².

Упродовж січня – березня 1944 р. польські поселення зазнавали нападів загонів УПА, а також відділів дивізії СС-«Галичина» вже по всій Тернопільщині. Особливо масового характеру ці напади, а також убивства, що їх супроводжували, набули в лютому. Згідно з повідомленнями місцевих керівників АК тоді від дій УПА та українських військових підрозділів, що знаходились на німецькій службі, загинуло: в селі Мала Березовиця (Збаразький район) – 131 особа, в селі Лапівці (Борщівський район) – 80 осіб, у селі Коростятин (Монастирський район) – 78 осіб, у селі Бичковиці (Чортківський район) – 73 особи, в селі Гермаківка (Борщівський район) – 30 осіб і т. д.¹⁷³.

Не можна не згадати про те, що найбільша кількість людей загинула під час «пацифікації» 28 лютого 1944 р. польського поселення Гута Пеняцька на Бродівщині. Напередодні трагедії в селі якийсь час перебував радянський партизанський загін на чолі з лейтенантом Б. Крутіковим зі складу угруповання полковника Д. Медведєва. Спільними зусиллями радянських партизанів і місцевого польського загону «Кедив» на чолі з К. Войчеховським («Сатира») було проведено кілька антинімецьких диверсійних акцій, зокрема висаджено в повітря залізничний міст у районі поселення Плухів. Члени польської бази самооборони з Гути Пеняцької під командуванням М. Шерочука надали допомогу радянському розвідникові М. Кузнецову в його подорожі до Львова та налагодженні контакту з місцевим керівництвом Гвардії Людової.

Звіт представників Делегатури польського емігрантського уряду з приводу «пацифікації» Гути Пеняцької однозначно вказує на відповідальність за неї підрозділів дивізії СС-«Галичина». З огляду на те що в українській науковій літературі заперечується причетність до вбивств у цьому селі солдатів дивізії, а відповідальність покладається на німецький каральний загін, процитуємо уривок зі звіту про ці події.

«...Напад відділу СС на село був наслідком доносу української поліції з поселення Підгірці, яка надала німцям інформацію про те, що поляки в Гуті Пеняцькій переховують євреїв, підтримують більшовицьких партизанів, зберігають зброю і т. ін. Коли українські есесівці прибули до села з метою проведення ревізії та почали грабувати місцеву людинність, розмовляючи між собою українською мовою, поляки, вважаючи, що мають справу, як це часто бувало, з переодягненими звичайними бандитами, почали боронитися. Тоді з Підгірців до села підійшов міцний український загін СС, який, оточивши його кільцем, почав мордувати людей...»¹⁷⁴.

Далі у звіті йдеться про жорстокі методи знущання над людьми, які важко вигадати і у можливість яких водночас важко повірити. Кожний, хто читатиме цитований тут документ, переконається в цьому. Окрім людей, що загинули від куль, значну кількість жертв Гути Пеняцької становили мешканці села, яких спалили у стодолах. Загалом під час «пацифікації» загинуло понад 500 осіб. Урятуватися втечею вдалося близько 50 особам. Саме село – 172 хати – було спалене вщент. На офіційний запит поляків у представників влади дистрикту про причини «пацифікації» німці дали відповідь, що «вона була спричинена помилкою»¹⁷⁵.

Докладний опис у звіті сцен мордування в Гуті Пеняцькій свідчить про те, що дізнатися про події в селі автори звіту могли лише від свідків. Виникає питання: чи могли помилитися останні щодо того, з ким мали справу вже під час мордування людей у костьолі, стодолах та інших місцях, які згадуються у звіті? Все може бути. А тому подамо іншу версію подій у Гуті Пеняцькій, що міститься в опублікованій праці українського дослідника А. Боляновського, присвяченій історії дивізії «Галичина».

«Бойове хрещення галицьких добровольчих відділів припало під час атаки стрільців другого куреню 4-го полку на поль-

ське село Гуту Пеняцьку (Бродівщина)... В результаті атаки українських вояків 23 лютого 1944 р. двоє з них загинуло. Підрозділ відступив під наступом польських партизанів, які, втім, з флангу зазнали удару з боку місцевого відділу УПА, поінформованого про присутність у місцевості українських галицьких добровольців. Ним був повстанський курінь особливого призначення "Сіроманці", яким командував Дмитро Карпенко (Яструб). Після цього німецький каральний підрозділ спалив цей населений пункт і знищив більшість його мешканців»¹⁷⁶.

Як відомо, 4-й та 5-й полки дивізії СС-«Галичина» були підпорядковані не військовому, а поліційному німецькому керівництву, зокрема вищому керівникові СС і поліції ГГ. Ця обставина, з одного боку, спричинила невдоволення галицьких добровольців, які прагнули бути в дивізійних полках, а не в німецькому поліційному підпорядкуванні, а з другого боку, сприяла встановленню найтісніших зв'язків між підрозділами цих полків та загонами УПА¹⁷⁷.

29 лютого 1944 р. у вказівках окружного провідника ОУН «Збуя» до штабу військової округи УПА і повітових провідників зазначалося: «На терени ЗУЗ прибули малі частини "СС Дивізії Галичина". На підставі деяких відомостей і промов О.-Г. Вехтера і інженера Євгена Пиндуса (дня 22.II.44 р.) можна здогадуватися, що влада уживе "СС Дивізію Галичина" до боротьби з партизанами на ЗУЗ. У зв'язку з цим доручається: а) нав'язати зразу стислий і добрий зв'язок з частинами Дивізії, переміщеними на ЗУЗ, головне з організованими людьми. В порозумінні з військовою референтурою організації визначити до тої цілі окрему фахову людину; ...в) використовувати "СС Дивізію Галичина" до боротьби з більшовицькою партизанкою і польськими бандами на українських землях; ...д) в разі відступу німців з українських земель, в разі свентуального розозруження чи вивезення "СС Дивізії Галичина" поза землі України належить усі частини долучити до УПА-Захід і забрати в ліс»¹⁷⁸.

Проте перше публічне підтвердження існуючої співпраці між УПА і дивізією СС-«Галичина» приїс лише репортаж українського військового кореспондента в № 105 газети «Львівські вісті» від 10 травня 1944 р.¹⁷⁹

Ще одна трагедія сталася в березні 1944 р. в невеличкому містечку Підкамень Бродівського району, де в місцевому

домініканському монастирі солдатами дивізії «Галичина» й українськими партизанами було знищено понад 250 поляків. У вищезитованій праці українського дослідника А. Боляновського, як і в багатьох інших, присвячених історії дивізії СС-«Галичина», про події у Підкамені не згадується. Однак кількосторінковий звіт, який тут частково цитуватимемо, не залишає сумнівів у причетності галицьких добровольців до мордувань поляків у містечку.

За повідомленням керівництва Золочівського інспекторату АК, «...частина українських солдатів увійшла всередину місцевого монастиря, де сховалися люди, і почала вбивати всіх присутніх там, хто не встиг або не зміг раніше втекти, інші українці ходили по хатах у містечку та вимагали показати "аусвейс". Хто в "аусвейсі" був записаний поляком, того вбивали. Хто зміг довести, що не є поляком, був урятований»¹⁸⁰. Приводом для проведення акції стало переховування в монастирі зброї, про що, між іншим, німецька комендатура Підкаменя була поінформована і ставилася до цього нібито спокійно.

Цікавим, однак, є той факт, що саме напередодні трагедії в Підкамені, 2 березня 1944 р., з'явилася відозва під назвою «До охочих і української молоді», авторами якої були українські військові, пов'язані з Військовою управою – допоміжним органом, створеним при дивізії для задоволення всіляких потреб її вояків. Усю провину за мордування польської, а водночас і української людності вони покладали на радянських партизанів. Військові підкреслювали, що «... боронь Боже, якщо серед тих, хто припустився тих нелюдських діянь, знайдеться українська рука, вона буде виключена з української національної спільноти»¹⁸¹. У відозві йшлося про події в Гуті Пеняцькій.

Велика кількість жертв з польського боку була в одних випадках наслідком поганої організації самооборони (через відсутність умілого командування, недостатню кількість зброї та набоїв тощо), в інших – пояснювалася тим, що загони УПА нерідко взаємодіяли з «українською» поліцією та підрозділами дивізії СС-«Галичина», і через це поляки не зважувалися на оборону, а ховалися, оскільки будь-який спротив німцям суворо карався. Після «пацифікації» Гути Пеняцької деякі місцеві керівники АК заборонили приймати в селах радянських партизанів, адже їхня присутність в тилу у німців використовувалася останніми як привід для знищення осередків польської

самооборони. Це зайвий раз довела акція знищення у травні 1944 р. німцями села Ганачів¹⁸².

Проте поляки не тільки продовжували забезпечувати радянських партизанів житлом та продуктами харчування, надавати їм необхідну інформацію про німців та УПА, брати участь у спільних з ними антинімецьких та антиукраїнських акціях, а й вступали до радянських загонів. У звіті генерала Т. Бур-Коморовського від 22 березня 1944 р. навіть повідомлялося про те, що «...з кожним днем усе більше людей чекає на більшовиків, як на захисників і месників за різанину, вчинену українцями»¹⁸³.

Як і у Львові, місцеві харитативні організації – польські комітети опіки (ПКО) – не дуже сподіваючись на здатність співвітчизників власними силами захистити себе, зверталися по допомогу у питанні створення загонів самооборони до німецької окупаційної адміністрації. Керівництвом тернопільського підпілля АК подібні дії розцінювалися як зрада Польської держави. Було відомо, що серед членів ПКО є чимало агентів гестапо, а тому співпраця з ними діячів підпілля у складі одних і тих самих адміністративно-військових структур ставала ризикованою для організації загалом. До того ж, надаючи допомогу польській самообороні, німці дуже часто намагалися використати її у своїх власних цілях: для боротьби з радянськими і навіть польськими партизанами, під час проведення реквізицій сільськогосподарських продуктів серед переважно українського населення, у здійсненні облав на знову ж таки, передусім, українську молодь, призначену до вивезення в Німеччину, тощо.

Лякало командування округу також те, як поставляться до подібної співпраці поляків з німцями після повернення більшовики. Інструкція командувача Тернопільського округу АК підполковника Ф. Студзинського («Скава») від 4 березня 1944 р. дозволяла «співпрацю» з ПКО лише поодиноким членам підпілля з метою проведення спостереження та контролю за їхньою діяльністю. Однак, незважаючи на категоричну заборону підполковника «Скави» «...під загрозою спеціальних судів будь-кому з членів організації вступати до утворюваних ПКО загонів самооборони...», аківці були змушені це робити¹⁸⁴.

З рапортів відділів бойового призначення АК постає картина загальної паніки та психозу, що охопила польське населен-

ня. Воно масово виїздило в західні райони ГГ. Так, лише протягом тижня місцевий комісаріат у м. Борщів видав близько 2500 перепусток для евакуації поляків до Краківського та Мехівського воєводств. Комендант Чортківського інспекторату капітан С. Чернецький підкреслював, що існуюча з боку УПА «...загроза має для населення більше значення, ніж наказ про утримання стану польського посідання (присутності. – І. І.)... Поляки, які, однак, вирішили тут залишитися, благанно прохають: зброї, зброї і ще раз зброї, якщо хочемо у найближчий час сюди повернутися. З боку поляків часто чути такі голоси: де наш уряд, де наша влада, що на це говорить Варшава, чому не прийде з якоюсь допомогою?»¹⁸⁵.

За таких обставин командував Тернопільського округу АК підполковник Ф. Студзинський вимагав підвищити персональну відповідальність командирів усіх рівнів за організацію самооборони у підлеглих їм районах. Він наполягав на необхідності знімати недостатньо енергійних з-поміж них, висувати на керівні посади підофіцерів, рядових і навіть таких, які не служили у війську, тільки б вони відповідали вимогам часу. Керівники бойових відділів мусили звітувати про стан самооборони 5 і 20 числа кожного місяця. Рапорти мали містити таку інформацію: «1) які села і поселення зазнали нападів; 2) в яких поселеннях самооборона діяла, а в яких ні; 3) докладний перебіг бою; 4) власні втрати; 5) українські втрати»¹⁸⁶.

Найкраще організованими на території Тернопільського округу АК виявилися бази самооборони в селах: Джуринська Слобідка (допомогла в евакуації жителям с. Полівці під час нападу на село загонів УПА у січні 1944 р.), Косів і Хом'яківка (всі Чортківський район), Гутиски Бережанського району (відбила чотири напади УПА), Великий Тростянець Зборівського району, Вітин, Струтинські Вороняки і Черемошня Золочівського району (останньою відбито три напади УПА)¹⁸⁷.

Захисникам села Гутиски Бродівські допоміг відбити напад українських партизанів у лютому 1944 р. дислокований неподалік підрозділ вермахту¹⁸⁸. В селі Скважава на Золочівщині поляків у боротьбі з нападами підтримали місцеві українці. А в селі Черниці на Бродівщині українські селяни тривалий час переховували вночі сусідів-поляків у своїх хатах доти, доки в березні 1944 р. не стався напад загонів УПА вдень¹⁸⁹.

З вступом радянських військ на Тернопільщину українсько-польська ворожнеча не припинилася, вона лише набула нових форм¹⁹⁰.

До організації самооборони і проведення «відплатних» акцій за напади на польські поселення формувань УПА фактично звелася бойова діяльність загонів АК Станіславівського округу. Поляки тут «особливо зразково» організували самооборону в селі Микуличин Надвірнянського району. На напади українських збройних формувань улітку 1943 р. місцева база самооборони не лише відповіла негайною та вдалою відсічю, але водночас польська акція спричинила німецьку «паціфікацію» сусідніх українських сіл. Згідно з донесенням командування Коломийського інспекторату АК внаслідок німецької каральної операції були розбиті деякі організаційні осередки «українських банд і загалом ця операція принесла українському рухові більше втрат, ніж нам завдали напади УПА на нашому терені до цього часу»¹⁹¹. На початку жовтня 1943 р. поляки під тиском українських збройних формувань були змушені залишити село Микуличин.

У 1944 р. потужні польські осередки самооборони постали в селах Луковець Журавський і Луковець Вишньовський Рогатинського району, селі Корчунек Дашавський Стрийського району, селі Роздол Жидачівського району, м. Биткові та інших поселеннях. Крім того, поляки скупчилися у містах Рогатин, Долина, Калуш, Тлумач та Стрий. Проте у багатьох випадках місцеві керівники АК не змогли організувати самооборону, оскільки єдиний порятунок для себе польська людинність вбачала у втечі на Захід. Дехто з поляків переходив у греко-католицьке віросповідання та змінював національність. На Станіславщині і Калущині це явище було особливо поширеним¹⁹².

Масова втеча поляків і, як наслідок, виникнення анархії у виробництві і суспільному житті Станіславського краю змушували німців брати під захист польське населення, сприяти у створенні ним баз самооборони та їх озброєнні. Так, зокрема, після звернення станіславівського ПКО до шефа гестапо Ассмана з проханням надати допомогу у захисті від українців принаймні три польські бази самооборони – в поселеннях Медужі (Станіславський район), Беднарівці і Волосові (Надвірнянський район) – отримали по 20 гвинтівок¹⁹³.

Особливістю українсько-польського протистояння на Станіславщині була присутність тут угорських військ, які стали «справжніми приятелями» місцевих поляків. Загони УПА неодноразово нападали на угорців, які, як правило, захищали польське населення¹⁹⁴. Тривалий час німці заперечували проти проведення угорцями «відплатно-паціфікаційних» дій. На цьому ґрунті між німецьким та угорським командуваннями виникали гострі зіткнення. Зрештою німці поступилися, і з другої половини травня 1944 р. угорці на території Дрогобицького, Долинського, Стрийського та Жидачівського районів розпочали масову репресивну акцію. Між німецько-угорськими підрозділами та загонами УПА відбулося чимало запеклих боїв. Наприклад, в околицях Солотвина битва між ними тривала декілька днів. Багато бійців УПА і тих осіб, які їх підтримували, було заарештовано. У Стрию, Станіславові та інших містах проводилися публічні розстріли¹⁹⁵.

В антиукраїнських репресивних заходах активну участь взяла «польська» поліція. У дистрикті «Галичина» вона вперше опинилася саме на Підкарпатті. У травні 1944 р. до Долини прибули німецькі відділи, сформовані винятково з поляків Сілезії («шльонзаків»). «Польська» поліція брала участь у «паціфікаціях» українських сіл Колодзейка, Велчинець, Сулатичі Калуського району, Белшів, Болашівка, Більшовцівська Слобідка Станіславського району та інших¹⁹⁶.

Неодноразово вона надавала допомогу в обороні польських осередків, передавала аківцям зброю, провокувала німецько-угорські «паціфікації» українських сіл. Чимало поліцаїв, а також вояків вермахту польської національності приєднувалися до членів баз самооборони і навіть входили до їхнього керівного складу. Так, наприклад, заступником керівника бази АК в селах Луковець Журавський і Луковець Вишньовський підпоручника Є. Поляка («Август», «Пан») був дезертир вермахту «шльонзак» П. Круль¹⁹⁷.

Бази самооборони отримували допомогу і з боку тих поляків, які служили в німецьких адміністративних органах влади, зокрема в кримінальній поліції. Непоодинокі випадки, коли до німців і тут на службу свідомо потрапляли члени підпілля. Наприклад, до станіславівського відділення державного корпусу безпеки, що підлягало львівській Делегатурі польського емігрантського уряду, входили поляки з кріпо, які, як зазначе-

но в документах аківського підпілля, «викликали цілковиту довіру»¹⁹⁸.

Серед польських партизанських (лісових) загонів, які брали активну участь у захисті польського населення, а також у проведенні «відплатних» антиукраїнських акцій, слід назвати загін поручника З. Пацака з села Корчунек Дашавський, загін підпоручника Є. Поляка, який взаємодіяв з базою самооборони в селах Луковець Журавський і Луковець Вишньовський, загін підпоручника Т. Мічика, загін капітана М. Вілчевського, який здійснив у червні 1944 р. 100-кілометровий рейд через лісові масиви, опановані УПА (з села Корчунек Дашавський у район нафтового басейну – до Биткова), та інші. Усі названі загоони діяли, головним чином, на території Стрийщини. У Коломийському інспектораті АК особливу активність у протидії українцям виявив загін С. Кошиби, зокрема під час запеклих боїв з формуваннями УПА у квітні 1944 р. за Битков у Надвірнянському районі¹⁹⁹.

Усі бійці польських лісових загонів були, як правило, аківцями, а керівники відповідних районів АК несли персональну відповідальність за організацію самооборони в селах і містах та діяльність партизанських загонів на підлеглих їм територіях. Чимало польських партизанів прибуло на Станіславщину зі Львова, скориставшись курсуючими потягами між Львовом і Стриєм. Завдяки отриманим протягом травня 1944 р. чотирьом повітряним союзницьким вантажам зі зброєю та набоями місцеві польські бази самооборони та партизанські загоони трохи доозброїлися²⁰⁰.

За даними Головної опікунської ради, що їх подає польський дослідник Г. Грицюк, до середини 1944 р. внаслідок бойових дій українських збройних формувань у Східній Галичині загинуло 9490 осіб (відомі прізвища 2902 осіб), у тому числі 3280 – на Львівщині, 3825 – на Тернопільщині, 2385 – на Станіславщині²⁰¹. За даними польського підпілля лише в першій половині 1944 р. зі Східної Галичини на захід мало виїхати близько 300 тисяч поляків²⁰².

Згідно з даними українського підпілля до середини 1944 р. із Західної України втекло близько 425 тисяч поляків²⁰³. За цими ж даними, що їх подає український дослідник Л. Шанковський, до липня 1944 р. внаслідок бойових дій польських збройних формувань у Східній Галичині загинув 521 українець²⁰⁴. Утім, як і у разі підрахунків жертв серед української

людності на Волині, слід вважати, що українська історична наука своє останнє слово в цьому питанні ще не сказала.

Не можна не звернути увагу на ту обставину, що криваве українсько-польське протистояння було впродовж 1943–1945 рр. постійним предметом публічних дебатів і переговорів між представниками української та польської громадськості, а також обох підпільних рухів у Західній Україні. Під тиском з боку німців, а також частини української громади, яка засуджувала вбивства поляків, українські публічні діячі неодноразово виступали із заявами про необхідність збереження спокою в суспільстві.

Так, під час розпаду конфлікту на Волині, 7 серпня 1943 р., представники УЦК видали відозву «До українських громадян» за підписом В. Кубійовича та його заступника К. Паньківського із закликом не піддаватися на провокації, незважаючи «на шалену ворожу пропаганду і напади партизанських банд, жертвами яких стала велика кількість українців, насамперед, на Люблінщині». Відозва, в якій засуджувалися «безвідповідальні руки», що перебрали на себе право суду і смертної кари, поза сумнівом, була спрямована проти ОУН (Б) ²⁰⁵.

10 серпня 1943 р. з пастирським листом до населення звернувся митрополит А. Шептицький. У листі підкреслювалося: «...Я вже декілька разів перестерігав усіх вірних перед страшними наслідками незаховування п'ятої заповіді Божої, що забороняє передовсім чоловіковбивство. Я вже не раз перестерігав перед всіма тими пристрастями, які промощують людині дорогу до того страшного злочину, що стягає на душу прокляття небес, а на тілі лишає п'ятно невинно проллятої крові, не затерте навіть покаєнням. Я перестерігав перед злобою, національною ненавистю, партійними роздорами, бажаннями пімсти на ворогах. Сьогодні мушу ще раз повернутися до цього застереження». А. Шептицький звертався до «всіх старших за віком та шанованих людей у кожній гміні» і не приховував того, що злочини скоює українська молодь. «...Ви є їхніми батьками, – закликав митрополит, – а тому в цю важливу мить нашої історії доглядайте за своїми синами і намагайтеся їх уберегти від злочину, який би міг накликати на все суспільство велике нещастя» ²⁰⁶.

Подібні до цього листи із засудженням «гайдамацьких традицій», що, як підкреслювалося в пастирських посланнях, за-

вжди спрямовувалися проти поляків, але погано позначалася на українцях, оголосили два інші представники греко-католицької церкви – єпископи Г. Хомишин і Й. Коціловський²⁰⁷.

Тим часом, у жовтні 1943 р., ОУН (СД) видала комунікат, у якому висловила жаль з приводу взаємних убивств, у черговий раз вказуючи на те, що напруженість в українсько-польських відносинах спричинена попереднім правлінням польських урядів, невмирущим прагненням поляків до захоплення українських земель, мордуваннями польськими боївками українського населення на Холмщині та Грубешівщині, співпрацею поляків на Волині з німцями у складі допоміжної поліції та більшовицькими агентурними групами в нищенні українців. Українсько-польська ворожнеча, на думку керівників ОУН (СД), була також наслідком провокацій з боку Москви і Берліна.

У комунікаті підкреслювалося, що «ні український нарід, ні Організація нічого спільного з тими масовими убивствами не мають», ОУН (СД) засуджує їх і закликає все українське громадянство «бути чутким на ворожу інспірацію та дотриматись постави, яку диктує інтерес національно-визвольних змагань українського народу». Насамкінець у комунікаті зазначалося, що всі самочинні акти терору, звідки вони не походили б, провід ОУН (СД) уважатиме чужою агентурною роботою і рішуче їх поборюватиме²⁰⁸. Заперечення ОУН (СД) своєї причетності до вбивств польського населення свідчило про нещирість авторів цитованого документа.

Представники української інтелігенції в розмовах з поляками, а також під час своїх публічних виступів що далі, то частіше засуджували антипольські акції співвітчизників, розуміючи шкідливі наслідки для самих українців, а водночас безцільність з точки зору реалізації українських державницьких прагнень. Важко було не погодитися з міркуваннями деяких з них, висловленими, скажімо, у збірнику статей та документів під загальним заголовком «Державність чи гайдамаччина», виданому ще в міжвоєнний період одним з керівних діячів уряду УНР О. Шульгіним.

Наведемо для прикладу кілька думок із цього збірника, які свідчать про наявність в українському суспільстві тверезих поглядів щодо розв'язання проблем, які перед ним стояли. В одній зі статей зазначалося: «Нехай скажуть, де найти ту

силу, що може і від Москви відірвати Україну, і у західних сусідів усі землі, населені українцями, відібрати... Ми такої сили поки що не бачимо навіть на обрії... Сила нашого народу велика, ми гаряче віримо у неї, але ж не треба і переоцінювати її»²⁰⁹.

В іншому місці наголошувалося на такому: «Ясно одне: мати проти себе в ту рішучу хвилю, що вже наближається, і Схід і Захід, і Москву і Польщу – це значить опинитися в тій ситуації, в якій вже ми були в 1919 р., це значить бути знову переможе-ними». Автор статті доходив висновку: «Отже, багато питань треба буде налагодити в майбутньому Україні зі своїми захід-ними сусідами. Яким чином шлях збройний, як ми сказали, з огляду вже на одну тільки постійну небезпеку з боку Москви, є неможливим. Але мирним шляхом, шляхом дипломатичним, сусідським чимало справ можна буде залагодити, бо коли Українська держава буде зацікавлена в мирних відносинах з Польщею та Румунією, то й вони дещо зацікавлені будуть в Україні»²¹⁰.

Утім, на жаль, люди подібних поглядів не могли тоді вплинути на ситуацію, що склалася в Західній Україні. А тому непочутими залишалися голоси легальної української преси про «лісову бестію, яка виходила вночі за здобиччю і мордувала безборонну людність». Так само не мали відповіді чергові пастирські листи представників греко-католицької церкви, нові звернення пропагандистів з УЦК, проголошені під час березневих 1944 р. нарад у Львові, на яких головною темою обговорення була справа організації протидії «акції» ОУН (Б)²¹¹.

Не привели також до послаблення взаємної ворожої налаштованості переговори між представниками АК і Делегатури польського емігрантського уряду, з одного боку, та діячами обох фракцій ОУН, з іншого. Офіційні розмови про досягнення порозуміння і припинення непотрібного для обох сторін кровопролиття, а також навіть задля укладення угоди про можливу подальшу співпрацю проти спільних ворогів проводилися, як правило, у Варшаві та Львові, хоча відомі випадки українсько-польських контактів у Кракові, а також на Волині.

У Варшаві одна з таких розмов відбулася ще до загострення українсько-польського конфлікту. В червні 1942 р. мельниківці уповноважили людину, яка не належала до ОУН, зав'язати контакт з авторитетними польськими політиками. Через неї поля-

кам було передано про готовність прихильників А. Мельника обговорити можливість опрацювання на майбутнє спільних засад антинімецької політики. При цьому мельниківці підкреслювали, що наразі вірять у перемогу німців і їхня політична лінія орієнтована на саме такий перебіг війни. Відповідно до цієї концепції ідеологічно «оброблялася» і та частина українського суспільства, що знаходилася під їхнім впливом.

Водночас мельниківці брали до уваги можливість перемоги у війні Англії, хоча шанси останньої оцінювали лише на 25 %. Тому ОУН (М) про всяк випадок прагнула «перестрахуватися» і для цього потребувала відповідної угоди з поляками. Мельниківці наголошували на тому, що наразі про будь-яку антинімецьку акцію з їхнього боку не могло бути й мови. На той час подібна акція була б безцільною. Однак, на їхню думку, вона стала б можливою пізніше, якщо Німеччина «тріщатиме». За таких обставин укладена з поляками угода набрала б чинності²¹².

З 1942 р. проводилися майже постійні консультації також між представниками бандерівської фракції ОУН і польськими підпільниками у Львові. З українського боку в них брали участь З. Матла («Днепр»), Є. Врецьона, М. Степаняк, а після арешту Матли гестапо – з другої половини 1943 р. і в першому кварталі 1944 р. – І. Гриньох («Герасимовський»), М. Прокоп та В. Андрієвський. У Львові переговори проходили під патронатом командувача Регіону № 3 Армії Крайової генерала К. Савицького. З польського боку в них брали участь як аківці, так і представники Делегатури емігрантського уряду – вже згадувані майор Г. Погоський, С. Бездек, М. Хіровський, С. Пйотровський та З. Залеський²¹³.

З низки документів, зокрема з протоколів допитів у НКВС членів Центрального проводу М. Степаняка, О. Луцького та інших бандерівських керівників, відомо, що представники ОУН на переговорах з польською стороною домагалися передусім припинення боротьби між формуваннями УПА й АК та спрямування їхніх зусиль на спільний опір Москві²¹⁴.

Командувач УПА-Захід Луцький, який не брав безпосередньої участі в цих переговорах, свідчив також, що Провід ОУН за посередництвом польських підпільників намагався встановити зв'язок з польським емігрантським урядом, а через нього – навіть з урядом Великобританії. Керівники ОУН прагнули

домогтися від польського уряду офіційної відмови від претензій на Західну Україну та підтримки ідеї «Самостійної України», а також визнання за ОУН законного права на її управління. Українська сторона розраховувала на деяку військово-технічну допомогу від поляків, яку, на її погляд, мала одержати насамперед польська сторона від британського уряду²¹⁵.

На думку керівників ОУН, представники польської сторони на цих переговорах були нещирими. Закликаючи «ніби також до об'єднання зусиль УПА і АК проти радянської влади і німців, хоча практично проти німців поляки боротьби не вели, а навіть навпаки, співробітничали з ними», польська сторона мала на меті єдине – «виграти час і відвести від себе удар УПА, а також прощупати настрої ОУН та українського населення Західної України на випадок плебісциту після війни»²¹⁶.

Як свідчать документи протилежної сторони, зокрема рапорти генерала К. Савицького до Варшави, польська сторона також не вірила «у щирість запевнень “Днепра” під час переговорів стосовно непричетності УПА до масових вбивств поляків». Навпаки, вона була впевнена у тому, що антипольські акції мали запланований характер і були спрямовані «як проти інтелігенції, так і селян, які мешкали з українцями майже по сусідськи». Згадувався, наприклад, випадок, коли на території Яворівського повіту німці перехопили список із прізвищами поляків, які підлягали знищенню, складений представниками місцевої української громади. Повідомлялося також про те, що на вагонах, якими від'їздили галицькі добровольці зі Львова до дивізії СС-«Галичина», можна було побачити напис: «Будемо воювати з більшовиками і поляками»²¹⁷.

Безперечно, поряд з достовірною інформацією, яка містилася в рапортах польського командувача АК Львівського регіону, в його твердженнях було багато такого, що інакше як перебільшенням чи неправдою не назвеш. Навряд чи можна було погодитися, скажімо, з таким зауваженням, що всі українські політичні угруповання, легальні (УЦК) і нелегальні, а також український клір мовчали у справі мордувань поляків. Вище наводилися переконливі приклади того, коли українські політичні і громадські діячі притримувалися цілком протилежної позиції, виступаючи із засудженням скоєних на Волині злочинів. Утім польська сторона вимагала від представників ОУН публічної декларації із засудженням антипольських акцій, вважа-

ючи, що це – необхідна умова попередніх домовленостей на переговорах між поляками й українцями. Упродовж весни і літа 1943 р. такої декларації не з'явилося.

На початку вересня 1943 р. українська сторона знову звернулася до польської і запропонувала їй продовжити переговори. У документах Делегатури польського уряду з цього приводу зазначено: «Радянський наступ триває, і це породжує в українському суспільстві відчуття пригніченості... Деякі з українських львівських діячів навіть резервують квартири у Варшаві»²¹⁸.

Гадаємо, що жовтнева публічна заява ОУН (СД) з приводу антипольських виступів і була відповіддю на вимоги поляків, висунуті під час переговорів, засудити вбивства. Навряд чи її зміст відповідав тому, що бажала бачити в подібній декларації польська сторона. Тим більше, що заява жодним чином не вплинула на зменшення кількості нападів на польську людинність на Волині. Навпаки, наприкінці 1943-го – на початку 1944 р. антипольський терор поширився й на територію Східної Галичини.

З метою надання допомоги численним жертвам з польського боку у Львові постав «Громадський комітет допомоги жертвам терору». 20 лютого 1944 р. комітет видав відозву, в якій закликав усіх поляків – мешканців Львівського, Тернопільського і Станіславівського воєводств – збирати кошти для родин загиблих і поранених. З цього приводу у відозві зазначалося: «...Сотні польських селян залишилися без даху над головою, багато жінок втратили чоловіків, а діти – батьків. Обов'язком усього польського суспільства є надання жертвам терору можливої допомоги у вигляді притулку, продуктів харчування, одягу, грошей. Ніхто не може ухилитися від участі у цій акції, яка повинна стати виявленням національної солідарності...». Створений зусиллями поляків грошовий фонд знаходився під контролем одного з департаментів Делегатури уряду – Керівництва підпільної боротьби²¹⁹.

Тим часом, 21 січня 1944 р., Провід ОУН (Б) вкотре звернувся до львівського окружного делегата польського уряду з пропозицією негайно розпочати переговори, на яких українці і поляки спробували б нарешті досягти порозуміння у всіх спірних питаннях. Арбітром українська сторона пропонувала обрати угорців.

Переговори відбулися у Львові 8 лютого. Обговорювалися дві проблеми: видання спільної українсько-польської декларації щодо територіальних претензій «рад», а також прийняття заходів, які унеможливили б подальші вбивства як поляків, так і українців. Представники ОУН зобов'язалися видати протягом п'яти днів відповідну декларацію від себе, яка мала заперечити законність територіальних претензій Москви та спростувати тезу про добровільний характер участі українського населення у плебісциті 1939 р. Стосовно скоєних убивств українська сторона запропонувала створити змішану комісію, яка мала опрацювати план запобігання кривавим українсько-польським порухам ²²⁰.

8 березня 1944 р. відбулася ще одна зустріч представників обох підпільних рухів. І цього разу сторонам не вдалося остаточно домовитися про те, щоб об'єднати зусилля у боротьбі проти «нового окупанта західноукраїнських земель» або щоб принаймні запровадити конкретні заходи, які обмежили б українсько-польську ворожнечу. Польські учасники зустрічі, дотримуючись вказівок свого нового прем'єра Ст. Миколайчика * та його заступника – Головного представника емігрантського уряду в країні Я. Янковського – про необхідність взаємодії з наступаючою Червоною армією, відкидали пропозицію українських повстанців про проведення спільної боротьби проти останньої. Українські учасники зустрічі, зі свого боку, продовжували переконувати партнерів по переговорах у тому, що ОУН (СА) не несе відповідальності за антипольський терор, що він виник довільно і через самих поляків ²²¹.

Контакти між представниками УПА й АК мали місце навіть під час радянсько-німецьких боїв за Львів, коли місцеві аківські формування надавали допомогу підрозділам Червоної армії та відверто не зважали на вимоги української сторони. Чимало тоді на території Львівщини відбулося і збройних сутичок між українськими і польськими збройними загонами. За повідомленням газети львівських ендеків «Слово польське» від 27 липня 1944 р., одна з таких сутичок сталася у самому Львові під час боїв за собор святого Юра ²²².

* У липні 1943 р. після загибелі в авіакатастрофі генерала В. Сікорського польський емігрантський уряд очолив діяч селянського руху Ст. Миколайчик.

Новому етапу загострення українсько-польських взаємин «сприяли» дії радянської влади в Західній Україні, спрямовані на мобілізацію місцевого населення до Червоної армії, залучення його до роботи в місцевих адміністративних органах, міліції, так званих винищувальних батальйонах («стрибках»), а також обмін населенням, що проходив відповідно до підписаної 9 вересня 1944 р. угоди між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення (ПКНВ).

Наприклад, у рапорті від 8 серпня 1944 р. про ситуацію в Чортківському інспектораті Тернопільського округу АК його командувач капітан С. Чернецький («Венцлав») зазначав: «З першого погляду ставлення Рад до поляків нібито прихильне. Більшовики приймають їх в усі адміністративні установи, однак прагнуть до того, щоб повсюдно були представлені також українці, підкреслюючи цим, що останні є спадкоємцями цих територій. Вже за Рад у Борщові сталися випадки мордування поляків українськими бандами. У відповідь на польську інтерпеляцію з приводу того, чому Ради не реагують на це, комендант місцевого винищувального батальйону пожалкував за тим, що німці не вимордували всіх поляків»²²³.

Слід зауважити, що окремі керівники польського підпілля, зокрема львівський окружний делегат польського емігрантського уряду А. Островський, докладали багато зусиль, заохочуючи поляків до вступу у «винищувальні батальйони», діяльність яких була спрямована головним чином на знищення українського незалежницького руху. Проте переконувати поляків у необхідності «співпраці з радами», а на території Польщі – з ПКНВ не було потреби. Ті з них, хто хотів вижити, мали або виїхати у безпечне місце, або змушені були співпрацювати. Доля українців була подібною.

Щодо поляків, то різниця між ними полягала лише у тому, що одні свідомо йшли у різного роду воєнізовані формування, щоб отримати зброю і помститися українцям, інші таким чином рятували життя своє і своєї родини. Чимало бійців АК отримали посвідчення учасників радянського партизанського руху і незабаром опинилися у «стрибках». У цей час близько 50 тисяч бійців польського антинімецького руху Опору наприкінці війни знаходилися в радянських та польських концтаборах.

У зв'язку з вищесказаним зауважимо, що не можемо не поділяти точку зору українського дослідника Я. Ісаєвича, який писав: «шануючи своїх національних героїв, українці не можуть заплющувати очі й на геройство тих, хто воював за Польщу, зокрема й на тих теренах, де ідея відбудови польської держави була, з українського погляду, неслухна, а з точки зору польських можливостей – нереалістична»²²⁴.

У документах ОУН радянську дійсність після повернення в Західну Україну Червоної армії було представлено таким чином: «Всі бояться вже не так більшовиків, як новоствореної польської поліції, яка беззупинно шастає по селах, ревізує і тероризує населення. Поляки сильно підбадьорені і мають великі привілеї. Поляки на мобілізацію йдуть залежно від терену. З Борщівщини і Копичинеччини йшли масово, окремими відділами, з прапорками і піснями. Зі Скалатчини йшли разом з українцями і розділилися щойно у с. Стриївці під Збражем...

Польської поліції є по селах багато, наприклад, в с. Вікно – 48 осіб, в с. Сороцьке – 24, а польське село Боричівка на Тербовлянщині озброїло всіх чоловіків і йшло на акцію на українські села Ілавче та Глещаву. Були поляки навіть з косами і вилами. Оточували село з вечора, а ранком йшло у село НКВД і робило труси по хатах... Фактом є те, що від поляків потерпають села, в яких ОУН протипольської акції не проводила, а по селах, де були навіть невеличкі акції, поляки сидять тихо»²²⁵.

Українсько-польська збройна боротьба точилася по обидва боки нового кордону. АК і УПА мстилися одна одній, а водночас і цивільному населенню за давні образи і нові жертви, за «співпрацю з ворогом» і небажання зрозуміти позицію протилежної сторони, за необхідність евакуації співвітчизників з рідних земель. Дуже часто ставалися випадки просто пограбувань і вбивств людей обох національностей, аби запобігти вивезенню з країни майна. Трагічними символами українсько-польських взаємин на завершальному етапі війни стала доля мешканців сіл Павлокома Перемишльського повіту, де у березні 1945 р. загопи АК вбили 366 українців²²⁶, Піскуровичі Ярославського повіту, де у квітні 1945 р. в результаті дій вояків Народових сил збройних (НСЗ) загинуло понад 100 осіб, Верховини Красноставського повіту, де у червні 1945 р. загопи НСЗ

знову винищили близько 200 українських чоловіків, жінок та дітей²²⁷. Чимало жертв у цей період було також серед польського населення з провини УПА.

Цікаво, що і на завершальному етапі війни між українським і польським підпільними рухами робилися спроби дійти згоди та налагодити співпрацю. Про це свідчать доповідні записки заступника наркома внутрішніх справ УРСР Т. Кальненка секретарю ЦК Компартії України Д. Коротченку. Прочитуємо уривок однієї з них: «У районах Любачівський, Ярославський, Лісковський, Перемишльський і частково Томашівський, Грубешівський в бандугрупованнях АК і УПА нараховується понад 15 тисяч осіб. Характерно, що останнім часом між АК і ОУН не зареєстровано жодної збройної сутички, а навпаки, за вказівкою центральних проводів між УПА і АК йдуть переговори щодо спільних дій збройними з'єднаннями проти заходів Радянської влади і Польського Тимчасового Уряду. Згідно даних від 22 квітня 1945 р. група аківських офіцерів на чотирьох підводах з Ярославського району їздила до Любачівського району для переговорів з УПА про спільні дії. Переговори проходили у лісі неподалік від с. Башня Любачівського району»²²⁸.

Проте оскільки між учорашніми ворогами, а сьогоднішніми партнерами «по неволі» залишалася маса суперечностей, то про справжню співпрацю можна було лише мріяти. От який, наприклад, робився висновок представниками ОУН (Б) у липні 1945 р. щодо перспектив співробітництва з правонаступницею АК, організацією «Вольношч і Незавіслошч» (ВіН): «...Поляки, добре знаючи, що з українцями братній союз ніколи не буде побудований на платформі рівний з рівним, намагаються трактувати теперішні наші добрі відносини як хвилю часу. Незважаючи на те, що політики з “ВіН” назовні намагаються бути добрими приятелями, виказувати нам співчуття, але в дійсності зовсім нічого не роблять для того, щоб приготувати свій народ до твердого союзу з нами. На кожному кроці, чи в підпільних летючках, чи в піснях, чи в приватній розмові, вони все ще мають великі претензії до західних земель України і вірять у те, що ці землі будуть їхніми»²²⁹. Отже, за таких умов годі було й думати про можливість якогось компромісу, а тим більше тривалої співпраці.

- ¹ ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Ч. 1. – Спр. 227. – Арк. 56–74.
- ² Там само. – Арк. 74.
- ³ *Паньківський К.* Роки німецької окупації (1941–1944). – Нью-Йорк – Торонто, 1965. – С. 12.
- ⁴ *Кедрін І.* Життя, події, люди. Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976. – С. 359.
- ⁵ ААН. – Sygn. 202/III/11. – К. 6.
- ⁶ Ibidem. – К. 18.
- ⁷ Ibidem.
- ⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 20–21.
- ⁹ Там само. – Арк. 20.
- ¹⁰ *Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej.* –1943. – luty. – № 11. – S. 12.
- ¹¹ *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття. – К., 1993. – С. 276.
- ¹² *Садовий О. С.* Куди прямують поляки. Літопис УПА. – Т. 2: Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. II. – Торонто, 1977. – С. 47–57.
- ¹³ *Motyka G.* Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948. – Warszawa, 1999. – S. 147.
- ¹⁴ Ibidem. – S. 178–179.
- ¹⁵ *Шанковський А.* Українська Повстанська Армія // Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914–1953. – Л., 1996. – С. 482–695.
- ¹⁶ ААН. – Sygn. 202/III/133. – К. 23–25.
- ¹⁷ Ibidem. – К. 25.
- ¹⁸ *Motyka G.* Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953 / Praca zbiorowa pod red. K. Jasiewicza. – Warszawa-Londyn, 2002. – S. 361–362.
- ¹⁹ *Nasze Ziemie Wschodnie.* –1943. – IV–V. – № 3. – S. 6–7.
- ²⁰ ААН. – Sygn. 202/III/11. – К. 16.
- ²¹ Ibidem. – Sygn. 202/III/121. – К. 375.
- ²² Ibidem. – Sygn. 203/XV/45. – К. 82 (a).
- ²³ *Дзюбак В.* Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі Опору (1941–1944 рр.) – К., 2002. – С. 231–232.
- ²⁴ ААН. – Sygn. 202/II/51. – К. 120.
- ²⁵ *Балей П.* Фронта Степана Бандери в ОУН 1940 р. – Лас-Вегас, 1997. – С. 196–197.
- ²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 5–7.
- ²⁷ *Жуківський А.* Як творилася Українська Повстанська Армія // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–

1950 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Київ, 25–26 серпня 1992 р. – К., 1992. – С. 61.

²⁸ AAN. – Sygn. 202/III/11. – К. 6.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem. – Sygn. 203/XV/44. – К. 13. Робимо посилання на польський архів, оскільки це звернення, як і інші, що цитуватимемо нижче, нами в українських архівосховищах не були виявлені.

³¹ Ibidem. – К. 12–13.

³² Ibidem. – К. 37.

³³ Ibidem. – К. 6.

³⁴ Polska-Ukraina: trudne pytania. – Т. 9. Materiały IX i X międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». – Warszawa, 6–10 listopada 2001. – Warszawa, 2002.

³⁵ *Льоушин І.* Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині у 1943 році? Документи свідчать // Український альманах. – Варшава, 2003. – С. 167–171.

³⁶ *Кокін С.* Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Випуск 1. – К., 2000. – С. 15.

³⁷ Цит. за: *Filar W.* Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej. – Warszawa, 1999. – S. 38.

³⁸ Трагедія Волині: Геноцид проти польського населення. Свідчать документи // Діалог (Рівне). – 1993. – грудень. – № 49. – С. 5–6.

³⁹ Див. документи з архівної кримінальної справи Ю. Стельмашука в: Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – Вказ. пр. – С. 430–453. Копія всієї кримінальної справи Юрія Стельмашука у власному архіві автора.

⁴⁰ *Filar W.* Eksterminacja ludności polskiej... – Op. cit. – S. 39.

⁴¹ ДА СБУ. ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 75175-ф. п. – Арк. 27–28. Витяг з протоколу допиту С. Коваля від 27 серпня 1953 р. Копія всієї архівної кримінальної справи Степана Коваля у власному архіві автора.

⁴² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. – К. – Торонто, 1999. – С. 175–176.

⁴³ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 259.

⁴⁴ Там само. – Спр. 41. – Арк. 5.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 4.

⁴⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – Вказ. пр. – С. 442.

⁴⁷ Державний архів Волинської області (ДАВО). – Ф. П/597. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 50.

⁴⁸ *Наумов М.* Західний рейд. – К., 1969. – С. 105–106.

⁴⁹ AAN. – Sygn. 202/III/11. – К. 17.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ *Кокін С.* Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА... – Вказ. пр. – С. 16.

⁵² Там само. – С. 78.

- ⁵³ Там само. – С. 19. Див. також документи з архівної кримінальної справи О. Луцького в: Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – Вказ. пр. – С. 323–325.
- ⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 22. – Спр. 75. – Арк. 111.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 53.
- ⁵⁶ Там само. – Арк. 52, 54.
- ⁵⁷ Там само. – Арк. 52, 55, 63–64.
- ⁵⁸ ААН. – Sygn. 202/III/121. – К. 130–131, 374.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 84; Спр. 254. – Арк. 36.
- ⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 530. – Арк. 3–5.
- ⁶¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943–1959. Книга перша: 1943–1945. – К. – Торонто, 2002.
- ⁶² ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 51.
- ⁶³ ААН. – Sygn. 202/III/122. – К. 82.
- ⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 23–24.
- ⁶⁵ Там само. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 61.
- ⁶⁶ *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм під час Другої світової війни... – Вказ. пр. – С. 258–259.
- ⁶⁷ *Lukaszów J. (Olszański T. A.)* Walki polsko-ukraińskie 1943–1947 // *Zeszyty Historyczne.* – 1989. – № 90. – S. 180.
- ⁶⁸ *Садовий О. С.* Вказ. пр. – С. 55.
- ⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 61.
- ⁷⁰ Там само; ААН. – Sygn. 202/III/121. – К. 374.
- ⁷¹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 61.
- ⁷² ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 237. – Арк. 59.
- ⁷³ Там само. – Спр. 240. – Арк. 32.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 68.
- ⁷⁵ Літопис УПА. – Т. 6. УПА в світлі німецьких документів. Кн. 1: 1942 – червень 1944. – Торонто, 1983. – С. 85.
- ⁷⁶ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945.* – Т. 3. – Оп. cit. – S. 4–5.
- ⁷⁷ *Ibidem.* – S. 34.
- ⁷⁸ *Ibidem.* – S. 58–59.
- ⁷⁹ *Biuletyn Informacyjny.* – 1943. – 27.V. – № 21. – S. 5.
- ⁸⁰ *Мірчук П.* Українська повстанська армія, 1942–1952. – Вказ. пр. – С. 39; Літопис УПА. – Т. 5. Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 3: Спомини учасників. – Торонто, 1984. – С. 20.
- ⁸¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – Вказ. пр. – С. 82.
- ⁸² ААН. – Sygn. 202/III/121. – К. 130; *Piotrowski Cz.* *Krwawe żniwa. Za Styrem, Horyniem i Słuczą.* – Warszawa, 1995. – S. 104;
- ⁸³ *Piotrowski Cz.* *Przez Wołyń i Polesie na Podlasie.* – Оп. cit. – S. 39–41.

- ⁸⁴ Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. – К. – Торонто – Нью-Йорк, 1996. – С. 218.
- ⁸⁵ Motyka G. Tak było w Bieszczadach. – Op. cit. – S. 112; Przed akcją «Wisła» był Wołyń / Praca zbiorowa pod red. W. Filara. – Op. cit. – S. 37–38; Romanowski W. ZWZ-AK na Wołyńiu 1939–1944. – Op. cit. – S. 268.
- ⁸⁶ AAN. – Sygn. 202/III/121. – К. 371.
- ⁸⁷ Przed akcją «Wisła» był Wołyń. – Op. cit. – S. 40.
- ⁸⁸ AAN. – Sygn. 203/XV/42. – К. 9–12.
- ⁸⁹ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. – Вказ. пр. – С. 232.
- ⁹⁰ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Т. 3. – Op. cit. – S. 92–93.
- ⁹¹ Gabinet rękopisów biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. – Sygn. 2131. – К. 7–9.
- ⁹² AAN. – Sygn. 203/XV/41. – К. 69.
- ⁹³ Грабенко В. В шерехах УПА в Костопільському районі (спогади з 1944 р.). Літопис УПА. – Т. 5. – Вказ. пр. – С. 81–83; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – Вказ. пр. – С. 173–176; AAN. – Sygn. 202/III/121. – К. 131.
- ⁹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 58. – Арк. 7.
- ⁹⁵ Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 75. – Арк. 43.
- ⁹⁶ Перелік нападів польських баз самооборони на українські села див.: Ільошин І. Волинська трагедія. – К., 2003. – С. 222–224; Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / Вступна ст. Я. Ісаевича. – Л., 2003. – 189 с.; Макарчук С. Нищення населення на Волині в часи війни (1941–1945) // Вісник Львівського університету. – 1999. – Вип. 34. – С. 375–377; Peretiatkowicz A. Polska samoobrona w okolicach Lucka. – Op. cit. – S. 44, 94, 122–126, 178; Romanowski W. ZWZ-AK na Wołyńiu 1939–1944. – Op. cit. – S. 105–106, 169, 230, 255, 258, 305–306, 308; Cybulski H. Czerwone pose. – Warszawa, 1990. – S. 112–113, 188, 270, 289, 297–303; Piotrowski Cz. Krwawe żniwa. – Op. cit. – S. 94, 109; Softysiak G. Huta Stepańska // Karta. – 1992. – № 8. – S. 66–82; Собесяк Ю., Єгоров Р. Бур'яни. – К., 1967. – С. 155–174; ДАВО. – Ф. П/597. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 82–89;
- ⁹⁷ Biuletyn Informacyjny Ziemi Czerwieskiej. – 1943. – 29.VIII. – S. 8.
- ⁹⁸ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 173–178.
- ⁹⁹ Там само. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 104.
- ¹⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 8.
- ¹⁰¹ Turowski J. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK. – Op. cit. – S. 49–50.
- ¹⁰² Содоль П. Українська повстанча армія 1943–1949. Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – С. 48; Кентії А. В. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. – К., 1999. – С. 52.
- ¹⁰³ Sowa A. L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. – Kraków, 1998. – S. 193–194.
- ¹⁰⁴ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 200. – Арк. 2.
- ¹⁰⁵ ДАВО. – Ф. П/597. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 8.

- ¹⁰⁶ *Juchniewicz M. Polacy w radzieckim ruchu podziemnym i partyzanckim 1941–1944. – Warszawa, 1973. – S. 9–20.*
- ¹⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 49. – Арк. 1.
- ¹⁰⁸ *Собесяк Ю., Єгоров Р. – Вказ. пр. – С. 228–229.*
- ¹⁰⁹ Там само. – С. 177.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 41. – Арк. 33.
- ¹¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 62.
- ¹¹² ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 254. – Арк. 35.
- ¹¹³ ДАВО. – Ф. П/597. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 84.
- ¹¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 49. – Арк. 11–13.
- ¹¹⁵ *Turowski J. Pożoga. – Op. cit. – S. 150.*
- ¹¹⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. Вказ. пр. – С. 237.
- ¹¹⁷ *Turowski J. Pożoga. – Op. cit. – S. 152–213; Piotrowski Cz. Wojskowe i historyczne thadycje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. – Warszawa, 1993. – S. 77–79, 94–95, 108–109, 130–135, 150–155.*
- ¹¹⁸ Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова редколегії Я. Ісаевич. – Л., 2003. – 813 с.
- ¹¹⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – Вказ. пр. – 598 с.
- ¹²⁰ Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. – Вказ. пр. – С. 510, 521, 523, 527–528, 530, 533, 541, 544–545.
- ¹²¹ Там само. – С. 530.
- ¹²² *Царук Я. Трагедія волинських сіл... – Вказ. пр. – С. 56–61, 76–77, 80, 87, 108–110, 133–135, 148.*
- ¹²³ *Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane ... – Op. cit.*
- ¹²⁴ *Царук Я. Трагедія волинських сіл... – Вказ. пр. – С. 21.*
- ¹²⁵ Gabinet rękopisów biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. – Sygn. 2131. – К. 19.
- ¹²⁶ *Romanowski W. ZWZ-AK na Wołyńiu... – Op. cit. – S. 181–182.*
- ¹²⁷ *Turowski J. – Op. cit. – S. 512–513.*
- ¹²⁸ *Siemaszko W., Siemaszko E. – Op. cit. – S. 1038.*
- ¹²⁹ Надбужанщина, Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. – Т. 1. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1986. – С. 730.
- ¹³⁰ Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. – Док. № 24. Список убитих українців на Холмщині й Підляшші в 1942–1943 рр. – Вказ. пр. – С. 493–508.
- ¹³¹ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Т. 3. – Op. cit. – S. 91.
- ¹³² *Motyka G. Tak było w Bieszczadach. – Op. cit. – S. 178.*
- ¹³³ *Ziembikiewicz Z. W partyzantce u «Rysia». Wspomnienia żołnierza I Batalionu Oddziałów Hrubieszowskich ВСh. – Warszawa, 1982. – S. 110, 133, 141–143 i in.; Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Т. 3. – Warszawa, 1994. – S. 55–56.*
- ¹³⁴ *Przybysz K., Wojtas A. Bataliony Chłopskie. – Т. 2. – Warszawa, 1985. – S. 193.*

- ¹³⁵ Інформацію про те, які відділи УПА брали участь у боях із загонами АК і БХ на Холмщині та Підляшші див., напр.: *Содоль П.* Українська повстанча армія 1943–1949. Довідник другий. – Нью-Йорк, 1995. – С. 180; Див. також: *Siwicki M.* – Ор. cit. – С. 48–49 і ін.; *Паньківський К.* Військові справи – Дивізія «Галичина» // Українська дивізія Галичини. Матеріали до історії. – Торонто – Нью-Йорк, 1990. – С. 62.
- ¹³⁶ MID WIN. – Sygn. III/58/23/. – К. 119–130.
- ¹³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 166; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 790. – Арк. 6; Див. також: *Макар Ю.* Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. – Л., 2003. – С. 44–57.
- ¹³⁸ MID WIN. – Sygn. III/58/23/. – К. 153–154.
- ¹³⁹ AAN. – Sygn. 202/III/121. – К. 290–291; *Markiewicz J.* Partyzancki kraj. Zamojszczyzna 1.I.1944 – 15.VI.1944. – Lublin, 1985. – S. 259; *Шанковський Л.* Вказ. пр. – С. 560–562; *Закерзоння.* Спогади вояків Української Повстанської Армії. – Т. 1 / Ред. Б. Гук. – Варшава, 1994. – С. 200–208.
- ¹⁴⁰ *Motyka G.* Tak było w Bieszczadach. – Ор. cit. – S. 206.
- ¹⁴¹ AAN. – Sygn. 202/III/126. – К. 31.
- ¹⁴² ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 338. – Арк. 411.
- ¹⁴³ *Тернопільський І.* Бойові дії ОУН і УПА в Тернопільщині і Скалатщині // Шляхами Золотого Поділля. – Т. 3. – Філадельфія, 1983. – С. 124.
- ¹⁴⁴ Літопис УПА. Вказ. пр. – Т. 12. Третя Подільська воєнна округа УПА «Лисоня». – Торонто, 1989. – С. 10–11.
- ¹⁴⁵ ДАТО. Армія Крайова. – Ф. 3445. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 1.
- ¹⁴⁶ *Węgierski J.* W lwowskiej Armii Krajowej. – Warszawa, 1999. – S. 100; Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Кн. 1. – Л., 1993. – С. 106.
- ¹⁴⁷ Див. напр.: ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 46. – 173 арк.
- ¹⁴⁸ Там само. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 2. – 32 арк.
- ¹⁴⁹ Там само. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 30.
- ¹⁵⁰ Там само. – Спр. 3. – Арк. 53.
- ¹⁵¹ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 283.
- ¹⁵² AAN. – Sygn. 202/II/73. – К. 10. Командування Львівського округу АК оцінювало кількість жертв з польського боку протягом січня – березня 1944 р. на 6–8 тисяч осіб. AAN. – Sygn. 202/III/121. – К. 255.
- ¹⁵³ *Шанковський Л.* Вказ. пр. – С. 562; Див. також: *Макарчук С.* Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. – Вказ. пр. – С. 258.
- ¹⁵⁴ *Przemyski A.* Z pomocą żołnierzom Podziemia. – Warszawa, 1991. – S. 99.
- ¹⁵⁵ ДАТО. – Ф. 3445. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 1.
- ¹⁵⁶ AAN. – Sygn. 202/III/11. – К. 16–17.
- ¹⁵⁷ *Węgierski J.* W lwowskiej Armii Krajowej. – Ор. cit. – S. 102.
- ¹⁵⁸ AAN. – Sygn. 202/III/121. – К. 290–291.

- ¹⁵⁹ Ibidem. – К. 292.
- ¹⁶⁰ Ibidem. – Sygn. 202/I/41. – К. 5.
- ¹⁶¹ *Węgierski J. W lwowskiej Armii Krajowej.* – Op. cit. – S. 125–139.
- ¹⁶² AAN. – Sygn. 202/I/41. – К. 13.
- ¹⁶³ Ibidem. – Sygn. 202/III/121. – К. 288–290.
- ¹⁶⁴ *Węgierski J. Armia Krajowa na zachód od Lwowa.* – Kraków, 1993. – S. 22–23.
- ¹⁶⁵ AAN. – Sygn. 202/III/126. – К. 122.
- ¹⁶⁶ Ibidem.
- ¹⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 229. – Арк. 33.
- ¹⁶⁸ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 117.
- ¹⁶⁹ ДАТО. – Ф. 3445. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 6.
- ¹⁷⁰ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945.* – Т. 3. – Op. cit. – S. 346.
- ¹⁷¹ *Mały rocznik statystyczny 1939.* – Warszawa, 1939. – S. 22–25.
- ¹⁷² *Tomaszewski B., Węgierski J. Zarys historii Lwowskiego obszaru ZWZ-AK.* – Warszawa, 1987. – S. 18.
- ¹⁷³ ДАТО. – Ф. 3445. – Оп. 1. – Спр. 29. – 1–7 арк.
- ¹⁷⁴ AAN. – Sygn. 202/II/73. – К. 89.
- ¹⁷⁵ Ibidem.
- ¹⁷⁶ *Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія.* – Вказ. пр. – С. 218.
- ¹⁷⁷ Там само. – С. 222.
- ¹⁷⁸ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 151.
- ¹⁷⁹ *Львівські вісті.* – 1944. – 10 травня. – Ч. 105. – С. 1–2.
- ¹⁸⁰ AAN. – Sygn. 202/II/73. – К. 75–77.
- ¹⁸¹ Ibidem. – Sygn. 202/III/121. – К. 108.
- ¹⁸² Ibidem. – Sygn. 202/III/126. – К. 31.
- ¹⁸³ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945.* – Т. 3. – Op. cit. – S. 383.
- ¹⁸⁴ ДАТО. – Ф. 3445. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 1; Спр. 44. – Арк. 1.
- ¹⁸⁵ Там само. – Спр. 29. – Арк. 1.
- ¹⁸⁶ Там само. – Спр. 26. – Арк. 1; Спр. 27. – Арк. 1.
- ¹⁸⁷ AAN. – Sygn. 202/III/121. – К. 254.
- ¹⁸⁸ Ibidem. – К. 255.
- ¹⁸⁹ Ibidem. – К. 290.
- ¹⁹⁰ Див., напр.: *Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернопілі 1941–1945 рр.* – Тернопіль, 1996. – С. 68–91; *Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр.* – Тернопіль, 1997. – С. 98–155.
- ¹⁹¹ MID WIN. – Sygn. III/33/84/. – К. 79–80; За даними М. Цимбала, чисельність українських повстанців на теренах Івано-Франківщини становила близько 30 тисяч осіб. Дані про бойовий склад Станіславської Військової округи № 4 (ВО «Говерля») див.: *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історія, уроки, сучасність. Матеріали на-*

- укової конференції Всеукраїнського братства УПА. – Стрий, 1993. – С. 97–98.
- ¹⁹² AAN. – Sygn. 202/III/121. – К. 340.
- ¹⁹³ Ibidem. – Sygn. 202/III/20. – К. 33, 36, 40.
- ¹⁹⁴ Див. напр. звіт з антипольських акцій загонів УПА по Станіславщині в ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 29–30;
- ¹⁹⁵ Шанковський А. Вказ. пр. – С. 543–553; AAN. – Sygn. 202/III/121. – К. 307.
- ¹⁹⁶ Ibidem.
- ¹⁹⁷ Polak E. Baza «Topór» i sowieckie lagry. Wspomnienia z lat 1939–1956. – Swidnica, 1991. – S. 95.
- ¹⁹⁸ AAN. – Sygn. 202/II/15. – К. 57.
- ¹⁹⁹ Węgiński J. Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol. – Kraków, 1996. – S. 71–90, 95–111.
- ²⁰⁰ Mazur G. Pokucie w latach drugiej wojny światowej. – Kraków, 1994. – S. 120–126, 159–172.
- ²⁰¹ Hryciuk G. Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941–1945 // Polska-Ukraina: trudne pytania. – Т. 6. – Materiały VI międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». – Warszawa, 3–5 listopada 1999. – Warszawa, 2000. – S. 300.
- ²⁰² AAN. – Sygn. 202/III/125. – К. 42.
- ²⁰³ Шанковський А. Вказ. пр. – С. 562.
- ²⁰⁴ Там само. – С. 556.
- ²⁰⁵ AAN. – Sygn. 202/III/121. – К. 169
- ²⁰⁶ Краківські вісті. Тижневик. – 1943. – 22 серпня. – С. 1.
- ²⁰⁷ AAN. – Sygn. 202/III/11. – К. 18.
- ²⁰⁸ Гунчак Т. Вказ. пр. – С. 275–277.
- ²⁰⁹ Шульгін О. Державність чи гайдамаччина. – Париж, 1931; AAN. «Про українську проблему та про польсько-українські взаємини». Фрагменти зі збірника статей та документів під загальним заголовком «Державність чи гайдамаччина». – Sygn. 203/XV/43. – К. 64;
- ²¹⁰ Ibidem. – К. 65.
- ²¹¹ Ibidem. – Sygn. 202/II/73. – К. 12.
- ²¹² Ibidem. – Sygn. 202/III/134. – К. 274.
- ²¹³ Ibidem. – Sygn. 203/XV/45. – К. 152–154.
- ²¹⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – Вказ. пр. – С. 105.
- ²¹⁵ Там само. – С. 386.
- ²¹⁶ Там само. – С. 387.
- ²¹⁷ AAN. – Sygn. 203/XV/42. – К. 87–89.
- ²¹⁸ Ibidem. – Sygn. 202/III/11. – К. 17. У цитованому звіті працівників Східної секції департаменту інформації і преси Делегатури емігрантського уряду йдеться про те, що на початку вересня 1943 р. до польської сторони з пропозицією поновити переговори звернувся «Днепр». Утім відомо, що на той час З. Матау вже було заарештовано гестапо.

- ²¹⁹ Ibidem. – Sygn. 202/III/121. – К. 110.
- ²²⁰ Ibidem. – К. 7.
- ²²¹ Ibidem. – Sygn. 203/XV/45. – К. 152–154; Sygn. 202/III/130. – К. 25–27; *Torzecki R.* Op. cit. – S. 151; *Kuryczuk J.* Próby porozumienia polsko-ukraińskiego w latach II wojny światowej // *Polska-Ukraina: trudne pytania.* – Т. 6. – S. 53–74; *Ковалевський З.* Польське питання у повоєнній стратегії Української Повстанської Армії // *Україна – наука і культура.* – К., 1993. – Випуск 26–27. – С. 200–232; *Зашкільняк Л.* Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939–1945 роках // *Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.* – Вказ. пр. – С. 195–196 та ін.
- ²²² *Sura K.* Czas «Burzy» w świetle bieżących publikacji konspiracyjnego pisma Lwowskiego «Słowo polskie» // *Materiały ogólnopolskiego sympozjum na temat operacji «Burza» na ziemiach kresów pld. – wsch. II – giej Rzeczypospolitej w 1944 r.* – Kraków, 1994. – S. 82–83; *Wreciona E.* «Burza» we Lwowie? // *Kultura.* – 1953. – № 9. – S. 106–108.
- ²²³ ДАТО. – Ф. 3445. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 2.
- ²²⁴ *Ісаєвич Я.* Про книгу В. і Є. Семашків // *Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.* – Вказ. пр. – С. 389–390.
- ²²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 60.
- ²²⁶ *Потічний П.* Павлокома 1441–1945. – Торонто – Л., 2001. – С. 443–452.
- ²²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 1469. – Арк. 20.
- ²²⁸ Там само. – Спр. 1471. – Арк. 32.
- ²²⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 26.

РОЗДІЛ

VI

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКО-
РАДЯНСЬКЕ
ПРОТИБОРСТВО
НАПРИКІНЦІ ВІЙНИ

Головна ідея життя в світовому та історичному масштабі полягала тоді у боротьбі з фашизмом, гітлеризмом. Велика його ріка, що крутила людськими долями, розмивала піщаний острівець, вибудований потугами таких, як я – синів та дочок Західної України.

(З книги В. Р. Щеглюка «Як роса на сонці»: Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН і УПА Л. С. Павлишина. – Львів, 1992 р.)

1. 27-ма Волинська піхотна дивізія АК на етапі визволення радянськими військами Західної України

Процес створення 27-ї Волинської дивізії піхоти Армії Крайової не був справою одного дня, а тривав щонайменше 2–2,5 місяці – з другої половини січня до квітня 1944 р. Жоден з виданих до того часу Головним комендантом АК наказів (у тому числі наказ № 5 про відтворення Польських Збройних Сил від 9.IV.1942 р., а також наказ 13000/III щодо проведення акції «Бужа» від 20.XI.1943 р.) не передбачав створення на території Волинського округу подібної військової одиниці¹. Східні округи АК мали виконувати роль прикриття антифашистського повстання у

Центральній Польщі, а тому основною діяльністю місцевого підпілля були диверсії в тилу німецької армії, передусім, на шляхах сполучень. З підходом радянських військ польські загони свою діяльність припиняли².

Для проведення диверсій створювати дивізію не було потреби. То що ж тоді змусило командувача Волинського округу полковника К. Бомбінського («Любонь») видати 15 січня 1944 р. наказ про мобілізацію та концентрацію всіх наявних бойових сил Ковельського й Луцького районних інспекторатів (діячів підпільних осередків, бійців партизанських загонів) у західній частині округу з метою створення великого військового з'єднання (початково передбачалося створити навіть корпус Війська польського у складі двох бригад: ковельської і володимирської, а після прибуття загонів Рівненського інспекторату до них мала приєднатися і третя бригада)?

Районні інспектори майор Я. Шатовський («Коваль») і капітан А. Швікла («Адам») причиною цього вважали особисті амбіції полковника Бомбінського, який нібито прагнув до того, щоб ні в чому не поступитися своїм колегам, рівним йому за військовим чином, які після відтворення польських збройних сил мусили очолити корпуси і навіть більші військові формування³. Але, на наше переконання, прагнути до згуртування всіх сил у складі однієї бойової одиниці полковника змусила, передусім, військова ситуація, що склалася в окрузі, а також перший досвід зіткнення з радянськими військами.

Комендант Рівненського інспекторату капітан Т.-М. Клімовський («Остоя»), перший серед аківських офіцерів, хто мав можливість на власні очі спостерігати за діями радянських підрозділів, у першій половині січня 1944 р. інформував командувача округу: «Через велику перевагу всіх трьох ворожих нам чинників, німецького, українського і радянського, розпошені по всій території Волині дії наших загонів не матимуть позитивних наслідків. Загони виконують свої завдання лише частково і будуть стерті з поверхні землі як розсипане зерно, про яке ніхто й не довідається. Принцип взаємодії з радянськими військами у боротьбі проти німців при розпошенні власних сил може дати позитивні наслідки тільки за умови доброї волі обох сторін. Реальнішим у нашій ситуації було б зробити таке: а) визначити оперативний район для всіх наявних на Волині збройних сил; б) сконцентрувати там усі парти-

занські загони; в) виконати покладене на Округ завдання всіма силами»⁴.

Хто-хто, а капітан «Остоя», в минулому фахівець з диверсійної діяльності у складі «Вахляжа», спеціально надісланий на територію Польщі з Великобританії, який пізніше виявив неабиякі організаторські здібності на посаді коменданта Рівненського інспекторату, і, нарешті, майбутній начальник штабу 27-ї Волинської дивізії піхоти, знав справу, про яку інформував полковника Бомбінського⁵.

Командувач округу притримувався подібної думки. Радянські війська слід було зустріти «у всеозброєнні» та продемонструвати тим само «стан польської присутності» на волинській землі⁶. Район зосередження польських військових формувань, чи так звана оперативна база, був ним визначений у межах: на півночі – комунікаційний шлях Голоби – Ковель – Дорогуськ, на півдні – шосе Торчин – Володимир-Волинський – Устилуг, на заході – р. Буг, на сході – лінія Голоби – Торчин. З 15 на 16 січня з Ковеля до чеського поселення Купичів, а пізніше до села Сушибаба було перенесено і штаб-квартиру округу.

Усупереч досягнутим 14 січня 1944 р. на нараді представників місцевого командування АК і Волинської окружної делегації домовленостям полковник Бомбінський у наказі про мобілізацію зажадав залишення постійних місць свого перебування і прибуття до визначених районів концентрації військ не лише партизанських загонів, але й загонів самооборони, Державного корпусу безпеки і Цивільної оборони. З цього часу польське цивільне населення Волині фактично ставало беззахисним. У рапорті до ГК АК делегат округу К. Банах повідомляв: «Виведення військових загонів з міст у поле є правильною і зрозумілою справою, але загони і пости Державного корпусу безпеки та Цивільної оборони несуть відповідальність за охорону місцевого населення і мусять залишатися на своїх місцях доти, доки залишатиметься там це населення»⁷.

Розбіжності у поглядах з цього питання стали однією з причин усунення полковника Бомбінського з посади командувача округу і призначення на його місце майора Яна-Войчеха Ківерського («Оліва»). У ГК АК розуміли, що конфлікт між військовим і цивільним керівництвом польського підпілля на Волині напередодні можливих зіткнень з радянськими військами

мусить бути якомога швидше ліквідований. Утім ще до середини лютого 1944 р., поки на Волинь не прибув новий командувач і не прийняв на себе керівництво округом та майбутньою 27-ю Волинською дивізією піхоти, Бомбінський докладав зусиль для реалізації плану «Бужа»⁸.

Інформація, яка поступово надходила до штабу округу, свідчила про те, що попередні плани польського командування щодо сформування корпусу й бригад навряд чи будуть здійснені. Чисельність сконцентрованих у західній частині округу військ на кінець січня 1944 р. була для цього очевидно недостатньою. Замість передбачених 8–9 тисяч солдатів у наявності було набагато менше – близько 3-х тисяч, які мали зброю та були готові до бойових дій. Однак процес надходження нових загонів тривав.

Партизани і діячі підпільних осередків Ковельського інспекторату зосереджувалися в селі Засмики – одному з районів польської самооборони, а також навколо сусідніх населених пунктів – Купичова, Ліцини, Вербичної, Оси, Сушибаби, Янівки та деяких інших. Польському командуванню вдалося мобілізувати майже всі бойові сили інспекторату, що склалися із загону поручника В. Чермінського («Ястреба»), який розташовувався в селі Сушибаба і налічував близько 400 осіб, загону поручника М. Фіялки («Сокола») з місцем перебування також у селі Сушибаба і чисельністю близько 420 осіб, загону поручника З. Твардого («Тшаск»), створеного на основі ковельського конспіративного загону «Блискавиці», а також загонів самооборони сіл Зелена, Засмики, Діброва (наприкінці січня знаходився в Купичові і налічував близько 400 осіб), загону поручника В. Крокая («Сивого»), до складу якого входили ковельські конспіративні загони «Грому» і «Завірюхи», а також загони самооборони з Люблятина, Янівки, Станіславівки і Радомля (знаходився в Купичові, пізніше в Ліцині і налічував близько 380 осіб). 21 січня в селі Сушибаба до місцевих аківських загонів приєднався шцмансшафтбатальйон № 107 з Матіїва. Це був один із батальйонів німецької допоміжної поліції, який у більшості своїй складався з поляків, що нібито були скеровані туди керівництвом польського підпілля з Володимира-Волинського. Батальйон було розподілено між загонами «Ястреба», «Сокола» і «Сивого», частину людей відправлено під Володимир-Волинський⁹.

До складу ковельського угруповання входили також партизанські загони, що діяли в Любомльському повіті, а саме загін поручника К. Філіповича («Корда»), який налічував близько 320 осіб, і загін підпоручника С. Вітамборського («Малого») чисельністю 40 осіб, який був відповідальним за здійснення переправи через Буг.

Окресмо від вищезгаданих загонів, мобілізованих зусиллями Ковельського районного інспекторату, на його території тимчасово діяв партизанський загін «Луна» поручника З. Кульчицького («Ольгерда»), скерований туди Луцьким інспектором. Загін розташовувався в Куничові, а також в Озерянах і налічував близько 180 осіб. Пізніше формування «Ольгерда» у значно більшому складі воювало під Володимиром-Волинським. Загалом ковельське угруповання наприкінці січня 1944 р. мало чисельність близько 2 тисяч бійців. Пізніше ця цифра збільшилася.

Командатура Луцького інспекторату місцем концентрації своїх бойових сил обрала район Володимирського повіту, який охоплював села Білин, Мар'янівка, Спашчизна, Водзинів, Селиська, Пузів, Едвардполе та деякі інші сусідні населені пункти. До складу володимирського угруповання входили загін підпоручника В. Цеслінського («Пьотруся») чисельністю близько 120 осіб, який розташовувався спочатку в селі Ліски, а пізніше в селі Селиська, загін підпоручника Є. Красовського («Леха») чисельністю близько 130 осіб, створений із діячів конспіративних осередків, а також колишніх співпрацівників поліції з Хобултава і Суходолів, які знов-таки за інформацією з польських джерел нібито перебували там за наказом підпілля¹⁰ (знаходився в с. Селиська), загону підпоручника Л. Домбка-Дембіцького («Ярослава») чисельністю 120 осіб (його склад був подібний до складу попереднього загону). Разом з перебуваючими на цій території загонами самооборони сили володимирського угруповання налічували близько 700 осіб¹¹.

Таку низьку кількість зібраних військ володимирського угруповання (порівняно з ковельським) можна пояснити тим, що конспіративні і партизанські загони, які знаходилися на території Луцького і Горохівського повітів (у тому числі так званий обвуд Ківерці, створений у Луцькому повіті), через швидке наближення Червоної армії (2 лютого 1944 р. останньою було звільнено Луцьк і Рівне) не встигли залишити постійні місця

свого перебування і прибути до визначеного району концентрації. Звичайно, у цьому можна звинувачувати командувача округу, який, зважаючи на зіткнення з представниками Делегатури польського уряду у зв'язку з масовою мобілізацією всіх бойових сил Ковельського інспекторату, дав згоду на те, щоб на території Луцького інспекторату партизанські і конспіративні загони залишалися якомога довше й охороняли місцеве польське населення.

У затримці мобілізації можна звинувачувати і командувача Луцького інспекторату капітана Л. Швіклу, який міг би напевно передбачити можливі наслідки швидкого наступу радянських військ. Запізніла спроба останнього провести мобілізацію була вже приречена на поразку. У березні 1944 р. його разом зі штабом було заарештовано.

Проте, на нашу думку, винних у цьому разі шукати не слід. Надто мало часу було у поляків між відступом німецької і наступом радянської армій, щоб зібрати всі наявні сили і виступити «у всеозброєнні», як того прагнув полковник Бомбінський. Навіть те, що було зроблено в тій досить складній ситуації, викликає подив.

Ще гіршими виявилися результати мобілізації на території Рівненського та Дубненського інспекторатів. Причиною цього було також запізнення з оголошенням мобілізації і швидке наближення фронту. Після тривалого переходу з районів Острога і Здолбунова до володимирського угруповання приєднався лише партизанський загін підпоручника Ф. Пукацького («Гзимса»), який пізніше було віддано в розпорядження командувача сформованої 27-ї Волинської дивізії піхоти.

Зважаючи на ситуацію, що склалася, на нараді офіцерів штабу округу, яка відбулася 28 січня 1944 р. в селі Сушибаба, було вирішено відмовитися від попередніх намірів щодо формування корпусу і створити піхотну дивізію. Вже існуючі кістяки двох бригад було перейменовано на полкові з'єднання: «Громада» в районі Ковеля на чолі з майором Я. Шатовським («Ковалем») і «Основа» в районі Володимира-Волинського на чолі з капітаном К. Жаняком («Гардою») (з лютого 1944 р.). На думку командувача ковельського угруповання майора Я. Шатовського, саме цю нараду можна вважати початком існування 27-ї Волинської дивізії Армії Крайової. Однак ще минуло багато часу, перш ніж її було сформовано остаточно¹².

При створенні дивізії взяли до уваги те, що до війни на території Волині знаходилися 27-ма і 13-та Дивізії піхоти, а також Волинська бригада кавалерії, тобто новоутворена дивізія мала стати продовженням традицій довоєнних польських військових з'єднань і зберегти їхню нумерацію полків, зокрема 23-го, 24-го і 50-го піхотних полків 27-ї Дивізії піхоти, 43-го, 44-го і 45-го піхотних полків 13-ї Дивізії піхоти, а також 19-го і 21-го уланських полків Волинської бригади кавалерії. У ковельському угрупованні було відтворено: 50-й піхотний полк у складі 3-х батальйонів: I б. – загін «Сокола», II б. – загін «Ястреба», III б. – загін «Тшаска»; 43-й піхотний полк у складі 2-х батальйонів: I б. – загін «Корда», II б. – загін «Сивого»; I ескадрон 21-го уланського полку на чолі з поручником Є. Нейманом («Хінчою»).

У володимирському угрупованні було відтворено: 23-й піхотний полк у складі двох повних батальйонів – I б. – загін поручника С. Броковського («Богорії») (з 8 квітня батальйон очолював поручник З. Гурка-Грабовський («Зайонц»), II б. – загін «Леха» – та однієї самостійної роти під командуванням підпоручника Я. Вітковського («Сокола II»), яка становила кістяк так і не сформованого III батальйону; лише I батальйон 24-го піхотного полку, яким став загін «Луна» поручника «Ольгерда»; I ескадрон 19-го уланського полку на чолі з поручником Л. Домбкою-Дембіцьким¹³.

Було сформовано також штаб дивізії (з 28 лютого 1944 р. начальником штабу був майор Т. Штумберк-Рихтер («Жегота»)) і штаби угруповань. Штабу дивізії безпосередньо підлягали лінійні підрозділи: рота зв'язку (радіозв'язок з ГК АК дублювали кур'єри), рота саперів (була створена на основі прибулої у березні 1944 р. варшавської роти на чолі з поручником З. Золочинським («Петром»)), рота переправи, взвод жандармерії. Разом з усіма допоміжними підрозділами, загонами самооборони та охорони, службами інтендантства, зв'язку, санітарною та деякими іншими дивізія наприкінці березня 1944 р. налічувала близько 6,5 тисяч бійців¹⁴.

Протягом усього лютого й березня командування округу проводило інтенсивну організаційну роботу зі створення дивізії та бойового навчання її особового складу. Приблизно з 10 лютого обов'язки коменданта Волинського округу й одночасно командувача майбутньої дивізії АК перейняв на себе

високодосвідчений офіцер, з 1942 р. керівник диверсійних загонів на території Центральної Польщі, майор Я.-В. Ківерський («Оліва»). Його попередник – полковник Бомбінський – залишив Волинь і повернувся до Варшави.

Одним із перших розпоряджень нового командувача був наказ від 12 лютого 1944 р., яким оголошувалося створення 27-ї Дивізії піхоти АК. Назву «Волинська» було додано вже пізніше, у наказі ГК АК від 4 квітня 1944 р., який у дивізії було отримано 12 квітня. Тим останнім наказом 27-ма Волинська дивізія піхоти АК оголошувалася регулярною частиною Війська польського. Ну а поки що, у лютому 1944 р., наказ про створення дивізії був зачитаний в усіх загонах обох полкових угруповань і ті солдати, які ще не склали присягу в підпіллі, склали її зараз.

Організаційна структура дивізії АК відрізнялася від структури волинських довоєнних військових з'єднань. При її створенні було, передусім, враховано те, що вже у найближчий час аківським загонам доведеться воювати з відступаючими німецькими підрозділами (фактично ж польські партизанські загони Волинського округу вели боротьбу з німцями та УПА за розширення своєї оперативної бази від самого початку формування дивізії). Окрім полкової нумерації, у найменуванні батальйонів, рот, взводів повсякденно використовувалися старі назви загонів (наприклад, «Луна») або псевдоніми їхніх командувачів («Корд», «Ястреб» та ін.). Це робилося, по-перше, тому що бійці цих загонів вже звикли до подібних назв, а по-друге, з метою конспірації¹⁵.

Основною тактичною одиницею дивізії були батальйони піхоти, які налічували по 380–550 бійців. Роти мали по 150–200 солдатів, взводи – по 50–60, відділення – по 15–20. Усі командувачі батальйонів були офіцерами піхоти, хоча серед офіцерського складу дивізії були і сапери (наприклад, командувач дивізії), і кавалеристи, й офіцери зв'язку, і навіть один офіцер авіації. Загалом офіцерський склад дивізії становив близько 130 офіцерів, серед яких були 1 підполковник, 3 майори, 5 капітанів, близько 20 поручників, близько 100 підпоручників та підхорунжих. Підофіцерів налічувалося близько 65 осіб, більшість з яких перебували у запасі, хоча й були професійними військовими. Через недостатню кількість офіцерів старші підофіцери очолювали взводи, а деяким з них за

бойові заслуги наказом командувача дивізії на період війни були надані офіцерські звання. Рядовий склад дивізії становила, головним чином, сільська молодь, хоча були в її лавах і мешканці міст. Усі були добровольцями. Вік солдатів становив 17–50 років.

Озброєння дивізії було незадовільним. Частина зброї збереглася ще з військових кампаній 1939 і 1941 років, частину закупили у німців (головним чином у тих, які походили з Сілезії) і угорців, частина була краденою з німецьких складів і залізничного транспорту. Багато зброї потрапило до польських партизанських загонів під час боїв з підрозділами УПА, а також унаслідок роззброєння двох німецьких рот у селах Засмики і Стенжаричі. На озброєнні солдатів дивізії були пістолети (близько 620 од.), гвинтівки (близько 5 тис. од.), автомати (близько 220 од.), ручні (близько 200 од.) і станкові (30 од.) кулемети, протитанкові рушніці (6 од.), протитанкові гармати (4 од.), мортири 81 мм калібру (5 од.) і навіть 2 польові гармати 75-мм калібру, але без набоїв. Зброя була всілякого виробництва: польського, німецького, радянського, угорського, італійського, французького, голландського, а також власного. Основним засобом транспортного пересування дивізії були коні ¹⁶.

Значного покращення потребувало обмундирування. Чверть особового складу дивізії носила форму Війська польського зразка 1939 р., частина мала німецьку або угорську військову форму, решта була обмундирована у напіввійськовий і напівцивільний одяг. Особливо в дивізії відчувався брак взуття.

Організаційні роботи з формування дивізії обмежували її бойову діяльність у цей період. Проте багатьом аківським партизанським загонам довелося проводити боротьбу з пацифікаційними рейдами німецьких підрозділів. У момент наближення фронту німецьке військове командування у Ковелі занепокоїлося концентрацією польських бойових сил у своєму тилу і вжило заходів для їх нейтралізації або знищення. Через представника окружної Делегатури німці навіть зробили спробу домовитися з командуванням дивізії про спільну боротьбу проти радянських військ. Німецьку пропозицію було відхилено, але було досягнуто домовленості у деяких питаннях із загонами угорського корпусу. Угорці передавали полякам зброю та боеприпаси і зобов'язувалися їх не атакувати. Польська

сторона, своєю чергою, також обіцяла не нападати на угорські підрозділи, більше того – інформувати їх про наближення фронту, полегшуючи тим самим угорцям відступ¹⁷. Не припинялися також розпочаті ще в 1943 р. бої із загонами УПА, хоча характер цих боїв тепер був іншим.

У бойовій діяльності дивізії можна виділити кілька етапів, які сильно відрізняються один від одного за своїм характером. Перший етап був пов'язаний з утворенням оперативних баз для обох аківських угруповань – ковельського і володимирського, коли вони були змушені знищити всі, що знаходилися довкола них, українські осередки і витиснути загонами УПА з контрольованої поляками території. Ініціатива у наступальних діях цього разу, на відміну від подій 1943 р., належала польським загонам.

У цей же період вони вели бої з німцями. Подамо календар боїв за січень – березень 1944 р.:

- 15 січня – бій загону «Корда» з німцями й «українською» поліцією в с. Раковець;
- 17 січня – збройна сутичка з німцями загону «Пьотруся» під Устилугом;
- 19 січня – напад німців на польську базу самооборони в селі Засмики;
- 15 лютого – бої партизанських загонів «Леха» і «Пьотруся» з німцями біля с. Водзинів і с. Карчунок;
- 23 лютого – бій партизанів загону «Пьотруся» з німцями біля села Калинівка;
- 8–9 березня – бій загонів «Ястреба», «Сивого» і «Тшаска» з німцями на залізничній станції Голоби;
- 17–18 березня – роззброєння в с. Засмики німецької роти (105 осіб) та передача її радянському командуванню;
- 20 березня – захоплення партизанськими загонами «Тшаска», «Сивого», «Луни», «Хіньчі» під командуванням майора «Коваля» при підтримці радянської артилерії залізничної станції Турійськ. Перший спільний з радянськими військами бій проти німців;
- 24 березня – захоплення партизанськими загонами на чолі з «Гзимсом» залізничної станції Туропин і спроба знищення мосту через р. Турія;
- 24 березня – бій партизанських загонів угруповання «Основа» (рота «Чеха» й ескадрон кавалерії) з угорцями

і німцями біля с. Капітулка за міст через р. Турія в Замостах;

- 23–24 березня – роззброєння в с. Стенжаричі німецької роти (76 осіб). Бій біля села Полом'яни. Обмін німців на польських заручників (близько 500 осіб)¹⁸.

Загалом за січень – березень 1944 р. загонами АК на території Волині було проведено близько 10 боїв і збройних сутичок з німцями. Польські втрати під час боїв за цей період (в тому числі з українськими формуваннями) становили близько 90 осіб загиблих і близько 70 осіб поранених.

Наприкінці березня – на початку квітня 1944 р. в діяльності польської 27-ї Дивізії почався новий етап. Він тривав до 21–22 квітня 1944 р. і був пов'язаний з участю дивізії у боях радянських військ за визволення від німців Ковеля (Ковельська операція). У квітні дивізії довелося вести найтяжчі бої, оскільки їй протистояли регулярні німецькі військові з'єднання.

Перший контакт командування дивізії з представниками регулярних радянських військових підрозділів відбувся 12 березня 1944 р. Цього дня польські партизани зі складу ковельського угруповання в районі сіл Діброва – Засмики зіткнулися із загоном радянської кінної розвідки на чолі з капітаном Гусевим, що подолав лінію фронту. У розмовах з радянським офіцером з польського боку взяли участь майор Я. Шатовський і капітан Т. Клімовський. Вони проінформували його про існування і діяльність польської партизанської дивізії (саме така назва була подана у розмові) і попросили про зустріч із представниками вищого радянського командування¹⁹.

Друга зустріч відбулася 17–18 березня 1944 р. У ній взяли участь з польського боку знову майор Шатовський, з радянського – представники командування 47-ї армії. Під час переговорів було досягнуто домовленості про спільні бойові дії, наслідком яких стало захоплення польськими загонами залізничних станцій Турійськ та Туропин на лінії Ковель – Володимир-Волинський, а також спроба підірвати міст через р. Турія в районі Туропина. Захоплення Турійська і Туропина урвало залізничне сполучення між Ковелем та Володимиром-Волинським, за допомогою якого могла здійснюватися підтримка німецького ковельського гарнізону. Крім наданої безпосередньої допомоги радянським військам, які вели наступ на Ковель,

польські партизанські загони забезпечили собі можливість відступу на захід – на лівий берег р. Турія²⁰.

Зустрічі і розмови з представниками радянського командування тривали. 20–21 березня в них брав участь начальник штабу дивізії майор Т. Штумберк-Рихтер, а 26 березня відбулася зустріч командувача дивізії підполковника Я.-В. Ківерського з генерал-лейтенантом Сергеевим і полковником Харитоновим. Про зміст розмови з радянським генералом польський офіцер негайно повідомив ГК АК у Варшаві, а останнє – вище польське керівництво у Лондоні.

Командуванню польської дивізії було запропоновано цілковите підпорядкування радянським офіцерам, проведення реорганізації дивізії і перетворення її на регулярне військове з'єднання з наданням усього необхідного: зброї, амуніції, засобів пересування і т. ін. Представники радянського командування не відкидали можливості підтримання дивізією контактів з Варшавою і Лондоном та навіть можливості співпраці у боротьбі з німцями у разі, якби польська дивізія все-таки відмовилася підпорядкуватися. Однак вони наголосили на тому, що виключена будь-яка можливість залишення в тилу Червоної армії польських партизанських загонів і підкреслили, що як тільки відпаде потреба у дивізії, її буде негайно роззброєно. Підполковникові Ківерському однозначно було заявлено, що Волинь – українська територія, а Польща розпочнеться тільки за Бугом. Через 4 дні, після з'ясування справи зі своїм вищим командуванням, підполковник обіцяв дати остаточну відповідь на радянські пропозиції²¹.

Командувач 27-ї Дивізії першим серед інших керівників АК такого рівня опинився у скрутному становищі. Йому добре було відомо про те, що робилося у цей самий час у східній частині Волині. Звіти надходили сумні звістки про ставлення радянських спецорганів до аківських загонів і польських баз самооборони. Ще до зустрічі з генералом Сергеевим 15 березня підполковник «Оліва» у донесенні до ГК АК повідомляв: «Більшовики роззброїли наш осередок у Пшебраже, частину людей заарештували, керівників розстріляли. 9 березня в Рожищі коменданта і 3-х його людей розстріляли також, близько 20-х заарештували й вивезли до Луцька, кількох повісили. Молодь включають до складу своїх загонів. Фронтіві формування попереджають, що прийде НКВС, який роззброїть усіх та вклю-

чить до складу регулярного радянського війська. У зв'язку з цим, у разі повторення подібних радянських дій стосовно наших загонів, я наказав припинити на території Волині подальшу деконспірацію»²².

Командувач 27-ї Дивізії став і одним з перших серед офіцерів АК заручником незрозумілої ситуації у відносинах між польським емігрантським і радянським урядами. Йому залишалося лише сподіватися на те, що у найближчий час ці відносини буде врегульовано, оскільки саме на це сподівалися також у Варшаві та Лондоні. У такому дусі була витримана і відповідь Головного коменданта АК генерала Бур-Коморовського від 27 березня на депешу підполковника Ківерського. 27-ма Дивізія повинна була мати характер відтвореного регулярного з'єднання Війська польського, виконувати військові завдання, визначені вищою польською державною владою, і підпорядковуватися винятково ГК АК. У відповіді Головнокомандувача АК було також зазначено, що слід сподіватися на врегулювання відносин між представниками вищої польської і радянської державної влади, а поки цього не сталося, у поляків є можливість «перевірити радянське командування щодо дотримання ним своїх заяв про справжнє бажання воювати проти німців спільно з польськими військами»²³.

Вивчення радянських офіційних документів різного характеру дає підстави вважати, що у командування Червоної армії не було та й не могло бути цього справжнього бажання співпрацювати з польською дивізією і їй подібними польськими військовими з'єднаннями. 27-ма Дивізія була для нього нерівноцінним партнером і у військовому плані взагалі могла бути проігнорована. Ставлення до поляків, що б вони не робили і як би не воювали з німцями, у радянських військових сформувався ще до того, як вони вступили на територію Волині, і було однозначно негативним. Воно було не тільки продуктом комуністичної ідеологічної системи. Значною мірою саме польське військово-політичне керівництво своїми попередніми діями сформувало до себе таке ставлення.

Як, наприклад, могли розцінюватися в Москві заяви, що робилися в редакційній статті «Баланс чотирьохліття», вміщеній у 50-му номері від 17 листопада 1943 р. основного друкованого органу польського емігрантського уряду «Мишль Паньствова» («Державна думка»): «...У загальній війні проти Німеччини,

Англії та Росії вимушені союзники переслідують цілком різні завдання. Борючись проти будь-чийої гегемонії у Європі і навмисно затягуючи відкриття другого фронту, Англія розраховує на виснаження Німеччини та Росії. На цьому послабленні сил обох сторін ґрунтуються також польські плани повернення східних областей»²⁴.

Через місяць, 13 грудня 1943 р., у цій же газеті повідомлялося: «...Наприкінці війни не відступаючи з території Польщі німці вважатимуться головною політично-військовою проблемою, а наступаючи росіяни. І не проти німців ми повинні мобілізувати наші головні сили, а проти Росії... Німці, що будуть відступати перед лицем наступаючих російських військ, не повинні зустрічати перешкоди з польського боку. В умовах, створених евакуацією німців, не може бути, звичайно, мови ні про яке антинімецьке повстання; мова може йти лише про повстання антиросійське»²⁵. Подібні за змістом висловлювання в офіційній польській пресі могли б скласти томи.

У 1943 р. одним з польських діячів Мацеєм Ораном було підготовлено брошуру під назвою «Агентура більшовизму під час Другої світової війни», яку рекомендувало Бюро інформації і пропаганди АК для ознайомлення з нею всього особового складу Армії Крайової. У розділі «Основи польської політики», наприклад, зазначалося таке: «...Польща має сьогодні не одного, а двох смертельних ворогів – гітлерівську Німеччину і більшовицьку Росію. Як домовленість між Німеччиною і Росією, так і рішуча перемога одного з наших ворогів у теперішній війні поховали б незалежність Польщі на дуже тривалий час. Тільки поразка обох противників може створити сприятливі умови для відновлення Польщі»²⁶.

Це були не лише слова. За ними стояли конкретні оперативні плани, докладно розроблені командуванням польського військово-політичного підпілля упродовж 1942–1943 років. Назвемо лише два з них – уже згадуваний план «Osłona» («Прикриття») і план під назвою «Бар'єр». Обидва плани передбачали кілька можливих варіантів розвитку взаємин з командуванням Червоної армії і радянським політичним керівництвом. У разі послаблення СРСР у війні з Німеччиною польська сторона була готова до активної протидії «радам». Якби перемога була на боці Москви, а Червона армія вступила на польські довоєнні землі, то тоді залишалося сподіватися на політичне вре-

гулювання всіх пов'язаних з таким вступом проблем між представниками вищої польської і радянської державної влади. До часу врегулювання територіальної суперечки з Москвою АК мала залишатися у підпіллі²⁷.

План «Бар'єр» навіть допускав можливість укладання між СРСР і Німеччиною тимчасового перемир'я, а також перекидання останньою своїх сил на Захід для боротьби з англо-американськими союзниками Польщі. За будь-яких обставин поляки дуже розраховували у справі протиборства з Москвою на військову і політичну підтримку з боку своїх західних «альянтів»²⁸.

Підполковник Ківерський інформував ГК АК про те, що радянському командуванню добре були відомі і чисельність дивізії, і її розташування. І він не помилявся. Зацитуємо один з численних радянських документів з цього приводу, який, з одного боку, демонструє ставлення Москви до поляків, а з іншого – свідчить про те, що у складі 27-ї Дивізії були агенти НКДБ.

У звіті наркома держбезпеки УРСР С. Савченка від 28 березня 1944 р. повідомлялося: «Керівник опергрупи 4-го Управління НКДБ УРСР «Юхно», який діє у тилу противника на території Волинської області, повідомив, що польським емігрантським урядом у Лондоні, зокрема командувачем польських збройних сил генералом Соснковським у 1943 р. в західних областях України і Білорусії, створені польські збройні загони ПЗП (Polski Związek Powstańczy), які готують кадри для війни з СРСР за створення «Великої Польщі». Ці загони мають директиву розпочати війну з СРСР нібито за вказівками Англії та Америки після розгрому німців Червоною армією. Військовий центр ПЗП Волинської області знаходиться в містечку Купичів Турійського району Волинської області. Дані про ПЗП опергрупі НКДБ УРСР повідомлені агентом опергрупи «Вороньова», який є командувачем роти 50-го ковельського полку військ ПЗП, і підтверджені допитом мешканця Турійського району поляка Закржицького.

Збройними силами ПЗП на Волині командує майор на прізвисько «Оліва», надісланий з Англії. Після зайняття Рівного частинами Червоної армії в підпорядковування «Оліви» прибув 24-й піхотний рівненський полк поручника «Бомби». Дислокується 24-й полк у с. Ревушки Турійського району. На

території Ковельського, Луцького, Турійського, Володимир-Волинського районів дислокується 55-й піхотний полк ПЗП (полку з такою нумерацією в польській дивізії не було. – *І. І.*). Командує полком майор “Коваль”. 3-й батальйон 55-го полку знаходиться під командуванням поручника “Ольгерда” (має назву “Кривава Луна”). Особовий склад батальйону одягнутий у кашкети російського покрою і кубанки. Батальйон займається розгромом українських сіл і знищенням мирного населення. Під час нападів на українські села, згідно з наказом, особовий склад батальйону переодягається у партизанський або червоноармійський одяг і видає себе за червоних партизанів. Погроми українських сіл здійснюються там, де за даними ПЗП передбачається просування радянських підрозділів. Цим польські націоналісти намагаються загострити відносини між українським населенням і радянськими військами і тим самим ускладнити діяльність останніх»²⁹.

Відповідно до домовленостей з радянськими військовими 27-ма Дивізія мала прикривати ліве крило Червоної армії, що наступала на Ковель, сковуючи німецькі сили на півдні, південному заході від Ковеля, а також у районі Володимира-Волинського. Крім того, їй було доручено утримувати зв'язок і постійну переправу через Буг, якою користувалися радянські загони, що здійснювали рейди на територію Генерал-губернаторства. До 1 квітня угруповання «Громада» евакуювалося на лівий берег Турії, ближче до Любомля, де радянських військ ще не було. Цей маневр польських загонів привернув до себе увагу німців.

Починаючи від 2 квітня на польські позиції по лінії Замлиння – Штунь – Чмикос – Землиця – Пустинка – Ставочки – Ставки – Овлочим німці розпочали наступ. До 9 квітня тривали тяжкі бої в селах Замлиння, Штунь, Чмикос, у результаті яких батальйону «Ястреба» довелося залишити останнє. Втрата села Чмикос німецьким військам розширила поле діяльності у східному і південному напрямках.

8 квітня 1944 р. під Владинополем аківські загони отримали перший союзницький повітряний вантаж зі зброєю і боеприпасами, що прибув з Італії. Однак значення цей вантаж мав, передусім, не воєнне, а психологічне, оскільки доводив, що польська волинська дивізія не самотня. Зазначимо, що рішення західних союзників Польщі, прийняте під час серпневої 1943 р. зустрічі У. Черчіля і Ф. Рузвельта у Квебеку (Канада),

про неможливість залучення АК до участі в англо-американських військових операціях у Європі і надання аківському підпіллю військової допомоги у підготовці до загальнонаціонального повстання значно обмежило цю допомогу, до того ж зробило її значною мірою «нелегальною». Західні союзники Польщі були згодні надавати фінансову допомогу лише для проведення антинімецької розвідницької і сабатажно-диверсійної боротьби, яка мала здійснюватися, головним чином, на користь СРСР³⁰.

9–10 квітня тривали бої в районі сіл Замлиння, Пустинка, Ставочки, Ставки, Овлочим. Маючи значну кількісну й технічну перевагу, німці намагалися оточити дивізію і знищити. Командувач дивізії, передбачаючи, що польські загони не витримають подальшого тиску противника, вирішив повернутися на правий берег Турії, якомога ближче до радянських військ. З метою підготовки місця для здійснення переправи і встановлення зв'язку з радянським командуванням на схід було направлено ескадрон поручника Є. Неймана. Однак як тільки він наблизився до річки Турія, у визначеному для переправи районі ескадрон було обстріляно з протилежного берега радянською артилерією. Невдовзі з'ясувалося, що польські загони були помилково обстріляні новоприбулими на східний берег Турії військами 52-го гвардійського кавалерійського полку зі складу радянської 15-ї гвардійської кавалерійської дивізії під командуванням підполковника Романенка.

Після узгодження ситуації було вирішено спробувати перехопити ініціативу і розпочати наступ на німецькі позиції на обох напрямках: північному, в районі діяльності угруповання «Громада», і південному, в районі діяльності угруповання «Основа». Наступальні дії дивізії мали підтримати два радянські гвардійські кавалерійські полки – 52-й і 54-й. 52-й полк був скерований до володимирського угруповання, а 54-й залишився при ковельському. Початок наступу було заплановано на 12 квітня.

Цього дня польські загони майора Шатовського і радянський 52-й полк кавалерії розпочали наступ на німецькі позиції в напрямку сіл Чмикос, Олеськ, Ставочки, Овлочим. Одночасно загони капітана Жаняка і радянський 54-й полк кавалерії атакували німецький гарнізон у Володимирі-Волинському, де до цього часу протягом усієї першої декади квітня польські

позиції зазнавали масових бомбардувань з боку німецької авіації. Наступальні дії польських і радянських частин не мали успіху. Німці перехопили ініціативу і, атакуючи великими силами з півночі (від Любомля) і з півдня (від Устилуга і Володимира-Волинського), в районі мосурських лісів оточили 27-му Дивізію.

Починаючи від 16 квітня протягом чотирьох днів польська дивізія вела бої в оточенні в мосурських лісах. Командування зробило спробу вийти з нього в напрямку села Пісажова Воля з подальшим переходом через річку Турія. 18 квітня, за не до кінця з'ясованих обставин, у районі хутора Добрий Край загинув командувач дивізії підполковник Я.- В. Ківерський³¹.

Ще до вступу в мосурські ліси, 15 квітня, підполковник «Оліва» надіслав до ГК АК депешу, у якій повідомляв: «Прошу зробити радіоповідомлення про те, що на Волині воює польська частина регулярного війська. Прошу, щоб справа 27-ї Дивізії піхоти польською вищою владою була врегульована з Москвою. На нашу територію підходить польське партизанське угруповання Сатановського з метою дістатися за Буг. Має пропагандистські завдання. Комуністів – 15 %. Нав'язую з ними контакт»³².

В одному з останніх радіоповідомлень командувача дивізії, зробленому, напевно, вже напередодні його загибелі, мова йшла про те, що польські загони знаходяться на схід від району сіл Коритниця – Кладнів, що вони взагалі втратили контакт із Червоною армією і вимагають негайно встановити радіозв'язок з Москвою³³.

Після загибелі підполковника «Оліви» командування дивізією на деякий час перейняв на себе майор Я. Шатовський. Він змінив попереднє рішення щодо виходу з оточення у східному напрямку, оскільки це було нереально. Найбільш можливим напрямком відступу був північний, до району жемлицьких лісів, а звідти – до смолярських лісів. До 20 квітня дивізія вийшла з мосурських лісів до району села Замлиння. У ніч з 20 на 21 квітня основні її сили подолали залізницю Холм-Любомль у районі Ягодина і вступили на територію Полісся.

Унаслідок квітневих боїв і виходу з німецького оточення польська дивізія втратила приблизно 350 бійців, близько 160 було поранено, близько 170 потрапили у полон, близько 1600 осіб відбилися від основної частини дивізії і розпорошилися по всій

території західної Волині. У полон потрапили також близько 90 осіб, більшість із них – тяжкопоранені з польового шпиталю, який 23 квітня в мосурських лісах захопили угорці³⁴.

Наприкінці квітня 1944 р. майже 3,5 тис. бійців дивізії розташувалися в шацьких лісах за р. Прип'ять, у районі сіл Мельники – Одалейки. 3 травня дивізію очолив майор Штумберк-Рихтер. Майор Шатовський надалі залишився командувачем угруповання «Громада». Керівником штабу став капітан Клімовський.

Через складні умови, у яких опинилися солдати дивізії на території поліських боліт і лісів, брак продовольства, достатньої кількості одягу і взуття, постійні німецькі атаки, нарешті, через брак допомоги з боку радянських військ багато польських партизанів втратили віру у можливість і навіть сенс подальшої боротьби. Люди цілими групами дезертували. 12 травня відбулася реорганізація загонів дивізії. Певною мірою було змінено командний склад середньої ланки і скорочено особовий склад штабу. Цього ж дня бійці дивізії вдруге прийняли присягу на вірність батьківщині.

Починаючи від 20 травня 1944 р. гітлерівці перейшли у генеральний наступ на позиції польських партизанів, сконцентрованих на території шацьких лісів. Наступ вівся з чотирьох сторін – з районів Мельників, Шацька, Кропивників, Гуті Ратненської і Заболоття. Німецьку піхоту підтримували артилерія й авіація. Польська дивізія потрапила в оточення вдруге. Серед її вояків було багато загиблих і тяжкопоранених.

У цій ситуації командування дивізії вирішило розділити її на три колони і кожна мала виходити з оточення самотійно у північно-східному напрямку до району Дивіна, де після зустрічі вони мали форсувати Прип'ять. Однак 22 травня майор Штумберк-Рихтер отримав від ГК АК радіоповідомлення, у якому містився наказ дивізії відійти за Буг. Колона капітана Жаняка (близько 600 бійців), яка в ніч з 26 на 27 травня форсувала Прип'ять і перейшла на радянський бік, наказ отримати не встигла. Під час переходу лінії фронту загинуло понад 120 осіб, близько 130 було поранено. Усіх, хто міг тримати зброю і прагнув воювати далі, було включено до складу I польської армії генерала Зигмунта Берлінга, створеної на території СРСР і яка перебувала під цілковитим контролем Москви. Доля капітана К. Жаняка залишилася невідомою³⁵.

Дві інші польські колони майора «Коваля» і майора «Жего-ти» (близько 2,6 тис. осіб) у ніч з 9 на 10 червня перейшли через р. Буг на територію Люблінщини. Наприкінці червня до них приєднався останній польський загін поручника «Ястреба» (близько 360 осіб). Під час боїв на території Полісся і форсування р. Прип'ять з кінця квітня до 10 червня 1944 р. дивізія втратила близько 180 солдатів, близько 140 було поранено, близько 30 потрапило у німецький полон, близько 220 дезертували³⁶. Подальша доля 27-ї польської партизанської дивізії вже пов'язана з участю в акції «Буря» на території Люблінського округу АК.

Підсумовуючи вищевикладене, ще раз наголосимо на гідному подиву факті створення поляками в останній період війни на Волині – території, де вони мали найменшу чисельність з усіх довоєнних земель, найпотужнішої бойової одиниці в Польському русі Опору. 27-ма Волинська піхотна дивізія АК провадила відкриту боротьбу з регулярними німецькими з'єднаннями і допомагала радянським військам у звільненні м. Ковеля та інших населених пунктів. Такі характер і масштаб боротьби з німцями на довоєнних східних територіях Польщі не були передбачені планами емігрантського уряду.

До цього командування дивізії змусили обставини: з одного боку, патріотичні переконання рядових бійців, з іншого – його прагнення до того, аби СРСР визнав АК за союзника Червоної армії, а також зважав на певні заслуги польських збройних формувань у визволенні території Волині. Це, на думку аківських зверхників, мало сприяти позитивному для польської сторони вирішенню питання повоєнного її статусу. Втім досягти подібної політичної мети для польського «пролондонського табору» на той час виявилось неможливо.

2. Участь польських військових формувань в акції «Буря» на території Львівського регіону

Напередодні вступу у березні 1944 р. радянських військ на територію Східної Галичини становище місцевих загонів АК було далеким від бажаного і не відповідало масштабності тих завдань, які перед ними ставилися польським вищим командуванням. Командувач Львівського регіону полковник Владислав Філіпковський, окрім згаданого наказу № 1300/III, що містив загальні директиви плану «Бужа» («Буря») для усіх округів АК, одержав

спеціальний наказ № 144/III від 23 березня 1944 р. із завданням подання докладних звітів про перебіг «Бужі» в районах міст Львів, Станіславів, Тернопіль, Броди, Золочів, Стрий, Борислав³⁷.

Головним завданням АК у регіоні було проведення посиленої диверсії на німецьких комунікаціях, боротьба з тиловими з'єднаннями противника, а також захоплення Львова в момент надходження радянсько-німецького фронту. Вже після визволення міста і його околиць згідно з наказом ІК АК від 9 квітня 1942 р. про відтворення збройних сил – великих з'єднань Війська польського відповідно до їх довоєнної дислокації – тут мала постати 5-та піхотна дивізія. Відтворення великих військових з'єднань на території Тернопільського і Станіславівського округів, як і у випадку Волинського округу, не передбачалося³⁸.

Як свідчить рапорт Головного коменданта АК генерала Тадеуша Бур-Коморовського від 1 березня 1944 р., в усіх трьох округах Львівського регіону на той час налічувалося близько 25 тисяч польських солдатів. Здавалося, чисельність місцевих загонів АК була задовільною, якби не вкрай погане озброєння. На таку кількість бійців припадало всього 10 станкових і 69 ручних кулеметів, 1385 гвинтівок, 1119 пістолетів, 27 автоматів, 9406 гранат, одна протитанкова гармата з двома снарядами³⁹.

Навесні і влітку 1944 р. місцеві загони АК трохи доозброїлися завдяки одержаним від союзників повітряним вантажам. Перший вантаж зі зброєю й амуніцією на території Львівського регіону АК (в організаційно-територіальній структурі АК його ще називали Південно-Східним регіоном) було отримано тільки у березні 1944 р. Загалом за період від березня до липня 1944 р. польське підпілля у Східній Галичині отримало 24 вантажі. Близько 30 літаків з різних причин не дісталися кінцевого пункту свого призначення. Значну частину вантажу становила зброя, в тому числі близько 1000 автоматів і понад 500 тисяч набоїв до них, понад 1000 пістолетів, близько 80 кулеметів, близько 2,5 тисяч ручних гранат, вибухові речовини⁴⁰. Проте подібне поліпшення стану озброєння було маловтішним.

Бойова діяльність загонів АК в рамках акції «Бужа» на території Львівського регіону розпочалася в день оголошення командувачем Тернопільського округу полковником

Франчишеком Студзинським («Скава») 6 березня 1944 р. стану пильності і готовності до реалізації плану «Бужа» для бійців Тернопільського, Чортківського та Золочівського інспекторатів⁴¹.

Утім не відомо, чи був виданий полковником безпосередній наказ про початок акції. Адже такого наказу не надійшло від командування регіоном. Усупереч домовленості не було оголошено про початок «Бужі» і по радіо ББС. Комендант Тернопільського інспекторату капітан Б. Жеглін у післявоєнних спогадах писав про те, що підпорядковані йому загони АК такого наказу не отримали, а тому не вийшли з підпілля і не брали участі у боях з німцями, взаємодіючи з радянськими військами. Факт перебування місцевих загонів АК у підпіллі під час боїв у березні – квітні 1944 р. на території зайнятих Червоною армією районів Тернопілля підтверджує також у своїх спогадах начальник розвідки округу поручник П. Вожняк⁴².

Як стверджують польські дослідники Ч. Біхарський і Є. Венгерський, комендант Тернопільського інспекторату справді не отримав наказу розпочати операцію «Бужа», але сталося це через те, що, на їхню думку, зв'язкову, яка везла цей документ від полковника Студзинського, у квітні в містечку Козові перехопила німецька контррозвідка⁴³.

Однак виникає питання: а чому так пізно було надіслано наказ, адже 14 квітня вже було визволено від німців Тернопіль? Якщо врахувати, що у місті були зосереджені значні німецькі сили, оточені радянськими військами, то сумнівно, щоб змобілізовані загони АК своїми діями могли суттєво вплинути на ситуацію навіть за умови отримання такого наказу. Напевно, це добре розуміли і полковник Філіпковський, і викликаний у середині березня до Львова, тобто ще до оточення радянськими військами Тернополя, командувач округу полковник Студзинський. А тому з оголошенням стану мобілізації і початку акції вони зволікали буквально до останньої хвилини.

Незважаючи на несвоечасність оголошення в окрузі про мобілізацію для реалізації плану «Бужа», місцеві патрулі і загони «Кедив» («Керівництво диверсіями») в районах Золочева, Бродів, Збаража, Красного, Трембовлі, Тернополя, Зборова здійснили диверсії на комунікаційних лініях, певною мірою ускладнюючи німецьким військам відступ.

Згідно зі звітом від 5 квітня 1944 р. генерала Т. Бур-Коморовського тільки протягом трьох днів, з 7 по 9 березня, тернопільські відділи АК провели диверсії на залізничних коліях Тернопіль – Красне – Броди – Потутори – Трембовля. Унаслідок цих дій було ушкоджено 16 потягів, з них 4 знищено цілком, а в решти знищено 12 локомотивів і 47 вагонів. Крім того, у німців було відбито 5 евакуаційних потягів. Німецькі втрати становили кілька десятків загиблих солдатів вермахту⁴⁴.

Докладніше про ті самі дії загонів АК Тернопільського округу звітував і його командувач полковник Студзинський у листі, датованому 24 червня 1944 р. У березні польські партизани округу вели бої з німцями в районах Тернополя, Золочева, Бродів. Диверсійні загопи пошкодили залізничні колії Підволочиськ – Красне, Броди – Красне, Тернопіль – Потутори, Бережани – Ходорів – Львів. Унаслідок цього було знищено 18 потягів, що перевозили німецькі війська та військове спорядження. Втрати німців становили близько 30 офіцерів і 100 солдатів загиблими і понад 200 пораненими. З квітня польські партизанські загопи округу в кількості понад 600 озброєних людей перебували в лісах, продовжуючи боротьбу з німцями і чекаючи на поновлення радянського наступу⁴⁵.

Водночас полковник Студзинський зазначав, що в деяких місцевостях поставлені командуванням округу завдання не були виконані. Серед таких він називав райони Монастирська і Бучач. До того ж Студзинський повідомляв про втечу коменданта Бучацького району на захід і про неможливість уже протягом двох місяців зав'язати з місцевими загонами контакт⁴⁶.

У березні 1944 р. радянські війська відтиснули німців також із майже всієї території Коломийського і частини Станіславівського інспекторатів. Наприкінці місяця вони підійшли під Станіславів, визволивши на короткий час Надвірну і Коломию. Місцеві польські загопи, сконцентровані тільки на самообороні і проведенні «відплатних акцій» за напади УПА, фактично з підпілля не вийшли і участі в реалізації плану «Бужа» не брали. Коли під час радянсько-німецьких боїв Коломия переходила з рук у руки, офіцери комендатури інспекторату виїхали до Чернівців. До Румунії евакуювалося також близько 3–5 тисяч місцевих поляків, а ті, що залишилися в місті, за свідченнями очевидців, зустрічали радянські війська вивішеними

на будинках червоними, а також національними біло-червоними прапорами. Незабаром від радянського командування надійшов суворий наказ польські прапори зняти, що й було зроблено ⁴⁷.

Протягом березня представники командування АК Станіславського округу провели кілька зустрічей із співробітниками угорської розвідки. Польська сторона сподівалася на допомогу угорців у боротьбі проти УПА і з цією метою прохала передати АК близько 4 тисяч одиниць зброї і 8–10 тисяч ручних гранат. Крім того, поляки домагалися дозволити їм у разі потреби переходити кордон на бік Угорщини, а також заборонити українцям перекидати зброю у Станіславщину із Закарпаття. Угорці, своєю чергою, вимагали від поляків інформації про українські сили на території округу, а також розраховували на співпрацю з ними у проведенні розвідки в умовах повернення радянських військ і зайняття останніми цих земель. До широкомасштабних домовленостей не дійшло, однак з березневого за 1944 р. оргзвіту № 240 генерала Т. Бур-Коморовського відомо, що на території Станіславського округу поляки й угорці уклали пакт про ненапад ⁴⁸.

Зі звітів командувача округу капітана Владислава Германа відомо також про отримання від угорців певної кількості зброї і про інтенсивне використання польськими підпільниками кур'єрських шляхів через Делятин і Лавоч до Угорщини, а через Снятин і Залуч до Румунії ⁴⁹.

У середині квітня внаслідок німецько-угорського контрнаступу Червона армія була змушена відступити і фронт стабілізувався на лінії річки Стрипа. За лінією фронту в радянських руках опинилися майже весь інспекторат Коломия і частково інспекторат Станіславів Станіславського округу АК, а також цілком інспекторати Тернопіль і Чортків Тернопільського округу АК. Зв'язок польського командування з тамтешнім аківським підпіллям було втрачено.

За нової ситуації у Східній Галичині і до часу поновлення у другій половині червня радянськими військами наступу на львівському напрямку підготовка командуванням Регіону № 3 і окремих округів АК спеціальних розпоряджень з реалізації операції «Бужа» тривала. Тільки 5-го липня 1944 р. штаб Львівського регіону АК завершив опрацювання плану дій і «легалізації» польських підпільних структур № 974/III на пе-

ріод «акції Б.», яким підбивалися підсумки проведеній до того часу роботи. Цей план, як жоден інший, давав яскраве уявлення про наміри полковника В. Філіпковського і його підлеглих щодо конкретних завдань і кінцевої мети дій польських збройних формувань під час здійснення операції «Бужа» у Східній Галичині⁵⁰.

У першому розділі плану польська повстанська акція і легалізація аківських формувань як складової Польських Збройних сил розцінювалися «як невігідний для Рад політичний факт». Своє розуміння «Бужі» командував регіону висловлював таким чином: «...Окрім проведення боротьби з німцями, прагнутиму до того, щоб опанування в ім'я уряду Речі Посполитої всього адміністративного, господарського та суспільного життя, принаймні на теренах Львова і Дрогобича, стало доконаним фактом... У відносинах з радянською владою намагатимусь зберігати цілковиту самостійність і осторогу, обмежуючи нашу співпрацю з нею лише справами, які ми вимушені робити з огляду на необхідність спільної боротьби проти німців та надання Радам допомоги в цьому напрямку... Боротьбу бажаю проводити якомога більшими силами. У присутності регулярних радянських військ польські командувачі повинні легалізуватися (тобто вийти з підпілля. – *І. І.*) саме під час боїв. Хочу обрати такий спосіб проведення антинімецької боротьби, який уможливить після легалізації зосередження наших сил у районі Львова, а в південній частині регіону в районі Дрогобича»⁵¹.

Далі у плані повідомлялося про створення трьох угруповань, два з них мали виконувати поставлені перед ними завдання в районі Львова, одне – в районі Дрогобича, а саме:

«...а) в районі Золочева – Бережан – 12-та піхотна дивізія в кількості 2-х батальйонів піхоти. Після проведення боїв на підлеглий території і легалізації головне її завдання полягатиме в зміцненні польських сил у районі Львова;

б) в районі Львова – 5-та піхотна дивізія у складі 3-х підрозділів: східного в кількості 2-х батальйонів, міського – 3–4-х батальйонів і західного – 2-х батальйонів, а також окремого формування в районі Мостиськи. Її завданням має бути опанування Львова;

в) в районі Дрогобича і Стрия – 11-та піхотна дивізія. Загони зі східної частини Станіславівського округу, що не матимуть

можливості концентрації на місці, повинні ще до зіткнення з німцями приєднатися до загонів під Стриєм. Після проведення боїв і легалізації всі сили зосереджуються в районі Дрогобича – Борислава. 11-та піхотна дивізія деякий час діятиме з власної ініціативи коменданта округу»⁵².

Як бачимо, новий план вносив суттєві корективи у вже існуючі, передбачаючи, зокрема, створення на території Тернопільського і Станіславівського округів АК піхотних дивізій.

7 липня 1944 р. полковник Філіпковський затвердив директиву № 990/III з виконання «акції Б.» у Львівському регіоні⁵³. Директивою докладно визначалися наявні сили, їх склад, завдання, засоби зв'язку між окремими підрозділами і з командуванням у Львові. На наш погляд, немає потреби детально розписувати ті конкретні завдання, що містилися в директиві і ставилися командуванням регіону перед окремими польськими партизанськими загонами і відділами самооборони, які входили до вищеназваних піхотних дивізій. Це мало б сенс лише у разі виконання поставлених завдань, а вони під час здійснення операції «Бужа» виконані не були.

Утім старанність і акуратність, з якими складено директиву, просто вражають. Сили 12-ї піхотної дивізії оцінювалися директивою як 700 бійців у складі партизанських (лісових) загонів і 290 осіб у відділах самооборони. При зіткненні з регулярними радянськими військами дивізія «легалізовувалася» як 51-й і 52-й піхотні полки АК. Сили 11-ї піхотної дивізії оцінювалися як 620 солдатів у складі партизанських загонів і 120 осіб у відділах самооборони... Дивізія «легалізовувалася» як 53-й піхотний полк (загони інспекторату Стрий і району Станіславів) і 48-й піхотний полк (Дрогобицьке угруповання). У складі львівської 5-ї піхотної дивізії під час «Бужі» мало бути 2780 солдатів із партизанських загонів і 7 тисяч бійців із відділів самооборони⁵⁴.

Останні плани і директиви командування Львівським регіоном АК були видані вже після того, як 23 червня 1944 р. розпочався новий наступ радянських військ. В інструкції від 7 липня Головнокомандувача Польських Збройних сил на Заході генерала К. Соснковського, переданій з огляду на останні події на Східному фронті за посередництвом радіозв'язку у Варшаву коменданту АК генералу Т. Коморовському, йшлося про необхідність власними силами визволити Львів, а також

інші невеличкі місцевості, якщо для цього існуватиме хоча б якийсь шанс⁵⁵.

На наше переконання, порада польського генерала своїм підлеглим була викликана усвідомленням того, що участь у боях з відступаючими німецькими військами польських збройних формувань, навіть за умови їхньої взаємодії з Червоною армією, може виявитися недостатнім аргументом при доведенні належності західноукраїнських земель до Польщі. І те, як радянське військово-політичне командування ставилося до аківських загонів на Волині, цілком підтверджувало сумніви Соснковського.

Захоплення Львова власними силами і демонстрація таким чином свого військового потенціалу, на думку польського військово-політичного керівництва, мали дати полякам більше шансів на позитивне вирішення територіальної суперечки на переговорах з радянською стороною. Генерал Соснковський намагався зробити новий акцент у розумінні значення акції «Бужа». На його погляд, уряд В. Сікорського задля політичної мети прагнув окреслювати «Бужу» як повстанську акцію. Втім зараз це могло б призвести до передчасного збройного виступу. Аби низові територіальні керівники АК не прийняли помилкового рішення про те, що нібито надійшов час для такого виступу, генерал забороняв окреслювати «Бужу» як повстанську акцію.

Інструкція містила нові директиви щодо дій партизанських загонів АК при зіткненні з радянськими військами. У разі роззброювання аківців більшовиками і включення їх до Червоної армії або до польської армії генерала З. Берлінга, сформованої в СРСР, слід було вжити всіх можливих форм опору, які, однак, не мали виходити за межі допустимих актів самооборони. Крім того, інструкція закликала «розпорошити польські сили на окупованій Радами території, сидіти тихо, обмежуючись у своїх діях лише моральною опікою над населенням». Необхідно було також, наказував генерал, зробити усе можливе для того, щоб зав'язати контакт із зовнішнім світом і поінформувати польський уряд у Лондоні про ситуацію в умовах радянської окупації⁵⁶.

Рівно через тиждень після видання генералом К. Соснковським цієї інструкції радянські війська в рамках Львівсько-Сандомирської операції розпочали наступ на львівському напрям-

ку. На четвертий день наступу підрозділи Червоної армії досягли району, де розташовувалися польські партизанські загони так званої 1-ї роти 52-го піхотного полку під командуванням коменданта Золочівського інспекторату поручника М. Липи («Віхури») і місцеві загони самооборони на чолі з підпоручником М. Хорватом («Кміціцем»).

Рота поручника «Віхури» формувалася в районі села Вороняки, на відстані 3-х кілометрів на південь від Золочіва. До її складу увійшли бійці загонів і патрулів «Кедив» Золочівського і Зборівського районів. Загалом рота налічувала близько 100 осіб. Усі вони отримали посвідчення на польській та російській мовах про належність до золочівського партизанського загону, скріплені польською гербовою печаткою та підписом поручника «Віхури».

Рота М. Липи діяльність у рамках акції «Бужа» розпочала 16 липня. Згідно зі свідченнями самого поручника бійцями роти було виведено з ладу 4 німецькі потяги і висаджено у повітря 3 мости, в тому числі один залізничний. Командування АК в останніх наказах подібні дії на залізниці забороняло. Дозволялося нищити лише транспортні засоби. На шосе Зарваниця – Фільварки польські партизани частково знищили німецьку автоколонну, яка складалася з 56 вантажних автомобілів. На території інспекторату було пошкоджено 6 телеграфних ліній. У Золочеві аківці захопили залізничну станцію й охороняли її від знищення німцями до підходу підрозділів Червоної армії⁵⁷.

Усупереч отриманим від командування наказам поручник Липа, за узгодженням зі своїми підлеглими, вирішив не легалізувати своє угруповання як військову частину, що належала до Армії Крайової. Відповідно до виданих ним 10 липня посвідчень усі аківці були бійцями золочівського партизанського загону. 21 липня радянські війська в селі Вороняки роззброїли золочівські відділи АК. Зборівські відділи на чолі з поручником М. Ніжанковським («Юнаком») були роззброєні у Зборові. Поручник Липа з усіма своїми підлеглими потрапив на допит у Золочів до районного керівника НКДБ. Там вимагали, аби вони розповіли про свою партизанську діяльність і про виконані на території району упродовж німецької окупації диверсії⁵⁸.

Від арешту цих людей врятувало лише те, що завдяки попередній домовленості з керівником місцевого радянського пар-

тизанського загону військовим хірургом А. Кундіусом усі вони представилися в НКДБ як бійці українсько-польського золочівського партизанського угруповання. Радянський підпільно-диверсійний партизанський загін було створено в селі Сасів у листопаді 1941 р. Його діяльність поширювалася на Золочівський, Поморянський і Олеський райони Львівської області. Загін налічував близько 200 осіб, серед яких, крім українців і росіян, були також поляки. Організатором і керівником загону був член Комуністичної партії, офіцер Червоної армії А. Кундіус. 24 липня 1944 р. бійців включили до одного з підрозділів Червоної армії і загін припинив існування⁵⁹.

За свідченнями одного з бійців роти «Віхури» О. Строкоша Кундіус погодився допомогти аківцям і виступити командувачем об'єднаного українсько-польського партизанського угруповання, до складу якого нібито входив і загін поручника Липи, тому що боявся, аби ніхто з поляків не повідомив співробітникам НКДБ про його перебування в німецькому полоні. У перші дні війни 1941 р. неподалік від Перемишля офіцер Червоної армії Кундіус потрапив у німецький полон. Ймовірніше, що звідти він утік і надалі переховувався в околицях села Сасів. Як військовий хірург, Кундіус неодноразово надавав допомогу місцевим полякам. Був випадок, коли золочівське командування АК навіть попередило Кундіуса про те, що на його слід, як керівника місцевого радянського партизанського загону, вийшло гестапо, і деякий час він переховувався у поляків у селі Гута Верхобузька⁶⁰.

Цей епізод зайвий раз доводить, наскільки тісною в роки німецької окупації західноукраїнських земель була співпраця з радянськими партизанами не лише місцевих польських симпатиків комуністів, але й представників «пролондонських» військових угруповань. Утім не слід і перебільшувати значення такої співпраці, оскільки існує також чимало прикладів польсько-радянського партизанського протиборства. Так, наприклад, 25 липня 1944 р. польськими «народовцями» було вбито одного з організаторів і керівників львівської військової організації «Народна Гвардія» М. Березину⁶¹.

Поручника Липу і бійців його угруповання, напевно, врятувало від арешту також посвідчення, видане йому свого часу командувачем радянського партизанського загону майором Гладіліним (можливо, командувачем одного з регулярних

підрозділів Червоної армії). У березні 1944 р. «Віхура» за наказом коменданта округу встановив з ним контакт і передав усі наявні дані стосовно дислокації місцевих німецьких військових з'єднань, опрацьовані у Львові розвідвідділом Комендатури регіону⁶².

Після допиту в НКДБ солдатів АК було звільнено. Усіх їх визнали учасниками радянського партизанського руху. Поручник Липа виїхав до Львова і там підготував для польського командування регіоном спеціальний рапорт про перебіг операції «Бужа» на підконтрольній йому території. За його наказом керівник одного з аківських загонів у селі Козаки О. Строкош («Алі») разом з А. Кундіусом виїхали до Житомира, щоб там ще раз відзвітувати про свою антинімецьку підпільно-диверсійну діяльність представникові Українського штабу партизанського руху й отримати посвідчення учасників партизанського руху радянського зразка. Після цього тих поляків, які знали російську мову, працевлаштували на керівні адміністративні посади, а з решти створили специфічне військове формування під назвою «винищувальний батальйон» для боротьби проти відділів УПА⁶³.

18 липня, за наказом місцевого коменданта капітана Ф. Гарволя («Дзірита»), бойові дії в рамках акції «Бужа» розпочали також бережанські загони АК. У Бережанському інспектораті діяла так звана 2-га рота 51-го піхотного полку АК під командуванням поручника З. Шинальського («Трика»). Рота налічувала близько 120 бійців. Однак, крім кількох незначних зіткнень з невеличкими групами відступаючого німецького війська, серйозних боїв рота не провела. Оточене радянськими військами, угруповання поручника Шинальського в Бережанах було роззброєне. Капітан Гарволь під час вступу до міста з'єднань Червоної армії встиг залишити його і виїхати до Львова. Поручника Шинальського неодноразово допитували в НКВС про його належність до АК, намагаючись схилити до співпраці з радянськими спецслужбами. Відомо, що пізніше поручникові вдалося якось звільнитися, виїхати до Львова і деякий час перебувати там у підпіллі, проводячи антирадянську діяльність. Більшість бійців його загону вступила до одного з «винищувальних батальйонів»⁶⁴.

У Станіславівському окрузі під час літнього наступу радянських військ єдиними діючими осередками АК, або при-

наймні єдиними, про які збереглися хоча б якісь свідчення, виявилися польські бази самооборони, розташовані під Стриєм і Ходоровим. Наприкінці липня – на початку серпня 1944 р. радянські війська визволили цю територію. Весь особовий склад штабу округу перебував тоді у Львові, позбавлений будь-якого контакту з територіальними загонами. Як і у випадку з Тернопільським округом, не збереглося жодного звіту місцевого командування АК про перебіг операції «Бужа» на території Станіславщини. Є всі підстави вважати, що цих звітів і не складалося, оскільки фактично бойових дій місцеві польські партизанські загони не вели. Свідчення окремих солдатів АК з баз самооборони, на жаль, не можуть бути достовірним джерелом з перебігу «акції Б.». У них подаються фантастичні відомості про відтворені на території Станіславського округу АК батальйони і полки, командувачі яких – учораšní курсанти конспіративних шкіл підхорунжих – мають військові звання капітанів, майорів і навіть підполковників. Так, зокрема комендант Стрийського інспекторату АК поручник З. Пацак («Анджей») фігурує як капітан, а керівник польської бази самооборони в селах Луковець Журавський і Луковець Вишньовський підпоручник Є. Поляк («Лан») – як підполковник⁶⁵.

Наскільки великими були сформовані на території підокругу сили АК, повідомляв сам підпоручник Поляк, призначений комендантом Станіславського округу капітаном В. Германом («Глобусом») на посаду командувача так званого 48-го піхотного полку. За його спогадами, напередодні вступу радянської військової частини до сіл Луковець Журавський і Луковець Вишньовський він сформував загін кількістю 60 осіб. Бійці загону переправилися через р. Дністер і об'єдналися з іншим загоном, сформованим у районі села Корчунек Дапавський. Створені таким чином «два полки» на чолі з поручником З. Пацаком налічували загалом близько 150 осіб. Однак і вони, як зазначалося вище, жодної диверсії або бою з відступаючими німецькими частинами в рамках акції «Бужа» на Станіславщині не провели. Доля місцевих аківських загонів була подібною до тернопільських: після роззброєння з частини польських бійців створили «винищувальний батальйон», решта опинилася в армії генерала З. Берлінга⁶⁶.

Про деякі бої з німцями в околицях Борислава, Дрогобича і Самбора повідомлялося в серпневих звітах польського коман-

дування Львівським регіоном. Так, зокрема, в лісах біля Самбора бої з німцями вели партизанські загони на чолі з хорунжим А. Екертом («Погардою») і підхорунжим Ю. Дроздом («Тітом»). 26 липня після відступу німецьких військ самбірські загони зайняли місто. Командування над містом перейняв комендант Самбірського району підпоручник Я. Єндрахович («Промінь»). Незабаром, однак, німці повернулися, й аківці були змушені вступити з ними у боротьбу. Не отримавши підтримки з боку радянських підрозділів, вони залишили місто і повернулися у ліси. Під час боїв загинуло 74 партизани. Після загибелі підхорунжого Дрозда його загін розпався. Рештки іншого польського загону вирушили в напрямку м. Мостиська, де проходила концентрація відділів АК з метою створення так званого угруповання «Сян» на чолі з капітаном В. Шредзьким («Сулимою»). В серпні 1944 р. це угруповання чисельністю 250 бійців на шляху до Варшави було роззброєне радянськими військами⁶⁷.

15 липня 1944 р. в Регіоні № 3 АК з'явився останній документ із проведення акції «Бужа». Це була директива командувача Львівського округу і водночас так званої 5-ї піхотної дивізії підполковника Стефана Червінського («Стефана»). Директива передбачала проведення операції «Бужа» трьома етапами. На першому етапі, під час відступу з території округу німецьких військ, спеціально дібрані диверсійні групи у районах, де переважало українське населення, проводили диверсії з метою знищення транспортних засобів противника. Директивою заборонялася організація диверсійних акцій у самому Львові і в 10-кілометровій смузі навколо міста.

На другому етапі польські партизанські загони нападали на ар'єргарді, тилові німецькі військові частини, що залишали територію округу. Бої у Львові слід було проводити лише у разі застосування відступаючими німецькими загонами репресій проти польського населення міста. Можливі виступи українських формувань у місті мали бути знешкоджені у зародку завдяки захопленню поляками найважливіших об'єктів, оточенню українських сил та їх негайному знищенню. Щоб запобігти спробам допомогти українським військовим формуванням у Львові, які могли робитися ззовні, місто щільно заблоковували польськими партизанськими загонами та осередками самооборони. Аківці зайняли також усі місця у Львові, які могли

бути використані українськими партизанами для посадки та відльоту літаків. У разі неможливості утримати у своїх руках усе місто польські війська, зосереджені у Львові і у найближчих сільських місцевостях, концентрувалися в західній частині міста та боронили його за всяку ціну.

На третьому етапі, зі вступом на територію округу радянських військ, аківські загони «легалізувалися», виступаючи як господарі цих земель. Фактом боротьби проти німців на Львівщині поляки демонстрували «Радам», що вважають цю територію своєю, а нав'язуючи з Червоною армією співпрацю, прагнули довести, що розглядають останню лише як союзника у боротьбі за визволення всієї Польщі⁶⁸.

З метою проведення диверсійних акцій, а також боротьби з відступаючими тиловими німецькими військовими частинами польське командування Львівського округу планувало утворити чотири збройні угруповання, які б склалися з раніше сформованих тут лісових загонів, зокрема:

1. Угруповання «Схід» (910 осіб) під командуванням підполковника Ф. Рекуцького («Бата»). Воно мало складатися з 3-х груп і дислокуватися в лісах на відстані близько 30 км на схід від Львова. Центральну групу, що розташовувалася в селах Білка Шляхетська і Білка Крулевська, а також у селах району м. Вінніки, становили чотири ескадрони 14-го полку уланів на чолі з поручником М.-Б. Чайковським («Томашем»). До північної групи, розташованої за р. Пелтів, входило дві роти 19-го піхотного полку під командуванням поручника С. Коласінського («Шміга»). До південної – в околицях села Ханачов – три роти 40-го піхотного полку на чолі з майором А. Савицьким («Млотом»). Відстань між північною і південною групами мала становити не більше 20 км.

2. Угруповання «Південь» (150 осіб) під командуванням капітана К. Борковеця («Зена»). До його складу мали увійти дві роти 40-го піхотного полку. Угруповання розташовувалося в селах району м. Зубжа.

3. Угруповання «Захід» (550 осіб) на чолі з капітаном Я. Кожиком («Карським»). В угруповання входило п'ять рот 19-го і 26-го піхотних полків, які розташовувалися у місцевості на захід від Львова.

4. Угруповання «Сян» (600 осіб) під командуванням капітана В. Шредзького («Сулими»). Воно мало складатися з п'яти

рот 26-го піхотного полку і дислокуватися в районі західніше м. Грудек Ягеллонський.

Директивою командувача Львівського округу передбачалося також створення окремого угруповання «Північ» на базі так званої 4-ї роти 19-го піхотного полку капітана Ю. Бистроня («Годземби»), що діяла в околицях м. Нароль.

Командування над загонами, зосередженими у самому Львові, брав на себе командувач так званої 5-ї піхотної дивізії АК підполковник Червінський⁶⁹.

Директива з'явилася надто запізно, щоб бути виконаною. По-перше, виявлялися непотрібними диверсії на шляхах сполучень. Коли, наприклад, патруль підпоручника К. Демського («Гловача») з Мостиського району 22 липня висадив у повітря між станціями Хорошниця і Судова Вишня залізничну колію, то через декілька днів її довелося ремонтувати радянським військам. Навпаки, завданням аківських загонів мало бути тепер збереження від знищення відступаючими німецькими військами всього, що можна було. Саме з цієї причини директивою заборонялося проведення диверсійних акцій у Львові. Хоча мінування доріг, розкидання шпипів на шляхах, де мали проходити війська противника, призводили до пошкодження німецьких транспортних засобів або перешкождали їхньому вчасному і організованому відступу (у всякому разі ставилася саме така мета), проте подібні дії ускладнювали і наступ радянських військових з'єднань. Утім цих диверсій було не так багато і здійснили їх польські загони вже західніше Львова, в районах міст Грудек Ягеллонський, Мостиська, Рудки та Комарне⁷⁰.

По-друге, через розпорошеність партизанських сил і швидкий наступ Червоної армії полякам не вдалося утворити не лише жодного з передбачених директивою 4-х великих військових угруповань, але виявилось неможливим сформувати навіть більшість лісових загонів. Тому реальний перебіг операції «Бужа» у Львівському окрузі АК дуже відрізнявся від запланованого польським командуванням сценарію.

Першим польським формуванням на Львівщині, яке взяло участь у акції, був лісовий загін капітана Ф. Стауба («Проха»). 18 липня біля с. Свіж він атакував німецький табір. З підходом підрозділів Червоної армії загін взяв участь у боях за м. Бібрка. Під час бою загинуло 12 аківців, а 9 було поранено. 27 липня радянське командування наказало полякам скласти зброю⁷¹.

18 липня німецькі адміністративні органи влади виїхали зі Львова. У місті залишилися тільки загони польової жандармерії, які мали регулювати рух від'їжджаючого автотранспорту. 20 липня начебто до Львова повернулися відділи поліції, щоб вивезти останню зброю і спалити останню документацію. У місті було порозклеювано звернення до населення Лемберга (німецька назва Львова) за підписом коменданта місцевої німецької залоги генерала Кіттеля, в якому висловлювалися подяка за дотримання мешканцями міста спокою, а також застереження щодо можливих грабунків. У всякому разі протягом 19–21 липня німецьких військових частин у місті не було. Вони зосереджувалися головним чином поза Львовом. Але це не було використано місцевими польськими загонами для того, щоб захопити найважливіші адміністративні та господарські об'єкти і таким чином цілком опанувати містом, тим більше, що і з українського боку жодного спротиву не передбачалося⁷². Отже, інструкцію Головнокомандувача Польських Збройних сил на Заході генерала К. Соснковського від 7 липня 1944 р. про необхідність визволення Львова власними силами, про яку, можливо, місцеві польські загони і не знали, виконано не було.

Тим часом радянські війська 1-го Українського фронту на львівському напрямку здійснили глибокий обхідний маневр. 3-тя гвардійська танкова армія генерала П. Рибалка, рухаючись у напрямку Яворіва, Судової Вишні і Мостиськи, обійшла Львів з півночі. 4-та танкова армія генерала Д. Лелюшенка і 60-та армія генерала П. Курочкина прорвалися до міста з півдня і сходу. Ранком 22 липня радянські війська вступили до Львова. Бої у місті тривали до 27 липня. Цього ж дня було визволено м. Станіславів. На правому фланзі війська 1-го Українського фронту наприкінці липня вийшли до р. Сян і захопили плацдарм на її західному березі в районі Ярослава⁷³.

На думку одного з учасників тих подій Є. Венгерського, найактивнішу участь у боях з німцями на східних підступах до Львова взяли так звані ескадрони 14-го полку уланів, очолювані поручниками М. Кожинським («Флоріаном»), М. Модлінгером («Асесором») і самим Венгерським («Антиком»), а у місті загони АК на 3-х дільницях – центральній, західній та східній. Майже зовсім не виявили себе під час акції «Бужа» лісові загони Західного інспекторату, хоча були вони для цього

найкраще підготовлені. Єдиним збройним формуванням інспекторату і, між іншим, всього Львівського округу АК, який згідно з директивою підполковника С. Червінського від 15 липня атакував відступаючі тилові німецькі частини, що рухалися в напрямку м. Комарне, був загін підпоручника Я. Адамовського («Шпака»). Поляки вступили у перестрілку з німцями, що зайняли правий берег Дністра. Радянському командуванню було передано німецькі оборонні плани. Не чекаючи на роззброєння, підпоручник Адамовський у селі Бучали розформував загін, а зброю сховав у бункері⁷⁴. Венгерський згадає також про загін підпоручника О. Кужняра («Онуфрія»), який вів бій з німцями в селі Кошцеєве північніше Львова⁷⁵.

Складність опису й оцінки липневих боїв загонів АК на Львівщині полягає в тому, що про ці події не збереглося жодного докладного звіту польського командування. Ті звіти, що знаходяться в нашому розпорядженні, мають дуже загальний характер і містять, головним чином, відомості про роззброєння аківців радянськими військами. Зрозуміло, що за умови швидкого і повсюдного роззброювання, арештів та допитів, включення до армії генерала Берлінга та «винищувальних батальйонів» польських партизанів історія не залишала часу для складання подібних звітів. До того ж із серпня 1944 р. вся увага командувачів АК була повернута до повстання у Варшаві. За наказом генерала Т. Бур-Коморовського від 14 серпня всі аківські загони мали пробиватися на допомогу варшавським повстанцям. Зі зрозумілих причин не знайшла відображення участь львівських формувань АК у боях з німцями і у звітах та спогадах радянських командирів⁷⁶.

Певне уявлення про характер діяльності аківців у самому Львові протягом 22–27 липня може дати польська підпільна преса, нечисленні примірники якої збереглися в основному в приватних архівах. Тож процитуємо уривок із підпільного друкованого органу львівських ендеків «Слово польське» за 27 липня 1944 р.: «...У перший день радянського наступу, тобто в суботу ранком (22 липня. – *I. I.*), більшовики опанували вулиці Зелену і Кохановського аж по євангельську школу (ці вулиці вели до центру міста. – *I. I.*). Протягом усієї суботи і в неділю ранком за ці вулиці тривали запеклі бої. У середині дня бої розпочалися також на площах Бернардинського і Бандурського та біля будинку театру. В цей час загони АК відтиснули німців з

районів Пашеки і Личаків (східна частина міста. – *I. I.*). У понеділок ранком більшовицькі загони... захопили Цитадель, Політехніку (центр міста. – *I. I.*) і підійшли до центрального вокзалу (західна частина міста. – *I. I.*)... У вівторок німці розпочали наступ із площі Бернардинського, намагаючись прорватися на Стрийську вулицю. Однак опівдні вони були зупинені. Німці залишили також костюл кармелітів (у цих боях брали участь солдати АК центральної дільниці міста на чолі з капітаном Шидоровичем («Бураком»). У середу бої тривали в північно-західній частині міста. Більшовицькі загони за підтримки відділів АК опанували центральний вокзал, ліквідували опір з боку німців у церкві Святого Юра (в цьому місці публікації йдеться також про опір, який чинили радянським військам українські формування – *I. I.*), в будинку Університету, а також у парку Костюшко. Водночас було знищено німецький загін, що знаходився в бернардинському костюлі, і захоплено Високий Замок... У німецьких руках залишаються казарми Бема, вулиця Янівська, гетто і Левандівка. Натомість більшовики захопили цвинтар і янівські пагорби. На остаточну ліквідацію німецького опору слід очікувати щохвилини...»⁷⁷.

До цього опису додамо, що в середу, 26 липня, у місто увійшли танкові частини генерала Д. Лелюшенка, які поклали край цьому опору. Напевно, не вся інформація, що містилася в тогочасній польській підпільній пресі, була цілком правдоподібною. Однак факт захоплення аківськими загонами Політехнічного інституту, Головноштамту, Ратуші, деяких інших будинків та об'єктів міста, після чого вони були увінчані поряд з радянськими і польськими державними прапорами, підтверджується фотознімками з тих часів, які збереглися у приватних колекціях⁷⁸.

Уже в перший день боїв у Львові командування АК зав'язало контакт з радянськими офіцерами. На час переговорів з радянською стороною комендант регіону полковник В. Філіповський отримав право представлятися бригадним генералом. 25 липня він і виступаючий як начальник штабу майор Г. Погоський були запрошені до штабу 1-го Українського фронту, представники якого щойно прибули у Львів. Про зміст радянсько-польських переговорів, що тривали протягом кількох днів, поки йшли бої у місті, до недавнього часу було відомо лише зі звітів і спогадів учасників з боку АК. Причому в них не

зазначалися справжні прізвища, посади, повноваження представників радянського командування, з якими довелося в липневі дні 1944 р. зустрічатися у Львові полковникові Філіпковському та його підлеглим ⁷⁹.

У розпорядженні українських дослідників є документ від 29 липня 1944 р. за підписами М. Хрущова і Д. Мануїльського, адресований зі Львова Сталіну, який висвітлює зміст цих зустрічей і, що найголовніше, – дає зрозуміти позиції обох сторін щодо обговорюваних проблем ⁸⁰.

Проведення зустрічей з командуванням АК для з'ясування ставлення її офіцерів до Червоної армії і Польської армії генерала З. Берлінга, сформованої на території СРСР, було доручено начальникові Політуправління 1-го Українського фронту С. Шатілову. Шатілов неодноразово зустрічався з полковником Філіпковським, представляючись начальником львівського гарнізону генералом Івановим. За версією, викладеною в цьому документі, вже під час першої зустрічі Філіпковський поставив питання про те, щоб йому дозволили з усіма загонами організовано і зі зброєю вступити в армію З. Берлінга ⁸¹.

Відзначимо, що висунення подібної пропозиції командувачем львівських загонів АК було порушенням присяги, яку давали всі аківці на вірність польському емігрантському урядові. Але Шатілов відмовив. Він заявив, що спочатку поляки мусять здати всю зброю військовому коменданту міста, а вже потім на підставі мобілізації військовозобов'язані могли б бути відправлені до Польської армії в СРСР. Після цього Філіпковський звернувся з проханням передати його клопотання командувачу 1-го Українського фронту маршалу І. Коневу, аби той його прийняв і вислухав з цього питання. Філіпковський вказував, що нібито був випадок, коли загоны АК, зустрівши війська генерала армії І. Черняховського, отримали від останнього дозвіл організовано вступити, зберігаючи зброю, в армію Берлінга. У документі не повідомляється про те, де проходила перша розмова між Філіпковським і Шатіловим. Його автори тільки підкреслюють, що не вважали за можливе запрошувати поляків до штабу фронту ⁸².

Чергова зустріч між Філіпковським, його ад'ютантом і майором Погоським з одного боку, і Шатіловим, Хрущовим і Мануїльським з іншого, відбувалася вже десь у будинку, який за-

ймало радянське командування. Під час зустрічі Хрущов, не називаючи свого прізвища, представився членом Військової Ради фронту, а Мануїльський – полковником Міхальським. Філіпковський подякував за переданий через «генерала Іванова» дозвіл вступити польським загонам в армію Берлінга і додав, що вже прийняв до виконання наказ про негайне роззброєння. При цьому Філіпковський висловлював надію, що в армії Берлінга його загони будуть озброєні краще, ніж зараз. Він прохав надати йому право сконцентрувати у Львові всі розташовані у різних місцевостях бойові відділи, а також мобілізувати в армію Берлінга решту місцевого польського населення. У цьому праві командувачу АК було відмовлено. Радянські учасники зустрічі заявили, що це порушує загальновійськовий порядок мобілізації у звільнених від німців областях, а тому порядок вступу в армію Берлінга він мав узгодити з представником цієї армії. 29 липня до Львова приїздив заступник командувача 1-ї Польської армії В. Грош, який і мав здійснити всю процедуру передання загонів Філіпковського до її складу⁸³.

У подальшій розмові командувач АК наполягав на виданні від свого імені звернення до солдатів з подякою за «героїчну боротьбу проти німецьких загарбників, що мала стати легендою для прийдешніх поколінь». Оскільки присутні під час розмови радянські офіцери вважали, що польські загони «ніякої боротьби проти німців не вели, а виступили проти них тільки після того, як у м. Львів увійшли радянські танкові частини», Філіпковському було заявлено про недоцільність видання такого звернення. Від себе додамо, що текст звернення до солдатів коменданта «збройних сил крайових південно-східного регіону» зберігся і, за свідченнями очевидців, його можна було побачити розклеєним на вулицях Львова. У ньому таки висловлювалася подяка загонам АК, «котрі билися з тилловими частинами ворога, послаблюючи таким чином німецький опір»⁸⁴. Якщо це так, то залишається нез'ясованим, чому радянське командування все-таки дало дозвіл на видання польським командувачем цього звернення і яких місць у його тексті торкнулася цензура.

Узагалі, слід підкреслити, що питання про ступінь активності польських загонів у боротьбі проти німців стало одним з найдискусійніших під час переговорів. Радянська сторона звинувачувала Філіпковського у пасивності його солдатів у цій

боротьбі до моменту підходу Червоної армії. Польський командувач пояснював це тим, що АК була погано озброєна, а також тим, що за кожного вбитого німецького солдата окупанти вбивали десятки, а іноді сотні поляків, тому командування вважало передчасний виступ безцільним. Радянські військові з цим поясненням не погоджувалися і наводили приклади, коли, «незважаючи на жорстокі репресії, десятки тисяч партизанів України і Білорусії зі зброєю в руках билися проти німецьких загарбників»⁸⁵.

Другим дискусійним питанням, порушеним польською стороною, було питання про державну належність Львова. Майор Погоський поцікавився, як вирішуватиметься радянським командуванням ця проблема, оскільки вважав Львів польським містом. Хрущов і його підлеглі рішуче заперечували проти такої постановки питання, вказуючи на те, що, за статистичними даними, всі області Західної України населені переважно українцями.

Автори документа свідчать, що місцева польська людиність, з якою їм доводилося зустрічатися в ті дні після визволення Львова, була в основному позитивно налаштована до радянських військ. На їхню думку, враховуючи саме ці настрої населення, Філіпковський вирішив зі своїми загонами вступити до Польської армії в СРСР. Радянські керівники не виключали можливості того, що таку директиву командувач АК міг отримати і від польського емігрантського уряду. Вони повідомляли, що під час розмови зі співробітником 1-го Українського фронту полковником Глінкою стенографістка штабу Філіпковського заявила, що 27 липня останній отримав радіограму з Варшави, в якій польським загонам пропонувалося організовано вступити до армії Берлінга. На цій підставі Хрущов і Мануїльський робили припущення, що польське командування намагалося включити свої організації в армію Берлінга лише для того, щоб зберегти їх організаційно, як вони склалися у підпіллі, з тим, щоб пізніше використати їх проти щойно створеного у Москві тимчасового органу влади нової Польщі – Польського комітету національного визволення (ПКНВ)⁸⁶.

На нашу думку, подібне припущення має сенс, оскільки факт видання генералом Бур-Коморовським відповідного наказу для львівських загонів АК про організований вступ до армії генерала Берлінга підтверджується. У депеші від 31 липня

1944 р. Головнокомандувача АК до Лондона зазначалося: «...У Львів я надіслав наказ, щоб за умови примусового призову Радами поляки скористалися з права вступати до армії Берлінга. Тим наказом я підтвердив розпорядження коменданта Львівського регіону, видане ним... (у документі дату не вказано. – *І. І.*) і яке співпадає з ухвалою політичного представника і Крайового Делегата у Львові. Аналогічний наказ видаю для інших округів, що знаходяться східніше за т. зв. лінію Керзона»⁸⁷.

Гадаємо, що через принципову розбіжність у розумінні питання про порядок вступу аківських відділів до армії Берлінга між польськими та радянськими представниками і виникли пізніше ускладнення, що в кінцевому підсумку призвели до арешту Філіпковського та його підлеглих.

Для остаточного вирішення цього питання командувачу АК і офіцерам його штабу було запропоновано вилетіти до Житомира на зустріч з керівником відомства Національної оборони ПКНВ генералом М. Роля-Жимерським. Щоб обміркувати радянську пропозицію, 27 липня увечері у будинку по вулиці Кохановського, 25, де знаходилася штаб-квартира Львівської окружної делегатури, полковник Філіпковський і делегат уряду А. Островський скликали нараду представників усіх політичних партій. Ранком наступного дня так звана Польська рада південно-східних земель Речі Посполитої схвалила рішення про виїзд командування АК до Житомира.

У цей же день, 28 липня, полковник Філіпковський видав наказ про роззброєння польських загонів. 30 липня, за день до відльоту до Житомира, Філіпковський («Янка») надіслав до ГК АК останню депешу, в якій зазначав: «Мав розмову з представником Польської армії. Виїжджаю на зустріч із Жимерським. Моя позиція така: визнаю Польську армію, що б'ється з німцями, однак умовою нашої співпраці з Радами є порозуміння Комітету (ПКНВ. – *І. І.*) з Миколайчиком (прем'єром польського емігрантського уряду. – *І. І.*). Моя позиція схвалена Польською радою і делегатом уряду. Мої загони вже роззброєні й організація розформована»⁸⁸.

Через брак усіх відповідних документів нам не відомо про докладний зміст переговорів у Житомирі. Проте добре знаємо, що прибулі на зустріч із Жимерським польські офіцери, зокрібно полковник Філіпковський, його заступник полковник Ф. Студзинський, начальник штабу майор Погоський, коман-

дувач Львівського округу АК підполковник С. Червінський, на початку серпня 1944 р. були заарештовані⁸⁹.

Тим часом у Львові, незважаючи на складення зброї і формальне розформування загонів АК, у штаб-квартирі командування регіоном, що знаходилося по вулиці Кохановського, 27, життя не припинялося. До штабу постійно приходили солдати АК із запитанням, чого можна чекати і на що сподіватися у найближчий час. 31 липня протягом дня радянською військовою контррозвідкою «Смерш» були заарештовані начальник розвідки Львівського округу АК підпоручник М. Бородей («Лис»), начальник контррозвідки регіону АК підпоручник Є. Полячек («Двера») та кілька їхніх співробітників. У польському штабі нічого не знали⁹⁰.

Цього ж дня увечері на запрошення радянських військових у будинку польського командування зібралися місцеві керівники АК – штабісти, командири окремих дільниць міста, ватажки партизанських загонів тощо. Загалом були присутні 25–30 офіцерів. Усім їм запропонували для проведення переговорів переїхати в інше місце, а коли вони це зробили, там їх було підступно роззброєно та заарештовано. У приватному помешканні заарештували також окружного делегата уряду Адама Островського («Томаса Недзелю»). Протягом найближчого часу хвиля арештів охопила десятки інших представників польського військового і цивільного підпілля⁹¹.

Таким чином, проведена Армією Крайовою на західноукраїнських землях так звана акція «Бужа», незважаючи на величезні організаційні зусилля її командування і понесені під час німецької окупації людські втрати, не дала полякам очікуваних політичних результатів. Польську сторону, звичайно, можна звинуватити у значній невідповідності між її організаційними зусиллями з підготовки до антинімецької боротьби та реальними результатами цієї боротьби.

Утім годі було сподіватися на те, що навіть за умов більш активної боротьби загонів АК проти німців у Східній Галичині і визволення власними силами, скажімо, м. Львова, як цього вимагала інструкція з Лондона, польська сторона могла розраховувати на прихильніше до неї ставлення з боку Москви в питанні врегулювання територіального спору. Скоріше за все, це могло призвести лише до прямого збройного зіткнення між

формуваннями АК і частинами Червоної армії, наслідки якого не важко було передбачити.

Отже, з визволенням Червоною армією у липні – серпні 1944 р. Західної України майже цілком все вказувало на те, що Волинь і Східна Галичина можуть виявитися для поляків назавжди втраченою територією. Однак війна тривала. Попереду ще було Варшавське повстання, наступ західних союзників Польщі у Європі, а тому надію на повернення «східних кресів» поляки не втрачали.

3. Припинення організованої боротьби поляків за західноукраїнські землі
- У наукових працях польських дослідників з історії діяльності формувань Армії Крайової на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни завершення цієї діяльності, як правило, пов'язується з арештами органами НКВС-НКДБ її солдатів під час здійснення останніми операції «Бужа». Справді, не викликає сумніву той факт, що з визволенням Червоною армією у липні – серпні 1944 р. майже всієї Західної України основні сили польського підпілля тут були знищені. Проте відомо, що масові арешти змусили багатьох членів АК знову повернутися до конспірації і продовжувати свою діяльність навіть після того, як 19 січня 1945 р. останнім командувачем АК генералом Л. Окулицьким було видано наказ про її розформування.

Є всі підстави вважати, що на землях, які відійшли до УРСР, окремі підпільні структури АК або вже її наступниці – нової організації «Не» («Незалежність») – діяли до кінця 1945 р. І навіть у 1946 р. на захід від р. Сян існував екстериторіальний Львівський округ організації «ВіН» («Вільність і незалежність») ⁹².

Арешти діячів польського підпілля в Західній Україні і поразка Варшавського повстання в жовтні 1944 р. не означували завершення діяльності АК, а стали її наступним, хоча і останнім, рубежем. В умовах швидкого наступу Червоної армії змінюється характер, напрями, масштаб цієї діяльності. Не змінюється лише її кінцева мета. З вересня 1944 р. підпільна мережа АК на західноукраїнських землях поступово відновлюється. Особливо цей процес активізується у зв'язку з репатріацією поляків з України й українців з Польщі, що проходила відповідно до підписаної 9 вересня 1944 р. угоди між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення.

Характерним для військово-політичних планів організації «Не» як правонаступниці АК було традиційне відстоювання польських претензій на західноукраїнські землі і сподівання на можливість війни між Англією і Америкою, з одного боку, та Радянським Союзом, з іншого. Командування польським підпіллям чомусь було впевнене в тому, що під тиском західних союзників Москва рано чи пізно, але погодиться на східні кордони Польщі від 1939 р. У цьому разі, на його переконання, ставало неминучим зіткнення з українцями, тому вкрай необхідно було запобігти виїзду поляків з Волині і Східної Галичини.

У польській історіографії діяльності АК цього періоду, зокрема її протидії переселенсько-депортаційній акції, присвячено не так уже й багато сторінок⁹³. Це пояснюється браком відповідної джерельної бази, оскільки архів Львівського регіону організації «Не», а пізніше «ВіН», знищено, а спогади учасників тих подій дуже мізерні.

Певне уявлення про діяльність АК у 1944–1945 рр. у Західній Україні і ставлення аківського підпілля до переселення поляків та українців дають документи і матеріали київських архівів, зокрема Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ). На їх підставі можна виділити кілька основних напрямів цієї діяльності:

1. Виготовлення і розповсюдження листівок та газет, спрямованих проти заходів радянської влади.
2. Організація і проведення маніфестацій під гаслами «відновлення колишніх кордонів».

Так, у доповідній записці секретаря Львівського обкому КП(б)У І. Грушецького секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову повідомлялося: «1. XI. 1944 р. у м. Львові польські націоналісти, використавши свято “усіх святих”, провели масову маніфестацію (6 тис. учасників) проти радянської влади під гаслом “відновлення колишніх кордонів”, закликаючи населення не виїздити зі Львова. Центром дій був цвинтар по вул. Личаківській, де поховані польські солдати й офіцери “за оборону Львова” у період 1918–1921 рр.»⁹⁴.

У цій записці йшлося також про зібрані органами НКДБ і НКВС агентурні дані щодо підготовки запланованого на 11 листопада (на день незалежності Польщі) польськими на-

ціоналістами збройного повстання. Радянське командування запровадило деякі заходи, зокрема посилило гарнізони у районних центрах і м. Львові, куди були введені додатково один полк військ Львівського військового округу, один полк військ НКВС, танкова і моторизована бригади, які унеможливили проведення будь-якого повстання. У подальшому для посилення запобіжних заходів у боротьбі з польським підпіллям при другому відділі Львівського Облуправління НКВС було створено спеціальний апарат, який займався винятково так званим польським питанням ⁹⁵.

3. Участь у діяльності апаратів Районних Уповноважених так званого Тимчасового Польського Уряду з евакуації поляків з території УРСР з метою саботажу і остаточного зриву цієї акції.

У доповідній записці від 17 березня 1945 р. заступника Головного Представника Уряду УРСР по евакуації польських громадян з території УРСР полковника І. Гребченка секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку повідомлялося про «засмічення більшості апаратів Районних Уповноважених з евакуації націоналістичним елементом, учасниками АК та іншими ворожими радянській владі особами». Серед найпоширеніших форм саботажу евакуації в записці називалося нищення документів ⁹⁶.

Слід звернути також увагу на те, що ці дії польських націоналістичних кіл іноді підтримувалися представниками Головного Уповноваженого ПКНВ і навіть самим Головним Уповноваженим В. Вольським ⁹⁷. Представники ПКНВ наголошували на тому, що на території Польщі поки що немає умов для прийняття і розміщення польських громадян, що евакуюються з території УРСР. Під час перебування Вольського у січні 1945 р. у Львові він погодився на відправлення з території УРСР лише тих поляків, які мали в Польщі родичів або знайомих, і то тільки із сільського населення ⁹⁸.

4. Здійснення терористичних актів проти представників Спілки польських патріотів, членів апарату районних уповноважених з евакуації, працівників районного й обласного партійного активу; напади на залізничні ешелони з евакуйованими поляками.

Донесення наркома держбезпеки УРСР С. Савченка свідчать про велику кількість акцій такого характеру. В одному з них, зокрема, йшлося про вбивство заступника голови Спілки

польських патріотів у м. Львові З. К. Белінського⁹⁹. В іншому донесенні повідомлялося про обстріл 3 червня 1945 р. за 15 км від м. Дубно залізничного ешелону з евакуйованими поляками¹⁰⁰.

5. Поширеним явищем у діяльності АК в цей час стала участь у спільних з УПА акціях проти заходів радянської влади.

Так, у донесенні заступника наркома внутрішніх справ УРСР полковника Т. Кальненка читаємо: «У ніч на 15 вересня 1945 р. великі банди УПА й АК одночасно здійснили напад на залізничні станції Олешичі і Нова Гребля, на яких скупчилося близько 2 тис. господарів. Ці станції обстрілювалися упродовж двох годин кулеметним та мінометним вогнем. Будинок станції Олешичі був спалений, а на станції Нова Гребля є жертви». І далі: «Між Рава-Руською і Любачівим бандами спляють геть усі українські села, де населення виявило бажання евакуюватися»¹⁰¹. До речі, на територіях, які відійшли до Польщі, дії аківських загонів, а частіше просто банд карних злочинців, були масштабнішими і кривавішими.

До серпня 1945 р., тобто до підписання договору про польсько-радянський кордон, більшість поляків усе таки досить стримано ставилася до виїзду в Польщу. Певні надії вони покладали на конференцію в Сан-Франциско, яка проходила у квітні 1945 р. Але жодних рішень щодо нових кордонів на конференції не було прийнято¹⁰².

Значно прискорив виїзд поляків у Польщу московський судовий процес над 16-ма керівниками польського підпілля у червні 1945 р. Рішення суду добре відомі. Усіх підсудних було звинувачено в організації антирадянського повстання і засуджено на великі терміни ув'язнення¹⁰³.

Підписання договору про польсько-радянський кордон, а також посилення заходів радянської влади щодо переселень поставили останню крапку у боротьбі поляків за Західну Україну. До кінця 1946 р. усі підпільні структури АК на західноукраїнських землях перестали існувати.

Отже, до завершення війни і навіть ще деякий час після цього поляків не полишали надії на повернення Польщі її довоєнних територій. Як і раніше, надії спиралися на сподівання на можливу допомогу у цьому питанні з боку західних союзників. Утім національно-визвольні прагнення польських «пролондонських» сил були приречені на поразку рішеннями, прийня-

тими їхніми партнерами по коаліції вже у грудні 1943 р. на Геранській конференції. Згідно з ними Польща опинялася у сфері дій радянських військ, а повоєнний польсько-радянський кордон, виходячи з етнічного критерію, мав пройти за «лінією Керзона».

З визнанням 5 липня 1945 р. Великобританією і США польського Тимчасового уряду національної єдності, створеного у Москві в червні 1945 р., і водночас з відмовою підтримувати надалі останній польський емігрантський уряд часів війни Томаса Арцишевського для більшості членів підпілля АК і Делегатури цього уряду сенс подальшого збройного опору було остаточно втрачено.

4. Підсумки боротьби українських самостійницьких національно-патріотичних формувань
- Ми не ставили собі за мету в цій праці докладно розповісти про те, як трагічно скінчилася боротьба Української повстанської армії, створеної ОУН (Б) на Волині – Поліссі у березні – квітні 1943 року. На цю тему останнім часом написано чимало. Варто зазначити, однак, що в більшості випадків автори цих досліджень не змогли все-таки цілковито позбутися модного серед сучасних політиків і публіцистів прагнення «модернізувати» історію цієї боротьби, особливо антинімецький її напрям, екстраполювати «новітнє» бачення на минуле українського націоналістичного підпілля.

Тисячу разів мав рацію заступник В. Кубійовича по Українському центральному комітету Кость Паньківський, коли у своїх мемуарах відзначав, що багато хто з тих, хто співпрацював з німцями, хай навіть спочатку з патріотичних і прагматичних міркувань, після війни «втратили пам'ять». «Живемо в часах, – продовжував він, – коли у всьому світі, а не тільки в українців, кожен бажає показати, яким то він був завжди противником німців та ворогом Гітлера, як то він ніколи не мав жодних зв'язків із німцями, а навпаки, яка була його роля у спротиві німцям, як то його переслідували і в'язнили та як то він чудом пережив роки німецької окупації»¹⁰⁴.

Останніми роками видано також величезну кількість документів різного походження, в яких яскраво проілюстровано підпільний спротив формувань УПА сталінському режиму вже після повернення в Західну Україну радянських військ.

Два з численних на цю тему документів зачитуємо. Вони, на наш погляд, значною мірою свідчать про те, яким, по-перше, насправді був розмах антигітлерівського опору українських повстанців, а також їхній намір щодо боротьби з «ворогом № 1 – більшовизмом», по-друге, наскільки все-таки суперечливий вона мала характер і яким неоднозначним виявлялося ставлення до неї Центрального проводу ОУН (Б).

Перший документ – це донесення від 4 березня 1944 р. до Українського штабу партизанського руху славетного керівника одного з радянських партизанських загонів Петра Вершигори. Будучи одним із найобізнаніших у партизанських справах в Західній Україні, він зазначав: «Не можна допустити в Польщі тієї помилки, якої ми припустилися на Волині, де віддали керівництво народним повстанням проти німців в руки контрреволюційних угруповань націоналістів. Антинімецьку боротьбу можуть провадити радянські партизани на чолі з освіченими і здатними зрозуміти національні особливості місцевої людності керівниками»¹⁰⁵.

Це донесення до УШПР є одним із багатьох, що вказує на ту роль, яку відігравали відділи УПА чи принаймні прагнули відігравати їхні низові керівники у спротиві гітлерівському окупаційному режимові на Волині з кінця 1942 р. і впродовж 1943 р. В 1944 р. кількість виступів упівських формувань проти німців значно скоротилася.

Другий документ є фрагментом звіту одного зі співробітників поліції безпеки і СД, надісланого командувачу цих відомств у Генерал-губернаторстві оберфюреру СС і полковнику поліції Біркампу, про зміст розмови, що відбулася під час його зустрічі зі знайомим українським діячем Іваном Гриньохом («Герасимовським»), уповноваженим на цю розмову Центральним проводом ОУН (Б). Сказане Гриньохом під час зустрічі, що відбувалася 5 березня 1944 р. на конспіративному помешканні в Тернополі, у німецькому звіті підсумовувалося таким чином. Зі слів І. Гриньоха: «Лише у лютому 1943 р. бандерівська група ОУН приступила до формування військових загонів, тобто тоді, коли події на Східному фронті засвідчили, що Німецький рейх не в змозі розгромити більшовизм у призначений час. Теперішній хід операцій на Східному фронті цілком підтверджує слушність планів групи ОУН під керівництвом Бандери».

Він (тобто І. Грицьох. – І. І.) «вважає помилкою те, що поліція безпеки ставиться до цих військових формувань із зростаючою недовірою, оскільки ці загони мають тільки одне завдання: мобілізувати всю активну молодь проти більшовизму. Правда, він (тобто І. Грицьох. – І. І.) змушений був визнати, що військові загони не завжди обмежуються лише виконанням цього завдання, іноді вони проводять акції, спрямовані проти інтересів Німеччини, але передусім здійснюють суворі акти терору проти поляків. Однак ці ексцеси ніколи не проходили за вказівкою керівництва ОУН групи Бандери. Їх слід розглядати як самовільні дії низових інстанцій, організацій або багатьох окремих українців, як акти відплати. Він (тобто І. Грицьох. – І. І.) таким чином не виправдовує ці невірні дії, але тільки пояснює їх»¹⁰⁶.

Якщо за гітлерівської окупації Центральний провід ОУН (Б) справді намагався обмежити антинімецькі дії формувань УПА і спрямувати їх головним чином на боротьбу проти поляків і радянських партизанів, то з вступом на західноукраїнські землі частин Червоної армії останні залишилися єдиним ворогом українських повстанців. До того ж і самі німці змінили своє ставлення до УПА. У нових умовах деякі з німецьких офіцерів вермахту, а також окремі представники німецької розвідки і контррозвідки почали розглядати УПА як свого тактичного союзника. Командування УПА, зі свого боку, було зацікавлене в отриманні зброї з рук відступаючих німецьких військ і тому використовувало надану ними допомогу у боротьбі проти Червоної армії.

Підкреслимо, що на проведення відкритих переговорів з німцями Центральний провід не наважувався, оскільки це, безумовно, скомпрометувало б ОУН (Б) в очах міжнародної громадськості. Більше того, відомо чимало випадків, коли ініціаторів таких переговорів Центральний провід віддавав під суд військового трибуналу та засуджував до страти. Проте не використати останню можливість одержати від вермахту зброю для проведення значно масштабнішої, ніж з німцями, боротьби проти Червоної армії, домогтися від німецького командування вільного перепуску загонів УПА через лінію фронту в тил Червоної армії, а також звільнення заарештованих німцями керівників ОУН Центральний провід просто не міг¹⁰⁷.

19 квітня 1944 р. для вироблення подальшої тактики взаємодії з УПА німецьке командування навіть провело інформаційну нараду за участю керівників трьох відділів контррозвід-

ки групи армій «Південь». Порівнюючи позитивні і негативні моменти у відносинах абвера і вермахту з УПА, вони доходили висновку про необхідність з тактичних міркувань продовжувати переговори з ОУН задля запобігання актам саботажу і диверсій на німецьких комунікаціях з боку УПА, з метою отримання розвідданих про підрозділи Червоної армії і недопущення підривної роботи, не даючи натомість жодних поважних обіцянок, наприклад про постачання українським повстанцям зброї¹⁰⁸.

Після залишення німецькими військами території України ОУН (Б) продовжувала керівництво національно-визвольною боротьбою проти «нового окупанта» українських земель. У липні 1944 р. її представники спробували утворити загальноукраїнський представницький орган – Українську головну визвольну раду (УГВР), яка мала офіційно перебрати від ОУН керівництво цією боротьбою і надалі виступати як єдиний легітимний репрезентант інтересів всього українського народу. Втім, цього не сталося, і в УГВР всім керувала та сама ОУН (Б). На думку одного з учасників тих подій Т. Бульби-Боровця, спроба бандерівців консолідувати на платформі УГВР всі українські політичні угруповання виявилася «такою самою фальсифікацією, що і прокламація подібної єдності в червні 1941 р.»¹⁰⁹.

У подальшій своїй стратегії українські повстанці, подібно до польських, розраховували на те, що після поразки Німеччини цілком можливим є збройний конфлікт між «совітами» й англо-американцями. Однак конфлікту не сталося.

Існують свідчення про інші наміри керівників українського підпілля – домовитися з представниками радянської влади про припинення збройного опору за умови надання Москвою гарантій непричеплення до карної відповідальності за колишню діяльність проти СРСР. Одним з таких свідчень є лист від квітня 1948 р. Ярослави Музики («Сови»), яка виконувала у Проводі ОУН особливі доручення командира УПА Романа Шухевича («Тараса Чупринки»), на ім'я першого секретаря Львівського обкому КП(б)У І. Грушецького з пропозицією розпочати переговори про примирення. У листі містилася вимога звільнити деяких керівників ОУН і дати волю дружині та дітям провідника Шухевича, яких утримували у спеціалізованій у Сталінській (тепер Донецькій) області, взамін за припинення повстанцями бойових дій¹¹⁰.

Достеменно не відомо, чи був сам Р. Шухевич поінформований про наявність такого звернення до радянської влади його підлеглої, а також про зміст зроблених пропозицій і чи не є цей лист просто фальшивкою, сфабрикованою в київському кабінеті експертизи документів Міністерства державної безпеки УРСР. У будь-якому разі керівництво СРСР не виявило доброї волі і не пішло на переговори про примирення, та й важко було собі уявити, щоб Кремль дав на них згоду, а тому кровопролиття в Західній Україні не вщухало майже до середини 50-х років.

* * *

Підсумовуючи боротьбу українських і польських самостійницьких національно-патріотичних формувань у роки Другої світової війни, а також тих верств населення, що їх підтримували, слід однозначно ствердити, що інтереси останніх значною мірою були принесені в жертву основними учасниками антигітлерівської коаліції задля досягнення наймасштабнішої у європейському та світовому вимірі на той час мети – перемоги над нацизмом.

Оскільки саме збройним силам СРСР належала лівова частка у цій перемозі, то його партнери по коаліції не захотіли та й були б не спроможні запобігти встановленню московського диктату не лише над Україною і Польщею, а й над іншими країнами Східної Європи, щойно визволеними радянськими військами від німецької окупації.

Хоча Польщі вдалося уникнути долі 16-ї радянської республіки, а Радянська Україна, навіть будучи «адміністративною одиницею московсько-більшовицької імперії», стала суб'єктом міжнародної політики, пануючий у них політичний режим сприймався на Заході як такий, що не відображав національних інтересів обох народів.

Тільки на початку 1990-х років керівники українського і польського емігрантських урядів передали свої повноваження вперше обраним президентам посткомуністичних України та Польщі. У травні 1992 р. між нашими країнами було укладено «Договір про добросусідство, дружні взаємини і співробітництво», що ознаменував взаємну відмову від територіальних претензій.

- ¹ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. T. 3. Armia Krajowa.* – Op. cit. – S. 212, 558.
- ² *Ibidem.* – S. 559.
- ³ *Turowski J. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK.* – Op. cit. – S. 149.
- ⁴ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej.* – Op. cit. – S. 584–585.
- ⁵ *Chlebowski C. Wachlarz.* – Warszawa, 1990. – S. 314.
- ⁶ 7 січня 1944 р. полковник Бомбінський видав наказ щодо подібної демонстрації польської присутності на Волині, який передбачав вихід із підпілля місцевих комендантів гарнізонів АК та представників адміністрації (солтисів, вйтів, старост). Окрім головної мети, повсюдна деконспірація мала ще завдання випередити українських діячів у справі організації влади на Волині, і звістка про це мусила бути через ББС донесена до міжнародної громадськості. – *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej.* – Op. cit. – S. 585.
- ⁷ *Gabinet rękopisów biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Raporty «Linowskiego» z Wołynia do Warszawy za okres 31.XII.1943 r. – 7.I.1944 r. – Sygn. 2131 (3312).* – S. 17–18.
- ⁸ *Turowski J. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK.* – Op. cit. – S. 215; *Kardas M. General Jan Wojciech Kiwerski «Oliwa».* – Lodz, 1995. – S. 88.
- ⁹ *Turowski J. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK.* – Op. cit. – S. 152.
- ¹⁰ Не завжди можна розібратися у тому, хто з поляків служив у німцях за наказом підпілля, хто пішов туди з метою отримати зброю і помститися українцям, хто опинився там свідомо з якихось інших своїх власних міркувань. У будь-якому разі діяльність усіх шуцмансшафтів, у складі яких знаходилися поляки, мала виразно антиукраїнський характер. Декого з колишніх аківців після війни було засуджено саме за службу в німецькій поліції.
- ¹¹ *Turowski J. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK.* – Op. cit. – S. 155–158.
- ¹² *Filar W. Okręg Wołyński Armii Krajowej // Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny.* – Warszawa, 1996. – S. 248.
- ¹³ *Turowski J. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK.* – Op. cit. – S. 214–228.
- ¹⁴ *Romanowski W. ZWZ-AK na Wołyniu 1939–1944.* – Op. cit. – S. 325–332.
- ¹⁵ *Kardas M. General Jan Wojciech Kiwerski «Oliwa».* – Op. cit. – S. 93–100.
- ¹⁶ *Piotrowski Cz. Wojskowe i historyczne tładycje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej.* – Warszawa, 1993. – S. 47–51.
- ¹⁷ *Gabinet rękopisów biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Wyciąg ze sprawozdania o kontaktach z węgierami za okres od marca do maja 1944 r. – Sygn. 2131 (3312).* – S. 35; *Piskunowicz H. «Burza» na Wołyniu // Armia Krajowa na Wołyniu.* – Warszawa, 1994. – S. 54; *Romanowski W. ZWZ-AK na Wołyniu 1939–1944.* – Op. cit. – S. 256.
- ¹⁸ *Ibidem.* – S. 339; *Turowski J. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK.* – Op. cit. – S. 246–270.
- ¹⁹ *Ibidem.* – S. 245–246.

- ²⁰ *Filar W.* Okręg Wołyński Armii Krajowej. – Op. cit. – S. 240, 249; *Filar W.* Udział 27 Wołyńskiej dywizji piechoty w operacji kowelskiej // Armia Krajowa na Wołyniu. – Op. cit. – S. 65–67.
- ²¹ Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. – Op. cit. – S. 590.
- ²² Gabinet rękopisów biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Raport ppłk. «Oliwy» do Warszawy z 15.III.1944 r. – Sygn. 2131 (3312). – S. 43.
- ²³ Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. – Op. cit. – S. 591–592.
- ²⁴ ДАВО. Фонд документів партизанського руху. Выписки из обзора польской эмигрантской прессы, подготовленные для Украинского штаба партизанского движения. – Ф. П/597. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 36.
- ²⁵ Там само. – Арк. 37.
- ²⁶ Там само. – Арк. 38.
- ²⁷ Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. – Op. cit. – S. 196–202.
- ²⁸ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T. 2. – czerwiec 1941 – kwiecień 1943. – Londyn, 1973. – S. 328–339.
- ²⁹ ЦДАГО України. Донесение секретарю ЦК КП(б)У тов. Хрущеву Н. С. от наркома госбезопасности УССР Савченко за 28 марта 1944 г. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. I. – Спр. 915. – Арк. 3–4.
- ³⁰ *Garlinski S.* Polska w drugiej wojnie światowej. – Warszawa, 1994. – S. 234.
- ³¹ До сьогоднішнього дня офіційною версією його смерті є загибель у бою з німцями. *Kardas M.* General Jan Wojciech Kiwerski «Oliwa». – Op. cit. – S. 120–127.
- ³² Gabinet rękopisów biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Meldunek ppłk. «Oliwy» do Warszawy z 15.IV.1944 r. – Sygn. 2131 (3312). – S. 46.
- ³³ Ibidem.
- ³⁴ *Filar W.* Udział 27 Wołyńskiej dywizji piechoty w operacji kowelskiej // Armia Krajowa na Wołyniu. – Op. cit. – S. 63–97.
- ³⁵ ЦДАГО України. Донесение 7-го отдела Главного Политического Управления РККА полковнику тов. Бурцеву о польских партизанах, перешедших через линию фронта на сторону Красной Армии. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 195. – С. 113–118.
- ³⁶ *Piotrowski Cz.* Wojskowe i historyczne tładycje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. – Op. cit. – S. 57–62.
- ³⁷ MiD WiH. Zarządzenia wykonawcze, rozkazy operacyjne, wytyczne Komendy obszaru Lwów do akcji «Burza» za 1943–1944 rr. – Sygn. III/33/38. – K. 21–23, 29–31; Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T. 3. – kwiecień 1943 – lipiec 1944. – Londyn, 1976. – S. 550–553.
- ³⁸ Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. – Op. cit. – S. 211–214, 568–570, 616–617.
- ³⁹ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T. 3. – Op. cit. – S. 330–333, 345.
- ⁴⁰ *Węgiński J.* Komendy Lwowskiego obszaru i okręgu Armii Krajowej 1941–1944. – Kraków, 1997. – S. 218.
- ⁴¹ AAN. Zarządzenie płk. «Skawy» o stanie czujności w okręgu Tarnopol z 6.III.1944 r. – Sygn. 203/XV/19. – K. 37.

- ⁴² *Węgierski J.* Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol. -- Kraków, 1996. -- S. 244.
- ⁴³ *Ibidem.* -- S. 245; *Blicharski C.* Tarnopoleanie na starym ojców szlaku. -- Biskupice, 1994. -- S. 239.
- ⁴⁴ Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T. 3. -- Op. cit. -- S. 395.
- ⁴⁵ ДАІГО. Фонд документів Армії Крайової. Звіт полк. «Скави» з перебігу акції «Бужа» за 24.VI.1944 р. -- Ф. 3445. -- Оп. 1. -- Спр. 21. -- Арк. 1-4.
- ⁴⁶ Там само. -- Арк. 3.
- ⁴⁷ *Brykowski R.* Operacja zbrojna АК Kryptonim «Burza» na Pokuciu // *Biuletyn Informacyjny.* -- 1994. -- № 12. -- S. 4.
- ⁴⁸ Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T. 3. -- Op. cit. -- S. 316.
- ⁴⁹ MiD WIH. Sprawozdanie kpt. Hermana z pracy organizacyjnej w okręgu Stanisławów za 1944 r. -- Sygn. III/33/84. -- K. 57.
- ⁵⁰ *Ibidem.* -- Plan działania do akcji «Burza» i ujawnienia się № 974/III z 5.VII.1944 r. -- Sygn. III/33/38. -- K. 71-74.
- ⁵¹ *Ibidem.* -- K. 71.
- ⁵² *Ibidem.* -- K. 72-73.
- ⁵³ *Ibidem.* -- Wytyczne do akcji «Burza» № 990/III dla całego obszaru z 7.VII.1944 r. -- Sygn. III/33/38. -- K. 77-91.
- ⁵⁴ *Ibidem.* -- K. 90-91.
- ⁵⁵ Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T. 3. -- Op. cit. -- S. 504-506.
- ⁵⁶ *Ibidem.*
- ⁵⁷ *Węgierski J.* Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol. -- Op. cit. -- S. 254.
- ⁵⁸ *Ibidem.* -- S. 255.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. Справка о деятельности подпольно-диверсионного Золочевского партизанского отряда под командованием Л. Кундиуса за август 1944 г. -- Ф. 57. -- Оп. 4. -- Спр. 235. -- Арк. 18.
- ⁶⁰ *Strokosz O.* W Armii Krajowej z Zaolzia przez okupowany Lwów do III Rzeczypospolitej. -- Kraków, 1994. -- S. 124-125.
- ⁶¹ ЦДАГО України. Информационная справка о деятельности подпольно-диверсионной организации «Народная гвардия» на территории Львовской, Тернопольской и Ивано-Франковской областей за август 1944 г. -- Ф. 57. -- Оп. 4. -- Спр. 235. -- Арк. 14.
- ⁶² *Węgierski J.* Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol. -- Op. cit. -- S. 180.
- ⁶³ *Niżankowski M.* Relacja z działalności АК на terenie powiatu zborowskiego okręgu Tarnopol // *Biuletyn Informacyjny.* -- 1993. -- № 4. -- S. 7-10; *Ibidem.* -- № 5. -- S. 4-8.
- ⁶⁴ *Mazur G., Węgierski J.* Konspiracja Lwowska 1939 - 1944. Słownik biograficzny. -- Katowice, 1997. -- S. 68-69, 198-199.
- ⁶⁵ Польський дослідник І. Мазур у праці «Покуття в роки Другої світової війни» стверджує, що на території Станіславівського округу великі військові з'єднання АК були такі створені. Див.: *Mazur G.* Pokucie w latach

- drugiej wojny światowej. – Kraków, 1994. – S. 119. Утім ми схильні вважати достовірнішою інформацію, яка міститься в іншому джерелі. Див.: *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*. Т. 3. *Armia Krajowa*. – Op. cit. – S. 112.
- ⁶⁶ *Polak E.* Baza «łopór» i sowieckie lagry. Wspomnienia z lat 1939–1956. – Swidnica, 1991. – 348 s.
- ⁶⁷ *Węgierski J.* Armia Krajowa w zagłębiu naftowym i na Samborszczyźnie. – Kraków, 1993. – S. 118–138.
- ⁶⁸ MiD WIH. Zarządzenie wykonawcze do akcji «Burza» ppłk. Czerwińskiego z 15.VII.1944 r. – Sygn. III/33/38. – K. 100.
- ⁶⁹ Ibidem. – K. 99–121.
- ⁷⁰ *Węgierski J.* Armia Krajowa na zachód od Lwowa. – Kraków, 1993. – S. 151–152, 159–160.
- ⁷¹ *Węgierski J.* W lwowskiej Armii Krajowej. – Warszawa, 1999. – S. 201–207.
- ⁷² *Wreciona E.* «Burza» we Lwowie? – Kultura. – 1953. – № 9. – S. 106–108.
- ⁷³ *Самсонов А. М.* Вторая мировая война 1939–1945. – М., 1985. – С. 450–455.
- ⁷⁴ *Mazur G.* Od Zbrucz do Soły. «Burza» w obszarze AK Lwów i okręgu AK Kraków // Materiały ogólnopolskiego sympozjum na temat operacji «Burza» na ziemiach kresów pfd. – wsch. II – giej Rzeczypospolitej w 1944 r. – Kraków, 1994. – S. 50–51.
- ⁷⁵ *Węgierski J.* Armia Krajowa. Oddziały leśne 19 pułku piechoty. – Kraków, 1993. – S. 128–129.
- ⁷⁶ *Курочкин П.* Прорыв обороны противника на львовском направлении // Военно-исторический журнал. – 1984. – № 7. – С. 45–61; *Лелюшенко Д.* Москва – Сталинград – Берлин – Прага. Записки командарма. – М., 1987; *Конеv И.* Записки командующего фронтом 1943–1944. – М., 1989. Майор Д. Сотірович («Дража»), який здійснивав загальне керівництво польськими загонами так званого 14-го уланського полку, згадував про відзначення бойових заслуг його бійців у газеті 1-го Українського фронту «За честь Родины». Див.: *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*. Т. 3. *Armia Krajowa*. – Op. cit. – S. 618–619.
- ⁷⁷ *Sura K.* Czas «Burzy» w świetle bieżących publikacji konspiracyjnego pisma Lwowskiego «Słowo polskie» // Materiały ogólnopolskiego sympozjum... – Op. cit. – S. 82–83.
- ⁷⁸ *Zenczykowski T.* Polska lubelska 1944. – Paryż, 1987. – S. 45–46.
- ⁷⁹ САВ. Zespół akt oddziału VI Sztabu Głównego Naczelnego Wodza. Relacje mjr. «Walerego» – szefa II oddziału obszaru lwowskiego za 1946 r. – Sygn. 415. – K. 17–21.
- ⁸⁰ ЦДАГО України. Докладная записка Сталину И. В. о переговорах с командованием Армии Крайовой во Львове от 29.VII.1944 г. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 703. – Арк. 23–29.
- ⁸¹ Там само. – Арк. 23–24.
- ⁸² Там само. – Арк. 25–26.
- ⁸³ Там само. – Арк. 27–28.

- ⁸⁴ *Węgierski J. W lwowskiej Armii Krajowej.* – Op. cit. – S. 239–240.
- ⁸⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 703. – Арк. 28.
- ⁸⁶ Там само. – Арк. 29.
- ⁸⁷ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T. 3.* – Op. cit. – S. 593–594.
- ⁸⁸ Ibidem. – S. 591–592.
- ⁸⁹ *Polaczek J. Epilog «Burzy» w Lwowie // Tygodnik Powszechny.* – 1988. – № 41. – S. 2–10.
- ⁹⁰ Ibidem. – S. 4.
- ⁹¹ Ibidem. – S. 5.
- ⁹² *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny.* – Warszawa, 1996. – S. 465; Коли вже була завершена робота над книгою, з'явився черговий шостий том спільного українсько-польського видання документів з архівів спеціальних служб, що присвячений операції «Сейм» 1944–1946 рр., метою якої була остаточна ліквідація органами НКВС-НКДБ польського підпілля у західних областях України. Вміщені у виданні джерела дають підстави пов'язувати фінальну фазу цієї операції з 1946 роком. Див.: *Операція «Сейм» 1944–1946.* – Т. 6. – Варшава – К., 2007.
- ⁹³ Див. напр.: *Węgierski J. Tło i zarisy historii Lwowskiej organizacji «Nie» // Zeszyty Historyczne WIN-u.* – 1993. – № 3. – S. 32–48; *Przesiedlenia ludności polskiej z kresów wschodnich do Polski 1944–1947 / Wybór i oprac. S. Ciesielski.* – Warszawa, 1999. – 365 s.
- ⁹⁴ ДА СБУ. Записка В. Рясного А. Берии о ликвидации Делегатуры правительства и Армии Крайовой во Львове. – Ф. 16. – Оп. 37. – Спр. 1. – Арк. 108–109; ЦДАГО України. Докладная записка секретаря Львовского обкома КП(б)У Грушецкого Хрущеву Н. С. о действиях группы польских офицеров Армии Крайовой во Львове. – Ф. 1. – Оп. 23 (ч. I). – Спр. 926. – Арк. 111.
- ⁹⁵ Там само. – Арк. 114–115.
- ⁹⁶ Там само. Докладная записка зам. Главного Представителя Правительства УССР по эвакуации польских граждан с территории УССР полк. Гребченко секретарю ЦК КП(б)У Коротченко Д. – Спр. 1465. – Арк. 18–19; ДА СБУ. Спецсообщение начальника управления НКГБ полк. госбезопасности Майструка зам. наркома госбезопасности УССР П. Дроздецкому о краже и частичном уничтожении документов польской комиссии по переселению в Дрогобыче от 22 января 1945 г. – Ф. 1. – Оп. 87. – Спр. 2. – Арк. 42–44.
- ⁹⁷ ЦДАГО України. Документи на евакуацію українського населення із Польщі і польського населення з території УССР в Польщу. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 790. – Арк. 213, 216.
- ⁹⁸ Там само. Докладная записка зам. Главного Представителя Правительства УССР полк. Гребченко об эвакуации польских граждан с территории УССР в Польшу от 29.1.1945 г. – Ф. 1. – Оп. 23 (ч. I). – Спр. 1466. – Арк. 71.
- ⁹⁹ Там само. – Арк. 74–76.
- ¹⁰⁰ Там само. – Арк. 196.

- ¹⁰¹ Там само. Выписка из докладной записки зам. наркома внутренних дел УССР полк. госбезопасности Кальненко о ходе переселения украинского населения и сопротивлении этому УПА от 4.IV.1945 г. – Ф. 1. – Оп. 23 (ч. 1). – Спр. 1469. – Арк. 239.
- ¹⁰² Там само. Выписка из докладной записки зам. Главного Представителя Правительства по эвакуации полк. Гребченко о реагировании польского населения западных областей УССР на конференцию в Сан-Франциско от 29.IV.1945 г. – Спр. 1710. – Арк. 195.
- ¹⁰³ Там само. Информация, спецсообщения о реагировании населения западных областей УССР на судебный процесс в Москве об организаторах и участниках польского подполья в тылу Красной Армии. – Арк. 2.
- ¹⁰⁴ *Паньківський К.* Від держави до комітету. – Нью-Йорк – Торонто, 1957. – С. 6.
- ¹⁰⁵ Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. (ч. 1). – Спр. 274. – Арк. 65.
- ¹⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4628. – Оп. 1. – Спр 10. – Арк. 172–173.
- ¹⁰⁷ Літопис УПА. Нова серія. Т. 9. – Вказ пр. – Витяг з протоколу допиту О. Луцького від 11 вересня 1945 р. – С. 379–388.
- ¹⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4628. – Оп. 1. – Спр 10. – Арк. 263 (а).
- ¹⁰⁹ *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. Слава і трагедія українського руху. Спогади. – К. – Торонто – Нью-Йорк, 1996. – С. 240.
- ¹¹⁰ *Веденев Д., Шевченко С.* Українські Соловки. – К., 2001. – С. 172–173.

Висновки, які можна зробити, дослідивши винесену в назву пропонованої праці проблему, полягають у такому. Однією з головних причин українсько-польського між-національного конфлікту на територіях спільного проживання обох народів у роки Другої світової війни стала та обставина, що поляки, високо цінуючи свій власний, справді значний економічний і культурний внесок у розвиток західноукраїнських земель та помилково вважаючи, що цього внеску не заперечуватиме жодна з країн, від моменту їх втрати у вересні 1939 р. ні на мить не хотіли сумніватися в тому, що після переможної війни «західних альянтів» ця територія може бути не повернута Польщі.

На думку поляків, єдиним народом, на який не можна було не зважати при визначенні повоєнного статусу спірних західноукраїнських теренів, були місцеві українці. Утім провідні польські військово-політичні кола розглядали цю проблему, по-перше, як свою внутрішню, здебільшого ігноруючи існування «Великої України», а по-друге, ставилися до місцевих українців при врегулюванні територіального спору не як до рівноправних партнерів. Від останніх вимагалось, аби вони в умовах поразки й окупації Польщі залишалися лояльними щодо неї.

Подібна позиція, що знайшла відображення в діяльності польського емігрантського уряду і керівництва підпілля АК в Західній Україні, підтримуваного місцевою польською людністю, цілком суперечила планам найвпливовішої на той час у західноукраїнському суспільстві політичної сили – ОУН бандерівської фракції. Це і стало першопричиною для зростання напруження в українсько-польських взаєминах, яке в 1943 р. переросло у кривавий конфлікт.

На якийсь час епіцентром цього конфлікту стали Холмщина і Волинь, де з другого кварталу 1943 р. обопільні українсько-польські вбивства набувають масового характеру. Поза сумнівом, це було пов'язано зі створенням перших значних як польських (Холмщина), так і українських (Волинь) партизанських загонів. Важливою причиною початку цих вбивств стало також розуміння того, що війна закінчується, а отже, слід нейтралізувати можливого потенційного претендента на встановлення своєї влади у регіонах спільного проживання українців і поляків напередодні вирішальних для обох народів подій.

Сучасному дослідникові важко докладно встановити, якою мірою антиукраїнські дії загонів АК і БХ на Холмщині і Грубешівщині під час здійснюваної гітлерівцями переселенської акції спричинили масовий антипольський терор формувань УПА на Волині. Але документація українського підпілля переконує в тому, що ОУН (СД) або ОУН (Б) підштовхнула до прийняття рішення про проведення широкомасштабної «деполонізаційної» акції на землях Волині, а пізніше й Східної Галичини саме діяльність місцевих поляків. І в цьому плані, на наш погляд, одним з найпоказовіших документів поряд з іншими, що характеризують мотивацію дій українських повстанців, є відозва Крайового проводу ОУН на Волині від 18 травня

1943 р. із закликом до поляків полишити службу в місцевих німецьких адміністративних та поліційних органах влади.

Утім оскільки цього не сталося, а навпаки, якась частина поляків намагалася закріпитися в німецькій службі з метою підвищити і зміцнити польський вплив у Західній Україні напередодні поразки вермахту та вступу на ці землі Червоної армії, то й відбулося те, що пророкувалося у вищезгаданій відозві. Конфлікт загострився ще більше, коли поляки почали звертатися по допомогу до радянських партизанів, у яких керівництво ОУН (Б) і командування УПА вбачали свого головного ворога й готувалися до запеклої боротьби з тією силою, яка за ними стояла.

Українсько-польське збройне протистояння на території спільного проживання представників двох народів не могло не мати трагічних наслідків для цивільного населення. Переважна його більшість, як українці, так і поляки, вважали Волинь, Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Лемківщину та Надсяння своїми родинними землями, придбаними завдяки важкій праці багатьох поколінь. З цієї причини вони були безпосередньо зацікавлені у перемозі однієї з ворогуючих сторін – УПА чи АК, а тому зрештою дали себе втягнути в конфлікт. Утім рацію мали ті, хто вважав боротьбу між сусідами безперспективною та намагався її припинити. Хоча були й такі, які залишали території, охоплені конфліктом, втрачаючи дім і усе майно, але рятуючи життя.

Водночас з визнанням того факту, що український національно-визвольний рух справді мав у Західній Україні великі підстави для того, щоб розпочати боротьбу проти місцевого польського підпілля та його заходів, а також планів польського емігрантського уряду збереження за повоєнною Польщею цієї території (хоча варто підкреслити, що ані польський уряд, ані радянський не сприймали загони УПА за легальні структури), не можна не ствердити, що засоби і методи її ведення, включаючи застосований ОУН (СА) проти цивільного польського населення, зосібна старців, жінок та дітей, принцип колективної відповідальності, жодною мірою не можуть бути виправдані. Вони суперечили всім міжнародно-правовим документам про можливі форми проведення військової діяльності, і у повоєнні часи подібні дії згідно з цими документами трактуватимуться як «злочинні». Так само підлягають

рішучому засудженню антиукраїнські акції польських військових формувань, що призвели до жертв серед української мирної людності.

Наскільки аргументованим є останній висновок, може засвідчити той факт, що в 1990-ті роки, вже в умовах існування цілком незалежних від зовнішніх чинників України і Польщі і на тлі проведення майже масової реабілітації «жертв сталінських репресій», значній кількості учасників УПА й АК після повторного розгляду колегією прокуратури їхніх карних справ у реабілітації було відмовлено.

Зважаючи на безкомпромісність позицій польського емігрантського уряду і керівництва ОУН (СД) у роки війни щодо поступок на користь одне одному в територіальному питанні, навряд чи можна вважати, що в них був реальний шанс дійти згоди, налагодити співпрацю та уникнути або принаймні припинити кровопролиття. Та й історичний досвід свідчить про те, що жодна країна чи народ ще ніколи добровільно не зрікалися земель, які вони з тієї чи іншої причини вважали своїми.

Можливо, тільки на завершальному етапі війни, коли для українського і польського незалежницьких рухів стало цілком очевидним, що їхні зусилля в остаточному підсумку не вплинуть на вирішення питання про майбутню державну належність спірних теренів, постали певні можливості для створення спільного фронту боротьби. Проте було вже пізно. До того ж над українцями і поляками тяжіли минулі кривди й образи, що накопичувалися впродовж декількох століть. На превеликий жаль, провідні польські політичні сили так і не відмовилися від претензій на західноукраїнські землі і не змогли побачити в західних українцях рівноправного партнера. Зміни настали значно пізніше.

Оцінюючи зусилля формувань АК з підготовки та проведення на західноукраїнських землях антинімецької повстанської акції «Бужа», яка водночас мала й антирадянський політичний підтекст, відзначимо таке. Підлий подиву факт створення поляками на території, де вони мали найменшу чисельність з усіх довоєнних земель, найпотужнішої бойової одиниці в польському русі Опору – так званої 27-ї Волинської піхотної дивізії АК.

Утворення дивізії стало для Головної командири АК у Варшаві, а тим більше для польського вищого військово-політичного керівництва в Лондоні певною мірою несподіваною подією. Інструкції емігрантського уряду, видані до осені

1943 р. для польського підпілля на окупованій території, не передбачали навіть того, що воно має себе якось виявити у разі вступу на довоєнну територію Польщі радянських військ.

Наказ ГК (Головна Комендатура) АК про здійснення акції «Буря» від 20 листопада 1943 р., на відміну від попередніх урядових інструкцій, передбачив вихід з підпілля аківських загонів, які мали взяти участь у боротьбі з ар'єргардами відступаючої німецької армії. Але і в цьому разі наказ ГК АК обмежував кількість сил, які мали вийти з підпілля. Ті загони, що мали залишитися законспірованими, аби уникнути роззброєння радянськими військами, формально розформувалися.

ГК АК змінила інструкції уряду з двох основних причин. По-перше, вона вважала, що утримати в конспірації широко розбудовану військову організацію в умовах «більшовицької окупації» буде неможливо. По-друге, на думку командування, поляки мали б кращий вигляд в очах радянського керівництва, західних союзників та всієї міжнародної громадськості, якби самі взяли активну участь у визволенні власної території. ГК АК вважала, що у такому разі всім їм і, передусім, Москві важко було б не рахуватися з активною участю поляків у боротьбі проти німців, а також із тими жертвами, яких вони знали б під час цієї боротьби.

Командування Волинського округу АК спочатку і пішло цим шляхом, зокрема видало 7 січня 1944 р. наказ про вихід з підпілля комендантів гарнізонів і підпорядкованих їм загонів, до складу яких входили люди старшого віку. З підпілля мали вийти лише загони так званої Військової служби охорони повстання, відділи самооборони та Державного корпусу безпеки. Крім військових, деконспірація поширювалася також на представників польської цивільної адміністрації (солтисів, вїтїв, старост).

Метою виходу з підпілля названих сил було прагнення випередити українців у справі організації влади після залишення території Волині німецькими військами, а також демонстрація «стану польської присутності» на волинській землі перед Червоною армією. На переконання місцевого командування АК, від моменту вступу радянських військ на довоєнну територію Речі Посполитої вони мусили користуватися послугами вже сформованих тут польських органів влади.

Проте незабаром, а саме 15 січня 1944 р., командування Волинського округу АК видало наказ про мобілізацію осіб кількох

призовних віків та вихід їх «у поле» (в тому числі конспіративних і партизанських загонів) з метою концентрації сил округу в західній частині Волині. Надалі на основі цих сил мало постати регулярне військове з'єднання, яке дорівнювало б корпусу в складі відтвореного Війська польського. Фактично командування округу вирішило здійснити масову мобілізацію всіх тих поляків, які могли тримати зброю. Вона мала дати близько 9 тисяч солдатів.

На території Ковельського районного інспекторату АК таку масову мобілізацію й було проведено. Мобілізація охопила навіть ті сили, які до того часу охороняли польську цивільну людинність від нападів відділів УПА, через що між місцевими керівниками АК і Делегатури емігрантського уряду виник конфлікт. Саме цей конфлікт став однією з головних причин заміни командувача Волинського округу АК. Провести подібну масову мобілізацію в інших районних інспекторатах і, передусім, у східній частині Волинського округу полякам не дав можливості лише швидкий наступ радянських військ, роззброєння і включення до складу армії генерала Берлінга місцевих членів баз самооборони, діячів конспіративних осередків та бійців партизанських загонів.

Отже, створення 27-ї Волинської дивізії піхоти Армії Крайової було зніційовано місцевим командуванням, і тільки пізніше ГК АК з цим погодилась (фактично у березні, а офіційно підтвердила це наказом від 4 квітня 1944 р.). Причиною створення великого військового з'єднання стало розуміння польським керівництвом того, що виконати своє призначення АК на Волині зможе лише за умови, якщо виступить відкрито й у всеозброєнні. Навіть коли після перших радянських арештів польських підпільників у лютому 1944 р. ГК АК надіслала наказ повернутися до конспірації вже мобілізованим партизанським загонам, командування Волинського округу АК його не виконало.

Для сформування дивізії потрібен був час і територія, на якій могло відбутися реальне (а не на папері!) створення. Ані першого, ані другого у командування Волинського округу АК не було. Суперечливий характер мають дії польських партизанських загонів упродовж створення такої території, або точніше під час створення оперативної бази, з якої окремі підрозділи дивізії і вона в цілому могли б діяти в усіх напрямках.

Головним супротивником польських загонів під час боротьби за оперативну базу стали відділи УПА, які в умовах швидко-

го наступу радянських військ також мусили відійти на територію західної Волині, і місцеве українське населення, котре підтримувало УПА. На відміну від боїв 1943 р., загопи АК вели, як правило, наступальні дії, метою яких стало знищення всіх опорних пунктів УПА, що оточували район формування польської дивізії у західній частині Волині. Ці дії полягали у спаленні українських сіл, які могли бути місцем для створення подібних пунктів, а також у проведенні репресій проти мешканців цих сіл за підтримку УПА. Оскільки остання користувалася майже масовою підтримкою, то нерідко репресій зазнавали жінки, діти та старі.

Слід зазначити, що знищення української людності часто було ще й наслідком помсти за минулі вбивства поляків. Прагнення окремих керівників польських збройних формувань помститися українцям не могли послабити навіть накази згори, що в принципі забороняли вбивати українських жінок і дітей. Дуже часто напади загонів АК на українські села проводилися з метою забезпечення себе продовольством. Підкреслимо, що подібних реквізицій з боку АК зазнавали також польські поселення.

Вести відкриту боротьбу на території Волині з регулярними німецькими з'єднаннями (а не диверсійну!) 27-му Волинську дивізію піхоти АК змусили обставини: з одного боку, патріотичні переконання поляків, з іншого – політичні наміри військового і цивільного керівництва округу. Подібні характер і масштаб боротьби з німцями на довоєнних східних територіях Польщі не були передбачені у планах польського емігрантського уряду. Навіть коли боротьба розпочалася, то для останнього вона була лише засобом зміцнення своїх політичних позицій на міжнародній арені, тоді як для рядових аківців, як і для рядових бійців УПА, ця боротьба була, передусім, наслідком їхнього щирого прагнення знищувати фашистів та якнайшвидше визволити від них свою батьківщину. При цьому їм було значною мірою байдуже, хто їм у цьому допомогатиме.

Зрозуміла позиція і тих офіцерів та солдатів АК, які у своїх діях керувалися насамперед політичними міркуваннями, намагалися підкреслити автономний характер польської партизанської дивізії і посягати недовіру до Червоної армії. Для них прийняття радянської пропозиції про сильну боротьбу проти німців у складі I Польської армії генерала З. Берлінга, сформо-

ваної на території СРСР, було рівнозначно порушенню присяги, яку вони давали на вірність польському емігрантському урядові. Своєї ж політичної мети – визнання Москвою польської дивізії за союзника Червоної армії – вони досягти не змогли, оскільки стали заручниками доволі складної ситуації у взаєминах між вищою польською та радянською владами.

На відміну від Волині, створити подібну згуртовану партизанську піхотну дивізію в Східній Галичині полякам не вдалося. Пояснення цьому можна відшукати хоча б у вицезгадуваній інструкції від 7 липня 1944 р. Головнокомандувача Польських збройних сил генерала К. Соснковського. Вона була передана з Лондона до окупованої країни вже після початку влітку 1944 р. радянського наступу, що завершився проведенням Львівсько-Сандомирської операції. В умовах успішного й останнього в Західній Україні наступу та швидкого наближення до польських етнічних територій Червоної армії Москва ще суворіше почала ставитися до «лондонського» емігрантського уряду та підлеглих йому в країні військових сил. Вона не лише не прагнула врегулювання територіальної суперечки з Варшавою, а й узагалі намагалася уникати обговорення польських пропозицій з цього приводу. Ладже для себе радянське військово-політичне керівництво все вже вирішило остаточно.

Серед польських керівників, хто добре це розумів, слід гадати, був і генерал Соснковський. Хоча теоретично він не виключав можливості зміни ситуації, проте за існуючих обставин вважав проведення повстанської акції «Буря» невинуватим вчинком. Головнокомандувач ПЗС вже більше покладався не на власні збройні дії загонів АК, а на щасливий збіг обставин, лише завдяки якому, на його думку, ще можна було б захопити Львів та інші міста й виступити в ролі повноправного господаря. Цими міркуваннями генерал керувався і пізніше, коли виступатиме проти організації Варшавського повстання. Утім навіть якщо припустити, що аківські загони взяли б значно активнішу участь у боротьбі проти німців у Східній Галичині, то й тоді це навряд чи якимось чином поліпшило ставлення до них Москви.

Крім того, варто мати на увазі, що якщо навіть німці після придушення Варшавського повстання і прийняття від керівників повстанців акта про капітуляцію погодилися надати воякам АК статус військовополонених згідно з Женевською кон-

венцією від 27 липня 1929 р., то радянське військово-політичне командування до завершення війни сприймало учасників польських військових формувань (тим більше після залишення їх у тилу Червоної армії) лише як терористів, диверсантів, шпигунів, політичних злочинців, що яскраво довів вищезгадуваний московський судовий процес над 16-ма керівниками польського підпілля влітку 1945 року.

Польське підпілля на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни важко собі уявити якимось єдиним та цілісним організмом. Поряд з конспіративною мережею АК, що готувалася до здійснення повстанської акції «Буря», існували польські бази самооборони, лісові партизанські загони, які в одному місці могли співпрацювати з угорцями, німцями, радянськими партизанами, а в іншому – вести проти них боротьбу. Інерідко ця боротьба проводилася не лише з патріотичних міркувань, а й з метою фізично вижити. Вирішальним у виборі свого місця за таких обставин для поляків були частіше навіть не накази керівників підпілля, а інстинкт самозбереження.

За десятиріччя, що минули після Другої світової війни, в історіографії українсько-польських відносин накопичилося стільки ідеологічних напруг, що вони досі заважають об'єктивному та виваженому погляду на історію цих відносин. Тому і сьогодні нерідко доводиться замислюватися над питанням, чи зможуть коли-небудь ті, хто формує громадську думку (політики, журналісти, науковці), подолати в собі звичку при оцінюванні історичного минулого кидатися з одного боку в інший: від його очорнення до ідеалізації або навпаки? Чи буде коли-небудь суспільство, зокрема українське, здатне поглянути на власну історію спокійно, без національно-політичної упередженості та емоційних перебільшень? Від цього залежатиме не лише об'єктивне сприйняття такої складної історичної проблеми, якою залишається в українському суспільстві «феномен ОУН і УПА». Вдало використаний історичний досвід, яким би він не був, обереже наше суспільство від нових помилок і допоможе побудувати таку країну, якою пишатимемося ми й увесь світ.

Стосовно ОУН і УПА підкреслимо, що серед численних помилок, яких припустилися представники цих двох структур, «деполонізація» західноукраїнських земель, тобто спроба повернути собі ці землі шляхом насильницького усунення з них

тих, хто цьому заважав, була, на нашу думку, чи не найбільшою. Звичайно, такі форми і методи боротьби пояснювалися багатьма чинниками і відповідали тодішнім обставинам. Адаже оунівці, оголосивши війну на всі фронти, головним гаслом своєї боротьби фактично зробили таке: що більше жертв (як серед чужих, так і серед своїх), то певнішою буде самостійна Україна і голоснішою буде її слава.

Про саме такі погляди і наміри керівників ОУН дуже добре сказано у вже згадуваній книзі спогадів одного з її діячів Л. Павлишина. Зацитуємо невеличкий уривок: «...Я цю ідеологію розумів так, що навіть у випадку фіаско в цій війні, з погляду історичної перспективи, жертви не будуть даремними. Адаже про жертви козаків, гайдамаків, усусусів (українських січових стрільців. – *І. І.*) складено пісні, живуть легенди. Головне, що дух свободи з нашого народу не вивітрюється і не вивітриться ніколи. Бо й у боротьбі за свободу жодні жертви не можуть бути завеликими, як твердять наші провідники...»¹.

Де ж там цінувати чиесь життя, коли не цінували власного.

Завершити ж пропонувану працю хотілося б словами з пастирського листа єпископа Григорія Хомишина, які були ним написані понад сім десятків років тому, але до сьогодні, на наше переконання, зберігають актуальність: «...Хоча і не бракувало нам великих і талановитих державних мужів, однак наш народ не зумів здобути державність ані у княжі часи, ані у козацькі, ані у теперішні. Численні вороги України згинули, і слід по них прохолов, але головний її ворог – анархія – завжди залишався... Створити державу дуже важко, але ще важче нею управляти. Для розбудови держави недостатньо рук, які б брали, ані кишені, в котру б ховали, ані теж широких уст, які б кричали, але треба мудрих і розважливих помислів, чистих рук і шляхетних душ...»².

До цього можна додати лише те, що анархія завжди долала-ся тільки за умови єдності і співпраці між усіма громадянами незалежно від їхніх політичних уподобань і національних пристрастей.

¹ *Щеглюк В.* «...Як роса на сонці»: Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА Л. С. Павлишина. – Вказ. пр. – С. 134–135.

² ААН. – Sygn. 203/XV/45. – К. 8.

ДОДАТКИ*

№ 1 Польські пропозиції щодо розв'язання українського питання з історичної довідки «Український націоналізм і його державницькі прагнення» від серпня 1943 р.

...1) Утримання східних земель в кордонах Польщі.

2) Нещадне покарання всіх українців (і білорусів), котрі у будь-який спосіб виступали самостійно або співпрацюючи з окупантами, проти Польської держави і народу. Виконати це належить ретельно, у швидкому і спрощеному порядку, якщо навіть доведеться розбудувати на якийсь час у великих масштабах судові та каральні органи.

3) Надати українцям можливість обрати собі інше громадянство, щоб таким чином позбутися хоча б частини цього небажаного елемента.

4) Для решти українців, які залишаться в Польщі, встановити обмежені громадянські права, розселити їх по всій території країни і застосувати до них політику, яку вони запровадили б щодо нас, якщо

* Виходячи з тематичної доцільності, деякі з документів подаємо частково. Вилучені фрагменти текстів позначені трьома крапками (...).

ми опинилися б у кордонах їхньої держави (обмеження або заборона у придбанні землі, відчуження).

5) Конфіскація церковного та костельного майна без будь-якого відшкодування.

6) Ліквідація церкви як розсадника націоналізму.

7) Знищення всіляких натяків на існування будь-якої української національної окремішності і цілковите ополячення цього елемента...

...Демократизм був для нас приводом, який не дозволяв радикально розв'язати українську справу... Наш взірць – Англія, яка демократично підходила до вирішення подібної проблеми, але доти, доки демократія не починала шкодити національним інтересам. Ніхто інший, як саме англійські демократи після першої світової війни вдалися до такої пацифікації Північної Ірландії, яка до того часу нікому не снилася... Згадаємо діяльність загонів «black browns»... Наша політика стосовно українців є, напевно, чистішою, ніж Англії щодо ірландців. Хоча у цьому випадку не сміємо порівнювати ірландців з українцями, було б це великою образою для перших, мова йде тільки про подібність методів у політиці.

Archiwum Akt Nowych. Oddział VI w Warszawie. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Lwów. – Sygn. 203/XV/45. – karta 92.

№ 2 Лист жительки м. Ківерці, надісланий до Варшави на початку листопада 1943 р.

Любі батьки! Вже сама не знаю, що робити. Вчора була в Луцьку у справі перепустки. Якщо б мала виклик від Вас, то могла б її одержати швидше, хоча все одно кордон зараз знову закрито. Із суботи на неділю пережила жахливу ніч. Відбувся бандитський напад на Ківерці. На нашому подвір'ї українці встановили кулемети. Казали, що польська нога не повинна тут залишитися. У стінах нашого помешкання кулями нароблено багато дірок, і воно схоже на сито. Мене стрілянина застала у ліжку, але я встигла лягти з дітьми на підлогу і на животі доповзти до підвалу. Вранці, як тільки вилізли з підвалу, подивилася на себе в дзеркало, чи не посивіла. Українці планували позбавити нас охорони, але їх напад було відбито. Чи надовго? Навколо вогонь і трупи. Людність Кленачіва і Катеринівки вирізана. Жоден не загинув від кулі, всі замордовані в жахливий спосіб. Дітей прибили до стін цвяхами. Я бачила ці трупи, коли їх привезли на ківерцівський цвинтар. Вони були не схожі на людські трупи – купа гною. Навколо смердить. Переживаємо жахливу годину. З польськими селами майже покинчено. Тільки Пшебраже захищається, оскільки має зброю і велику кількість людей з інших поселень, що сховалися там. Наразі українці прагнуть захонити Ківерці. Не почуватиму

вдома. Мушу рятувати дітей... У підвалі цілувала дітей у голівки і прощалася з ними. Ходять чутки, що в ніч на 13-те відбудеться нова найжахливіша різанина, з поляками в Україні буде покінчено. Може, Бог нас не залишить. Німці нас захищають, і тільки на них покладаємо свої надії. Чому у Вас нічого не роблять, чому не йдете нам на допомогу?.. Відчула себе щасливою, коли настав ранок, але попереду буде нова ніч... Сьогодні листа вже не пишу, бо напів'яна. Навколо трупи і потенційні жертви. Від кожного поляка зараз смердить труном. Ходять живі трупи. Може, прийде відповідь з Луцька у моїй справі, може, відкриють кордон. Може, поїду до Вас. Шкода, що не надіслали досі виклик. Але якщо не повернемося до Вас, то знайте, хто нас замордував, і мстить їм за нас до останнього. Діти здорові, тільки перелякані. Я іноді втрачаю пам'ять, хоча і намагаюся триматися стійко, на мені лежить великий обов'язок. Тільки дуже важко від того, що почувуюся самотньою, що не відчуваю, щоб про мене хтось дбав...

Archiwum Akt Nowych. Oddział VI w Warszawie. Zespół akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. ... Sygn. 202/III/122. – karta 50.

№ 3 Провід Організації українських націоналістів-Бандери про польсько-українські відносини від жовтня 1943 р.

Комунікат

В зв'язку з подіями, які впродовж останніх місяців біжучого року проходять на українських землях, передовсім на їх західних і північно-західних частинах, Провід Організації Українських Націоналістів самостійників-державників стверджує:

I. Стан напруження, що характеризував відношення між українським населенням і польською меншиною на згаданих теренах, був наслідком тієї екстермінаційної політики, що її проводило польське правління впродовж двадцятьох років існування Польщі у відношенні до українського населення. Польське правління завжди використовувало польську меншину проти українського населення та його змагань до незалежного політично-національного, культурного та соціально-економічного розвитку, внаслідок чого різним польським елементам було дозволено на українських землях, що входили в склад Польщі, ширити і підсичувати шовіністичні настрої і національну нетерпимість та ворожнечу.

Все це доводило українське населення до стану постійного хвилювання.

II. Той стан настроїв не змінився і в час, коли наслідком мілітарної поразки Польщі, а потім німецько-большевицької війни українські землі опинилися під німецькою окупацією.

Коли в деяких політичних польських колах ширення польсько-української ненависти не то що не припинилося, а, навпаки, зросло на силі, бо стали проповідуватися в багатьох польських підпільних виданнях куди інтенсивніше, як досі, ідеї погромництва і негачії, ідеї захватництва навіть основних українських земель та трактування українських національно-визвольних змагань як першої і найважливішої загрози для створення незалежної Польщі, – польська меншина зайняла по відношенню до українського населення і його визвольної боротьби поставу, яка прямо-таки напшовхувала українців до безпосередньої реакції.

Коли на прикордонних польсько-українських теренах німці приступили до виселювання місцевого населення і колонізування тих теренів німецьким елементом, частина польського елемента пішла по лінії найменшого опору і вістря своєї боротьби спрямувала не проти німців, а проти українців. Так прийшло до відомих мордувань українського населення на Холмщині і Ґрубешівщині.

Крім того, деяка частина польського елемента (Волинь) стала прямо до послуг німецького окупанта та большевицьких агентурних груп у нищенні українців і їх культурного та матеріального дорібку. Перехід допоміжної української поліції із зброєю в підпілля для оборони українського народу від німецького терору використало польське населення на Волині для того, щоб, сформувавши польські відділи допоміжної поліції, повести систематичний погром українського населення, що досі триває з неослабною силою.

Це і становило основне підґрунття, на якому зродились події, що своїми формами і розмірами викликали страхіття, що потрясли до глибини народи український і польський. Віджили історичні налі і сокири.

III. Той стан використовували і використовують ті всі зовнішні чинники (Москва, Берлін), які, будучи заінтересовані в подавленні українського і польського народів, кинули їх у взаємну різню, щоб відвернути їх увагу від їх основних цілей і завдань і від їх спільних ворогів – Москви і Берліна.

Як по одному, так і по другому, польському й українському, боці знайшлися елементи, що дали себе впрягти свідомо чи несвідомо до чужого воза і виконували роботу, що, крім шкоди для національних інтересів власних народів, нічого іншого принести не може.

Провід ОУН самостійників-державників заявляє:

1. ОУН самостійників-державників неодноразово в своїх офіційних публікаціях займала становище до польського населення на українських землях та до українсько-польських відносин взагалі і своє негативне становище до тих форм боротьби, що їх згадані події виявляють.

2. Ні український нарід, ні Організація нічого спільного з тими масовими убивствами не мають.

3. Польсько-українська різниця лежить сьогодні в інтересі Німеччини, а в першу чергу – в інтересі большевицької Москви, яка шляхом взаємного фізичного винищування українців і поляків змагає до тим легшого поневолення обох народів та заволодіння їхніми землями.

Провід ОУН самостійників-державників осуджує акти взаємних масових убивств, звідки вони не походили б, і взиває все українське громадянство бути чутким на ворожу інспірацію та дотримуватись постави, яку диктує інтерес національно-визвольних змагань українського народу.

Заразом Провід ОУН самостійників-державників апелює до польського населення здержатись від усяких форм протиукраїнських виступів та чинно їм протиставитися. Всі самочинні акти терору, звідки вони не походили б, Провід ОУН самостійників-державників уважатиме чужою агентурною роботою і буде їх рішучо поборювати.

Постій, жовтень 1943 р.

Провід Організації Українських Націоналістів самостійників-державників

Опубл.: *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття. - К.: Либідь, 1993. - С. 275-277.

№ 4 Звернення до поляків повіту Кам'янка Струмильова

Поляки! Теперішня ситуація і, зокрема, Ваша хибна політика стосовно українців, що має своєю метою окупацію території Західної України, Ваша співпраця з більшовицькими бандами, зрештою, дике мордування Вашими партизанами українського населення на Холмщині, Грубешівщині та в інших місцевостях, змушує нас вдатися до реваншу і відплати, а також до проведення нещадної радикальної боротьби з ворожим нам польським населенням на території Західної України. Ми стоїмо на сторожі земель Західної України і прагнемо до того, щоб раз і назавжди позбутися на ній ворожого польського населення, котре перешкоджає нам у нашій національній боротьбі з більшовизмом.

Ви є слов'янським народом, і ми не хочемо забагато проливати Вашу кров, тому звертаємося до всіх поляків із закликом, аби Ви до 6 квітня 1944 р. залишили територію Західної України і переселилися на неукраїнські території. Хто не підкориться цьому наказові і не вийде до зазначеного вище терміну, буде знищений, а його маєток буде спалено подібно до того, як це було на Волині.

Хочемо зауважити, що якщо Ви не бажаєте бути спалені живцем разом з Вашими дітьми і маєтком або загинути від куль, то у Вас є можливість добровільно забрати із собою свої речі і залишити

українську територію. Хто не вийде або хто тільки переїде з одного місця на інше на українській території, той буде знищений радикальним чином, а Вашим жінкам не дозволено буде нічого взяти із собою, оскільки все буде спалено.

Значимо також, що за будь-який збройний опір українським військовим силам будуть знищені не лише польські чоловіки, але й цілі родини.

Постій, дня 2.IV.44 р. Без підпису.

Archiwum Akt Nowych. Oddział VI w Warszawie. Zespół akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. – Sygn. 202/III/126. – karta 29.

№ 5

Кония
Особо важное
Совершенно секретно
Секретарю ЦК КП (б) У тов. Хрущёву Н. С.

Руководитель оперативной группы 4-го Управления НКГБ УССР «Южно», действующей в тылу противника на территории Волынской области, сообщил, что польским эмигрантским правительством в Лондоне и, в частности, командующим польскими вооруженными силами генералом Соснковским в 1943 году в западных областях Украины и Белоруссии созданы польские вооруженные отряды «ПЗП» /Польски Звензек Повстанчи/, которые готовят кадры для войны с СССР, за создание «великой Польши».

Эти отряды имеют директиву начать войну с СССР якобы по указанию Англии и Америки после разгрома немцев Красной Армией.

Отряды «ПЗП» сведены в воинские соединения, и им присвоены названия и номера старых польских частей, существовавших до 1939 года.

Дислоцируются эти части в районах прежнего своего расквартирования.

В целях конспирации все офицеры и солдаты «ПЗП» имеют клички.

Командует войсками «ПЗП» генерал по кличке «БУР», присланный польским правительством из Англии.

Военный центр «ПЗП» Волынской области находится в местечке Куничев Турийского района Волынской области.

Вооруженными силами «ПЗП» на Волыни командует майор под кличкой «Олива», также присланный из Англии.

После занятия Ровно частями Красной Армии в подчинение «Оливы» прибыл 24-й пехотный Ровенский полк под командованием поручика по кличке «Бомба».

Нам известно, что осенью 1943 года с разрешения немецких оккупационных властей Ковельским польским инспектором, под предлогом самообороны, был организован польский отряд, который возглавил указанный «Бомба», имеющий вторую кличку «Булла». Отряд, руководимый «Бомбой», состоял из 100 человек и дислоцировался в селе Гута-Степанская Степанского района Ровенской области, но впоследствии был разгромлен бандеровцами. С остатками отряда «Бомба» передислоцировался в леса в район Сарны-Моквин, где сформировал хорошо вооруженный отряд в 800 человек. С этим отрядом «Бомба» направился в Цуманские леса, уничтожая на своем пути украинские села и отряды бандеровцев.

Дислоцируется 24-й полк в селе Ревушки Турийского района. Начальником штаба полка является майор под кличкой «Погроп», пом. нач. штаба – поручик «Корсак». Оба выброшены в Польшу из Англии.

На территории Ковельского, Луцкого, Турийского и Владимир-Вольнского районов дислоцируется 55-й пехотный полк «ПЗІІ». Командует полком майор «Коваль», нач. штаба полка – поручик «Семенчук», уроженец м. Киверцы, того же района Вольнской области.

Первым батальоном 55-го полка командует поручик «Сокол». Личный состав батальона состоит, главным образом, из польских полицейских, служивших у немцев. Батальон дислоцируется в селе Свиноярин Турийского района.

Командиром второго батальона 55-го полка является поручик «Ястреб» – Червинский, уроженец г. Варшавы, при советской власти работал учителем в одной из колоний Турийского района, но своим политическим убеждениям является крайне антисоветской личностью.

Третий батальон, имеющий наименование «Кровавая луна», находится под командованием поручика «Ольгерт». Личный состав батальона одет в фуражки русского покроя и кубанки. Батальон занимается разгромом украинских сел и уничтожением мирного населения. При налётах на украинские села, согласно приказу, личный состав батальона переодевается в партизанскую или красноармейскую одежду и выдает себя за красных партизан.

Погромы украинских сел устраиваются там, где по данным «ПЗІІ» предполагается продвижение советских партизан.

Этим польские националисты стремятся обострить отношения между украинским населением и красными партизанами и тем самым затруднить деятельность последних.

Четвертым батальоном командует поручик под кличкой «Правдеч». Штаб батальона дислоцируется в колонии Засмыки Ковельского района. Этот батальон находится в стадии формирования.

В помощь для формирования 4-го батальона майор «Олива» направил поручика Всовича, присланного из Лондона в феврале с.г.

В марте 1944 года из Лондона от Соснковского и из Варшавского центра «ПЗП» по радию поступили указания – любыми способами выводить сформированные части «ПЗП» за реку Западный Буг.

В связи с этим руководящему составу «ПЗП» в освобождаемых от немецких войск районах Западной Украины предоставлены права входить в соглашение с командованием Красной Армии и советскими партизанами для совместных боевых действий против немцев.

Этим мероприятием руководство «ПЗП» имеет ввиду легальным путем с наименьшими потерями вывести свои части за реку Буг.

Наряду с этим командование «ПЗП» на оккупированной гитлеровцами территории приступило к выводу своих частей за реку Буг, так как опасается, что с приходом Красной Армии «НКВД может многих участников “ПЗП” арестовать».

Для вывода войск «ПЗП» из Волынской области в помощь майору «Оливе» Варшавским центром «ПЗП» присланы 60 офицеров.

В этом же приказе Соснковским даны указания о том, чтобы отряды «ПЗП» не чинили никаких препятствий продвижению частей Красной Армии и советским партизанам, оперирующим за Бугом, причем разъясняется, что в данном случае указание дается из следующих соображений: «пусть большевики очищают нам Польшу от немцев, а потом мы с ними расправимся».

Согласно тех же указаний, участники военных формирований «ПЗП», не скомпрометированные в лице советской власти, должны остаться на нашей территории под видом отрядов местной самообороны.

Созданным в районах дислокации отрядом «ПЗП» польской жандармерии и полиции даны указания активно насаждать среди населения свою агентуру.

Польские националистические организации, существующие на территории Польши – «ПОВ» и «ПЦС», подчинены военному командованию «ПЗП». Сведения о «ПЦС» нами получены впервые и уточняются.

В Волынской области центры «ПОВ» и «ПЦС» существовали в Луцке и Ковеле. Организации имели свои типографии.

О составе Луцкой и Ковельской организаций хорошо осведомлен ксендз колонии Засмыки Турийского района – Бужинский, поддерживающий связь через курьеров с Варшавским центром «ПЗП».

Народный комиссар
государственной безопасности УССР – Савченко

28 марта 1944 г.

№ 6

Копия
СекретноНачальнику 7-го отдела Главного Политического
Управления РККА полковнику тов. Бурцеву

*Донесение
о польских партизанах, перешедших
через линию фронта на сторону Красной Армии*

В последних числах мая на участках армий т.т. Масловского и Вишневого перешли через линию фронта ряд групп польских партизан общим количеством свыше 400 человек, из числа которых около 130 человек раненых.

Перешедшие принадлежат к польской партизанской дивизии полковника Олива /кличка/, которая иначе называется 27-й Владимир-Волынской дивизией. Командир этой дивизии, полковник Олива, кадровый офицер польской армии, окончил академию Генштаба в Германии, возраст 45 лет. Был убит в бою с немцами 21.4.44 г. в районе Мосурских лесов. Ныне обязанности командира дивизии исполняет начальник штаба дивизии – майор Жигота /по другим данным – Коваль/, – офицер запаса польской армии, по профессии – учитель. Семья Коваля, оставшаяся во внутренних частях Польши, была истреблена немцами.

Дивизия насчитывает несколько более 2000 человек и делится на две бригады: северную и южную. Бригады делятся на батальоны. Офицерский состав подобран из офицеров польской армии. По данным, требующим проверки, некоторые из этих офицеров прибыли из Лондона. Дисциплина в дивизии строгая. Политическая работа не ведется, так как командование придерживается точки зрения, что «солдат стоит вне политики». Солдаты изредка читают листовки и подпольные польские газеты.

Боевая выучка солдат – хорошая. Все солдаты добровольцы. Многие из них – бывшие солдаты польской армии. Многие подразделения и части дивизии развились из отрядов самообороны, создаваемых для защиты сел или мелких городов от немцев и украинских националистов. Например, из такого отряда с. Засмыки /Ковельский р-н/ развились северная бригада. Эти отряды переходили затем к активной борьбе против немцев, осуществляя нападения на немецкие отряды, взрывы железнодорожных эшелонов, порчу мостов и проч. Так, например, подразделения северной бригады осуществили в феврале 1944 года три взрыва немецких эшелонов на участке Турыйск – Голобы, а также нападение на станцию Голобы, во время которого было убито много немцев. Те же подразделения дрались с бульбовцами

в районе д. Гончий Пруд, а также держали некоторое время в своих руках с. Купичев, обороняя его от украинских националистов и немцев. В этом случае поляки действовали совместно с чехами, жителями чешской колонии, расположенной около этого села.

В апреле 1944 г. дивизия вела регулярные бои с немцами, причем, попала в окружение в районе Мосурских лесов /между Владимир-Вольнским и Любомлем/. При этом дивизия понесла тяжелые потери, что объясняется недостаточностью средств противотанковой защиты, которыми она располагала. Эти бои дивизия вела совместно с 52 кавполком, 15 гвардейской кавдивизией /командир – подполковник тов. Романенко, замполит – майор Якушин/. В начале совместных боевых действий командир польской дивизии – полковник Олива – заявил 20.4.44 г., что передает свое соединение в оперативное подчинение командования Красной Армии, и подтвердил эти слова делами.

Приказ о переходе линии фронта, по показаниям офицеров-поляков, был получен из Варшавы, куда якобы был передан из Лондона. По тем же показаниям в дивизию время от времени прилетали для связи и инспектирования польские офицеры из Лондона, от правительства Соснковского. Некоторые из этих офицеров находятся в дивизии по настоящее время, но линию фронта еще не перешли. Из Лондона же дивизия получала часть вооружения, продуктов питания и медикаментов.

Целью перехода является влиться в состав Красной Армии и воевать вместе с нею против немцев. Получение такого приказа весь личный состав встретил с большой радостью, считая, что Красная Армия даст им вооружение и, после короткого отдыха, поляки будут по частям влиты в соединения Красной Армии для борьбы против немцев. Весь личный состав рвался к намеченной цели, стремясь достигнуть ее как можно скорее.

Характеризуя политические настроения польских солдат и офицеров, поручик Федоровский показал:

«Главная наша задача, которую отлично понимает каждый наш солдат, заключается в уничтожении немцев и освобождении нашей родины от фашистских войск. Мы пришли сюда для того, чтобы совместно бить фашистских собак. Нам все равно, с кем бы их не бить, лишь бы освободить нашу страну от немцев. О послевоенном устройстве, границах и характере будущей власти в Польше никто не рассуждает, – сейчас не до этого. К русскому народу у польского народа огромная симпатия. Это подтверждается нашими самими близкими, связанными кровью, отношениями с русскими партизанами.

К украинцам – огромная ненависть, так как поляки в каждом украинце видят сторонника бульбовцев или бендеровцев, которые терроризируют и уничтожают целые польские деревни. Никаких указаний о борьбе с Красной Армией или об оказании ей сопротивления при вступлении ее в Польшу нет и быть не может, так как все население Польши считает Красную Армию своей освободительницей и ждёт ее с нетерпением и надеждой».

Эти настроения надо считать типичными и широко распространенными среди солдат и офицеров этой дивизии. Исключение составляет небольшая кучка офицеров, прибывших из Лондона, которая, как показывают перешедшие через линию фронта поляки, старается подчеркнуть автономный характер польского партизанского движения и посеять недоверие к Красной Армии.

Вместе с тем следует отметить, что некоторая часть перешедших линию фронта польских офицеров и солдат имеет некоторое недоверие и предубеждение против 1-й польской армии генерал-лейтенанта Берлинга. Так, например, старший командир перешедшей на участке армии тов. Масловского группы поляков, командир батальона поручик Засенц, отказался выполнить переданный ему от командования Красной Армии приказ о передаче его группы в 1-ю польскую армию, заявив, что он не может выполнить его, так как это было бы нарушением присяги, данной им и всем личным составом дивизии, польскому правительству, находящемуся в Лондоне. Он выполнил этот приказ лишь после приезда члена военного Совета армии и генерал-майора тов. Савкова.

В районе деятельности 27-й Владимир-Волынской дивизии действуют, по показаниям перешедших линию фронта, еще несколько польских дивизий и много самостоятельных польских партизанских групп. Эта деятельность сильно оживилась с приближением Красной Армии к границам Польши, также как оживилась она на всей территории Польши. В ряде районов подпольные организации ведут регулярный призыв польской молодежи в партизанские отряды и готовят командиров и солдат для боев против немцев...

Начальник 7-го отдела ПУ Белфронта
полковник Пельников – подпись.

ЦДАГО України. Колекція документів з історії Компартії України (Велика Вітчизняна війна). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 195. – С. 113–118.

ІЛЬЮШИН Ігор Іванович

УКРАЇНСЬКА
ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ
І АРМІЯ КРАЙОВА

ПРОТИСТОЯННЯ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ
(1939–1945 рр.)

Редактор *О. В. Вакацієнко*
Художнє оформлення *Н. В. М'ясковської,*
Н. В. Михайличенко
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Комп'ютерна графіка *О. С. Тичиніної,*
Комп'ютерна верстка *М. С. Черноморд*
Коректор *О. П. Степаненко*

Підписано до друку 02.03.2009. Формат 60 × 90 ¹/₁₆,
Гарнітура Warnock Pro. Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 25.
Наклад 1000 прим. Зам. 9-14.

Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04655, Київ, Контрактова пл., 4. Тел./факс: (044) 425-60-92.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua www.publish-ukma.kiev.ua/ua

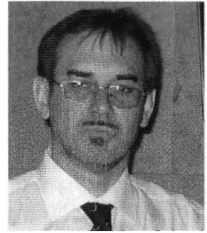
Ільюшин, Ігор

I-48 Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2009. – 399 с.

ISBN 978-966-518-465-2

У книзі аналізуються причини і перебіг українсько-польського міжнаціонального конфлікту, що за часів Другої світової війни охопив землі спільного проживання двох народів. У центрі уваги – протистояння Української повстанської армії і Армії Крайової, а також антинімецька і антирадянська боротьба останньої на західноукраїнських землях. Своє завдання автор убачав у поданні й аналізі відомої йому інформації про ці події, яка міститься в доступних українських, радянських, польських, німецьких архівних документах.

УДК 94(477.8) "1939/1945"
ББК 63.3(4Укр)6

Ільюшин Ігор Іванович

народився у м. Дніпропетровську в 1961 р. Випускник Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1988), доктор історичних наук (2003), завідувач кафедри міжнародних відносин Київського славистичного університету (з 2004 р.), професор (2005), у 1997–2005 рр. був членом Робочої групи при Урядовій Комісії України з вивчення та оцінки діяльності Організації українських націоналістів і Української повстанської армії, в 2002–2003 рр. – членом Робочої групи експертів при Раді Національної Безпеки і Оборони України з проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині в 1943–1944 рр., член Робочої групи при Державній міжвідомчій комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій при Кабінеті Міністрів України (2008–2012), з 1997 р. – учасник постійно діючого українсько-польського наукового семінару з дослідження «важких питань» взаємовідносин між обома народами в ХХ ст., читав лекції з історії Східної Європи в Ягеллонському університеті (2005–2006), лауреат нагороди Польського історичного товариства Pro historia Polonorum (2007), друкувався в Австрії, Білорусі, Польщі, Росії, Словаччині, США, Франції, Чехії.

**Ми не повинні мовчати,
бо замовчування історичної правди —
це консервація ненависті й помсти,
яка обов'язково почне бродити
і зірве накривку європейського котла.**

Микола Жулинський

